

छान्दोग्योपनिषत् ।

परमहंसपरिव्रजिकाचार्य-श्रीमत्पद्मपाद-शङ्कराचार्यकृत-
भाष्य सहिता अनन्दिगिरिकृतटीकयालङ्कृता च

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृता ।

THE

CHANDOGYA UPANISHAD

OF

THE SAMAVEDA

WITH THE COMMENTARY

OF

SANKARA CHARYA

AND

THE GLOSS OF ANANDA GIRI.

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SUCHAROO PRESS.

1873.

छान्दोग्योपनिषत् सूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

खण्ड पृष्ठासंविधि पृष्ठापर्यन्त

ॐ कारस्य रसतमत्वाप्रिसहद्विगुणानासक्तिः १	८	२४
प्राणइच्छा ॐ कारोपासनं २	२५	३८
आदित्यइच्छा प्राणादिइच्छा च उद्गीथ- स्वरोपासनं } ३	३८	४८
स्वरशब्दितमोकारोपासनं ४	५०	५३
वागादीन् सख्यप्राणञ्च रश्मीन् आ- दित्यञ्च उद्गीथइच्छा अभेदोपास- ननिन्दापूर्वकं तयोः पुनर्भेदोपासनं } ५।६।७	५४	६८
शिलकदाल्भ्यजैबलिसंवादः ८।९	७०	७८
दुर्भिक्षकाळे उपस्तेर्देशान्तरगमनं } हस्तिपालोच्छिष्टभोजनादिप्रस्तावपू- र्वकराजदर्शनादिस्त्विक् संवादः } १०	८०	८५
राजोपस्तिसंवादपूर्वकमार्षिण्यप्रस्तावेन देवताज्ञानं } ११	८६	९०
कुङ्कुरैरुद्गीथोपासनोपदेशः १२	९०	९४
भस्मवयवोपासनं १३	९५	९७

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

बाधुइच्छा समस्तसामोपासना १	९९	१०१
लोकइच्छा हिङ्कारः प्रस्तावः उद्गीथः प्रति- ङ्कारः निधनमिति पञ्चविधसामोपासना } २	१०२	१०५
इष्टिइच्छा पञ्चविधसामोपासना ३	१०६	१०६
आशुइच्छा पञ्चविधसामोपासना ४	१०७	१०७
कृतइच्छा पञ्चविधसामोपासना ५	१०८	१०८
पर्युइच्छा पञ्चविधसामोपासना ६	१०९	१०९
प्राणादिइच्छा पञ्चविधसामोपासना ७	११०	१११
वायुइच्छा हिङ्कारः प्रस्तावः आदिः } उद्गीथः प्रतिङ्कारः उपस्रवः निधन- मिति सप्तविधसामोपासना } ८	१११	११२

संस्कृत पृष्ठासंक्षिप्त पृष्ठापर्यन्त

आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	८	११२	११७
आदित्य जयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११७	१२०
प्राणेषु गायत्रिसामोपासनं	११	१२१	१२२
प्राणेषु रथन्तरसामोपासनं	१२	१२२	१२३
मिथुने वामदेव्यसामोपासनं	१३	१२४	१२५
दृष्टदादित्ये पञ्चविधसामोपासनं	१४	१२५	१२५
पजन्ये वरुणसामोपासनं	१५	१२६	१२६
ऋतुषु वैराजसामोपासनं	१६	१२६	१२७
वृषिव्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	१७	१२७	१२७
पशुदृष्ट्या सामोपासनं	१८	१२८	१२८
लोकादृष्ट्या सामोपासनं	१९	१२८	१२९
देवतादृष्ट्या सामोपासनं	२०	१२९	१३०
तृयोविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१३०	१३२
विनदिगुणविशिष्टसामोपासनं	२२	१३२	१३५
धर्मस्त्राभ्येन ओङ्कारोपासनं	२३	१३६	१५१
ओङ्कारप्रसङ्गेन सामहोमेनेन्द्रोपासनं ...	२४	१५३	१५७
अज्ञातसामहोमेन्द्रोपासनस्य कर्मनिषेधः ...	२५	१५७	१५७

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

आदित्यादौ मध्वादिदृष्टिः	१	१५८	१६२
दक्षिणादिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	२	१६२	१६३
पूर्वादिक्स्वरश्म्यदौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ...	३	१६३	१६४
उत्तरदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ...	४	१६४	१६५
अर्धदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः	५	१६५	१६६
प्रथमानृतं बद्धीहितादिरूपं वस्त्र- जीवनभूतं यज्ञोपासनं	६	१६६	१६८
द्वितीयानृतं रुद्रोपजीवनभूतं यज्ञदुपासनं ...	७	१६९	१७०
तृतीयानृतमादित्योपजीवनभूतं यज्ञदुपासनं	८	१७०	१७०
चतुर्थानृतं मरुतोपजीवनभूतं यज्ञदुपासनं ...	९	१७०	१७१
पञ्चमानृतं साध्योपजीवनभूतं यज्ञदुपासनं ...	१०	१७१	१७२
भोगक्षये आत्मनि संकृतं सर्वामित्युपासनं ...	११	१७६	१७९

सखड प्रशासवधि प्रशापर्यन्त

हारपालादिगौशोपासनं कृदिमुख्य-	}	१३	१८८	२००
ब्रह्मोपासनं				
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वा-	}	१४	२००	२०९
दारोपेण शार्ङ्गख्यविद्या च ...				
पुत्रदीर्घायद्दफला विराट्कोशोपासना ...	१५	२१०	२१४	
आत्मनो दीर्घायद्दफला आत्मयज्ञोपासना ..	१६	२१४	२१९	
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव-	}	१७	२१९	२२४
कौपुत्रायोक्ता अक्षयादिफला ...				
मनआदिदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक-	}	१८	२२५	२२८
ब्रह्मोपासना				
अदित्याखडदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक-	}	१९	२२८	२३३
ब्रह्मोपासना				

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानश्रुतेर्हंसोक्त्या रेकनिकटे क्षुद्रप्रेरणं ...	१	२३३	२४०	
रैकाय जानश्रुतेर्धनादिदानं ...	२	२४०	२४४	
ब्रह्मचारिणे अन्नदानरूपा सर्वोपल-	}	२	२४५	२५२
ब्धिफला संवर्गविद्या				
सत्यकामेन ब्रह्मचर्याचं गौतमस्य गोचारणं ...	४	२५२	२५६	
बलीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मण एकपादोक्तिः ...	५	२५७	२५८	
अग्नेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः ...	६	२५८	२६०	
इंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः ...	७	२६०	२६१	
जहोः सत्यकामाय चतुर्थपादोक्तिः ...	८	२६१	२६२	
सत्यकामस्य शुक्रकुले पुनर्भजनं ...	९	२६३	२६४	
उपकोसलस्य आत्मविद्या ...	१०	२६४	२७०	
गार्हपत्याग्निविद्या ...	११	२७१	२७२	
अम्बाह्वार्यप्रचनाग्निविद्या ...	१२	२७३	२७३	
आङ्गवनीयाग्निविद्या ..	१३	२७४	२७४	
अग्नीनासुपकोशलप्रतिवचनं ...	१४	२७५	२७७	
अक्षिपु रूशोपासना ..	१५	२७७	२८२	

सबुद्ध पृष्ठावधि पृष्ठापर्यन्त

यज्ञे आध्यास्य उपासना	१६	२८४	२८७
व्याहृत्युपासना	१७	२८८	२९३

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

उद्ये च त्रै षगुणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च	१	२९४	३०२	
प्राणस्यान्नवासकल्पोपासनं	२	३०५	३१४
पञ्चाभिः विद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाहणसंवादः	३	३१५	३२१
लोकरूपपाग्निविद्या	४	३२४	३२५
पर्जन्यरूपपाग्निविद्या	५	३२५	३२६
पृथिवीरूपपाग्निविद्या	६	३२७	३२७
पुरुषरूपपाग्निविद्या	७	३२८	३२८
योषिद्रूपपाग्निविद्या	८	३२९	३२९
पुनर्घटीयन्त्रवदन्मौ सम्पद्यते	९	३३०	३३२
आत्मविद्ययोत्तरमार्गः कम्पणा दक्षिणमार्गः	... १०	३३३	३६२	
औपमन्यवादिभिः पञ्चभिरुहालकेन सङ्घितैः	}	११	३६२	
केकयस्य संवादः क आत्मा किं ब्रह्मेति ..				
औपमन्यवकैकेयराजसंवादः	..	१२	३६७	३६८
सत्ययज्ञकैकेयराजसंवादः	१३	३६८	३७०
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः	१४	३७०	३७१
जनककैकेयसंवादः	१५	३७१	३७२
बुडिलकैकेयसंवादः	१६	३७२	३७२
उहालककैकेयसंवादः	१७	३७२	३७३
सर्वैः सह कैकेयसंवादः	..	१८	३७३	३७६
आहुत्युपासना तेभ्यः प्राणाय स्वाहेति	१९	३७६	३७७	
व्यानाय स्वाहेति	२०	३७७	३७७
अपानाय स्वाहेति	२१	३७७	३७८
समानाय स्वाहेति	२२	३७८	३७८
उदानाय स्वाहेति	२३	३७८	३७९
एवंविदोऽग्निहोत्वफलं	२४	३७९	३८१

षष्ठाध्यायः ।

श्वेतकेतुसुपदिश्याहृष्टिः	१	३८२	३८७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे सृष्टिश्च	..	२	३८७	४०२

खण्ड पृष्ठावधि पृष्ठापर्यन्त

अज्ञाद्यशितं त्वेधा भवति	५	४१८	४२२
भक्ष्यमाष्यसाषीयभागो मनव्यादिर्भवति .	६	४२२	४२४
शोडशकलपुरुषोपदेशः	७	४२४	४२८
सुषुम्निकालोपदेशः	८	४२८	४४३
यथायतनं पुनस्तथा सुषुम्नादुत्तिष्ठति ...	९	४४४	४४६
नदीहटान्ते नोपदेशः	१०	४४७	४४८
हृत्फलहटान्ते नोपासना	११	४४८	४५१
वटफलहटान्ते नोपासना	१२	४५१	४५२
खण्डहटान्ते नोपासना	१३	४५३	४५६
गन्धारदेशादागतपुरुषहटान्ते नोपासना ..	१४	४५६	४६५
सुसुम्नपुरुषहटान्ते नोपासना	१५	४६५	४६५
चौरपरशुषुम्नहटान्ते नोपासना	१६	४६५	४६८

सप्तमाध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	१	४७३	४८०
वाक् नान्नो भूयसीति	२	४८०	४८२
मनो वाचो भूय इति	३	४८२	४८३
सङ्कल्पो मनसो भूयानिति ...	४	४८४	४८८
चित्तं सङ्कल्पाद्भूय इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताद्भूय इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति	७	४९३	४९४
बलं विज्ञानाद्भूय इति	८	४९४	४९४
अज्ञं वसाद्भूय इति	९	४९६	४९७
अपोऽसाद्भूय इति	१०	४९८	४९९
तेजोऽद्भूयो भूय इति	११	४९९	५००
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०१	५०२
अरण्यमाकाशाद्भूय इति	१३	५०२	५०३
आद्या अरण्याद्भूयसीति	१४	५०४	५०४
प्राण आद्याया भूयानिति	१५	५०५	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५११
विज्ञानोपदेशः	१७	५११	५१३
चित्तज्ञानोपदेशः	१८	५१४	५१४
अज्ञाज्ञानोपदेशः	१९	५१४	५१४
निष्ठाज्ञानोपदेशः	२०	५१४	५१४

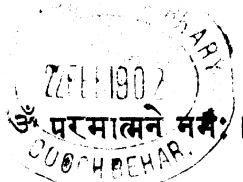
संस्कृत-पुस्तक-सूची-प्रकाशक-संस्थान

कतिज्ञानोपदेशः	२१	५१५	५१५
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५१५	५१५
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५१६	५१६
स्वच्छिन्न-प्रतिष्ठितत्वोपदेशः	२४	५१७	५२१
सर्वत्र-स-एवेत्युपदेशः	२५	५२१	५२४
एवंविदः-फलोपदेशः	२६	५२४	५२७

अथाष्टमोऽध्यायः ।

दहरपुरखड्गरीके-ब्रह्मोपासनं	१	५२८	५४०
दहरब्रह्मोपासनफलं	२	५४१	२४२
असत्यापिहितसत्योपासनं-नामाक्षरोपा- सनञ्च	३	५४३	५४८
सेतुपात्मोपासना	४	५५०	५५३
यज्ञादौ-ब्रह्मचर्यादृष्टिः	५	५५४	५६२
हृदयनाडीसूर्यरश्मिपथोपासना	६	५६३	४७०
इन्द्रविरोचनयोः-प्रजापतिसकाशगमनं	७	५७१	५७५
इन्द्रविरोचनयोर्दशरात्रे-आत्मदर्शनं	८	५७६	५८५
इन्द्रस्य-पुनरागमनं	९	५८६	५९०
इन्द्राय-रूपप्ररोधोपदेशः	१०	५९१	५९४
सुप्तप्ररोधोपदेशः	११	५९५	५९७
मर्त्येश्वरीराद्युपदेशः	१२	५९७	६२१
यज्ञात्पुत्रोपदेशः	१३	६२२	६२२
कारणत्वेनाकाशाख्य-ब्रह्मोपदेशः	१४	६२३	६२५
परब्रह्मरागतब्रह्मोपदेशः	१५	६२५	६२५

सप्तमोऽध्यायः ।

छान्दोग्योपनिषद्भाष्यम् ॥

ॐमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् ।
तस्याः सङ्क्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिद-
मारभ्यते ॥

आनन्दगिरिकृतटीका ।

ओं ॥ नमो जन्मादिसम्बन्धवश्वविध्वंसहेतवे ।

हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

नमस्तथ्यन्तसन्दोहसरसीरुहभानवे ।

गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटोयसे ॥ २ ॥

छन्दोगानामुपनिषद्भेदं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारश्चिकीर्षित-
पन्थपरिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिदुरितनिवर्हणसिद्धार्थमोङ्कारोच्चारणलक्षणं
मङ्गलाचरणं सम्पादयन् व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति । ओमित्येतदिति ॥
व्याख्यानं सप्रयोजकं प्रतिजानीते । तस्या इति ॥ ननु शारीरके
भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादसुष्य भाष्यं किमिति सम्प्रत्या-
रभ्यतेऽत्वाह । सङ्क्षेपत इति ॥ विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि सङ्क्षेपतौ
व्याख्यानमस्याः सम्प्रणीयते विस्तृतस्य सङ्क्षेपतौ च सुषुप्तत्वादि-
त्यर्थः ॥ क्रिञ्च ॥ न चेयं यथा पाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पाठ-
क्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्तमिदं भाष्यमित्वाह । ऋजुविवरण-
मिति ॥ ऋजु पाठक्रमासुसारि विवरणमर्थस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषदो
यस्मिन् भाष्ये तत्तथेति यावत् ॥ अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्वाविड
भाष्यं प्रकीर्तयन् तत्र क्रियतेत्याशङ्क्याह । अत्रापि तदिति ॥ अत्रापि

तत्र सम्बन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणान्यादिदेव-
ताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्रतिपत्तिकार-
णम् । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्रतिपत्तिकार-
णम् । स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां
कथाः प्रोक्तवन्ताः ॥

विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते ! तत्राह । अर्थजिज्ञासुभ्य
इति ॥ ये हि सुसुक्ष्मवोऽस्याविवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते तेभ्यो भाष्यमिदं
प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसम्भवे तदारम्भः सम्भवति ।
तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्तरफलं तद्द्वारा कैवल्यं परमं फल-
मिति भावः ॥

ननु कर्मविधिशेषत्वादुपनिषदस्तद्प्राख्यानेनैव कृतव्याख्यान-
त्वात् पिष्टपिष्टप्रसङ्गात् कृतं तद्भाष्येणेत्याशङ्क्य शेषशेषित्वे प्रमाणा-
भावान्नैर्विमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयोर्नियतपूर्वापरभावप्रयुक्तं सम्ब-
न्धं प्रतिजानीते । तत्रेति ॥ तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुताया उपनिषदः
कर्मकाण्डेन सह सम्बन्धोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽस्यवित्यपेक्षया
तदभिधित्वया कर्मकाण्डार्धमनुवदति । समस्तमिति ॥ विहितं प्रति-
पिद्धञ्च कर्म पूर्वस्मिन् काण्डे प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥ तत्र हि विहितं
समुच्चितमसमुच्चितञ्चेति द्विविधमङ्गीकृत्य समुच्चितस्य फलमनुवदति ।
प्राणान्यादीति ॥ प्राणाश्चाग्निश्चेत्याद्याधिदेवता तद्विज्ञानं तदुपासनं
तेन समुच्चितमग्निहोवादि कर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन यथा
कार्यब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात् कार्य-
स्यैव गन्तव्यताया वादर्थ्यधिकरणे राज्ञान्तित्वात् । तस्माच्च समुच्चितं
विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ॥ तस्यैवासमुच्चितस्य फलमाह ।
केवलञ्चेति ॥ विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिपिद्धस्य गतिमाह । स्वभावेति ।
स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्वेष्टारसि-
कास्तेषां कर्मज्ञानाभावाद् देवयाने पितृयागे च पथ्यनधिकृतानामधो-
गतिस्तिर्थगवस्था ऋद्रजन्तुलक्षणा अपुनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥

न चोभयोरपि मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गे आत्य-
न्तिकी पुरुषार्थसिद्धिरित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं
संसारगतित्वयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्वात्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः ।

वाक्येनान्यतरस्मिन्नेवाधिकृतानां परमपुरुषार्थः सिद्ध्यति । शुक्ल-
रूपे गतो ह्येते जगतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वप्रति-
पत्तेरत आह । न चोभयोरित्यादिना ॥ ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरु-
षार्थाभावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन् वा भविष्यतीति चेत् तत्र न
तावद्बयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः ॥ इमं मानव-
मावर्त्तन्नावर्त्तते, तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यत्रेभ्यमित्येति विशेषणात्
एकया यात्यनावृत्तिमिति, स्मृतावनावृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात् कल्याणरे
ऽप्यनावृत्तावपि विशेषणार्थक्यात् । नापि पितृयाणपथि निरति-
शयपुरुषार्थसिद्धिः । एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते । अन्यथा वर्त्तते पुन-
रिति चन्द्रस्यलसवलनावगमत् । तस्मान्न कर्मवशादात्यन्तिकपुरुषार्थ
प्राप्तिरित्यर्थः ॥ एवमनूय कर्मफलं फलितं सम्यग्भाह । इत्यत इति ॥
उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः समाधनात् कर्मण
स्तत्फलान्न विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्षतस्तत्साधनं केवलमात्म-
ज्ञानं संसारान्तर्गतपूत्रोक्तगतित्वयहेतुकर्म-तद्भेदुनिराकरणेन वक्तव्य-
मित्यभिप्रायेणोपनिषदारभ्यते । न हि कर्मानुष्ठानात् पुमर्थो निरति-
शयो लभ्यते । तस्य तत् यद्येहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतेः । तथा
चैन्द्रार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य सुसुप्तोः
भौक्तसाधनज्ञानार्थोऽयमुपनिषदारभ्य इति हेतुहेतुमद्भावाः सम्यग्
इत्यर्थः ॥

ननु भोक्तार्थो न प्रवर्त्तते तत्र कास्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके
कुर्यात् प्रत्यवायजिहोर्षयेति वृद्धैरुक्तत्वात् कास्यनिषिद्धे वर्जनीये,
नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य सुसुप्तोर्वर्त्तमानदेहपाते पुनर्देहा-
न्तरग्रहे हेतुभावाद्नायाससिद्धा ज्ञानादृतेऽपि सुस्तिरिति कथं ताद-
र्थ्येनोपनिषदारभ्यते तत्राह । न चेति ॥ न हि त्वदुत्प्रेक्षितो भोक्तो-

वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्तो क्ष्य-
लोका भवन्ति, विपर्यये च स स्वराट् भवतीति ॥

तथा द्वैतविषयानृताभिसन्धस्य बन्धनं तस्कारस्यैव
तत्प्रपरगुणहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वा

पायो विना प्रमाणम् कल्पते । न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण
प्रमाणम् । न चात्र श्रुतिसृती प्रत्यक्षादि वा मूलमालोच्यते । सम्भवति च
यथा वर्णितरचितस्यापि कर्मशेषवशाद्देहान्तरं न चैकभक्तिः कर्माशयः ।
तद्य इह रमणीयचरणास्ततः शेषेणेत्यादिश्रुतिसृतिविरोधात्तस्मा-
दात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति भावः । अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेद-
ज्ञानभाजां कर्मानुष्ठायिनां क्ष्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति ।
वक्ष्यति हीति ॥ अद्वैतात्मपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपा-
सितगुरवस्तदुपदेशशून्या यथामति यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव
तत्त्वं विदन्ति ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानुतिष्ठन्तो विनाधि-
फलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्मनिकपुरुषार्थसिद्धि-
रित्येवापि वाक्यशेषमनुकूलयति । विपर्यये चेति ॥ चकारात् क्रि-
यापदमनुकल्पते । स हि विद्वान्विद्यया निरस्ताऽविद्यादिमलः पर-
रिज्ञानात् स्वयमेव परात्मा भवति । भेदप्रतिपत्तिहेतोरिति श्रुत्याः
दित्यर्थः ॥

कर्माणां पुरुषार्था निरतिशयो न सिद्ध्यति । अद्वैतनिष्ठानानु-
कर्मत्वजतां पुमर्थः सेत्स्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्यं लिङ्गं दर्शयति । तथे-
त्यादिना ॥ द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाचारम्भणमिति श्रुतेरन्तरेऽभिसन्धा
यस्यभिसन्धा सत्यत्वाभिमानस्तस्य बन्धनं परमानन्दस्याविर्भावरा-
हित्यम्, संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुतस्तस्कारस्य नाहं
तस्कारोऽस्मीति मिथ्यैवाभिसन्धानस्य परिशोधनार्थं तत्प्रपरशोर्घहणे
दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति
प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽतस्कारस्य परारोपिततस्कारत्वस्य परिशुद्धया
तत्प्रपरगुणहणे दाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थ-

ऽहैतात्मसत्याभिसन्धस्यातस्करस्येव तत्रपरशुग्रहणे बन्ध-
दाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिश्चेति । अतएव न कर्मसह-
भाव्यहैतात्मदर्शनम् ॥

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मै-
वेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुप-
पत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न । कर्तृभोक्तृस्वभाव-
विज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफले रागहेषादिदोषवतश्च कर्म-
विधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानादहैत-

सत्यऽभिमानवतो हैताञ्च व्यावृत्तचित्तस्थानर्थध्वंसो निरतिशयानन्दा-
विर्भावश्चेति । यथोक्तार्थानुरोधेनाग्ने श्रुतिर्विच्यतीति योजना । केवल-
मात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्धार्थसुपनिषदारम्भ इति स्वपक्षोदर्शितः ।
स्वयूथ्यास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ
इत्याहुः । तां प्रत्याह । अत एवेति ॥ यत्कृतकं तदनित्यमिति
व्याप्ननुष्टहीतया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्थानित्यत्वावगमाद्ब्रह्म-
विदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणो-
विरुद्धफलत्वाध्यवसायादहैतस्यात्मानो दर्शनं नैव कर्मणा सह भावि
भवितुमशक्यते । न हि विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संभवति ।
तत्र समुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥

किञ्चाहैतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्धार्थं कर्मापेक्षते, स्वबाधकविधू-
ननार्थं, वा नाद्यः तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह ।
क्रियेति ॥ वाक्यजनितस्याहैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य बाधका-
भावेन तत्परिहारायं सङ्कार्थपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ बाधकप्रत्ययाभाव-
स्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मेति ॥ तद्विषयो विधिप्रत्ययो यजेतेत्यादि
विधिजनितः कर्त्तव्यतावबोधः । स चात्मनि कर्तृत्वादिकर्माकाङ्क्षा-
कर्त्ताद्यात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्यायं कर्मविधिरस्य विदुषो
वेति विकल्पप्राप्त्यं प्रत्याह । नेत्यादिना ॥ कर्त्ताद्याकारं प्रमाथनिर-

ज्ञानवतोऽपि कर्म्मोति चेत् । न । कर्म्माधिकृतविषयस्य
 कर्त्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीय-
 मात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमर्हितत्वात् । तस्मादविद्यादि-
 दोषवत् एव कर्म्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः ।
 अत एव हि वक्ष्यति । सर्वे एते पुण्यतोका भवन्ति । ब्रह्म-

पेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्याज्ञानं तद्वत्स्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलवि-
 षयो रागादिदोषस्तद्वत्स्य कर्म विधीयते । न हि कर्त्ताहमित्यादि-
 मिथ्याधिषो रागादेशाभावे कर्म विधातुं शक्यम् । यद्यद्वि कुरुते जन्तु-
 स्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति सूत्रेः । अतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तत्-
 प्रत्ययो बाधकः प्राप्यभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति ॥
 अधीतस्वाध्यायो हि तैदिके कर्मणि अधिक्रियते । अध्ययनञ्चार्था-
 वबोधफलमिति भीमांसकमर्थ्यादा । तथा चाध्ययनवतो ज्ञातसर्ववेदा-
 र्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानदात्मज्ञानस्यापि कर्म्माङ्गत्वं गम्यते ।
 न चात्मज्ञानमपि बाध्यते । अविरोधादित्यर्थः । न तावदर्थावबोध-
 फलमध्ययनमिति प्रामाणिकमन्तरावाप्तिफलं तदिति चाध्येत्परिकल्प-
 तत्वाध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य कर्मविधिसम्बन्धः सम्भवतीति परि-
 हरति । नेति ॥ किञ्च भवेदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य व्यवस्थितं
 विषयोदित्य प्रवृत्तस्य कर्त्तृत्वाकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्वभाव-
 प्राप्तिवत्वाद्येत्येन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात् कर्मफलविषये रागाद्ययोगा-
 त्तद्विबन्धनस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वाच्चात्मज्ञानस्य कर्मोपपत्तिरि-
 त्यह । कर्म्माधिकृतेति ॥ अद्वैतः आत्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलि-
 तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अज्ञस्य कर्मविधिर्न त्यात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं
 संवादयति । अत एवेति ॥ एते त्रयोऽप्याश्रमिणः कर्म्माधिकृता इति
 यावत् । यथा ब्रह्मचारो गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्म-
 विदपि कर्म्मो चेन्न पृथक् क्रियते । पृथक्करणञ्च न तस्य कर्मविधि-

संस्थोऽस्य त्वमेतीति । तत्रैतस्मिन्नहैतविविद्याप्रकरणेऽभ्यु-
दयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते । कैवल्यमन्त्रिकृष्टफलानि चा-
हैतादीपद्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयशरीर इत्यादीनि
कर्म्मसम्बद्धिफलानि च कर्म्माङ्गसम्बन्धीनि रहस्यसामा-
न्यान्मतोवृत्तिसामान्याञ्च ॥ यथाऽहैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं
तथान्यन्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यम् ।
कस्तर्ह्यहैतज्ञानस्योपासनानाञ्च विशेषः । उच्यते स्वाभाविक-
कस्यामन्यक्रियोऽध्यारोपितस्य कर्त्तादिकारकक्रियाफलभेद-
विज्ञानस्य निवर्त्तक्रमहैतविज्ञानम् रज्जादाविव सर्पाद्य-

रिति मत्प्राक्तं ब्रह्मसंस्थ इति ॥ यदि मसुच्चयासम्भवात् केवलमेवात्मज्ञानं
कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदरभ्यते । ह्यन किमिच्छस्यासुप-
निषदं त्रिविधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्योप-
निषदारम्भे सतीति यावन् । स यो वायुं दिशं वत्सं वेदन् पुरेदं रोदि-
तीत्यादीन्यभ्युदयफलानि उपासनानि । कैवल्येन सन्निकृष्टफलत्वं
नाम क्रमसुक्तिफलत्वम् । अहैतान्निष्प्रपञ्चादापद्विकृतं सगुणं ब्रह्म । कर्मे-
सम्बद्धिफलानि कर्मफलगतातिशयफलान्युद्गीधाद्युपासनानि त्वर्थः ।

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह । रहस्येति ।
उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायासुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः । तत्रैव
हेत्वन्तरहङ्गाव्य विभजते । मनोवृत्तीत्यादिना ॥ आत्मज्ञानस्योपास-
नानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्या-
दिति मन्यानः शङ्कते । कस्तर्हीति ॥ फलतो विशेषं दर्शयन्नत्तरमाह
उच्यते इति ॥ तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनान्यो विशेषमादर्शयति ।
स्वाभाविकस्येति । प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभगविकले कूटस्थे
स्वभावशब्दिताविद्याकृतमध्यारोपितं कर्त्ताद्याकार विज्ञानम् । तस्या-
द्वितोयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्मज्ञानं निवर्त्तकम् । यथा रज्जादाव-

धारोपलक्षणज्ञानस्य रज्जादिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः।
 उपासनं तु यथाशास्त्रमर्पितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय
 तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानलक्षणम्। तद्विलक्षणप्रत्य-
 यानन्तरितम् इति विशेषः। तान्येतान्युपासनानि सत्त्व-
 शुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादहैतज्ञानोपकारका-
 श्यालम्बनविषयत्वात् सुखसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्यस्यन्ते ॥
 तत्र कर्माभ्यासस्य दूढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव

धिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादिकारणप्रसूतो
 रज्जाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्त्तकस्तथेत्यर्थः। सम्प्रत्युपासनानां म-
 द्द्वैतज्ञानाद्विशेषं दर्शयति। उपासनं त्विति ॥ शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्यु-
 पासीतेत्यादि, किञ्चिदालम्बनं मनःप्रभृति विवक्षितम्। समानजातीय-
 प्रत्ययसन्तानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्य
 विशिनष्टि। तद्विलक्षणेति ॥

आत्मज्ञानस्योपासनानां च अवान्तरविशेषसुसंहरति। इति
 विशेष इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसम्भवेऽपि
 विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्पश्चात्तेन
 वाच्यानीत्याशङ्क्याह। तानीति ॥ उपासनानामोत्तरार्पणबुद्ध्यानुष्ठित-
 नित्यादिकर्मवञ्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्। कार्याञ्च कारणस्य
 प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च। मन्दानां सहसा
 तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि वञ्चित्तविधेषुपा-
 सनेषु किमित्यङ्गावब्रह्ममेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राह। तत्रेति ॥
 प्राकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दूढीकृतत्वादभ्यस्ततत्कर्म-
 त्यागेनातत्त्वम्बन्धिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं कर्तुमित्यङ्गाव-
 ब्रह्ममेव तावदुपासनमुच्यते। एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि क्रमेण
 वक्तव्यानीत्यर्थः। कारणद्वयस्य नियतपौर्वापर्यप्रयुक्तसम्बन्धसुपरिष-

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्गविषयमेव तावदादा-
वुपासनमुपन्यस्यते ॥

ओमित्येतदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमा-
त्मनोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसी-
दति प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेतिपरं प्रयुक्तम-
भिधायकत्वाद्वावर्त्तितं शब्दस्वरूपमात्रे प्रतीयते । तथा-
चार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते ॥

चात्पर्यङ्गोक्ता प्रत्यक्षरं व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते । ओमित्येत-
दक्षरमिति ॥

तत्र प्रथममोङ्कारस्याभिधायकत्वपञ्चमेवावलम्ब्यते । परमात्मन
इति ॥ अभिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । नेदिष्टमिति ॥ निकट-
तममतिशयेन प्रियमिति यावत् । ओंकारस्य नेदिष्टत्वत्वं समर्थयति ।
तस्मिन्निति ॥ ओंकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि प्रकृते किं विवक्षित-
मित्याशङ्क्याह । तदिहेति ॥ प्रकृते हि वाक्ये तदोमितिपदमिति-
शब्दशिरस्कं प्रयुक्तमितिशब्दसामर्थ्यादेव वाचकत्वाद्वावर्त्तितम् । शब्द-
स्वरूपमात्रमुपास्यं गम्यते । यत्र हीति परः प्रयोगो न तत्राभिधेय-
विवक्षास्ति यथा गौरित्ययमाहेति । तथा चात्रेतिपरत्वादेवंकारस्य
स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ तस्योपास्यत्वाद्यं श्रेष्ठं साध-
यति । तथा चेति ॥ इति परप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सति अर्चा-
शब्दप्रतिमायां भगवत्प्रतीकत्ववेदेकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठ-
त्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदीयं श्रेष्ठं सप्रमाणकं निगमयति ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतं । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु
 ब्रह्मणः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्यकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दाच्चमुपासीत । कर्मा-
 ज्ञावयवभूते ॐ तारे परमात्मप्रतीके दृढामेकाग्रचक्षणां
 मतिं सन्तनुयात् ॥

एवमिति ॥ सर्ववेदान्तेष्वेतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परमि-
 त्यादिषु । किञ्च नान्यस्य श्रेष्ठं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह ।
 जपेति ॥ गायत्र्यादिजपे यज्ञादौ कर्मणि स्वाध्यायस्यादावन्ते चोका-
 रस्य प्रयोगो दृश्यते ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
 प्रवृत्तेने विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादा-
 दावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनेङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत इति
 स्मृतेः ॥ ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादि श्रुतेष्वेत्यर्थः । ओम-
 तीत्ययं भागो व्याख्यातः । सम्प्रत्येतदक्षरमित्यस्यार्थमाह । अत इति ॥
 श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुलक्ष्यते । व्याप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेन विशेषण-
 स्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य, स्मृदिर्योगसुपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रक-
 रणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ॥ ग्याभो दग्धः पटो
 दग्ध इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रकृतमित्याह । उद्गीथेति ॥
 उपासितं विभजते । कर्मेति ॥ उद्गीथावयवत्वाद्देहारे तच्छब्द-
 प्रवृत्तिरित्यङ्गत्वादनन्तरवाक्यमकिञ्चित्करमित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तौ योऽस्म-
 द्भक्तो हेतुस्तेन स्फुटीक्रियते ततद्योत्कष्यान्माभिर्दर्शित इत्यभिप्रे-
 त्याह ।

ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥१॥
 एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः॥

स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीयशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ।
 ओमिति हुद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति
 अत उद्गीय ओंकार इत्यर्थः । तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेव
 मुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् ।
 प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परा-
 यणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽपु ह्योता च प्रोता च

स्वयमेवेति ॥ ओमित्येतदक्षरमित्यलोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः ।
 सम्प्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । तस्येति ॥ एवमुपा-
 सनमिति ॥ रसतमत्वमाप्तिः सन्दर्भिरित्येवं गुणकमुपासनं यस्याक्षरस्य
 तत्तथेत्यर्थः । एवं विभूतीति परमपरार्द्धः । तेनेयं त्रयोविद्यावर्त्तत
 इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् । एवं फलमित्यापयिता
 ह वै कामानामित्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥
 गोदोहनवदाश्रित्य विधानादधिकृताधिकारमिदमुपासनं तथापि पृथ-
 गेव । पृथगुद्गायतिवन्धः फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्गा-
 तुर्यजमानेन कर्मार्थं क्रीतत्वात्तत्कर्मकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वा-
 मिनः फलमिति वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साक्षात्त्वानेनानर्थक्यं
 वारयति । प्रवर्त्तत इति ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुवर्णयन्नेंकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं पात-
 निकं करोति । एषामिति ॥ गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायण्य-
 मिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रलयनिदानत्वमुच्यत इति भेदः ।
 वैपरित्येन वामूनि पदानि नेयानि । अषां पृथिवीरसत्वं साधयति ।

अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः
 पुरुषस्य वायसो वाच ऋग्रसऋचः साम रसः
 साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां

पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परि-
 णामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वा-
 त्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वायसः । पुरुषावयवानां हि
 वाक् सारिष्ठा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या
 अपि वाचःऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् ।
 तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादेकारः सारतरः । एवं
 स एष उद्गीथाख्य उँकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसाना-

अधु हीति । अस्यार्थस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । ओष-
 धीनामपः प्रति कारणत्वाभावात् कथं तत्र रसशब्दस्तत्राह । अप्परि-
 णामत्वादिति ॥ कारणपरतया पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरस
 इतिवदुत्तरत्र कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो
 रसः । न हि ताभिरसौ क्रियते तत्राह । अच्चेति ॥ पुरुषरसत्वं
 वाचः समर्थयते । पुरुषेति ॥ वाग्बिहीनं प्रति पुरुषान्तरं निन्दन्ति
 अतो वाचः सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्टत्व-
 प्रसिद्धिरतःशब्दार्थः । वाङ्निर्व्वर्त्यत्वाद्वचस्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याह ।
 सारतरेति ॥ ऋचः सकाशादपि तद्रूढं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः-
 सुखकरमिति मत्वाह । सारतरमिति ॥ उद्गीथशब्दश्चावयवे प्रकर-
 णान्त्रियमयति । प्रकृतत्वादिति ॥ न हि सामानोद्भूतं फलः य भवतीति
 मन्वानो जूते । सारतर इति ॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वसङ्गं तदिदानीं दर्शयति । एवमिति ॥
 रसतमत्वगुणकमोङ्कारसुपास्त्यार्थं विशेषणाभ्यामधिकरोति । रस इति ॥

रसतमः परमः परार्द्धोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥३॥
 कतमा कतमर्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम

मतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्द्धः अर्द्धं
 स्थानं परञ्च तदर्द्धञ्च तदर्हतीति परार्द्धः परमात्मस्थान-
 नार्हः । परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथि-
 व्यादिरससञ्ज्ञायां यदुद्गीथो य उद्गीथः । वाच ऋग्रस
 इत्युक्तं । कतमा सा ऋक् कतमत्साम कतमो वा स
 उद्गीथः कतमा कतमेति वीष्मादरार्था । ननु वा बहूनां

तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं समर्थयते । परमात्मवदिति ॥ यथा पर-
 मात्मा स्वरूपत्वेनानुसन्धीयते तथास्यापि तदात्मनानुसन्धेयत्वाद्द्विष्णु-
 बुद्ध्यालम्बनाहंप्रतिभावदयमपि परमात्मबुद्ध्यालम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः ।
 ओंकारात्पराची रसो नास्तीति तदीयरसतमत्वस्फुटीकरणार्थं परि-
 गणना । स्वतः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति । अष्टम इति ॥ ननु भूता-
 न्यारब्ध नवमत्वे प्रतीयमाने कथमोङ्कारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राह ।
 पृथिव्यादिति ॥ स एष इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं यदुद्गीथ इत्येतद्याचष्टे ।
 य उद्गीथ इति ॥ पूर्व्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः । अथ गुणा-
 न्तरविधानार्थं प्रश्नमवतारयन्वृत्तमनुवदति । वाच इति ॥ ऋचः साम
 रसः साम् उद्गीथो रच इति चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदानींष्टगादिजातिं
 जिज्ञासमानः पृच्छति । कतमेति ॥ वीष्माल्प्यं प्रश्ने तत्सञ्जातिज्ञाने
 अज्ञातिरेकं दर्शयितुमित्याह । कतमा कतमेति ॥ प्रश्नत्वयमाक्षिपति ।
 ननु वेति ॥ अनेकजात्यवच्छिन्नानां मध्ये यदेकस्या जातेनिर्द्धारणार्थः
 परिप्रश्नो भवति तदा तस्मिन् विषये विकल्पेन उतमत्प्रत्ययः स्यादथवा
 बहूनां कठादीनां मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं कतमे कठा इति प्रश्नो
 दृश्यते तथान्यत्वापीति सूत्रार्थः । बहूनामेकस्यानिर्द्धारणे उतमत् वि-

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥४॥ वागेवर्कप्राणः साम

जातिपरिप्रश्ने उतमच् । न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं उतमच् प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातादृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति विमृष्ट्यते ।

ननु जातेः परिप्रश्नइत्यस्मिन् विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न दुष्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा कतमा

धानेऽपि प्रकृते प्रश्नत्रये चानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अत्रेत्यश्यापकाध्येऽव्यवहारभूमिरुक्ता । ऋग्जातिग्रहणं सामज तेरुद्गीथ जातेऽप्योपलक्षणम् । तद्वहुत्वाभावेऽपि किञ्चिद्व्यति तत्राह । कथमिति । ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये कतमा ऋग्जातिः कतमा सामजातिर्वा कतमा उद्गीथजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमाणाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्वमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति । नैष दोष इति ॥ बहूनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां सन्निधाने जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसम्भवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थं परिप्रश्ने विकल्पेन उतमजिति सूत्रार्थाङ्गीकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिवाहुत्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋपस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु विग्रहान्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राह । न त्विति ॥

तत्र चानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति । अस्मदिष्टविग्रहापरिग्रहे दृष्टिकारीयसुदाहरणं विरुध्यते ॥ कठशब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शङ्कते । न त्विति ॥ उदाहरणेऽपि सत्यां कठजातौ तद्व्यक्तिवाहुत्यात्तदन्यतमनिर्धारणाभिप्रायेण परिप्रश्ने उत-

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथः

ऋगित्यादौ उपमह्वानं कर्त्तव्यं स्याद्विष्टं भवति विमर्शः
कृतो भवति । विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरूपपन्ना
वागेवर्कप्राणः सामेति ।

वाग्वचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः । पूर्वस्मादाक्यान्त
रत्वादाप्तिगुणसिद्धये श्रीमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक्

मजित्यङ्गीकारान्न परोक्तोदाहरणविरोधोऽस्मिन् पक्षेऽस्तीति परि-
हरति । तत्रापीति ॥ ननु द्विधापि विग्रहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो
विग्रहो नियम्यते तत्राह । यदीति ॥ त्वदिष्टविग्रहपरिग्रहो-
दगादिजातेरेकत्वात् प्रत्येकं बहुत्वायोगाद्वा बहूनामित्यादिस्वरूपेण
कतमर्कतमत्सामेत्युदाहरणं न सिद्धेत । तथा च तद्विद्मर्थं पृथक्
स्वरूपविधानं प्रसज्येत । न हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव ज्ञातं
शक्यं तस्मादगादिव्यक्तिरेवात्र प्रयुक्तत्वर्थः ॥ किमिति यथोक्तरीत्या
विष्टम्यते । विवक्षितमृगादिस्वरूपमेवादावुपन्यस्यतां लाघवादित्या-
शङ्काह । विमर्शे हीति ॥ शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाचार्य-
भूता परिहरति । वागेवेति ॥ नन्वाद्ये प्रतिवचने वाग्वचोरेकत्वावग-
मात् ओङ्कारस्य रसतमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याहन्तेत्याशङ्काह ।
वाग्वचोरिति ॥

कथम्पुनारसतमत्ववाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपं वाक्यं भिद्यते-
ऽऽ पुमधिक्याभावात् तत्राह । आप्नीति ॥ पूर्वं हि वाक्योङ्कारस्य
रसतमत्वं विदधाति । इदन्त तस्यैवापिगुणं विधत्ते । तथा च
तादृग्गुणविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतद्वाक्यवशादष्टमत्वाभावेऽपि
पूर्ववाक्यादोङ्कारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ तथापि कथमृगादिजातोये
पृष्ठे वागेवर्गित्यादिप्रतिवचनसूचितम् । तद्व्यक्तिविशेषवचनमेव प्रश्नानु-
सारीत्याशङ्काह । वाक्प्राणविति ॥ वाग्वचो योनिस्तन्निर्वर्कत्वात् ।
प्राणाश्च साम्नो हेतुर्बुधेन हि गीतिरुत्पाद्यते । तथा च वागेवेत्यादिना

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्कं च
साम च ॥५॥

प्राणाहृक्सामयोनी इति वागेवर्कं प्राणः सामेत्युच्यते ।
यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासा-
ष्टचां सर्वेषाञ्च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वर्ष्या
मावरोधे चर्कसामसाध्यानां च सर्व्वकर्म्मणामवरोधः कृतः
स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमि-
त्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्तयते । तद्वैत-
दिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह यद्वाक् च
प्राणश्च सर्व्वर्कं सामकारणभूतौ मिथुनं ऋक् च साम चेति

कार्यकारणयोरभेदोपदेशादङ्गत्वं साममात्रं वा तत्तत्कारणात्मकं प्रती-
यते न पूर्ववापि व्यक्तिरविवक्षिता । अत्रप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् । न
चैवमृगादिजातेरेकत्वात् उतमच्चप्रत्ययानुपपत्तिसत्तज्जात्यर्थच्छब्दाना-
मृक्सामोद्गीथानां सच्चिधादगादिजातेरेकस्या निर्धारणार्थं परिश्रमे
तत्रयोगसम्भवाद्गादिषु प्रत्येकं भेदविवक्षया षष्ठीसमासे दूषणशुक्तम् ।
तत्र प्रत्येकमेकत्वसुपेत्योक्तरीत्या षष्ठीसमासे तु न किञ्चिद्दुष्यतीति
भावः । ऋगात्मिकाया वाचः सामात्मकस्य प्राणस्य यज्ञे फलितं
दर्शयन्नुक्तमेव व्यक्तीकरोति । यथाक्रममिति ।

ऋक्साममात्रावरोधेऽपि किं सिद्धतीत्याशङ्काह । सर्व्वेति ॥
तथापि किं स्यादिति चेत्तदाह । सर्व्वे कामा इति ॥ उक्तप्रक्रियया
सर्व्वकामावाप्तिहेतुरोद्गीथो विवक्षितप्रिगुणकः सिद्धतीत्यर्थः । तृतीये
प्रतिवचने तात्पर्यमाह । ओमित्येतदिति ॥ अत्रापि पूर्व्ववज्जाति-
मृहीतौ तद्यत्किन्त्वेन भक्तिरेवोक्तेति शङ्कां निरसितुमेमित्येतदक्षर-
मिति विशेषणम् । तथा चोद्गीथस्तदवयवो विशेषणात् प्रकरणाच्चेत्यर्थः ।
पारम्पर्येण वाक्प्राणयोः सर्व्वकामसम्बन्धादुद्गीथस्यपि तथाभतवागा-

तदेतन्मिथुनमौमित्येतदस्मिन्नक्षरे संसृज्यते

ऋक्त्सामकारणो ऋक्त्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । ननु स्वतन्त्रं ऋक् च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक् च प्राणश्चेत्येकमिथुनस्य ऋक्त्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् । तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्त्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् ॥

तदेतदेवलक्षणं मिथुनमौमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामावाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमौकारे संसृष्टं विद्यत इत्यांकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धं

दिसम्बन्धादस्ति सर्वकामसम्बन्ध इत्युक्तः । इदानीमोङ्कारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वकामसम्बन्धे हेत्वन्तरमाह । तद्वा इति ॥ तदेतत्पदयोरक्षरविषयत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयं दर्शयति । मिथुनमिति ॥ वैशब्दो मिथुनप्रसिद्धार्थः ॥ वाक् च प्राणश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेतन्मिथुनमिति योजनाऽङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । सर्वकाममिति ॥ वाक्प्राणयोर्ऋक्त्सामकारणत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति । ऋक् चेति ॥ यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेव ऋक्त्सामे च स्वातन्त्र्येण मिथुनं निर्देशसामान्यादित्याद्यद्वाह । नन्विति ॥ विपक्षे दोषमाह । अन्यथेति ॥ इदमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नोत्याह । तथा चेति ॥ ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यते चेन्नोत्याह । तस्मादिति ॥

उपक्रमभङ्गान्न स्वतन्त्रं मिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ भवतु वाक्प्राणस्य ऋक्त्सामात्मकं वाक्प्राणरूपम् । ओंकारमिथुनयोः संसर्गे किं फलतोत्याह । एवमिति ॥ कया पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य सेत्स्यति तत्याह । वाङ्मयत्वमिति ॥ यत्तु सर्वं कामावाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमि-

यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ता-
वन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं

वाङ्मयत्वमोकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं
मिथुनस्य कामापयित्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते ।
यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समा-
गच्छतो ग्रास्यधर्म्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापय-
तोऽन्योन्यस्येतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रवि-
ष्टेन मिथुनेन सर्वकामाग्निगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्धमित्य-
भिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्म्मा भवतीतग्राह । आपयिता
ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाग्निगुण-
वदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्पर्यः । तं यथा

त्युक्तं तदुपादयति । मिथुनस्येति ॥ प्रसिद्धमिति ॥ स तादृगर्थे द्वयो-
क्ताक्षरस्य सर्वकामापयित्वेदृष्टान्तः सन्नुच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥
दृष्टान्तमेव विदृश्येति । यथेत्यादिना ॥ मिथुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं
मिथुनाविति द्विवचनं तत्राह । मिथुनावयवाविति ॥ ग्रास्यधर्म्मतया
तथाविधव्यापारतयेति ज्ञावन् । वै शब्दोऽवधारणे ॥ विवक्षितं टार्त्ता-
न्तिकमाचष्टे । तथेति ॥ एवमोकारमाग्निगुणविशिष्टं शिवा तदुपासना-
फलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ॥

तद्धर्म्मेत्युपासकस्याग्निगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आप्नेति वक्तव्ये कथमापयि-
तेत्युक्तं तत्राह । यजमानस्येति ॥ निपातौ त्ववधारणार्थौ । उद्गीथं
तदवयवभूतमिति यावन् ॥ आग्निगुणवदेकारोपासनात् कथमुपासिता
तद्गुणो भवतीत्याशङ्क्याह । तमिति ॥ उत्तरपत्रस्य गुणान्तरविधाने
तात्पर्यं दर्शयति । सञ्ज्ञीति ॥ तस्य सञ्ज्ञिगुणवत्त्वमपामाग्निगुण

विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥७॥ तद्वा एतदनुज्ञा-
क्षरं यद्वि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह एषो
एव सप्तद्विर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां

यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । सप्तद्विवाञ्छोकारः कथं
तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरश्च तत् । अनु-
ज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः । 'कथमनुज्ञेत्याह । श्रुतिरेव
यद्वि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वानुजानाति विद्वान्धनी
वा तद्वानुमतिं कुर्वन्बोमित्येव तदाह । तथा च वेदे त्रय-
स्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि ॥

तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्त ओमि-
त्याह । अत एषा उ एव एषैव सप्तद्विर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा
सा सप्तद्विस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः सप्तद्विो ह्योमितमनुज्ञां

मित्वाशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ तदेतत्प्रदयोरोङ्कारा-
ख्यमक्षरविषयत्वेन निर्दिशति । प्रकृतमिति ॥ तस्य सप्तद्विर्था वैशब्दः ।
अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विद्विष्टं विवक्षितेनार्थेन घटयति । अनुज्ञा चेति ॥
तस्यानुज्ञात्वे प्रअपूर्व्यकप्रसिद्धिमुपन्यस्यति । कथमिति ॥ तत्वेति
ज्ञानधनयोरुक्तिस्तदित्यनुमन्वयं साधारण्येनोच्यते ओङ्कारस्यानुज्ञा-
क्षरत्वे लोकप्रसिद्धिवद्देदप्रसिद्धिं सप्तद्विनोति । तथा चेति ॥ कत्वेव
देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे त्रयस्त्रिंशदिति याज्ञवल्क्येन
प्रशुक्ते सन्बोमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् पुनश्च कत्वेवेति प्रअ
वडिति प्रतिवचने सन्बोमिति होवाचेत्यादि षड्द्वारण्यके यथोक्ता-
र्यानुष्ठारिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्वि किञ्चेत्यादानुज्ञां लोकप्रसिद्धिं मेव
प्रकटयति । तथा च लोकेऽपीति ॥ ओङ्कारस्य लोकवेदप्रसिद्धिभ्या-
मनुज्ञात्वेऽपि कथं सप्तद्विगुणकत्वमित्वाशङ्काह । अत इति ॥ उच्यते-

भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥८॥
 तेनेग्रं चयो विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावय-
 त्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्ये तस्यैवाक्षरस्या
 पचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणो-
 पामकत्वात्तद्धर्मा समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व-
 वत् । अथेदानीमक्षरं स्तौति उपास्यवात्प्ररोचनार्थम् । कथं
 तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयसृष्ट्वेदादिलक्षणा तथी विद्या विहितं
 कर्म इत्यर्थः ।

न हि तथी विद्यैवाश्रावणादिभिर्वर्त्तते कर्म तु तथा
 प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धम् । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंस-

ऽर्थः समृद्धिशब्दादपरि सम्बध्यते । तस्याः समृद्धिमूलत्वं साधयति ।
 समृद्धोहीति ॥ अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्यो-
 कारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति । तस्मा-
 दिति ॥ समर्द्धयितेत्यादिफलवाक्यं प्रत्याह । समृद्धीति ॥ अस्मिन्वाक्ये
 समर्द्धयितेत्यादिपद जातमापयितेत्यादिपूर्ववद्वाक्येयमित्याह । इत्यादि-
 पूर्ववदिति ॥ ओंकारस्य गुणत्ववतः सफलमुपासनसक्तं । तथा च वक्तव्या-
 भावान् तेनेयमित्यादिव क्यमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अथेति ॥ स्तुतेरान-
 र्थक्यमाशङ्क्याह । उपास्यत्वादिति ॥ प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकृत्यति ।
 कथमित्यादिना ॥ तथी विद्या वर्त्तत इति सम्बन्धः । तथी विद्येत्यस्योप-
 चरितार्थत्वं कथयति । तथी विद्येति ॥

किमिति श्रुतं त्यक्त्वा व्याख्यायते तत्राह । न हीति ॥ तस्याः स्वरूप

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ।

त्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म एतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किञ्चैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः ।

तथैतस्यैवाक्षरस्य रसेन व्रीहियवादिरसनिर्वृत्तेन हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चादित्यमुपति-
लाभस्यानादित्वेन हेत्वनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्म्मपि कथमाश्रावणादिभि-
रात्मानं लभते तत्राह । कर्म्मत्विति ॥ प्रसिद्धमेव प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना ॥ आध्यर्थवद्भ्रौवौद्गावसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसम्भवादग्निष्टोमादिषु च सम्भवात्तन्त्रितयसमाहारात्किङ्गादोङ्कारेण प्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म्म सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति ॥ स्रवत्यनोद्धृतं कर्म्मेति न्यायादोङ्कारेण वैदिकस्य कर्म्मणः स्थितिरिति स्तुतिं विधाय स्तुत्यन्तरमाह । तच्चेति ॥ कथं पुनराक्षरं कर्म्मणा पूज्यते तत्राह । परमात्मेति ॥ तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह । तदपचितिरिति ॥ ननु कर्म्मणा परमात्मा चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वाद्दक्षरस्यापि तेनाराधनं स्यात् ॥ न चेत्परस्तेनाराध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राह । स्वकर्म्मणेति ॥ वर्णाश्रमविहितेन कर्म्मणा ईश्वरं प्रसाद्य तत्प्रसादावशात्तत्फलं कर्त्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वात् ईश्वरपूजार्थं कर्म्मेति गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादोङ्कारस्य तत्पूजार्थं कर्म्मेति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्म्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरं स्तुत्वा विधानरेण स्तौति । किञ्चेति ॥ यजमानादीत्यादिपदेन पत्नी गृह्यते । प्राणैस्त्रयीविहितं कर्म्म वर्त्तत इति सम्बन्धः ॥

स्तुत्यन्तरमाह । तथेति ॥ यथाक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म्म प्रवर्त्तते तथेति यावत् ॥ हविषेत्यत्रापि पूर्ववदन्वयः । कथं ऋत्वि-

नाना तु विद्या चाविद्या च

उते । ततो वृद्ध्यादिक्रमेण प्राणोऽन्वञ्च जायते । प्राणैर-
न्वेन च यज्ञस्तायते । अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसे-
नेति । तवाक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्त्तव्यमिति स्थितमा-
क्षिपति तेनाक्षरेणोभौ यश्चैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद यश्च
कर्ममात्रवित् अक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः कर्म ।
तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात् किं तवाक्षरयाथात्म्य-
विज्ञानेनेति ॥

दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञेतरयो-
र्विरेचनम् । नैवम् । यस्मान्नाना तु विद्या च अविद्या च ।
भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दःपक्षथावृत्तार्थः । ओंकारस्य

गादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह । यागेति ॥ आदि-
शब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः । तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिसृतेरि-
त्यर्थः ॥ अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्यात्प्रवृत्ते
वृष्टिर्गृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति सृष्टिमाश्रित्याह । तद्धेति ॥ दृष्ट्वाऽऽत्या-
दिशब्देनाक्षरस्य प्रजानाञ्चोत्पत्त्युपकरणं सर्वं सूच्यते । तथापि कथमेत-
स्यैवान्तरस्य महिम्नेत्यदि तत्राह । प्राणैरिति ॥ अक्षरस्य स्तुत्या
महीकृतत्वादुपासने सिद्धे किसुत्तरेण यन्त्येनेत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥
पूर्वस्मिन्सन्दर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तद्विषयाद्यं कर्म तद्वि-
ज्ञानवतोऽनुष्ठेयमिति स्थितम् । तदाज्ञेप्रमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥ आज्ञे
याक्षराणि व्याचष्टे । तेनेत्यादिना ॥ ननु कर्मकर्त्तृत्वे विद्वद्विदुषो-
र्विद्वानेव तत्फलमश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याशङ्क्याह । तयोश्चेति ।
इति शब्दस्त्वान्निपतोत्यनेन सम्बध्यते ॥ कथं विद्वद्विदुषोरविशिष्टं
फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ॥

दृष्टं हीति ॥ विमतं न स्वतन्त्रफलमङ्गज्ञानत्वादाव्यावेक्षणवदिति
प्राप्ते प्रत्याह । नैवमिति ॥ जेत्येनावतारितं वाक्यं व्याचष्टे । भिन्ने

यदेव विद्याया करोति अद्वयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-

कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसष्टद्विगुणवद्विज्ञानं
किन्तुर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मान्तदङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यं
युक्तमित्प्रभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्शबरयोः पद्म-
रागादिभग्नविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यम् ॥

तस्माद्यदेव विद्याया विज्ञानेन युक्तः सन् करोति कर्म
अद्वया अद्धानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः तदेव

हीति ॥ विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं पृथक्फलवत्त्वं तन्न
विद्यावैर्यमित्यर्थः ॥ विद्यायाः स्वतन्त्रफलवत्त्वं नास्तीति पक्षस्य
व्यावृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ॥ अङ्गज्ञानाङ्गणवदक्षरज्ञान-
स्याधिक्ये फलित माह । तस्मादिति ॥ तदङ्गकर्माङ्गसङ्गीयमात्रज्ञानं
तस्मादाधिक्याद्द्विशिष्टाक्षरस्य ज्ञानस्येति यावत् । यत्तु पुनरुक्तं तयोश्च
कर्मासाम्य्यादेव फलं स्यादिति तत्राह दृष्टं हीति ॥ यत्त्वङ्गज्ञानत्वा-
दिति तत्किमङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाश्रित्य विहितत्वमथवा एतदेव
ज्ञानत्वविशेषितम् । नाद्यः । तन्निर्द्धारणानियमन्यायेनासिद्धेः । न द्विती-
योगोदोहने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविकल्पत्वादाज्या
वेक्षणस्याश्रित्य विधुदाहरणवह्निर्भूतत्वादङ्गसम्बन्धज्ञानत्वमात्रेण दृष्टा-
न्तत्वे सत्यङ्गत्योपाधेः सम्भवादित्यभिप्रेत्यज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्य-
त्नानन्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति ॥

विज्ञानसङ्गीथाद्यङ्गमात्रविषयसुपासनार्तिरिक्तं तेनेति यावत् ।
योगो देवताद्विषयसुपासनम् । इति शब्दस्तदर्थसमात्यर्थः ॥ तत्रैवा-
र्थसिद्धमर्थं कथयति । विद्वदिति ॥ नन्वर्थो समर्थो विद्वानपर्यु-
दस्तश्च कर्मागत्यधिकारीत्यङ्गीकारादविदुषस्तत्त्वज्ञानाक्रान्तस्यानधि-
कारात्कथं तत्कर्मा वीर्यवदिति प्रतिज्ञायते तत्राह । न चेति ॥
औपस्थे उपस्तिस्मृत्ये मृत्चीहृतेष्वित्यादिके तस्मिन्पुन्यजाते

व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ ॥ १ ॥ तृतीयस्य प्रथमः
खण्डः ॥

कर्म्म वीर्यवत्तरं । अविद्वत्कर्म्मणोऽधिकफलं न भवतीति ।
विद्वत्कर्म्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म्म वीर्य-
वदेव भवतीत्वभिप्रायः । न चाविदुषः कर्म्मण्यनधिकारः ।
औषस्थे काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात् । रसत-
माग्निस्त्वद्विगुणवदक्षरमित्येकमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्त-
रादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वात्खल्वेत-
स्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ।

छान्दोग्यतृतीयाध्यायप्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

विद्याहीनानामपि कर्म्मार्तुष्टानं दृश्यते प्रस्तोतर्था देवतेत्यादौ ताञ्चेद-
विद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषोऽपि कर्म्मण्यधिकार लक्षणे
तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुण-
वदक्षरज्ञानं स्वतन्त्रफलमित्युक्तम् । तत्तु रसतमगुणवदक्षरविषयमेक-
मुपासनं तत्र च विध्यदेशे फलस्याश्रुतेऽपि विश्वजिन्मन्त्रायन वा तत्क-
ल्पते । आग्निगुणवतः सत्त्वद्विगुणवतश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं
फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यत
आह । रसतमेति ॥ न तावदिहोपासीतेति विधिव्यतिरेकेण मध्ये
विध्यन्तरसुपलभ्यते । न चापयिता ह वै कामानामित्यादिवाक्ये फल-
श्रुत्या विधिरुद्धेयः । रसतमगुणवदक्षरविज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थवा-
दस्यफलांशान्वयेनानेकगुणवदेकविज्ञानविधिसम्भवे विधिभेदकल्पना-
योगात् स्वत्वर्थवादिकफलवदनेकविशेषणैकोपासनविषयविध्युगमसेन
वाक्येकसम्भवे वाक्यं भैक्षमुचितम् । एतेन विश्वजिन्मन्त्रायो निरस्तः ।
रात्रिसत्त्वमन्त्रायस्तु प्रकृताविरोधीति भावः ॥ तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्यो-

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे

देवासुराः । देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेद्योतनार्थस्य
शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः ।
स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात्
स्वाभाविक्यस्तम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । ह वै इति
पूर्ववृत्तोद्भासकौ निपातौ यत्र यस्मिन्निमित्ते इतरेतर-

पसंहारवाक्यं स्वस्वेतस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृतकार्षणे कारण
माह । अनेकैरिति ॥ रसतमाप्रिसन्द्विहृत्पायनेकानि विशेषणानि
तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्थानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपासनैक्यस्य
प्रागेवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपव्याख्यानं यत्खलु विहितमित्यर्थः ।
प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्वयविशिष्टमुद्गीथावयवभूतभोकाराख्यमक्षरं परमात्मप्रतीकं
तद्गुद्गोपास्यमित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनादि
त्यप्राणवृष्ट्योपासनं विवक्षन् कश्चिदकान्तरमवतारयति । देवासुरा
इति ॥ तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभाव्युदासार्थं विवक्षितं समा-
सन्दर्शयति । देवाच्चेति ॥ देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति ॥
दीव्यतिद्योतनार्थो दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्यूतिस्तुतिभोदमद-
खप्रकान्तिगतिष्विति दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुण्ये कर्त्तरि यथोक्त-
रूपसिद्धिरित्यर्थः ॥ ते च द्योतका देवा हृदेरिन्द्रादथो भविष्यन्ती-
त्याशङ्काह । शास्त्रेति ॥ इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्प्रसिद्धेरेव
ज्ञेयत्वाद् प्रासकशरीरस्यकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो
देवशब्दाध्या इत्यर्थः ॥ तथाध्यात्मं असुरा विरोचनादयः स्युरित्या-
शङ्क्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याह । असुरा इति ॥ असुरा इ-
न्द्रियवृत्तय एवेति सम्बन्धः । सात्त्विकेन्द्रियवृत्तियो वैपरीत्यं तासा-

विषयापहारलक्षणे संवेतिरे । सम्पूर्वस्य यततेः सङ्ग्रामार्थ-
त्वमिति । सङ्ग्रामं ह्यतवन्त इत्यर्थः शास्त्रीयप्रकाशटत्ताभि-
भवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविकस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयो-
ऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योति-
रात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपानुराभिभवनाय प्रवृत्ता-
इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः सङ्ग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं
देवासुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्यभिप्रायः ॥

मसुरत्वसिद्धार्थं दर्शयति । तद्विपरीता इति ॥ तासामसुरशब्दाव्यत्ये
निमित्तान्तरमाह । खेप्तेवेति ॥ विष्वग्विषयासु विष्वद्धो नानागतयो
विषया यासां तास्विति यावत् । प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राण-
चेष्टास्वित्यर्थः ॥ तदेव स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति ॥ शास्त्रापेक्षा-
मन्तरेणैव सभाववशात्प्रवर्त्तमानत्वं स्वाभाविकत्वम् ॥ तथा च शास्त्रो-
येन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममूषामतिविशदमित्यर्थः । वैपरीत्यान्तरमाह ।
तमव्यात्मिका इति ॥ कथं मिथो विषयापहारं निमित्तोक्तत्वं देवान-
मसुराणां संघामोऽभूदित्यपेक्षायामासुरीं वृत्तिं प्रकटयति । शस्त्री-
येति ॥ देवीं वृत्तिं प्रथयति । तथेति ॥ देवानामसुरवैपरीत्यं
स्फुटयति । शास्त्रेति ॥ स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपः पाप्मा-
सुरपरिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्कारणार्थमिति यावत् ॥ उक्तमा-
ध्यात्मिकसंघामं निगमयति । इत्यन्योन्येति ॥ उक्तरीत्या यथो-
क्तानां देवानामसुराणाञ्च पराभिभवः स्तोद्भवश्चेत्त्वं रूपः संघामः
प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसंघामस्तथेति योजना ।
किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपोदेवासुरसंघामः श्रुत्या आव्यते तत्राह ॥
स इहेति ॥

उभये प्राजापत्यास्तइ देवा उद्गीथमाजहुरने-

स इह श्रुत्याख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेक-
विज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत
उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः ।
प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । पुरुष एवोक्त्यमय-
महान् प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः
स्वाभाविक्यश्च रणप्रवृत्तयो विरुद्धापत्यानीव तदुद्भवत्वात् ।
तत्ततोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथं उद्गीथ-
भक्त्युपलक्षितमौद्गावं कर्माजहुराहृतवन्तः । तस्यापि
केवलस्याहरणासम्भवाज्ज्योतिषोमाद्याहृतवन्त इत्यभि-
प्रायः ॥

स हि संग्रामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं विधातुं
प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाख्यायते । इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये
धर्मः स्यात्तेषां तदाभिसुख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञानसिद्धयर्थं
चाख्यायिका प्रणीयते । तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयप्रावण्यं परि-
हृत्तव्यम् । तद्वैमुख्यञ्च तेषां श्रेयोऽर्थिभिर्यत्नादाधेयमिति भावः । यज-
मानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य
रूढमर्थमपाठ्यत्वविवक्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति ॥ उक्तरूपः पुरुषः
प्रजापतिरित्यत्र गमकमाह । पुरुष एवेति ॥ कथं पुनर्यथोक्तानां देवा-
सुराणां तदपत्यत्वं तत्राह । तस्य हीति ॥ यत्नेत्युक्तं संग्रामनिमित्तं
परामृशति । तत्तत्रेति ॥ देवानामुत्कर्षोऽपकर्षश्चासुराणामित्यस्मिन्नि-
मित्ते कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याह । उद्गीथेति ॥ लक्षितलक्षणा-
न्वयं सूचयति । तस्यापीति ॥ उद्गीथभक्तेरित्यपेरर्थः ॥

नैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥

ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे

तत्किमर्थं वाजह्नुरित्युच्यते । अनेन कर्मणै नानसुरान-
भिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तो यदा च तदुद्गीथ-
कर्म्मजिह्वीर्षवस्तदा ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां भवं
चेतनावन्तं प्राणं प्राणं उद्गीथकर्त्तारमुद्गातारं उद्गीथ-
भक्त्योपासाञ्चक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राणदृष्ट्यो-
द्गीथाख्यमन्त्रमेकारमुपासाञ्चक्रिरे इत्यर्थः । एवं हि प्रक-
तार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानञ्च न कृतं स्यात् । खड्गे-
तस्यैवाक्षय्येऽप्येवोद्गातो क्षुपास्यतया प्रकृतः ॥

तदाहरणप्रयोजनं मन्त्रपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्यादिना ॥
सम्प्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति ॥ अचेतनस्य करणस्यो-
द्गाहत्वासम्भवाद्दिशिनष्टि । चेतनावन्तमिति ॥ मुख्यं प्राणं व्यावर्त्तयति ।
प्राणमिति ॥ तन्न उद्गायेति वाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याह ॥ उद्गीथकर्त्ता
रमिति ॥ अथोद्गीथभक्त्तिरेव श्रूयते न तद्गाता ॥ तत्कथं तदुपासनमित्या-
शङ्क्याह । उद्गीथभक्त्येति ॥ तयोपलक्षितमुद्गातारमुपासत इति यावत् ॥
कथमुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्तव्यप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त इति ॥
ते ह नासिक्यमित्यन्तरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । नासिक्येति ॥ कि-
मित्यन्त्रमेकाराख्यमिहोपास्यत्वेन व्याख्ययते तत्राह । एवं हीति ॥
उक्तमेव स्मृतयति खल्विति ॥ तथा च प्राणस्योद्गाहदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य
परित्यागो भक्तेश्च प्राणदृष्ट्योपास्यत्याङ्गीकारे प्रकृतोपादानमिति शेषः ॥
पूर्वापरविरोधमाशङ्कते । नन्विति ॥

तद् हासुराः पाप्मना विविधुः

ननु उद्गीथोपलक्षितं कर्माहृतवन्त इत्यवोच इदानी-
मेव कथं नासिक्वप्राणदृष्ट्योङ्कारमुपासाञ्चक्रिर इत्याख्य ।
नैष दोषः । उद्गीथकर्माण्येव हि तत्कालप्राणदेवतादृष्ट्यो-
द्गीथभक्त्यवयवस्योङ्कार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतन्त्रो
ऽतस्तादर्थ्येन कर्माहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तं । तमेवं देवै-
र्हतमुद्गीतारं हासुराः स्वाभाविकात्मन्नात्मानो ज्योतीरूपं
नासिक्वं प्राणं देवं स्योत्येन पाप्मना ऽधर्मासङ्गरूपेण
विविधुर्विद्ववन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि नासिक्वः
प्राणः कल्याणगन्धग्रहणाभिमानासङ्गाभिभूतविवेकविज्ञानो
वभूव ॥

उद्गीथोपलक्षितेनौद्गीथोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्माहृतमित्युक्तं
तदाहरणञ्च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्वप्राणदृष्ट्याक्षरोपासनवचन
मित्यर्थः ॥ स्रोक्तैर्मिथो विरोधं परिहरति । नैष दोष इति ॥ उद्गी-
थोपलक्षितकर्माहृतवन्त ज्योतिष्टोमादौ कर्माणि सत्येवोद्गीतप्राणद-
ृष्ट्योपास्यत्वेनाद्यं विवक्षितम् । ओङ्कारस्योद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो
न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येयत्वे-
नेत्यविरोध इत्यर्थः ॥ आन्वित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हे-
त्यादि व्याचष्टे । तमेवमिति । स्योत्येन चाक्षरेण नासिकासम्बन्धेनेति
यावत् । अधर्मादासङ्ग स्तद्रूपेणेत्येतस्यासङ्गवेधं साधयति । स हीति ॥
कल्याणो गन्धः सुरभि रक्तस्तस्य प्रहृष्यं समैवेत्यभिमानात्प्रायोऽयमास-
ङ्गसोनाभिभूतस्यपकारो गन्धाप्राणकृतस्तुल्यः सर्वस्य कार्यकरणसङ्घात-
स्येति विवेकविज्ञानं यद् स तथेति विप्रहः ॥

तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च
पाप्मना ह्येष विद्वः ॥ २ ॥

स तेन दोषेण पाप्मसंमर्गो बभूव । तदिदमुक्तमसुराः
पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्वस्त-
स्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः
प्राणिनाम् । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः, सुरभि च दुर्गन्धि
च । पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्वः । उभयग्रहणमविवक्षितम् ।
यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छतीति यद्वत् । यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

ननु कथं यथोक्तासङ्गस्यशितेत्याशङ्क्याह । स तेनेति ॥ उक्तार्थे
वाक्यं योजयति । तदिदमिति ॥ घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मविद्वत्त्वे कार्य-
लिङ्गकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ उक्तानुमानावद्योति वाक्यं
व्याकरोति । अत इति ॥ अतः शब्दार्थमेव स्पष्टयति । पाप्मने च ॥ ननु
पाप्मना विद्वत्त्वात्तेन लोको दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञान
नस्य पाप्मकर्त्तृत्वाभावात् । तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं त-
त्त्वाह । उभयग्रहणमिति ॥ एकस्यापि हविषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशा-
देर्वा काकादिसम्बन्धाद्भ्रंशं प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हरिरार्त्तिमा-
र्च्छति स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यलोभयग्रहणमविवक्षित-
मिति स्थितं प्रथमतन्त्रे तथाऽनापीत्याह । यस्येति ॥ न केवलं पाप्मना
हीति वाक्यशेषपादलोभयग्रहणमविवक्षितं किन्तु वाजसनेयके यथो-
क्तोद्गीथविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव
स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवेधवशाद्दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविव-
क्षतसुभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां हा-
सुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदतिसत्य-
ञ्चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्वाः॥३॥ अथ ह चक्षु-

मुख्यप्राणस्थोपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं वि-
चारः श्रुत्या प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचा-
र्यासुरेण पाप्मना विद्वा इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् ।
अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्यन्या-
स्वप्नसनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमुखलेता देवताः पा-
प्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥

असुरेण विद्धत्वात्प्राणादिदेवता अपोह्यन्ते । अथान-
न्तरं य एवायं प्रसिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमु-

ननु नासिक्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेसिद्धे न्याय-
सामान्याद्वागादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिद्धमिति तत्किमुत्तरपन्थे-
नेत्यत आह । मुख्यप्राणस्येति ॥ न्यायसाध्येऽपि मुखतो निरा-
करणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपस्यतादार्ढ्यार्थं मुखतो
वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमुत्तरपन्थ इत्यर्थः । विद्वा इति विचार्य
क्रमेणापोह्यन् इति सम्बन्धः । उत्तरवाक्येष्वक्षरव्याख्यानमनपेक्षितं
पूर्वार्थे समानत्वादित्याह । समान इति ॥ अवशिष्टवाक्यैकदेश-
पक्षार्थमादिपदम् ॥ ननु प्राणादीनां पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि
त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वाद्भवनात्मुख्यस्यैव प्राणस्थोपास्यत्वं ना-
वसीयते तत्राह । अनुक्ता इति ॥ उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे उद्धा-
रण्यकञ्चति संवादयति । एवमुखल्लिति ॥ अथ हेत्यदि मुख्यप्राण-
विषयवाक्यस्युत्थाप्य व्याकरोति । आसुरेणेत्यादिना ॥

पूर्ववद्वागादिष्वेति यावत् । टङ्कैश्च विदारकैर्लोहविशेषैरि-
त्यर्थः । अश्रुतस्य लोपस्यालोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ तस्य

रुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विवि-
धुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥४॥ अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपा-
साञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनो-
भयं ष्टणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना
ह्येतद्विद्वम् ॥५॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्क-
ल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना ह्येत-
द्विद्वम् ॥ ६ ॥ अथ ह यएवायं मुख्यः प्राणस्तमु-
द्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुरा ऋत्वा विदध्वं-
सुर्यथाश्मानमाखण्णत्वा विध्वंसेत ॥७॥

पासाञ्चक्रिरे तं वासुराः पूर्ववदृत्वा प्राप्य विदध्वंसुर्विनष्टा
अभिप्रायमात्रेण । अकृत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा
इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोके अश्मानमाखणं न शक्यते
खनितुं कुहालादिभिरपि टङ्कैश्चेत्तुं न शक्योऽखण एवा-
खणस्तदृत्वा । सामर्थ्याल्लोष्टः पांशुपिण्डः श्रुत्यन्तराञ्चा-
श्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण तस्याश्मानः किञ्चिदप्यकृत्वा
स्वयं विध्वंसेत विदीर्येतैव विदध्वंसुरित्यर्थः ।

तस्य ध्वंसनयोग्यत्वात् ध्वंसेतस्य कर्त्तृपेक्षत्वादित्यर्थः । तर्हि यस्य कस्य-
चिदेवंविधस्य सम्भवादत्तं लोष्टमहणेनेत्याशङ्क्य यथाश्मानमृत्वा लोष्टो
विध्वंसेतेति वृद्धदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवात्र महणमित्याह । श्रुत्यन्त-
राञ्चेति ॥

एवं यथाश्मानमाखण्डत्वा विध्वंसत एव
 हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयते
 यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥८॥

एवं विशुद्धोऽसुरैरधर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः
 प्राणाभूतस्येदं फलमाह । यथाश्मानमित्येष एव दृष्टान्तः ।
 एवं हैव स विध्वंसते विनश्यति । कोऽसावित्याह । य एवं-
 विदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनहं कर्तुं कामयते इ-
 च्छति यथाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोश-
 ताडनादि प्रयुङ्क्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः । दस्मात् स
 एष प्राणवित् प्राणभूतत्वादश्माखण इवाश्माखणोऽधर्ष-
 णीय इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा
 मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सन्न
 मुख्यः कथम् । नैष दोषो नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्या-
 दिद्धो वाय्वात्मापि सन् मुख्यः स्थानदेवताबलीयस्त्वान्न
 विद्ध इति युक्तम् ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥ इति
 प्राणस्य विशुद्धत्वात्तदुपासनं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ फलवचनभवतार्थं
 व्याकरोति । एवं विद इत्यादिना ॥ प्राणवित्प्रतिस्पर्द्धिनो विनाशे
 हेतमाह यस्मादिति ॥ नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य च वायुविका-
 रत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पाप्मना वेधावेधौ त्वय्यावेव स्यातामिति शङ्कते ।
 नन्विति ॥ स्थानविशेषसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेध-
 व्यवस्था युक्तेति परिहरति । नैष दोष इति ॥ स्थानावस्थावच्छिन्ने
 करणे वैगुण्यं विषयविशेषासक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि
 विद्धता स्यादिति यावत् । तदसम्भवाद्द्विशेषसम्बन्धप्रयुक्तवैगुण्यायोगा-
 दित्येतच्छिष्टमुक्तमुपपन्नम् ॥

नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहत-
पाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्-
प्राणानवति ।

यथा वास्यादयः शिञ्जावत्युरुषाश्रयाः कार्यविशेषं कु-
र्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद्विषयवद्प्राणसचिवत्वाद्द्विधाप्राण-
देवता न मुख्यः । यस्मान्न विद्ध्योऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवैतेन
सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति प्राणैव तदुभयं विजा-
नाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽप-
हतो विनाशितोऽपनोतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपा-
प्मा ह्येषविशुद्ध इत्यर्थः । यस्माञ्चात्मभरयः कल्याणा-
द्यासङ्गवत्वाद्प्राणादयो न तथात्मभरिर्मुख्यः किं तर्हि स-
र्वार्थः । कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति
लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरेान् प्राणादीनवति पालयति ।

स्थानसम्बन्धविशेषात् । प्राणप्राणस्य पाप्मविशुद्धत्वं तदभावाच्च
मुख्यप्राणस्य तद्विशुद्धत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।
न मुख्यो दोषवद्प्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ प्राणदेवता विद्ध्य
प्राणदेवता तु न विद्ध्येत्यत्र गमकत्वेनानन्तरवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति ।
मुख्यप्राणस्य पाप्मवेध भावसुपसंहरति । अतश्चेति ॥ पाप्मकार्य-
मासङ्गस्तस्य प्राणेऽनुपलम्भादित्यतः शब्दसैवार्थं हिशब्देनोक्तम् ॥ पाप्मा-
वेधं विशुद्धत्वे हेतुकत्व मुख्यप्राणविशुद्धिसुपसंहरति । ह्येष इति ॥
तस्य विशुद्धत्वे हेतुनन्तरमाह । यस्माञ्चेति ॥ अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्या-
दिना ॥ प्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमभ्युच्यते ॥

एतसु एवान्ततोऽविचोक्तामति व्याददात्ये-
वान्तत इति ॥ ६ ॥

तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्वम्भरिः प्रा-
णोऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुखाशितपीताभ्यां स्थिति-
रेषां गम्यत इति । उच्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राण-
वृत्तिम् । अन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते मरणकालेऽवि-
च्चाऽलब्धोक्तामति । प्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अ-
प्राणो हि न शक्नोत्याशितुं पातुं वा । तेन तदोक्तान्तिः
प्रसिद्धा घ्राणादिकलापस्य । दृश्यते ह्युक्तान्तौ प्राणस्याशि-
शिषा । अतोव्याददात्येवास्य विदारणं करोतीत्यर्थः । तद्ध-
न्नालाभे उक्तान्तस्य लिङ्गम् ॥

तेनैतास्तृप्यन्तीति स्वत्यन्तरमाश्रित्याह । तेन हीति ॥ प्राण-
वृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां सङ्घातस्थितिरतः शब्दार्थः । सर्वार्थत्वं द्वि-
तीयस्यातः शब्दस्यार्थः । मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां सङ्घातस्थिति
हेतुत्वमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ वृत्तिभेद
विशिनटि । अन्नपाने इति ॥ अन्वहसुपयुज्यमानेऽन्नपाने प्राणस्थि-
तिहेतु इति यावत् । प्राणस्योच्चक्रमिषायामपि सङ्घातः स्वयमशन-
पाने कृत्वा स्यास्यति इत्याशङ्क्याह । अप्राणे हीति ॥ तदा प्राणो-
च्चक्रमिषावस्यायामिति यावत् । ननूक्तान्यवस्यायामशिशिषाद्यभा-
वादेव सङ्घातस्योक्तान्तिर्न त्वशनाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत व्याह ।
दृश्यते हीति ॥ तदिति सुखव्यादानमुच्यते । अन्नपहणं पानोपलक्षणार्थम् ॥

तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक्रे एतमु एवा-
ङ्गिरसं मन्यन्ते ।

तं हाङ्गिरासं मुख्यं प्राणं ह आङ्गिरा इत्येवगुणमु-
द्गीथमुपासाञ्चक्रे उपासनं कृतवान् वको दाल्भ्य इति
वक्ष्यमाणेन सम्बध्यते । तथा वृहस्पतिरित्यायस्य इति
चोपासाञ्चक्रे वक इत्येवं सम्बन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु
एवाङ्गिरसं वृहस्पतिमायास्यं प्राणं मन्यन्ते इति वचनाद्
भवत्येवं । यथाश्रुतासम्भवे सम्भवति तु यथाश्रुतव्यपिचोद-
नायामपि श्रुत्यन्तरवत् । तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एत-
मेव सन्तव्यपिमपि ।

विशुद्धिगुणकसुख्यप्राणात्मोद्गाहदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमीङ्काराख्यम-
णरसुपासमित्युक्तं इदानीं तत्रैवाङ्गिरसवृहस्पत्यायस्यगुणत्रयविधाना-
र्थसुत्तरपन्थसुत्यापयति । तं हेति ॥ तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं सम्बन्धं
दर्शयति । तं सुख्यमिति ॥ पराभिप्रेतसम्बन्धे गमकमाह । मिति ।
अव्यवहितसम्बन्धसम्भवे व्यवहितसम्बन्धकल्पना न युक्तेति परिहरति
भवत्येवमिति ॥ ऋषीणामङ्गिरोवृहस्पत्यादिशब्देरुपदेशेऽपि गुणत्रय-
विशेषप्राणोपासनं न विरुध्यतेऽतश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकाना-
न्ऋषीणामुपदेशे न त्यागमर्हत्यङ्गिरोवृहस्पत्यादिशब्देभ्योऽपि । प्रथम-
प्रतिपन्नान्ऋषीण्विज्ञाय यौगिकवृत्तिप्रतिपत्तव्यगुणमात्रप्रतिपत्त्यनुपपत्ते-
रित्यर्थः । प्राणोपासकानान्ऋषीणामभिधानमैतरेयकसुत्या दूदयति ।
श्रुत्यन्तरवदिति । तदेव स्पष्टयति । तस्मादिति ॥ शतर्चिनो नाम
प्रथममण्डलदृश्य ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्सुखं सङ्गाताख्यं शत-
वर्षाययभिगतवान् तस्मादेतमेव प्राणं सन्तव्यपिशरीरस्थितमपि शतर्चि-
नमन्वाच्यं वदन्तीति योजना ॥

अङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥

तथा मध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽतिरि-
त्यादिऋषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानष्टृषीन्
प्राणोपासकानङ्गिरोबृहस्पत्यायास्यान् प्राणं करोत्यभेदवि-
ज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच्च । तस्मा-
दृषिरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमाङ्गिरसं प्राणमुद्गी-
यमुपासाञ्चक इत्येतत् । यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः सन् रस-
स्तेनासावाङ्गिरसः ।

मत्तर्चिन्-शब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।
तथेति ॥ आद्यं मण्डलसङ्गा मध्यमानां मण्डलानां दृष्टारो माध्यमा
ऋषयस्तेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगद्विधारकत्वात् । गृह्यम-
दस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी । स्वापकाले वागादीनां गिरणात्प्राणो गृह्यः
रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वात् । अपानो मदः प्राणोपानात्मकत्वात्
प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोऽपि तथा
व्यपदिश्यते तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितहेतुतया स्निग्धमासीत् ।
वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलदृष्टा प्राणोऽपि तच्छब्दाच्चस्तस्य वागादिदेवता
सम्भजननीयत्वात् । पञ्चममण्डलदृष्टाऽतिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव
कथ्यते । तस्य पाप्मनोऽनर्थरूपानुप्रति सर्वत्राचृत्वात् । आदिपदेन
भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि ॥ दृष्टान्तमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिक-
माह । तथेति ॥ किमित्यङ्गिरःप्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह ।
अभेदेति ॥ तथा च सप्तमे प्राणस्य सावर्वात्म्यं वक्ष्यन्ते तथात्रापि तस्य
तत्तद्दृष्टिरूपत्वं विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति ॥ ध्रुववहितसम्बन्ध
सम्भवे फलितं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति ॥ प्राणस्याङ्गिरस्त्वं
व्यत्यादयति । यस्मादिति ॥

तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र
 एतमु एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती
 तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तं हायास्य-
 मुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त
 आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तं ह वको
 दाल्भ्यो विदाञ्चकार ।

तथा वाचो वृहत्याः पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः । तथा
 यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्यः । ऋषिः प्राण
 एव सन्नित्यर्थः । तथान्योऽप्युपासक आत्मानमेवाङ्गिरसा-
 दिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थो न केवलमङ्गिरःप्रभृत-
 य उपासाञ्चक्रिरे । तं ह वको नाम दाल्भ्यस्यापत्यं दाल्भ्यो
 विदाञ्चकार यथा दर्शितं प्राणं विज्ञातवान् ॥

अङ्गिरः शब्दवृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह । तथेति ॥
 प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । वाच इति ॥ अङ्गिरोवृहस्पतिशब्द-
 दायास्यशब्दोऽप्युभयत्र दूषव्य इत्याह । तथेति ॥ तस्योभयत्र त्विनिं विश-
 दयति । यद्यस्मादिति । यस्मादायास्यादयते तेनायास्यः प्राणः स एवात्मी-
 पासकत्वात्परिपरि तथेति योजना ॥ यथोक्तानाम्बुषीणामेवोक्तगुणकसुपा-
 सनं नाम्बेषां विशेषवचनार्थादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ विशेषस्य न शेष-
 निवर्तकत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे
 गमकं दर्शयति । न केवलमिति ॥

स ह नैमिषीयानामुज्ञाता बभूव स ह स्रैभ्यः
 कामानागायति ॥ १३ ॥ आगता ह वै का-
 मानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमु-
 पास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ २ ॥ तृतीयस्य द्वितीयः
 खण्डः ॥

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथ-

विदित्वा च स ह नैमिषीयानां सत्रिणामुज्ञाता बभूव ।
 स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिषीयेभ्यः कामाना-
 गायति स्म ह आगीतवान् किलेत्यर्थः । तथान्योऽप्युज्ञाता
 आगता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान् यथोक्तगुणं
 प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतदृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्म-
 भावस्त्वदृष्टम् । देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तरात्सिद्ध-
 मेवेत्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदाग्रविषयमुद्गीथोपासनमि-
 त्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिस-
 माधानार्थः ॥ २ ॥

अथानन्तरं अधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तु-
 तमित्यर्थोऽनैकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवासावादित्य-

सम्प्रति विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति । विदि-
 त्वेति ॥ भूमिकां कृत्वा विवक्षितसुपास्तिफलं कथयति । तथेति । दृष्ट-
 मिति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राण्येति ॥ आत्मविषयं शरी-
 रवर्त्तिं प्राणगोचरमिति यावत् ॥ उपसंहारस्य प्रयोजनमाह । अधि-
 दैवतेति ॥ २ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः ॥ किमिति
 देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुयते तत्राह । अनेकधेति ॥ प्राणरूपे-

मुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उ-
द्यन्स्तमोभयमपहन्तापहन्ता ह वै भयस्य
तमसोभवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवा-

स्तपति तमुद्गीथमुपासीतादित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थ-
स्तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन् कथमादित्ये वर्त्तत
इति । उच्यते । उद्यन्मुद्गच्छन्वैष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति
प्रजानामन्तोत्पत्तार्थम् । न ह्यनुद्यति तस्मिन्वृद्धादेः पक्तिः
स्यादत उद्गायतीवोद्गायति ॥ १ ॥

यथैवोद्गाताऽन्वार्थं अत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किञ्चोद्य-
न्वैशं तमस्तज्जञ्च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सविता-
यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्मस-

णादित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयतदुपास्तिप्रस्तावो-
द्युक्त एवेत्यर्थः ॥ आदित्यादिमतयश्चेत्यादिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति ।
आदित्यदृष्ट्येति ॥ तमादित्यसुद्गीथ मुपासीतेत्यादित्यशब्दस्योद्गीथ-
शब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्त सुद्गीथशब्दस्य प्रकरण-
रवाचिवादादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोरे शब्द-
योः सामानाधिकरण्ययोगादिति शङ्कते । तमुद्गीथमिति ॥ आ-
दित्ये यद्यपि नोद्गीथ-शब्दो रूढ्या वसितुमर्हेति तथापि गौण्या
च तत्र तत्र दृत्तेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ।
प्रजार्थमुद्गायतीत्येतदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्तोत्पत्तार्थमुद्गा-
यतीति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । न हीति ॥
आदित्यस्यान्वार्थमागानमतः शब्दार्थः । न तस्योद्गातुरिव प्रत्यक्षमुद्ग-
न-सुपलब्धमित्याशङ्क्याह । उद्गायतीवेति ॥

उपसाभिवोपपादयति तथेति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्युपास्येदिति श्रुत्यन्तरे
यथास्यार्थमुद्गाताऽऽ गायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि प्रजानामन्वार्थमा-

यञ्चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममा-
चक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एत-
मिमममुञ्चोद्गीथमुपासीत ॥२॥

रणादिलक्षणस्यात्मनस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य
भवति । यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते
तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः । कथं समान उ एव तुल्य एव
प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं
प्राणः उष्णश्चासौ सविता । किञ्च स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते
कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम् ।
यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्द्वैतः प्रत्यागच्छति ॥

गायतीत्यर्थः । उद्गीथशब्दादित्ये सम्भवं परास्मै फलितमाह । अत
इति ॥ आदित्यदृष्टोद्गीथोपासनसुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । किञ्चे-
त्यादिना ॥ एवंगुणं तमस्तज्ज भयनिवर्त्तकत्वगुणसहितमिति यावत् ।
नन्वध्यात्मसधिदैवतमिति स्थानभेदात्प्राणादित्योर्भिन्नत्वात् ॥ भिन्नमेव
तयोरुपासनसुपादेयमत आह । यद्यपीति ॥ प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदा-
भावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ॥ उ शब्दोऽप्यर्थः ।
स्थानभेदतो भेदमनुजानाति गुणतः साम्यं साधयति । यस्मादिति ॥
नामतः साम्यं सङ्गिरते । किञ्चेति ॥ सविष्टवत्प्राणोऽपि प्रत्यास्वरशब्द-
प्रवृत्तिमाशङ्क्याह । यस्मादिति ॥ स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मि-
न्नेव स्थूलदेहे न प्रत्यागच्छति तस्मात्प्राणोऽस्वरशब्दप्रवृत्तिरिवेत्यर्थः ॥

अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः

सविता त्वस्वामित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति । अतः
प्रत्यास्वरोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुच्चादित्यमुद्गी-
थमुपासीताथ खल्विति । प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्यो-
च्यते व्यानमेव वक्ष्यमाणलक्षणम् । प्राणस्यैव वृत्तिविशेष-
मुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्सतत्त्वं निरूप्यते । यद्वै पुरुषः
प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निःसारयति स प्रा-
णाख्यो वायोवृत्तिशेषो यदपानित्यपश्चसिति ताभ्यामेव
अन्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः ॥

सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याह । सवितात्विति ॥
आदित्यस्यास्तं मतस्य प्रत्यहमेकतैवागतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्द-
स्यपि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययोरुक्तं साम्यं निगमयति ।
अस्मादिति ॥ अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह । अत इति ॥ प्राणादित्यो-
वेकीकृत्य तद्वृत्त्योद्गीथावयवभूतमोद्गाराख्यमन्तरसुपास्यमित्यर्थः । अथा-
ध्यात्मकमाधिदैविकञ्चोद्गीथोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं
तथा च वक्तव्याभावात् किमुत्तरेण अन्येनेत्याशङ्क्याध्यात्मकमेवोद्गीथो-
पासनमनुस्मृत्याह । अथेति ॥ कोऽसौ व्यानो यद्वृत्त्योद्गीथोपासनस्यप-
दिदिन्नितमत आह । वक्ष्यमाणलक्षणमिति ॥ पक्षान्तरं व्यावर्तयति ।
प्राणस्यैवेति ॥ वक्ष्यमाणलक्षणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । अधुनेति ॥ तद्वि-
रूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति । यद्वा इत्यादिना ॥ ताभ्यामेव
मुखनासिकाभ्यामित्येतत् स्यातामित्येवं प्राणापानौ ॥ व्यानस्य तु क्रिमा-
यातमिति शङ्कित्वा तन्स्वरूपं दर्शयति । तत इत्यादिना ॥

प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा
वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहर-
ति ॥ ३ ॥

ततः किमित्युच्यते अथ य उक्तज्ञक्षणयोः प्राणापानयोः
सन्धिसंयोरन्तरादृष्टिविशेषः स व्यानो यः साङ्ख्यादिशा-
स्त्रप्रसिद्धः श्रुत्या विशेषनिरूपणान्नासौ व्यान इत्यभिप्रायः ।
कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन व्यानस्यैवो-
पासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतु-
त्वमित्याह । यो व्यानः सा वाक् । व्यानकार्यत्वाद्वाचः ।

यस्माद्द्वाननिर्वर्त्तना वाक् तस्मादप्राणन्नपानन् प्राणापा-
नव्यापारावकुर्वन् वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ।

सन्धिमेव स्फुटयति ॥ तयोरिति प्राणापानयोर्दृष्ट्योरभावावस्थायां
मध्ये च वायोर्दृष्टिविशेषो बोद्धव्यः स व्यानशब्दार्थ इत्यर्थः । सन्धिः-
स्वाश्वमर्शदेय इति व्यान इति साङ्ख्यायोगाश्चाह्वानान् प्रत्याह । यः सा-
ङ्ख्यादिति । साङ्ख्यानां योगानाञ्च शास्त्रे प्रसिद्धो यो वायोर्दृष्टिविशेषः
स्वाश्वमर्शदेशो नासौ व्यानः श्रुत्या विशेषनिरूपणादिति योजना ।
व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न व्यानो-
पासनमिति मन्वानश्चोदयति ! कस्मादिति ॥ महताऽऽयासेन न व्यान-
सतत्त्वनिरूपणेनेति यावत् ॥ ताभ्यां वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति । वीर्य-
वदिति ॥ व्यानस्यैवोपासनमिति शेषः । तदेव प्रश्नद्वारा प्रपञ्चयति ।
कथमित्यादिना ॥ कथं व्यानस्य वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं प्रतिज्ञायते कार्य-
कारणाभावादित्याह । व्यानेति ॥

वाचो व्याननिर्वर्त्तने लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ या वागित्यादि-
वाक्यानामर्थं संक्षिपति । तथेत्यादिना ॥ अतो यानीत्यादि व्याचष्टे ।

या वाक्सर्त्कस्मादप्राणन्ननपानन्नुचमभिव्याह-
रति यक्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्साम
गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपान-
न्नुद्गायति ॥४॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि यथाग्नेर्मन्यनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष
आयमनमप्राणन्ननपान्स्तानि करोत्येतस्य हेतो-

तथा वाग्विशेषाच्चक्रंस्थञ्च साम सामाव्यवञ्चोद्गीथम-
प्राणन्ननपानन् व्यानेनैव निर्वर्त्तयतीत्यभिप्रायः । न केवलं
वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्यानि यथाग्नेर्मन्यनमाजेर्म-
र्यादायाः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणम-
प्राणन्ननपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो व्यानः
प्राणादिप्रवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्वा-
जोपासनवत् ॥

न केवलमिति ॥ व्यानेन निर्वर्त्तयतीति पूर्वेषु सम्बन्धः । यान्यन्यान्यपि
यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्वं सम्बन्धः ॥
प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि कर्माण्येवोदाहरति । यथेति ॥ यथा तानि
कर्माणि तथान्यान्यप्येवंप्रकाराणीति योजना ॥ व्यानस्य वीर्यवत्कार्य-
हेतुत्वं फलितमाह । अत इति ॥ वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्त-
दाह । विशिष्टोति ॥

व्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥५॥ अथ खलूद्गीथा-
क्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन

एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्गानमेवोद्गीथमुपासीत
नान्यदृत्तान्तरं कर्म वीर्यवत्तरत्वं फलम् । अथाधुना खलू-
द्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विशि-
नष्टि उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपास-
नेऽपि नामवत एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिथा इति यद्वत् ।
प्राण एवोददित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्त्व-
मित्याह । प्राणेन ह्युत्तिष्ठति मर्षे प्राणस्यमादृग्गता-
दोऽख्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्मी । वाचो ह गिर
इत्याचक्षते शिष्टाः ॥

वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति । एतस्येति ॥ फलवत्त्वादित्युक्तमुपास्तिफलं
स्पष्टयति । कर्मेति ॥ व्यानदृष्ट्योद्गीथोपासनस्याङ्गाववद्वत्त्वादिति शेषः ।
उद्गीथोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनं प्रस्ताति । अथेति ॥ विशेषण
तात्पर्यं दर्शयति । भक्तीति ॥ उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षरा-
ण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि मा भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशे-
षणं करोतीत्यर्थः ॥ विशेषणश्रुतिं व्याकरोति । उद्गीथेति ॥ नामा-
क्षरोपासनमुद्गीथोपासनस्याकिञ्चित्करमित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ यथा
लोके कृष्णमिश्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते
तथेहापीत्यर्थः ॥ नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदुपासनमेव
कथमित्याशङ्क्य विभजते । प्राण एवेति ॥ प्राणस्योदः सादृश्यं प्रश्नपूर्व-
कमाह । कथमित्यादिना ॥ गिरित्यस्मिन्नक्षरे वाग्दृष्टः कर्त्तव्येत्याह ।
वाग्मीरिति ॥ वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शयति । वाचो हेति ॥

ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते
 अन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥ ६ ॥
 द्यौरिवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
 द्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः

तथान्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्यन्नस्य थाक्षरस्य च
 सामान्यम् । तयाणां अत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानु-
 रूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरिवोदुच्चैःस्थानात् । अन्तरिक्षं
 गीर्गिरणाद् लोकानाम् । पृथिवी थं प्राणिस्यानात् । आदित्य
 एवोदूर्द्धत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निस्थं
 याज्ञीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वात् ।
 यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।

उद्गीरक्षरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव थमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्ये-
 त्याह । तथेति ॥ थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति । अन्ने हीति ॥
 प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं अत्युक्तं । द्यौरिवोदित्यादौ तु नोक्तम् ।
 तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं दृष्टीकरणमित्याशङ्क्याह । तयाणामिति ॥
 अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्नः प्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्याह ।
 गिरणादिति ॥ अग्न्यादीनां गिरणादिति संवर्गविद्यार्यां द्रष्टव्यम् ॥
 सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति
 हेतुमाह । स्वर्गेति ॥ यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् । आध्यात्म-
 मधिलोकमधिदैवमधिदेवदञ्च नामाक्षरोपासनसक्त्या तत्फलोक्तिमवतार्य
 व्याकरोति ॥ उद्गीथेति ॥

ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्त्रौ वाग्दोहं यो वाचो दोहः
अन्नचानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गी-
यात्तराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

ऋग्वेदस्थस्यस्फुटत्वात्मान् । उद्गीयात्तरोपासनफल
मधुनाच्यते दुग्धे दोग्ध्यस्त्रौ साधकाय । का सा वाक् कां दोहं
कोऽसौ दोह इत्याह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्द-
साध्यं फलमित्यभिप्रायस्तद्वाचो दोहसं स्वयमेव वाग्दोग्धि
आत्मानमेव दोग्धि किञ्चान्नवान् प्रभूतान्नोऽन्नादश्च दीप्ता-
ग्निर्भवति यएतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तगुणान्युद्गीयात्त-
राणि विद्वान् सन्नुपास्ते उद्गीथ इति ॥

यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि दृष्टव्या । तमेव वाग्दोहं प्रक-
टयति । ऋग्वेदादीति ॥ तत्साध्यं फलं साधोनोच्चारणक्षमत्वं तदनाया-
सेनास्य सम्भवतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः । षष्ठी पूर्ववत् ।
तस्मिन्नि दोहोक्तिः । वाच एव दोहे कर्मत्वं कर्तृत्वञ्चेत्याह । आत्मान-
मेवेति ॥ यो दोग्धा सा वागेव सा चात्मानमेव तं दोग्धीति योजना ।
यथोक्तानि प्राणवाग्नादिरूपत्वे नोक्तानीति यावत् । यथोक्तगुणान्यु-
त्पानगिरणस्थित्यादिधर्मज्ञाणीत्यर्थः । उद्गीयात्तराणीत्युक्तं विशेष-
णानुवादेन स्फुटयति । उद्गीथ इतीति ॥ उद्गीथ इत्येवं रूपस्य
नान्नोऽच्चारणीति यावत् । वागादिससृद्धिफलकसुपासनसुपदिश्य
फलससृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञानं सर्व्यकास्थोपासनशेषभूतं
प्रासङ्गिकं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादिससृद्धिफलको-
पासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्व्यकास्थोपासनाशे-
षत्वदीतनर्थं खल्वित्युक्तम् ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरूपसरणानीत्युपासीत
 येन साम्ना स्तोष्यन् स्यात्तन्नामोपधावेत् ॥८॥
 यस्यामृचि तामृचं यदाष्यं तमृचिं यां देवता-
 मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥९॥ येन
 छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन
 स्तोष्यमाणः स्यात् तस्मिन्सोममुपधावेत् ॥१०॥

अथ खलु इदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धि-
 र्यथा भवेत्तदुच्यत इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्त्त
 व्यान्युपगन्तव्यानि धेयानीत्यर्थः । कथमित्युपासीत एवमु-
 पासीत तद्यथा येन साम्ना विशेषेण स्तोष्यन् स्तुतिं करि-
 ष्यन् स्याद्भवेदुद्गाता तन्नामोपधावेदुपसर्त्तरेच्चिन्तयेदुत्प-
 त्तादिभिः । यस्यामृचि तन्नाम तामृचं उपधावेद्देवता-
 दिभिः । यदाष्यं साम तच्चर्षिम् । यां देवतामभिष्टोष्यन्
 स्यात्तां देवतामुपधावेत् । येन छन्दसा गायत्र्याः सा स्तो-
 ष्यन् स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोष्यमाणः स्यात् सोमेन ।

प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति॥ कामशब्दः फलविषयः । तच्छब्दः
 प्रकारज्ञानपरामर्श उच्यते विधीयते इत्यर्थः॥ ध्यानप्रकारं प्रश्नपूर्वकं
 विशदयति । कथमित्यादिना ॥ इतिशब्दार्थमभिनयति । एवमिति
 एवं शब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति । तद्यथेति । उत्पत्त्यादि-
 भिरित्यादिशब्देन छन्दोदेवतादिगृह्यते देवतादिभिरित्यादिपदेनार्थ-
 यादिग्रहः । गायत्र्यादिनेत्यादिपदसुष्णिगतुष्टुब्जृहत्यादिसंघर्षार्थं
 विग्रहस्तद्वदश सप्तदश एकविंश इति प्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तांदिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
 आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्न-
 प्रमत्तोऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः ससृद्धोत
 यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
 ३ ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥

स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण
 इति । तं स्तोममुपधावेत् । यां दिशं स्तोष्यमाणः स्यात्तां
 दिशमुपधावेदधिष्ठात्वादिभिः । आत्मानमुद्गाता स्व-
 रूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन् क्रमेण स्वच्चात्मानम-
 न्ततोऽन्ते उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः
 स्वरोष्यत्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वंस्ततोऽभ्यासः क्षिप्रमेव
 ह यद्यत्वास्मा एवंप्रदे स कामः ससृद्धोत ससृद्धिं

आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । स्तोमाङ्गेति ॥ यत्र कर्तृ-
 गामि फलं तत्वात्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोष्यमाण इत्यात्मनेपदं
 दृश्यते । तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते अन्यथा पूर्वोत्तर-
 योरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । यां दिशमभीत्याभिव्याष्येत्यर्थः ।
 स्तोष्यन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठातृशब्देनेन्द्रादयो गृह्यन्ते ।
 आदिपदं तत्तद्दिगवस्थितासाधारणधर्मसंप्रहार्यम् । आत्मानं स्वरूपं
 गोत्रादिभिरुपसृत्योद्गाता स्तुवीतेति सम्बन्धः । नामादिभिरित्यादि-
 शब्देन वर्णान्त्रमादिप्रहणम् । अन्तत इत्यस्यार्थमाह । सामादीनिति ।
 पूर्वोक्तान् सामादीन् सर्वास्तुक्तेन क्रमेण धात्वा तदवसाने स्वात्मानमपि
 सञ्चिन्त्यापेक्षितफलमनुसन्धानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्नुद्गाता स्तुवी-
 तेति योजना । यत्र कर्म्मण्ययसुद्गाता यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र

ॐमित्येतदक्षरमुपासीतोमिति ह्युद्गायति त-
स्योपव्याख्यानम् ॥१॥ देवा वै ऋत्योर्विभ्यतस्त्रयीं
विद्यां प्राविशन्स्ते

गच्छेत्कोऽसौ यत्कामः सन् स्तुवीतेति द्विरुक्तिराद-
रार्था ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानम् ।
उद्गीथाक्षराद्युपासनान्तरितत्वादन्वय प्रसङ्गो माभूदित्येव-
मर्थं प्रकृतस्यैवाक्षरस्याऋताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधा-
तव्यमित्यारम्भः । ॐमित्यादि व्याख्यातम् । देवा वै
ऋत्योर्भारकाद्विभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां
त्रयीविहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म
प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः ॥

क्षिप्रमेवास्मै स सकामः समृद्धिं गच्छेत् यत्कामः सन् यः स्तुवीतेत्यन्वयः ।
इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाख्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्वत्ते । ॐमित्येतदित्यादीति ॥ पुन-
रुपादानस्य तात्पर्यमाह । उद्गीथेति ॥ आदिशब्देन पूर्वोक्तान्यु-
पासनानि गृह्यन्ते । उद्गीथस्य तैर्व्यवहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशङ्कायाम् ।
ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात् स माभूदित्येवमर्थं पुनरुपादानमित्यर्थः ।
देवा वै ऋत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रकृतस्येति ॥ अक्षरव्याख्यान-
प्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह ॥ ॐमित्यादीति ॥ देवासुरा ह वै यत्ने-
त्यत्र व्याख्याता देवाः भारकादासुरात्प्राप्तानः सकाशादिति यावत् ॥
कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम तत्प्राह । वैदिकमिति ॥ तदिति वैदिकं
कर्मोच्यते ते ऋन्दोभिरित्यादि व्याचष्टे । किञ्चेति ॥

छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्स्तच्छन्द-
सां छन्दस्त्वम् ॥२॥ तानु तत्र मृत्यु र्यथा मत्स्य-
मुदके परिपश्येदेवं पर्य्यपश्यद्दृचि सान्नि यजुषि ।

किञ्च ते कर्मण्यविनियुक्तैः छन्दोभिर्मन्त्रैर्जपहोमादि
कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयन् छादितवन्तः ।
यद्यस्मादेभिर्मन्त्रैराच्छादयन्तस्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां
छान्दनाच्छन्दस्त्रं प्रसिद्धमेव । तांस्तत्र देवान् कर्मपरान्मृत्यु-
र्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगम्भीरे परि-
पश्येद्दृचिशोदकस्त्रावोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्य्यपश्यद्दृष्ट-
वान् मृत्युः । कर्मज्ञयोपायसाध्यान् देवान् मेने इत्यर्थः ।
क्वासौ देवान्दर्शेत्युच्यते । ऋचि सान्नि यजुषि । ऋग्यजुः-
सामसम्बन्धि कर्मणीत्यर्थः ॥

नहि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र विनियुज्यन्ते । तथा चैकस्मिन् कर्मणि
अनुष्ठीयमाने विनियुक्तान् मन्त्रान् हित्वा कर्मान्तरेष्ववशिष्टैर्जपादि
कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्छादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता तेषामित्यर्थः ॥
तेषां छन्दोभिश्छादितत्वे छन्दसा छन्दस्त्वप्रकारमभिनयति । तस्मा-
दिति ॥ कर्मानुतिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यता न व्यावृत्तेत्याह । तानिति ॥
तत्रेति वैदिककर्मप्रारम्भोक्तिः । उ शब्दोऽप्यर्थः । यथोक्तकर्मपरानपि
तान्मृत्युः पर्य्यपश्यदिति सम्बन्धः ॥ कर्मणां मृत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्ते-
नाह । यथेति ॥ दार्ष्टान्तिकमगस्य विवक्षितमर्थं गृह्णाति । मृत्यु-
रिति ॥ दार्ष्टान्तिके जुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति ।
क्वासावित्यादिना ॥ ऋगादीनां नित्यत्वेन जयाभावाच्च जुद्रोदकस्थानी-
यतेत्यशङ्क्य विवक्षितमर्थमाह । ऋगिति ॥ कर्मण्यस्य कृतकत्वेन फलतः
स्वरूपतश्च क्षयिता प्रसिद्धेति भावः ॥ मृत्युपरिहारोपायमुपदिशति ॥

ते नु वित्त्वोर्द्धा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव
 प्राविशन् ॥३॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्वे वा-
 तिस्वरत्येव सामैवं यजुरेष उ स्वरौ यदेत-
 दक्षरमेतदस्यतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता
 अभया अभवन् ॥ ४ ॥

ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृता शुद्धाग्रानः
 सन्तो ऋत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च तदूर्द्धा
 व्यावृत्ताः कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः ऋजुगुःसामसम्पृद्धा-
 त्कर्मणः अभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा ऋत्युभयापगमं प्रति
 निराशास्तदपास्याहताभयगुणमक्षरं स्वरशब्दितं प्रावि-
 शन्नेव प्रविष्टवन्तः । ॐकारोपासनपराः संवृत्ताः । एव-
 शब्दोऽवधारणार्थः सन् समुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासन-
 पराः संवृत्ता इत्यर्थः । कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्ये-
 त्युच्यते । यदा वै ऋचमाप्नोत्योमित्ये वातिस्वरत्येवं सामैवं

ते नु देवा इत्यादिना कर्मभ्यः सकाशादूर्द्धा व्यावृत्ता इत्यर्थः ।
 सर्वकर्मसङ्ग्रहार्थं कर्मभ्यः इति वस्तुवचनम् । अत्रैदिककर्मत्यागस्य
 कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्द्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । ऋच इति ॥ कर्मत्याग-
 मात्प्राक्तकृतकृत्यताशङ्कां वारयति । तेनेति ॥ किन्तदक्षरं तदाह ।
 ओङ्कारेति ॥ उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशङ्क्य
 परिहरति । कथमित्यादिना ॥ ऋचमाप्नोत्यध्ययनेन स्वाधीनं करोती-
 त्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनादरधियोच्चारयतीति यावत् ॥ ऋग्यजःसाम्नां

स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं
स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य चतुर्थः
खण्डः । ६ ॥

यजुः । एष एव उ स्वरः । कोऽसौ यदेतदक्षरमेतदमृतम-
भयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयाश्चाभवन्देवाः ।

स योऽन्योऽपि देववदेवैतदक्षरमेवममृताभयगुणं विद्वान्
प्रणौति स्तोति उ पामन्मेव चात्र स्तुतिरभिप्रेता स तदै-
वैतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत् प्रविश्य च राज-
कुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गवहिरङ्गतावन्न परस्य
ब्रह्मणोऽन्तरङ्गवहिरङ्गताविशेषः । किन्तर्हि यदमृता देवा
येनामृतत्वेन यदमृता अभूवन् तेनैवामृतत्वेन विशिष्टस्तद-
मृतो भवति न न्यूनता नाप्यधिकता अमृतत्व इत्यर्थः ।

प्रत्येकमेकाङ्कारोच्चारणद्वारेणैवाभिदर्शनादित्यतिशयार्थः । उ शब्दोऽ-
पिपर्यायः । सम्प्रतिपन्नस्वरवदिति दृष्टान्तार्थः ॥

अमृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत् प्रविश्य ब्रह्मबुद्ध्या
तद्गानं कृत्वेत्यर्थः ॥ भवतु देवानामेवममृताकन्तु किमायातमित्याशङ्क्याह ।
स योऽन्योऽपीति ॥ राजमृहं प्रविष्टस्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि
फले विशेषः स्यादित्यशङ्क्याह । तत् प्रविश्येति ॥ अमृतत्वेन विशिष्टा
इति शेषः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उङ्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उङ्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उङ्गीथ एष प्रणव
ॐमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥१॥

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योङ्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूद्य
प्रणवोङ्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन् प्राणरश्मिभेदगुणवि-
शिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमि-
त्यारभ्यते । अथ खलु य उङ्गीथः स प्रणवो बह्वृचानाम् । यश्च
प्रणवस्तेषां स एव क्खान्दोग्य उङ्गीथशब्दवाच्योऽसौ वादित्य
उङ्गीथ एष प्रणवः प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव बह्वृचानां
नान्य उङ्गीथ आदित्यः कथं उङ्गीथारख्यमक्षरमोमित्ये तदेष
हि यस्मात् स्वरन्नुच्चारयन्नेकार्थत्वाद्वाहनाम् । अथवा
स्वरन् गच्छन्नेति अतोऽसावुङ्गीथः सविता ॥

खण्ड.नरस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति ॥ प्रणवस्योङ्गीथस्य चैकत्वं
कृत्वा तस्मिन् सत्यध्यात्मं प्राणदृष्ट्याधिदेवतमादित्यदृष्ट्या च विशिष्टस्यो-
ङ्गीथस्य यदुपासनमुक्तं तदेवानूद्य निन्दित्वा प्राणानां रश्मीनां च भेद
एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोङ्गीथावयवस्याक्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासन-
मनेन यन्त्येन वक्तव्यमित्युत्तरो यन्त्यः सम्प्रति प्रस्तूयत इत्यर्थः । अमृता-
भयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्रणवोङ्गीथयोरेकत्वे वैदिक-
प्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्वित्युक्तम् । तयोरेकत्वमुक्त्वा आदित्यदृष्ट्योङ्गीथोपा-
स्तिमुक्तमनुवदति । असाविति ॥ उद्गुगीथादित्ययोरेकत्वं प्रअपूर्वक-
मुपपादयति । उद्गुगीथ इत्यादिना ॥ उच्च रयन्नेतीति सम्बन्धः ॥ स्वर-
तेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्निव्युच्यते तत्राह । अनेकार्थत्वादिति ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमे-
कोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मोऽस्त्वं
पर्यावर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम्॥२॥
अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-
सीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्या-
दित्यरश्मभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थस्येन तस्मात्
कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कौषीतक-
स्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मीनादि-
त्यस्य भेदेन त्वं पर्यावर्त्तयात्पर्यावर्त्तयेत्यर्थः । त्वं योगा-
देवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवम् । अथानन्त-
रमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीते-
त्यादि । तथा पूर्व्वदोमिति ह्येष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्यो-
मिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्तार्थमेतीत्यर्थः ।

गच्छन् सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव गच्छति
तस्मादेङ्कारत्वं सवितरित्याह । अथवेत्यादिना ॥ आदित्यदृष्टोद्गी-
थमपदिष्टमनूद्य निन्दति । तमेतमिति ॥ निन्दाफलं दर्शयति । अत
इति ॥ पर्यावर्त्तयादिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति मध्यमपुरुषो
व्याख्यायते तत्राह । त्वं योगादिति ॥ युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषविधा-
नादित्यर्थः ॥ रश्मभेदगुणदृष्टिविशिष्टाद्गोथोपासनस्य फलं कथयति ।
एवमिति ॥ वक्ष्यमाणेऽध्यात्मबुद्धिसमाधानार्थं मुक्तम् ॥ देवताविषयं
दर्शनमपसंहरति । इत्यधिदैवतमिति ॥ अध्यात्मप्राणदृष्टोद्गीथोपा-
स्तिमुक्तामनुवदति । अथेत्यादिना । कथं प्राणोद्गीथयोरेकत्वमित्या-
शङ्गाह । तथेति ॥ यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवादित्यो
गच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत् ॥

एतसु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको
ऽसीति ह कौषीतकिःपुत्रमुवाच प्राणं स्वं भूमा-
नमभिगायताह्ववो मे भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

न हि मरणकाले सुमूर्धोः समीपस्थाः प्राणस्योङ्करणं
शृण्वन्तीति । एतस्मान्वाद्यादादित्येऽथोङ्करणमनुज्ञामात्रं
द्रष्टव्यम् । एवमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव ।
अतो वागादीन् मुख्यञ्च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं पश्यन्
भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्त्तयेत्यर्थः । बहवो
वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्वित्यर्थः ।
प्राणादित्येकत्वोद्गीथदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद-
श्चिन्मप्राणभेददृष्टेः कर्त्तव्यता चोद्यते ऽस्मिन् काण्डे बह-
पुत्रत्वप्रतीतिम् ॥

उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति ॥ सुमूर्धमनापव-
त्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञाकरणं नैव जा-
नन्ति । तथा च जीवदवस्थायामोमिति तदनुज्ञावशादेव वागादीनां
प्रवृत्तिरालक्ष्यते ॥ तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामोङ्करणमित्यर्थः । प्राणादि-
त्ययोरध्यात्माभिदेवतयोरुद्गीथत्वाविशेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमो-
ङ्करणमवधेयमित्याह । एतस्मान्वाद्यादिति ॥ प्राणं चोङ्कामुद्गीथो-
पास्तिं निन्दित्वा विवक्षितामपास्तिमुपन्यस्यते । एतमु एवेति ॥ भूमानं
बहुत्वोपेतमिति यावत् । मध्यमपुरुषे तातजादेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि
प्रथमपुरुषशङ्काया दुरन्वयं व्यावर्त्तयति । पूर्ववदिति ॥ एकत्वदृष्टिनि-
न्दाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति । प्राणेत्यादिना ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
 उद्गीथ इति होत्पदनाडैवापि दुरुद्गीथमनु-
 समाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य
 पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्त
 तस्यैतत्फलमुच्यते । होत्पदनाड्योता यत्रस्यः शंसति तत्
 स्थानं होत्पदनं हीवात्कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तादित्यर्थः ।
 न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यं किन्तु एवापि दुरु-
 द्गीतं दुष्टमुद्गीतमुद्गीतं कृतं उद्गीता स्वकर्मणि क्षतं क्षतमि-
 त्यर्थस्तदनुसमाहरत्यनुसन्धत्त इत्यर्थः । चिकित्सेवेव धातु-
 वैषम्यशमीकरणमिति ॥ ५ ॥

पूर्वात्तरयोर्न्ययोरसङ्गतिमः शङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुत्तर-
 यन्यमवतार्य व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ ननु यथ श्रुतं स्थानं हो-
 त्पदनं किं नेष्यते तत्राह । न हीति ॥ हीवात्कर्मणो यत्फलमाहृ-
 यते तत्रअपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किन्तदित्यादिना ॥ निपातद्वय-
 मवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन सम्बध्यते । अपि शब्दस्तु निष्ठ न-
 न्तरभावितया नेतव्यः ॥ दुष्टमुद्गीतमेव स्पष्टयति । उद्गीतेति ॥
 कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽप्यत्र फलमाहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह । चिकित्से-
 वेति । उद्गीता प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्र सादिकं स्वक-
 र्मणि प्राप्तं क्षतं हीवात् कर्मणः सम्यक् प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रतिसन्धा-
 तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूट् साम
तस्मादृच्यध्यूट् साम गीयते इयमेव साऽग्निरमस्त-

अथेदानीं सर्वफलसम्पत्तार्थमुद्गीयस्योपासनान्तरं विधि-
त्यते । इयमेव पृथिव्यृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या ।
तथाग्निः साम । साम्नाग्निदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्नोर्ऋक्सामत्व-
मिति । उच्यते । तदेतदग्न्याख्यं सामैतस्यां पृथिव्यादृच्य-
ध्यूटमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋचीव साम ।
तस्मादत एव कारणादृच्यध्यूटमेव साम गीयते इदानी-
मपि सामगैः । यथा च ऋक्सामनी नात्यन्तभिन्नेऽन्योन्यं
तथैतौ पृथिव्यग्नी ।

इयमेवेत्यदिसन्दर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति ॥ पुत्रादौ ऋक्-
देशविषयोपासनोपदेशानन्तरमवसरे प्र.प्रे ज्योतिषोमाद.वधिः स.स-
म्यैश्वर्यप्राप्त्यर्थं मधिदैवाध्यत्मविभागेनोद्गीयविषयमेव पूर्वमुपासनमस्मिन्
पन्थे विधातुमिष्टमित्यर्थः ॥ तत्र तदङ्गभूतमुपासनमादौ विदधाति ।
इयमेवेति ॥ पृथिव्याः ऋग्दृष्टिरत्र नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कारव्यत्यादित्यभि-
प्रेत्याह । ऋचीति ॥ ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहितं
तथाग्निः सामेत्यत्राग्निदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह । तथेति ॥
ऋक्त्वं पृथिव्याः सामत्वज्ञानेऽप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति ॥ ऋक्-
स.सत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तयोराधाराधेयभावे गमकं
दर्शयति । तस्मादिति ॥ ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि चाग्निदृष्टिरित्यत्र
हेत्वन्तरमाह । यथा चेति ॥

त्साम । १ । अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदे-
 तस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीय-
 तेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम । २ । द्यौरै-
 वर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
 तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरैव साऽऽदित्योऽ-
 मस्तत्साम । ३ । नक्षत्राण्येवर्क्चन्द्रमाः साम तदे-
 तस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम
 गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥४॥
 अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं

कथमियमेव पृथिवी सा सामनामाहुंशब्दवाच्या इत-
 राहुंशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दा-
 भिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्वाच्योऽन्यं भिन्नं पृथिव्यग्नि-
 द्वयं नित्यसंज्ञिष्टञ्जामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योः
 ऋज्जामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधा-

पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
 कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यमव्यभिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा
 पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वात्प्रात्यन्तं भिन्नतेत्यर्थः ॥ तयोरत्यन्तभेदाभावे
 फलितमाह । तस्माच्चेति ॥ पृथिवी साशब्दवाच्या स्वीत्वादाग्निरमः
 पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ पञ्चान्तरस्युत्थाप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥
 कथं पुनर्नक्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादि वाक्यम् । न हि नक्षत्रेषु चन्द्र-
 मसः स्थितिरत आह । नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन

परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूट् साम
 तस्मादृच्यध्यूट् साम गीयते । ५ । अथ यदेवै-
 तदादित्यस्य शुक्लं भाःसैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं
 तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः

नार्थमियमेव साग्निरम इति केचित् । अन्तरिक्षमेवर्वायुः
 सामेत्यादि पूर्ववत् । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमाः । अतः
 स साम । अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः
 सैवर्क । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन
 काष्णं तत्साम । तद्भेदकान्तसमाहितदृष्टे दृश्यते । अत-
 एवेते भाःशुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषो
 ऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्यमयो हिरण्यमय
 इव हिरण्यमयो नहि सुवर्णविकारत्वं देवस्य सम्भ-

चन्द्रमसः स्थितेरित्यतः शब्दार्थः ॥ न चानुसहितं चन्द्रमसं परावृष्टं स शब्दः ।
 अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्ता तादृगेवोपासनान्तरमाह । अथेति आ-
 दित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यते ऋचि तदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥

तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति ॥ तामेव व्याचष्टे । शुक्ला दीप्ति-
 रिति ॥ ऋचि यथा पूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा साग्नि वक्ष्यमाण-
 रूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । अथेति ॥ नन्वादित्ये शौक्लवदतिशयं काष्णं
 नास्माभिरनुभूयते तत्राह । तद्धीति ॥ एकान्तेन समाहिता शास्त्रसंस्कृता
 यस्य दृष्टिस्तस्यादित्ये निरतिशयं काष्णं दृश्यते तथा च तदृष्टिः साग्नि
 स्तिष्ठेत्यर्थः ॥ अथ यदेवैतदित्यादेस्तात्पर्यमाह । अत एवेति ॥ अङ्गोपा-
 सनानि समाधानान्तरमाधिदैविकीं प्रधानोपासनानि विवक्तुरुपास्यस्वरूपसु-
 पन्थस्यति । अथेत्यादिना ॥ किमिति हिरण्यमयपदमुपमाथं व्याख्या-
 यते ॥ हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्यः ।

पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्र-
णखात्सर्व एव सुवर्णः । ६ । तस्य यथा कथासं
पुराङ्गीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष

वति ऋक्षामगेषात्वापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णे
ऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चा-
ग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यशब्दो ज्योतिर्मय
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्पू-
रयति वा स्वेनात्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समा-
हितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षैस्तेजस्विनोऽपि श्मश्रुके
शादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि । हिरण्यश्मश्रुर्हि-
रण्यकेश इति ॥ ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रुणि केशाश्चेत्यर्थः ।

न हीति ॥ अपहतपाप्मत्वासम्भवं साधयति । न हीत्यादिना ॥ पाप्मा-
दीत्यादिपदं तत्कार्यत्वसङ्ग्रहार्थम् । किञ्च चक्षुष्युपास्ये पुरुषे सुवर्ण-
विकारस्याग्रहणाद्गौणमेव हिरण्यशब्दमित्याह । चाक्षुषे चेति ॥ न च
तत्वाप्यातिदेशिकं तदुपहृत् ऋक्षामगेषात्वादिना तादृशेन विरोधात्
तस्माद्गौणमेव हिरण्यशब्दमित्युपसंहरति । अत इति ॥

हिरण्यश्मश्रु रित्वादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह । उत्त-
रेष्वपीति ॥ नन्वादित्यादिमण्डले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राह । निवृत्त-
चक्षुर्भिरिति ॥ विशिष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनस्युपपादयति ।
ब्रह्मचर्यादीति ॥ सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणादच्छोरपि सुवर्णत्वप्राप्ते
प्रत्याह । तस्येति ॥ विशेषमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना ॥

सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद । ७ ।

आप्रणाखात् प्रणखोनखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव
भारूप इत्यर्थः । तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः
कथं तस्य यथा कपेर्मर्कटस्याः कप्यासः । आसेरुपवेश-
नार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्या-
स इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्वैवमस्य देवस्याक्षिणी ॥

उपमितोपमत्वान्न हीनोपमा तस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौण-
मिदं नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्मापहत-
पाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उद्गत इत्यर्थोऽतोऽ

यथा कप्यासवद्भवस्थितं पुण्डरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना । आस-
शब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । आसेरिति ॥ घञन्तस्य शब्दस्य विवक्षित-
मर्थं कथयति । कपीति ॥ तस्य करणत्वं स्फुटयति । येनेति ॥ कपिः स
कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः ॥ पदार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह । कप्यास
इवेति ॥

निहीनोपमया देवस्य चक्षुषो व्यपदिशता तयोरपि निहीनत्वं व्यव-
दिष्टं स्यादित्याशङ्काह । उपमितेति ॥ कप्यासेनोपमितं पुण्डरीकं
तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं निहीनत्वमित्यर्थः ॥
यथोक्तस्यादित्यपुरुषस्य क्षेत्तत्त्वशङ्कं व्यावर्त्तयितुं नाम व्यपदिशति ।
तस्येति ॥ नान्नो गौणत्वं शङ्काद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ तस्य
न सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्यभाक्त्वादित्यः शङ्काह ॥ पाप्मनेति ॥ आदित्य-
क्षेत्तत्त्वेऽपि सर्वपाप्मोदयः सम्भवति । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुते
रित्याशङ्क्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । य आत्मेति ॥ उक्तार्थ

तस्यर्कं च साम च गेष्यौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-
वोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चासुष्मात्पराञ्चो

सावुन्नामा तमेव गुणसम्पन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण
यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह
वै इत्यवधारणार्थो निपातो । उदेत्येवेत्यर्थः ॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वाद् ।
तस्यर्कं च साम च गेष्यो ष्टयि यान्मुक्तं नक्षणे पर्वणी । स-
र्व्वात्मा हि देवः परापरलोककामेशित्वाद्वादुपपद्यते । ष्टयि-
व्यग्न्याद्यज्ञामगेष्यत्वं सर्व्यो नित्वाच्च । यत एवमुन्नामा चा-
मात्रकामगेष्यश्च तस्मादृक्कामगेष्यत्वप्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते

योगोऽतःशब्दार्थः ॥ उपास्यं परमात्मानमुपन्यस्य तदुपासनमिदानीं सफल-
मुपन्यस्यति । तमेव गुणसम्पन्नमिति ॥ यथोक्तेन प्रकारेणोद्गामानमिति
सम्बन्धः । कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथे सम्पाद्येति दर्शयति ।
तस्येत्यादिना ।

यथाऽऽदित्यादीनामुद्गीथे सम्पाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा पर-
मात्मनोऽपि तत्र सम्पाद्योपासनं विवक्षितत्वात् सर्वर्कं सामात्मत्वमाह
तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ मण्डलावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथं नृगादिगेष्यत्व-
मित्याशङ्क्याह । सर्वात्मेति ॥ परस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं
मण्डलावच्छेदादुपपन्नं नृगादिगेष्यत्वमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
परापरैति ॥ सर्वात्मत्वं साधयति । सर्व्यो नित्वादिति ॥ सर्वकारण-
त्वेन सर्वात्मत्वाद्गादिगेष्यत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं
योजयति । यत इति । प्राप्ते सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं
परोक्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना ॥ किमिति ॥ परोक्षनाम्ना
देवो व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः मन्त्रकृद्भिर्पदति

लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् ॥५॥
तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥

परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति । तस्मात्त्वेव हेतोरुद्गायतीत्युद्गाता । यस्माद्धेतस्य यथोक्तस्योन्मानो गाताऽसौ अतो युक्ता उद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः ॥

स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराङ्घः परा-
गञ्चनादूर्द्धां लोकान्तेषां लोकानाञ्चेष्टे न केवलमीशित्व-
मेव च शब्दाद्वारयति च । सदाधारपृथिवीं द्यामुते-
मामिदित्यादिमन्त्रवर्णात् । किञ्च देवकामानामिष्ट इत्ये-
तदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६ ॥

शुत्वनरमाश्रित्याह । परोक्षप्रियत्वादिति ॥ उन्नामत्वे देवस्योद्गात-
रुद्गातत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थं स्फुटयति ।
यस्मादिति ॥ प्रकृतस्योन्मानो देवस्यागनादित्यतः शब्दार्थः । उद्गात-
रुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तमिति योजना । सर्वपाप्मोऽस्य उद्गातस्य
चान्यत्रासम्भवात् ॥ आदित्यानर्गतो देवः परात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तर-
माह । स एष इति ॥ देवकामानामादित्याऽपरित-लोकेष्वधिष्ठातारो
ये देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि नि-
रङ्गं लोककामेशित्वं परस्मादन्यत्र सम्भवत्येष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति-
भावः । आधिदैविकोपाख्यानलक्ष्यमथशब्दार्थः ॥ ऋचि वाग्दृष्टिः साम्नि
प्राणदृष्टिश्च कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । अधरेति ॥ कथञ्चक्षामयोरिव
वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राह । प्राण इति ॥ स्थानमात्रत्वं व्या-
वर्त्तयति । सङ्घेति ॥ भोक्तारं व्यावर्त्तयति । आत्मेति ॥ आयात्मनः
सामत्ये हेतुमाह । तत्स्थत्वादिति ॥ अजुषि आयात्मनः स्थितत्वादृष्टि
सामवदित्यर्थः ।

अथाध्यात्म्य वागेवर्क प्राणः साम तदेतस्या-
 मृच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते
 वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम । १ । चक्षुरेवर्गात्मा
 साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ्
 साम गीयते । चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत् साम । २ ।
 ओत्रमेवर्जनः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढ् साम
 तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते । ओत्रमेव सामनो
 ऽमस्तत्साम । ३ । अथ यदेतदक्षः शुक्लं भाः
 सैवर्गय यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेत-
 स्यामृच्यधूढ् साम तस्मादृच्यधूढ् साम गीयते
 अथ यदेवैतदक्षः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तदमस्तत्साम । ४ । अथ य एषोऽ

अथाधुनाध्यात्म्यमुच्यते । वागेवर्क प्राणः साम अधरो-
 परिस्थानत्वसामान्यात् । प्राणो प्राणमुच्यते सह वायुना
 वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् । चक्षुरेवर्क आत्मा
 साम आत्मेति ज्ञायात्मा तत्स्थत्वात्साम ओत्रमेवर्जनः साम
 ओत्रस्याधिष्ठात्त्वान्नसः सामत्वम् ॥

आधिदविकोपाख्याननर्थमथशब्दार्थः ॥ ऋचि वाग्दृष्टिः साऽभि
 वाग्दृष्टिश्च कर्त्तव्यत्व हेतुमाह । अधरेति ॥ कथमृक् सामयोरिव
 वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्त्वाह । प्राण इति ॥ प्राणमात्रत्वं
 व्यावर्त्तयति । सहेति ॥ भोक्तारं व्यावर्त्तयति । आत्मेति । ज्ञाया-
 त्वनः सामत्ये हेतुमाह । तत्स्थत्वादिति । चक्षुषि ज्ञायात्वनः स्थितत्वा-
 दृचि सामवर्त्तव्यार्थः ॥

न्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्वक्तृत्वात् तदुच्यते
तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं
यावमुष्य गेष्या तौ गेष्याौ यन्नाम तन्नाम । ५ ।

अथ यदेतददृष्टः शुक्लं भाः सैवर्क् अथ यन्नीलं परः
क्षणमादित्य इव इक्ष्वाक्यधिष्ठानं तत्त्वाम । अथ य एषो-
ऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते पूर्ववत् सैवर्गध्यात्रं वागाद्या
ष्टथिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक् पादवद्वाऽऽरा-
त्मिका । तथा सामोक्तसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक्कृत्वा
उक्त्यादन्यत् । तथा यजुः स्वाहा-स्वधा-वषडादि । सर्वमेव
वाग्यजुस्तत्स एव ।

आध्यात्मिकाणि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रकारान्तरेणा-
ङ्गोपासनमेव किञ्चिदुपदिशति । अथेति ॥ अङ्गोरेयदेतद्रूपं शुक्लं दृश्यते
ऋचि तदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति ॥ ऋचि
पूर्वोक्तं रूपदृष्टिवद्ब्रह्मण्यमाणरूपदृष्टिरपि सान्नि कर्त्तव्येत्याह । अथेति ॥
यथादित्यमण्डले समधिगम्यमतिकृष्णरूपमुक्तं तथा चक्षुःष्वपि इक्ष्वाक्यो-
रधिष्ठानं तादृशरूपमुपलभ्यते तदृष्टिः सान्नि कर्त्तव्येत्यर्थः । आध्यात्मिक-
प्रधानोपासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्श-
यति । अथेति ॥ दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽव्यमित्याशङ्काह । पूर्व-
वदिति ॥ यथा पूर्वोक्त्याधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्य-
पुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा चक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्य-
त्वमेष्टव्यमित्यर्थः । ऊयारमपत्ते वाक्यशेषविरोधसम्भवेत्याह । सैवेति ॥
येनृग्यथा व्याख्याता सा सर्वा सरव पुरुष इत्यर्थः ॥ ऋच्युक्तं न्ययं
सामान्यतिदिशति । तथेति ॥ यत्किञ्चित्त्वाम तद्वर्षं स एव पुरुष
इत्यर्थः ॥ ऋक्सामयजुषोरर्थान्तरमाह । उच्येति ॥ ऋक्साम यद्वदिति
दृष्टान्तसाधारण्यार्थः ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे

सर्वात्मकत्वात्सर्व्यो नित्वाञ्चेति ह्यवोचाम ऋगादि-
प्रकरणात् । तद्वच्चेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमतिदिश्यते । किन्तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य
हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुष्य गेषौ पर्वणी
तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेषौ । यज्ञामुष्य नामोदित्युद्गीथ
इति च तदेवास्य नामस्थानभेदात् रूपगुणनामातिदेशादी-
शित्वविषयभेदव्यपदेशाञ्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ।
न । अमुना अनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्तप्रपपत्तेः । द्विधा-
भावो नोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भ-
वति द्विधा भवति इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वा-

कथञ्चगःद्यात्मत्वं परस्येत्याद्यङ्गाह । सर्वात्मकत्वादिति ॥ ब्रह्म-
शब्दस्य परमात्मविषयं व्यावर्त्तयन् प्रकरणादित्युक्त्यायेन त्रयो वेदाः स
एव पुरुष इत्युपसंहारः ॥ आयात्मनो जडस्य व्यावर्त्तयर्थं रूपातिदेशं दर्शयति ।
तस्येति ॥ किन्तदादित्यपुरुषस्य रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्मय इत्या-
दीति ॥ इतश्चायं आयात्मेत्याह । यावमुष्येति ॥ नामातिदेशोऽयेत-
सुपोहलयतीत्याह । यञ्चेति ॥ आदित्यचाक्षुषयोरुपास्योभेदादुपास-
नापि भिद्येति शङ्कते । स्थानेति ॥ आदित्यमण्डलं चक्षुषेति स्थाने
भिद्येति रूपं हिरण्मयो हिरण्यप्रसञ्चरित्यादिऋगादिगेषुत्वादित्युः ।
उदित्यादि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चासु-
ध्यात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् । ये चैतस्माद-
र्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे अनुष्यकामानां चेत्यध्यात्मम् । इत्ययमीशित्ववि-
षयो भेदव्यपदेशः । अतश्चैतयोर्भेदादुपासनमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ॥

मनुष्यकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं
ते गायन्ति तस्मात्त धनसनयः । ६ ।

द्विधाभावानुपपत्तिः । तस्माद्दध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव ।
यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाय ।
किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाद्यङ्का माभूदित्येवमर्थः । स एष
चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्माद्दध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वा-
गता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसम्बन्धिनाञ्च कामानां तत्त-
स्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव गायन्ति ।
यस्माद्दीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता
धनवन्त इत्यर्थः ॥

नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दूषयति । नेति ॥ उपासक-
स्तावदसुनाऽऽदित्यात्मना पराचो लोकान्देवकामांश्चाप्नोति । स एवानेन
चान्नषरूपेणावांचिनलोकान्मनुष्यकामांश्चाप्नोतीति श्रूयते । न चैकस्य
वस्तुतोऽभिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्माद्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः ॥
उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्याद्देवभावोपगमादुपपन्नमिति श-
ङ्कते । द्विधेति ॥ एकस्य विद्यावशादनेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति ।
वक्ष्यति होति ॥ एकस्थानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति
परिहरति । न चेतनस्येति ॥ एकत्वसाधकसङ्गावस्तच्छब्दार्थः ॥ परोक्तं
भेदकमनुवदति । यत्त्विति ॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति शब्दो
दूष्यः ॥ दूषयति । न तदित्यादिना ॥ तदित्यतिदिश्यमानरूपाद्युक्तम् ।
आधिदैविकपुरुषवदध्यात्मिणेऽपि पुरुषे निरतिशयेऽर्थश्रवणाञ्च तयो-
रैक्यमित्याह । स एष इति ॥ तयोर्भेदाभावे हेत्यन्तरमाह । तत्तस्मा-
दिति ॥ ईश्वरस्यैव प्रागुक्त हेतोगानविषयत्ययोग्यत्वादित्यर्थः ॥ तच्छब्दार्थं
स्मरयति । यस्मादिति ॥ स्थानभेदेन यथोक्तोपःसनवतः फलोत्पत्त्यर्थं पात-

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स
गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च । ७ । अथाने-
नैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनु-
ष्यकामांश्च तस्माद्दु हैवंविदुज्जाता ब्रूयात् । ८ ।
कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य
एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति । ८ ।
तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ य एतदेवंविद्वान् यथोक्तं तदेवमुज्जीयं विद्वान् साम
गायति उभौ स गायति चाक्षुषमादित्यञ्च तस्यैवं विदः फल-
मुच्यते । सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो
लोकास्तांश्चाप्नोति आतित्यान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो देवका-
मांश्च । अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका-
स्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्माद्दु
हैवं विदुज्जाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टन्ते तव काममागाया-
नीति । एष हि यस्माद्दुज्जाता कामागानस्योज्जानेन कामं

निकां करोति । अथेति ॥ एतत्सामेति सम्बन्धः ॥ एवं विद्वानित्येतदेव
विभजते । यथोक्तमिति ॥ विद्वानित्यस्मादुपरिष्ठादथशब्दः सम्बध्यते ॥
सोऽमुनैव लोकान् कामांश्चाप्नोतीति सम्बन्धः ॥ आप्तिप्रकारं विवृणोति ।
स एष इति ॥ उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमैश्वर्यम् । न हि
इयोर्निरङ्कुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याह । आदित्येति ॥ असुनैवादित्ये-
नेत्युक्तमेवात्र व्यक्तीकृतम् । अथशब्दस्तथापर्यायश्चाक्षुषो भूत्वाऽनेनैव चा-
क्षुषेणैवेति सम्बन्धः ॥ उक्तफलकं याजमानत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥

तयो उद्गीथे कुशलावभूवुः शिलकः शाला-
वत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति
ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्त्रो हन्तोद्गीथे कथां
वदाम इति ॥ १ ॥

सम्पादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ य एवं विद्वान्
साम गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपामनममाभार्या ॥ ५ ॥

अनेकधोपास्यात्वादक्षरस्य प्रक्रान्तरेण परोवरीयस्व-
गुणकनमुपामनान्तर्मानिनाय । इतिहामस्तु सुखाव-
बोधनार्थः । तयस्त्रिसङ्ख्याः । च इति ऐतिह्यार्थः । उद्गीथे
उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा वभूवुः कस्मिंश्चिद्देशे काले
च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिन्
जगति तयागामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युप-
स्तिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वे चकल्पाः । के ते तय इत्याह ।
शिलको नामतः शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितयन-
स्यापत्यं चैकितायनः । दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो ह्यामुध्यायणो

तच्छब्दार्थमेव कथयति । एष हीति ॥ उद्गातारं विशिनष्टि । कोऽमा-
विति ॥ उद्गीथे परस्य सम्पाद्योपामनं विभागेनोक्तमुपसंहरति । द्विर-
क्तिरिति ॥ ७ ॥

अध्यात्माधिदैवततत्स्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनम-
खिलपात्रापगमफलसङ्गम् ॥ सम्प्रति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा परोवरी-
यस्वगुणकपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्वप्राप्तिफलकमानोतवा-
नास्नाय इति प्रकरणात्पर्यवसाह । अनेकधेति ॥ तर्हि विवक्षितमुपा-
सनमेवोच्यतां किमाख्यायिकेत्याशङ्क्याह । इतिहासस्त्विति ॥ इति-
हासः पूर्ववृत्तम् । इतिहस्य भाव ऐतिह्यम् । समेतानामिति निर्द्धारणे

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो
 जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रेवदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
 र्वाच ॥ श्रोष्यामीति । २ । स ह शिलकः शाला-
 वत्यञ्च कितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छा-
 नीति पृच्छेति होवाच । ३ ।

वा प्रवाहणो नामतो जीवलस्यापत्यं जैवलिरित्येते त्रय-
 सो होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशलानिपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः ।
 अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथे उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां
 विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः

तथाच तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोप-
 जनः संशयनिवृत्तिश्चेति । अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्त्तव्य इति
 चेतिहासप्रयोजनं दृश्यते हि शिलकादीनां । तथेत्युक्त्वा ते
 समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योप-

पत्तो । ननु सर्वस्विद्भ्रगति त्वयाणामेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं
 नोच्यते किमिति तेषां मध्ये त्वयाणामेव तन्मैपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राह ।
 न हीति ॥ अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमासुष्यायणो द्वयोरासुष्यायणः द्वासुष्या-
 यणः । तत्र मम चायमिति परिभाषया धर्मतः परिगृहीत इति यावत् ॥

किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह । तथा चेति । प्रवृत्ते वादे तस्मिन्
 विवक्षितेऽर्थे विद्या येषां तैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः । इति-
 शब्दस्य प्रयोजनमित्येतेन सम्बन्धः । वादारम्भस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह ।
 अत इति ॥ इतिहासस्तु सुखावबोधार्थं इत्युक्तेन समुच्चयार्थसंस्कारः । कथं
 यथोक्तं फलं दृष्टमित्याशङ्क्याह । दृश्यते हीति ॥ शिलकादीनां तद्विद्य-
 संयोगे विपरीतधीध्वंसादिकं फलमिति शेषः । तलेति निर्द्धारणार्था
 सप्तमी । राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्या-

का सान्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । ४ । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरिति

पत्तेः । सह प्रवाहणो जैवल्लिवाचेतरौ भगवन्तौ पूजावन्तावप्रे पूर्वं वदताम् । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामि । अर्थरहितामित्यपरे वार्चमिति विशेषणात् । उक्तयोः सह शिलकः शालावत्य-
शैकितायनं दालुभ्यमुवाच । हन्त यद्यनुमंस्यसे त्वा, त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच लब्धानुमतिराह ॥

का सान्नो गतिः । प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो क्षत्रोपास्यत्वेन प्रकृतः । परोवरीयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गतिराश्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्टो दालुभ्य उवाच स्वर इति । स्वरात्मकत्वासान्नो यो यदात्मकः स तद्गति

पङ्कगाह । ब्राह्मणयोरिति ॥ पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गी-
करोति । अर्थेऽपि ॥ रात्रा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये
शालावत्यो दास्यं प्रत्युवाचेति सम्बन्धः । सान्नो गतिरित्यन्वयः ॥

सामर्थ्यार्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरपन्थयोः प्रकृतत्वं
प्रकटयति । उद्गीथो होति ॥ गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्त्तयति ।
आश्रय इति ॥ औपचारिकमाश्रयं निरस्यति । परायणमित्येतदिति ॥
स्वरो ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याहङ्कगाह । स्वरात्मकत्वा-

न स्वर्गं लोकमति नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं
लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्ताव हि
सामेति ॥ पू ॥ तं ह शिलकः शालावत्यश्चै-

तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं तदाश्रय इव घटादिः । स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राणनिष्पाद्यो हि
स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्य-
न्नमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः । श्रुष्यति वै
प्राण ऋतेऽन्नादिति हि श्रुतेः । अन्नं दामेति च । अन्नस्य
का गतिरित्याप इति होवाच । अश्रुम्भवत्वादनस्य । अपां
का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच ॥

अमुष्मात्लोकाद्दृष्टिः सम्भवति । अमुष्य लोकस्य का गति-
रिति पृष्टो दाल्भ्य उवाच । स्वर्गममुं लोकमतीत्याश्रयान्तर
माम न नयेत् कश्चिदिति होवाच आह । अतो वयमपि
स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम

दिति ॥ तदाश्रयतया तदाश्रयत्वेन तत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरि-
त्यर्थः ॥ साम्नः स्वरात्मकत्वेऽपि कथं तद्वृत्तित्वमित्याशङ्क्य घटान्तेन परि-
हरति । यो यदात्मक इति ॥ प्राणस्यान्नावष्टम्भकत्वे वाजसनेयश्रुतिं
प्रमाणयति । श्रुष्यतीति ॥ वत्सस्थानीयस्य प्राणस्यान्नं दाम बन्धनमिति
च श्रुतेरित्यर्थः । ता अन्नमसृजन्नेति श्रुतेरस्योष्मत्त्वं दृष्टव्यम् ॥

कथमपामसौ लोको गतिस्तवाह । अमुष्मादिति ॥ इति पृष्टो
दाल्भ्य उवाच । हेति सम्बन्धः ॥ तत्र खन्द्दि कालनियमाभावसभिप्रेत्य
क्रियापदं व्याकरोति । आहेति ॥ यद्यपि परो नास्याश्रयान्तरं प्रतिपद्यते
तथापि त्वया । तदाश्रयमेवेत्याशङ्क्याह । अत इति ॥ अतःशब्दार्थमेव स्तो-

कितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
दाल्भ्यसामयस्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्य-
तीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥६॥ हन्ताहमेतद्-

जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गवेन संस्तवनं संस्तावो
यस्य तस्मात् स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः साम
वेद इति श्रुतिः । तमितरः शिल्पकः गान्वावत्वस्यैकितायनं
दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठितमस्मिन् परोवरीयस्तेनाम-
माप्तगतिः मामेत्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च
दाल्भ्य ते तव साम । यस्वमहिष्णुः मामविदेत्तेतस्मिन्
काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानम् अप्रतिष्ठितं साम प्रति-
ष्ठितमित्येवं वादापराधिनं मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति वि-
स्यष्टं पतिष्यति इति । एवमुक्तस्यापराधिनस्यैव तद्विपतेन
संशयो न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्ध्वपाताहं विप-

रयति । स्वर्गेति । तस्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठं सापेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ स्वर्गसंस्तावं
सामेत्यत्र प्रमाणमाह । स्वर्ग इति ॥ उपदेशपारस्पर्यभागमः ॥ यत्कृतकं
तद्गिनित्यमिति स्वर्गस्यान्वत्त्वाद्वा परायणत्वं सम्भवतीत्याशयेनाह ।
किलेति ॥ यथोक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः ॥ न्यायागमाभ्यामप्रतिष्ठितं
सामेत्यपमंहरति । दाल्भ्येति ॥

स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दोषं दर्शयति । यस्त्विति ॥ अस-
हिष्णुर्मिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् । एतस्मिन्काले मिथ्या-
वचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथोक्तस्तं प्रति इति
वियद् ॥ तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्रतिष्ठितमिति ॥ साम
प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चिद्ब्रूयादिति सम्बन्धः । तदीय-

गवत्तो वेदानीति विद्हीति होवाचामुष्य लोकस्य
का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य
का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमति नयेदिति

राधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्द्धा न चेदपराधु-
क्तस्यापि नैव तत्पततु । अन्यथा अकृताभ्यागमः कृतनाशश्च
स्याताम् । नैप दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्ते-
देगकाननिमित्तापेक्षत्वात् ॥ तत्रैवं सति मूर्द्धपातनि-
मित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति ।
एवमुक्तो दाल्भ्य आह हन्ताहमेतद्गवत्तो वेदानि
यत्प्रतिष्ठं मामेत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्हीति
होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन

वचनमेव दर्शयति । एवमिति ॥ स तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्या-
शङ्काह । एवमुक्तस्येति ॥ तथैव विदुषः शापवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥
तदिति शिरोनिरुक्तिः ॥ शापदानाय प्रवृत्तस्त्वयमिति शङ्कां वारयति ।
न त्विति ॥ मूर्द्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । न त्विति ॥ अपराधा-
भावेऽपि परोक्तिवशन्मूर्द्धपाते दोषमाह । अन्यथेति ॥ सति चापरा-
धिनि परोक्तिवैधुर्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति । अकृतेति ॥ अप-
राधस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यमेक्षत्वादभिव्य हरणं नानर्थकमित्यु-
त्तरमाह । नैप दोष इति ॥

कर्मणः शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृते-
ऽपराधिनि कृतो व्याहरणामेक्षेत्याशङ्काह । तत्रेति ॥ तत्र शुभादौ
कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः । इति पराभिव्याहरण-
मर्थवादिति शेषः ॥ हन्तेत्यादि व्याकरोति । एवमिति ॥ कथममुष्य
लोकस्यैतद्भोक्तृप्रतिपत्वं तदाह । अयं लोक इति ॥ आदिशब्दः श्रद्धादि-

होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठा संस्ताव हि सामेति॥७॥तं ह प्रवाहणो जैवलिक्वाचान्तवद्वै किल ते शालावत्यव साम यस्वे तर्हि ब्रूयान्मूर्धाते विपतिष्यतीति मूर्धा

शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको याग-दानहोमादिभिरमुं लोकं पृथ्यतीति । अतः प्रदानं देवा उपजीवन्तीति हि अतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेति । अतः साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तम् । इत्य लोकस्य का गतिरित्युक्तं आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठां इमं लोकमतीत्य न नयेत्साम कश्चित् ॥ अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात् प्रतिष्ठासंस्तावं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तरमिति च अतिस्तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिक्वा-

संप्रहर्षः ॥ तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । अत इति ॥ अस्मान्ने कात्प्रदीयमानं चरुपुरोडाशाद्यग्निहोरोपजीवन्ति देवा इति श्रौती प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ भवतु परं लोकं प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथापि कथमयं लोकः साम्नः प्रतिष्ठेत्यशङ्कग्राह । प्रत्यक्षं हीति ॥ पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि प्रति प्रतिष्ठात्वे फलितमाह । अत इति ॥ साम्नोऽपि सर्वाणिर्भावादित्यर्थः ॥

तथापि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्कग्राह । अतो वयमिति ॥ यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना ॥ कथं प्रतिष्ठात्वेन सामत्वाविशेषान् पृथिव्यां साम स्तुतमित्याशङ्कग्राह । इयमिति ॥ इयं वै रथन्तरजद्वाच्यस्य सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वाद्ग्रीधस्यापि सामत्वाविशेषान्

ते विप्रतेदिति हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति
विद्मोति होवाच॥८॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः॥८॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-
द्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्ये वैभ्योज्याया-
नाकाशः परायणम्॥१॥स एष परो वरीयानुद्गीथः

चान्तवहै किल ते शालावत्य सामेत्यादि पूर्ववत् । ततः
शालावत्य आह हन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्मो इति
होवाच ॥ ८ ॥

इतरोऽनुज्ञात आह अस्य लोकस्य का गतिरिति आ-
काश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्मा-
आकाशो वै नामेत्याकाशशब्दश्रुतेः ॥ तस्य हि कर्म
भूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजो-
ऽसृजत । तेजःपरस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्वा-
णि ह वै इमानि भूतानि स्यावरजज्ञानानि आका-
शप्रथिव्यात्मत्वं सम्भाव्यत इत्यर्थः । हन्ताहमेतदित्यत्वानन्तं सामेतदित्यु-
च्यते ॥ आकाशशब्दवाच्यस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्य परमात्मविषयत्वं
वाक्यशेषवशाद्दर्शयति आकाश इति चेति ॥ किञ्च परस्यात्मनः सर्वभूतो-
त्पादकत्वं कर्मेति वेदान्तमर्थ्यादा तदिहाकाशे श्रुतम् ॥

तथा च परमात्मैवाकाशशब्द इत्याह । तस्य हीति ॥ किञ्च पर-
स्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चाकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवात्माकाश इत्याह ।
तस्मिन्नेवेति ॥ सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानमाह । तत्तेजोऽसृज-
तेति ॥ परस्मिन्नेव सतो भूतानामित्यत्रापि मानमाह । तेज इति ॥
भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथापि किमायातमाकाशस्येति

स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परो-
वरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान्प्र-
रोवरीयां समुद्गीथमुपास्ते ॥२॥ तं हैतमति-

शादेव समुत्पद्यन्ते । तेजोवलादिक्रमेण सामर्थ्यादाकाशं
प्रत्यस्तं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मा-
दाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः
सर्वेषां भूतानां परायणं प्रतिष्ठा त्विस्वपि कालेष्वित्यर्थः ।
यस्मात्परम्परं वरीयः वरीयसोऽप्येषः परञ्च परोवरीयानु-
द्गीथः परमात्मसम्पन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽवि-
द्यमानान्तश्चमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं

चेत्तवाह । सर्वांशीति ॥ कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषेण हि ततः
सर्वोत्पत्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ॥ आत्मन आकाशः सम्भूत-
स्तत्तेजोऽस्तजतेत्यादिश्रुतिवलादित्यर्थः ॥ तथापि कथमाकाशे सर्वभूत-
लयस्तवाह । आकाशं प्रतीति ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति न्याये-
नाह । विपरीतेति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे हेतुनन्तरमाह । यस्मादिति ॥
परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत इति ॥ आकाशस्त्विति शब्दादिति
न्यायेनाकाशस्य परमात्मत्वसङ्गमिदानीं तस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरी-
यत्वं गुणमुपदिशति । यस्मादिति ॥ उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठोऽपि श्रेष्ठोऽय-
मित्येतत् ॥

साममात्मस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥ आ-
काशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति ॥ परमात्मसम्पन्नत्वा-
दिति यावत् । आकाशी हि प्रकृतोद्गीथे सम्पादितोऽनन्तः श्रुतः । न
पानन्यं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मा-
दाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । सम्प्रत्याकाशशब्दितस्य परस्योद्गीथे सम्पादितस्य
परोवरीयत्वं गुणविशिष्टस्योपासितं विदधाति । तमेतमिति ॥ परम्परमुप-

धन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्तोवाच यावत्त
 एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-
 स्तावदस्त्रिंश्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथासु-
 ष्मिंश्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 परोवरीय एव हास्यास्त्रिंश्लोके जीवनं भवति
 तथासुष्मिंश्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥
 ४ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥

विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतत्फलमाह ।
 परोवरीयः परम्परं विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति
 दृष्टं फलमदृष्टञ्च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव
 ब्रह्माकाशान्तांश्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्त ॥
 किञ्च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं
 शौनक उदरशाण्डिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्तोवाच ।
 यावत् ते तव प्रजायां प्रजासन्ततावित्यथेः । एतमुद्गीथं
 त्वत्सन्ततिजा वेदिष्यन्ते चास्यन्ते तावन्तं कालं परोवरीयो
 ह एभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशि-
 ष्टतरं जीवनतेभ्यो भविष्यति । तथादृष्टेऽपि परलोके
 ऽसुष्मिन्परोवरीयांश्लोको भविष्यतीत्युक्तवान् शाण्डिल्या-

र्युपरीति यावत् । तस्मादेवमुपासीतेति भावः ॥ विधिषेधमर्थवादं दर्शयति
 किञ्चेति ॥ इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्सन्ततिजा ये यथोद्गीथे वेदि-
 तारस्तदर्थमित्यर्थः । तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः । अदृष्टेऽपीति

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोपस्तिर्ह
चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥१॥स हेभ्यं
कुल्माषान् खादन्तं विभिन्ने तः होवाच ।

यातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्या-
नां नैदंयुगीनानामित्याशङ्कानिवृत्तये आह । स यः कश्चि-
देतदेवं विहानुद्गीथमेतर्क्षुपास्ते तस्याप्येवमेव परोवरीय
एव हास्यास्त्रिल्लोके जीवनं भवति तथामुष्त्रिल्लोके लोक
इति ॥ ८ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं
कर्त्तव्यमितिदमारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था ।
मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुष-
स्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिन्ने जाते आटिक्या ऽनुपजातयो-
धारादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोपस्तिर्ह नामतश्चक्र-
स्यापत्यं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्यः ईश्वरो

केदः ॥ स य एतमित्याद्युत्तरवाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । स्वादि-
त्वादिना ॥ अस्त्रिन्युगे भवन्तीत्यैदंयुगीनास्तेषामैदंयुगीनानां लोकाः परो-
वरीयानिति शेषः । पुनरुक्त्विद्गीथोपास्तिसप्तत्यर्था ॥ ८ ॥

अथोद्गीथोपासनाख्यानकथोक्त्याऽङ्गव्यानवशेषात्प्रपाठकपरि-
समाप्तिरेव युक्तोत्थाप्य आह । उद्गीथेति । इदमाख्येयान्तं परा-
वृथ्यते ॥ प्रस्तावाद्युपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथ-
येत्त्याशङ्क्याह । आख्यायिका त्विति ॥ मटच्यो मर्दनहेतवोऽशनयः
पाशाणहृदयो वा ततः शस्त्रनाशादित्येतत्पर्वतः स्वैरसद्दारेऽपि न व्यभि-
चारयञ्जेति दर्शयितुमाटिक्येति विशेषणम् । प्रद्राणकपदस्य क्रिया

नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिताइति
 २ । एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
 हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
 होवाच । ३ । न स्वितेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा
 अजीविष्यमिमानखादन्निति होवाच कामो म

हस्वारोहो वा तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्मिन्प्रद्राणकोऽन्वा-
 लाभात् । द्राकुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्यावस्थां
 प्राप्त इत्यर्थः । उवाम उपितवान् वस्यच्छिद्रुहनाश्रित्य ।
 मोऽन्वार्थमटन्विभ्यं कुल्हापान् कुत्सितान्धापान् खादन्तं
 भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिन्ने याचितवान् । तमुपस्तिं
 ह उवाचेभ्यः । नेतोऽस्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः
 कुल्हापा अन्ये न विद्यन्ते । यच्च ये राशौ मे मम उप-
 निहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमोत्युक्तः प्रत्युवा-

पदेन सम्बन्धः । कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्वालाभादिति ॥ प्रद्रा-
 णकथयदर्थं धातुपन्यासद्वारा कथयति । द्र. कुत्सायामिति ॥ यदृ-
 च्छया सहसैत्यर्थः ॥ नेत इति वाक्योपादानं तद्व्याकरोति । अस्मा-
 दिति ॥ यदित्वव्ययं वद्धवचनानाम् । उपनिहिताः कुल्हापा इति
 शेषः । तेषां स्वल्पमे भाजने प्रक्षिप्ता इति योजना । हन्त कुल्हापा
 भक्षितासैदित्यर्थः ॥ किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किमित्यादिना
 अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्यमित्याशङ्क्याह । काम इति ॥

अन्योच्छिष्टकुल्हापभक्षणस्यैवैवदन्याः श्रुतेस्तात्यर्थमाह । अत-
 श्चेति ॥ चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्षभक्षणदर्शनादिति यावत् । एता-
 मवस्थां प्राप्तस्य जीवितसन्देहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्म्मयशोवतो
 ज्ञानादिप्रयुक्तख्यातिं मपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे परोपकारे च

उद्रानमिति । ४ । सह खादित्वाऽतिशेषान्
जायाया आजहर साग्र एव मुनिक्षा बभूव

चोपस्तिः । एतेषामेतानित्यर्थः । मे मह्यं देहीति होवाच ।
तान् स इभ्योऽस्मा उपस्तपे प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीय
समीपस्थमुदकं च । हन्त गृह्णाणानुपानमित्युक्तं प्रत्युवाच ।
उच्छिष्टं मे समेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवन्तं
प्रत्युवाचेतरः । किं न खिदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त
आहोपस्तिर्न वै अजीविष्यं न जीविष्यामीमान् कुल्माषात-
खादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम इच्छातो मम उदक-
पानं लभ्या इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्म-
यशोवतः स्वामपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो
नागःस्यर्थ इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरे
अजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावले-
पेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥

प्रद्राणकयद्दशवणात्तांश्च स खादित्वाऽतिशेषान् नि-
ष्टान् जायायै कारुण्यादाजहर । साटिक्यग्र एव कुल्माष

सामर्थ्यं निपहानुपहृगक्तिमन्वमेतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कृतसित-
ञ्चेष्टितमित्यर्थः ॥ उच्छिष्टेदकपानप्रतिषेधश्चुत्तेरभिप्रायमह । तस्या-
पीति ॥ एतत्कर्मैत्यभक्षयन्नयोक्तिः ॥ ननु ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टात्वानु-
ज्ञायते । भवम् । सर्वज्ञानुमतिश्चेत्यादित्ये यविरोधादित्याह ।
ज्ञानेति ॥

तस्मिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति । प्रद्राणकेति चाक्रायणे प्रद्राणक
प्रयोगात्परमापदभाष्यः सन्कुल्माषानुच्छिष्टान् अनुभक्षितवानिति

तान्प्रतिगृह्य निदधौ । ५ । स ह प्रातः सञ्जि-
हान उवाच यदताऽन्नस्य लभेमहि लभेमहिधन
मात्रां राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यै-
र्दृणीतेति । ६ । तं जायोवाच हन्त य त इम
एव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽसुं यज्ञं

प्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्ना इत्येतद्भूव संवृत्ता ।
तथापि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान् कुल्माषान्पत्युर्हस्तात्
प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्रवती । स तस्याः कर्म जानन्
प्रातरुपःकाले सञ्जिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच ।
पत्न्याः शृण्वन्त्याः यद्यदि वतेति खिद्यमानोऽन्दस्य स्तोकं
लभेमहि । तद्भुक्तान् समर्थो गत्वा लभेमहि धनमावां धन-
स्याल्पम् । ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति ॥ धनलाभे च

प्रतिभाति । तथा च ज्ञानिनी यथेष्टाक्षरणे प्रमाणाभावाद्नेकप्रमाण-
विरोधाच्च नासावत्र विवक्षित इत्यर्थः । स्त्रीस्वाभाव्यं पत्युः राज्ञाकरणम् ।
तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्षणम् ॥ यक्ष्यतीति कस्माच्चोक्तं तत्राह ।
यजमानत्वादिति ॥ राज्ञो यजमानत्वाद्यागफलस्यात्मगाभित्वाद्यक्षय-
रत्यात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ अन्येषामुपद्रुत्वसम्भवे कुतस्त्वाभेव राजा
मानयिष्यतीत्याशङ्क्याह । स चेति ॥ हन्तेत्यक्षयेशलाभे देवं धन-
लभिमद्वारा जीवहेतुरित्यर्थः । राज्ञो यज्ञस्तलेत्युच्यते ॥ उद्गातरेकत्वे
कृतो बह्वक्तिरित्याशङ्क्याह । उद्गातुरूपानिति ॥ स्तुवन्त्यस्त्रिभिरिति
सप्तम्या सन्वाददेशो निर्देश्यते ॥ किमर्थमात्मन्वयं तदाह । अभिसुखी
करणायेति ॥ विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मुर्धा ते
विपतिष्यतीत्यप्ये सन्वयः ॥ नस्यविद्वन्दिन्दाया विपत्तिस्तत्वाद्दिद्वत्-
समीपवचनमस्त्रिभिरिति चेन्नेत्याह । तत्परोक्षेऽपीति ॥ तस्यैत्य-

धिततमेयाय । ७ तत्रोज्ञातृनास्तावि स्तोष्यमा-
णानुप्रोपविवेश स ह प्रवोस्ततारमुवाच । ८ ।
प्रस्तोतर्यातवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्-
प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । ८ । एव-
मेवोज्ञातारमुवाचोज्ञातर्या देवतोज्ञीधमन्वायत्ता

कारणमाह । राजासौ नातिदूरस्थाने यज्यते । यजमान-
त्वात्तस्यात्मनेपदम् । स च राजा मा मां पांत्वमुपलभ्य सर्वै-
रार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीते-
त्येवमुक्तवन्तं जायोवाच । हन्त गृहाण हे पते इम एव ये
मद्भस्त्रविनिक्षिप्तास्त्वया कुल्माषा इति । तान् खादित्याम् यज्ञं
राज्ञो विततं विस्तारितं ऋत्विग्भिरेयाय । तत्र च गत्वोज्ञातृ-
नुज्ञात्पुरुषानागत्य आस्तवुन्त्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-

विद्वानुप्रस्तोतोष्यते ॥ माभूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति
चेन्नेत्याह । तच्चेति ॥ तेनोभौ कुरुत इत्यादिश्रुताविति शेषः ॥ अवि-
दुषामपि कर्माधिकारे हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा-
स्फोरयति । अत्रधिकारे चेति ॥ तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः ।
ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतडागादिआर्त्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्द्वैदिककर्मणि
विद्वानेवाधिप्रक्रियते नेत्याह । न चेति ॥ यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयतीति
द्वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रवणादिति हेतुमाह । यज्ञे-
नेति ॥ इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्माधिकारो नास्तीत्याह । तथोक्त-
स्येति ॥ देवताविज्ञानशून्यस्य न मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेण
मयोक्तस्य मूर्धा व्यपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्द्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामन्-
रेण कर्म कुर्वतोऽपराधित्वात्तस्य कर्मण्यधिकार एवेत्यर्थः ॥ विद्वत्-
समीपे पुनरविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह । न सर्वत्रेति । अग्निहो-

ताञ्चेदविद्वानुज्ञास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ।
 १० । एवमेव प्रतिहर्त्तारमुवाच प्रतिहर्त्तर्या
 देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रति-
 हरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समा-
 रतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११ ॥ दशमः
 खण्डः । १० ॥

स्तावे श्लोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः ।
 उपविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतरित्यामन्व्याभि-
 मुष्णीकरणाय प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्ति-
 मनुगताऽन्वायत्ता ताञ्चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान् सन्
 प्रस्तोष्यसि विदुषो मम समीपे तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य
 मूर्धा कर्मभात्वविदामपि अनधिकार एव कर्मणि स्यात् ॥
 तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । दक्षिणमार्गश्च्युतेश्च ।
 अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत । न च
 स्मात्तत्कर्मनिमित्त एव दक्षिणः पथ्या । यज्ञेन दानेनेत्या-

त्वादौ श्रौते कर्मणि स्मार्त्तेषु च वापीकूपतडागादिकर्मसंध्यनजपा-
 दिषु च विद्वत्प्रतिधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन् काले कर्मभात्वविदो नाधि-
 कारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः ॥ तत्र हेतुमाह । अनुज्ञेति । भगवन्तं वा
 अहं विविदिषाणीत्यादिना राक्षसं स्वकीयकर्मनिर्वर्त्तने प्रार्थनादर्शनादेत
 एव मया समतिष्ठष्टा स्तुवतामिति चानुज्ञोपलम्भादस्यैवाविदुषामपि
 कर्मण्यधिकार इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति । कर्मभात्वेति ॥ विद्वत्-
 मीपे तदनुज्ञामलब्ध्वा नास्ति कर्माहुषानमित्येतन्नियमव्यतिथित्यर्थः ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच । १ । स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः
सर्वैरात्विज्यैः पर्यैशिषं भगवतो वा अहम-

दिश्रुतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समक्षमेव
कर्मण्यनधिकारो न सर्वत्राग्निहोतृस्मात्तत्कर्माध्यापनादिषु
च । अनुज्ञायास्तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः
सिद्धः कर्मणीति । मूर्द्धां ते विपतिष्यतीत्येवमेवोद्गातारं
प्रतिहर्त्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रसोदादयः
कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्द्धपातभयात्तूष्णीमासा-
ञ्चक्रिरे अन्यञ्चाकुर्वन्तः । अर्धित्वात् ॥ १० ॥

अथानन्तरं ह एनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भग-
वन्तं वै पूजावन्तं अहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त
उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि ओतपथमागतो यदिति

मूर्द्धां ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रसोदविषयं वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति ।
मूर्द्धेति ॥ तूष्णीमित्यर्थस्यार्थमाह । अन्यञ्चेति ॥ तत्र हेतुमाह । अर्धि-
त्यादिति ॥ तत्तद्देवताविषय विज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणा-
भिसुखाः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति ॥ प्रसोदप्रवृत्तीनां तूष्णी-
भावादिति शेषः ॥ चाक्रायणस्य वधनमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ अङ्गी-
कारमेव स्फोरयति । एवमिति ॥ आत्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानं ऋत्विक्-
कर्म्मभिरिति । तदर्थमिति यावत् ॥ यदि सामात्विज्यैर्धनमुसंहितवानसि
किमितीमानन्यानुवृत्तवानित्याशङ्क्याह । अस्मिष्येति ॥ एवं गते किम-

वित्तगान्यानवृषि । २ । भगवाँस्तेव मे सर्वै-
रात्विर्ज्यैरिति तथेत्यथ तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः
स्तुवतां यावत्चेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या
इति तथेति ह यजमान उवाच । ३ । अथ
हैनं प्रस्तोतोपससाद् प्रस्तोतर्या देवता प्रस्ताव-

होवाचोक्तवान् । स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं
बद्धगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋत्विक्कर्मभिरात्विर्ज्यैः पर्यैशिशं
पर्यैप्रणं कृतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अहमवित्तग-
लाभेनान्यानमानवृषि वृतवानस्मि । अद्यापि भगवांस्तेव
मे मम सर्वैरात्विर्ज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमश्वित्युक्तस्तथेत्याहो-
षस्तः । किन्त्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समति-
सृष्टाः मया सम्यक् प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया
त्वेतत्कार्यम् । यावत्तु एभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि
तावन्मम दद्या इत्युक्तस्तथेति ह यजमान उवाच । अथ हैन-
मौषस्थं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्तिं विनयेनोपज-

धुना कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । अद्यापीति ॥ चाक्रायणानुमतिं श्रुत्वा
किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोतप्रभृतिषु ब्रूते । किन्त्विति ॥ उभया-
नुमत्यपेक्षयाऽऽनन्तर्यमथशब्दः । समालाभेनामीषां वृतत्वस्य निवृत्त्यव-
स्थायामित्याह ॥ तर्ह्येति ॥ अनुज्ञाताः सन्तः प्रस्तुतिं कुर्वतामित्याह ।
स्तुवतामिति ॥ अस्त्येवं तदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्याशङ्क्याह । त्वया
त्विति ॥ यजमानं प्रत्युषस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वानन्तरमेवमुषस्तिं प्रस्तोता
त्यक्त्वा व्याकुलत्वं शिष्यत्वेनोपसृज्यमानित्याह । अथेति ॥ उपगतिप्रकार-

मन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते
 विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
 तेति । ४ । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणम-
 भ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वामत्ता ताञ्चेद-
 विद्वान्प्रस्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयिति
 । ५ । अथ हैनमुज्जातोपससादोज्ञातर्या देव-
 तोङ्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुज्ञास्यसि मूर्धा

गाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत् पूर्वस् ।
 कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति पृष्ठः प्राण
 इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं
 सर्वाणि स्थावरजङ्गमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलय-
 काले प्राणमभितक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादे-
 वोङ्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता प्रस्ताव-
 मन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् त्वं प्रस्तोष्यः प्रस्तावतं प्रस्तावभक्तिं

मभिनयति । प्रस्तोतरिति ॥ प्रतिवचनभादाय प्रशब्दसामान्यं नृहीत्वा
 तात्पर्यमाह । पृष्ठ इति ॥ कथमिह प्राणशब्दार्थो निश्चीयतामित्या-
 शङ्क्य, त एव प्राण इति न्यायेनाह । कथमिति ॥ प्राणात्मनैव संविश-
 न्तीति पूर्वेषु शब्दः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निश्चीतत्वमतः
 शब्दार्थश्चेच्छब्दार्थो यदोत्पुक्तः । अथा तथोक्तस्य मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येव-
 सक्तस्य तव तत्काले स्नापराभावस्थायां मूर्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना ।
 प्रमादस्य महत्फलया परिहृतत्वादित्यतः शब्दार्थः ।

ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । ६ । आदित्य इति होवाच सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति । ७ । अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् प्रतिहर्त्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वान् प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । ८ । अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा

कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते विपतिष्यतीति । अतस्त्वया साधु कृतम् । मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्पीरित्यभिप्रायः । तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगता, न्वायत्ता देवतेतिष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् । एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वा-

यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तोतवन्त्युक्तं तथादित्योद्गीथयोरुच्छब्दसामान्याद्गीथदेवता आदित्य इत्याह । उच्छब्देति ॥ उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतःशब्दः । सर्वमेव प्रस्तोतवदुद्गातवञ्चेत्यर्थः । क्वत्विगम्यां प्रस्तोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तर्यमथशब्दार्थः । कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं

इमानि भूतान्यन्त्रमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति
सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता ताञ्चेददि-
द्वान्प्रत्यहरिष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य
मयेति तथोक्तस्य मयेति । ८ । एकादशः
खण्डः । ११ ।

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध वको दान्भ्यो ग्लावो
वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्रवाज । १ । तस्मै श्वा

यत्ता इति षष्ठोऽन्त्रमिति होवाच । सर्वाणि च वा इमानि
भूतान्यन्त्रमेवात्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ।
सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता ।
समानमन्यत् । तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहार-
भक्तीः प्राणादित्यान्वृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः । प्राणा-
द्यापत्तिः कर्मसद्विर्वा फलमिति ॥ ११ ॥

अतीते खण्डेऽन्त्रानामिनिमित्ता कथावस्थोक्तोच्छ्रष्ट-
पर्युपितभक्षणलक्षणा सा मा भूदित्यन्त्रलाभायाथानन्तरं

तदाह । सर्वाणीति । ताञ्चेददिविद्वानित्याद्यान्वदित्युच्यते । तथोक्तस्य
मयेत्येतदन्त्रमिति शेषः ॥ कीदृशुपासनमस्मिन् प्रकरणे विवक्षितमित्या-
शङ्काह । प्रस्तावेति ॥ उपास्तित्वस्य फलं दर्शयति । प्राणादीति ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरखण्डयोः सङ्गतिं दर्शयन्नुपासनान्तरं प्रस्तावति । अतीत
इति ॥ अत्रलान्त्रायेतिप्रथमतः शब्दार्थः ॥ प्रकारान्तरयोद्गीथोपासनसङ्ग-
कामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिर्मात्रार्थमाख्यायिकामादत्ते । तत्रेति ॥ न

श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्तं
नो भगवानागायतु अशनायाम वा इति । २ ।

शौचः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रस्तथते । तत्र
किल वको नामतो दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो ग्लावो वा नामतः
मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो । वाशब्दश्चार्थे । द्यामुष्यायणो
क्षमौ । वस्तुविषये क्रियास्त्रिव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनाम
द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः । दृश्यते च उभयतः पिरण्ड-
भाक्तम् । उद्गीथे बहुचित्तवाङ्मनावनादराद्वा वाशब्दः
स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामाद्वहिरुद्गवाजोद्गतवान्

केवलं दल्भस्यापत्यं किन्तु मित्रायाश्चेति चार्थः । न च सा दल्भस्य पत्नी
इति युक्तम् । तथा सति मैत्रेयपदस्य वैयर्थ्यात् । पत्यन्तरापत्यत्वव्याह-
न्यर्थमिति चेन्न । प्रयोजनाभावात् । नन्वत्र वाशब्दात् हाटपी विवक्षि-
ताविति चेन्नेत्याह । वाशब्द इति । कथं पुनर्दल्भस्यापत्यं वक्तव्यं दार्भ्या-
मित्रायाश्चापत्यं भवितुमुक्त्यहते तत्राह । हास्ययणो हीति ॥ चैकित-
यनो दाल्भ्य इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं हि शब्दः । उदितानुदितहोम-
वत्कोपाञ्चिदृष्ट्या वकोऽसावन्धेषां ग्लाव इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो भवि-
ष्यति नेत्याह । वस्तुविषय इति ॥ कथं पुनर्विना मानमेकस्यैव द्विनाम-
त्वाद्द्विगोत्रक्रियते तत्राह । द्विनामेति ॥ इत्यादिवाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे
प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य लौकिकेऽपि प्रसिद्धमित्याह । दृश्यते चेति ॥
यतः सुतो जायते येन चायं धर्मतो ऋह्यते तयोरुभयोरित्याह । उभयत
इति ॥ उभयोरप्यसौ ऋक्थो पिरण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः ।

दाल्भ्यादत्यो मैत्रेय इत्यङ्गीकृत्याह । उद्गीथ इति । तदुपास्तौ
तात्पर्यं ऋषावनादरे हेतुः । तस्मादृषित्वयस्मृषिद्वयं वा विवक्षितमित्यर्थः ।

तान्होवाचेहैव मा प्रातरूपसमीयातेति तद्

विविक्तदेशस्थोदकाभ्यासम् । उद्ब्रज प्रतिपा नयाञ्चकारेति
 चैकवचनाङ्गिज्ञादेकोऽसाष्टपिः । श्वोङ्गीथकालप्रतिपा-
 लनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्त्रकामनयेति लक्ष्यत इत्य-
 भिप्रायतः स्वाध्यायेन तोषिता देवता ऋषिर्वा श्वरूपं
 गृहीत्वा श्वा श्वेतः सन् तस्मै ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव
 प्रादुश्चकार तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुद्रकाः क्षुद्रकाः श्वान
 उपसमेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्व नोऽस्मभ्यः भगवानागायत्वा-
 गानेन निष्पादयत्वित्यर्थः । मुख्यप्राणवागादयो वा प्राण-
 मन्त्रमभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं
 श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । अशनायाम वै बुभु-

पक्षान्तरद्योतनार्थो वाशब्दः । श्रौतो वाशब्द स्तर्हि किमर्थमिच्छाम्यङ्गा
 पाठादन्यत्र तस्य फलमित्याह । वाशब्द इति ॥ मैत्रेयान्वाक्यं व्याख्याय
 स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायमिति । यद्गृह्णतिरेको वकादि-
 शब्दैरुच्यते इति तत्र लिङ्गमाह । उद्ब्रजाजिति ॥ शुनामुद्गीथः श्वोङ्गीथ-
 सन्त्वालस्य प्रतिपालनं प्रतिक्षणरूपेर्दृश्यते तेषाञ्चोद्ब्रजानमन्त्रार्थं तदपेरपि
 स्वाध्यायकरणं तदर्थमित्याह । श्वोङ्गीथेति ॥ यथोक्तार्थवाचिशब्दाभावे-
 ऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भवतीत्याह । अभिप्रायत इति ॥ तस्मा इत्यादि
 व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति ॥ क्षुद्रकाः क्षुद्रकाः शिशव इति यावत् । श्वेतश्वा
 कश्चिदपिर्देवता वा । अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो बेलुक्तम् ॥

सम्प्रति विवक्षितं पत्रमाह । मुख्येति ॥ तमूचुरिति सम्बन्धः ॥
 तामेव विशिनष्टि । प्राणमन्त्रिति ॥ मुख्यप्राणसहितवागादियच्छे ह्येत-

वको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्च-
कार ॥ ३ ॥ ते ह यथैत्रैदं वहिष्यन्मानेन
स्तोष्यमाणाः संख्याः सर्पन्तीत्येवमाससृष्टे
ह समुपविश्य हिञ्चक्रुः । ४ । ॐमदारमौ

क्षिताः स्तो वै इत्येवमुक्तवन्तः । स श्वा श्वेतस्थान् क्षुल्ल-
कान् शुन इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातःकाल उपसमी-
यातेति । दैर्घ्यं छान्दसं समीयातेति प्रमादपाठो वा ।
प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्त्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा
सवितुरपराङ्गेनाभिसुख्यात्तत्रैव ह वको दाल्भ्यो ग्लावो
वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयाञ्चकार प्रतीक्षणं कृतवा-
नित्यर्थः ॥

ते श्वानस्तत्रैवागत्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि वहि-
ष्यमानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातपुरुषाः संख्याः

भाह । स्वाध्यायेति ॥ अन्यथा वाक्यमनिर्द्धारितं स्यादिति भावः । किमि-
त्यन्नं भवद्भगो मया सम्पाद्यते । न हि भवतामभोक्तृणां तेन कृतमस्ती-
त्यःशङ्क्य त्वद्भिष्टचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्भवेमित्याह । अशना-
याम वा इत्यादिना ॥ किमिति प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राह । प्रात-
रिति । उद्गानस्येति शेषः ॥ प्रातःकालप्रतीक्षणकरणे कारणान्तरभाह ।
अन्नदस्येति ॥ तस्य वृष्टिद्वारात्तद्वत्त्वमेष्टव्यम् ॥ तद्भेत्वादि व्याचष्टे ।
तत्तत्रेति ॥ ऋषेरन्नकामत्वमितोऽवगतम् ॥

ते हेत्यादि व्याकरोति । ते श्वान इति । समक्षमासृष्टपुरिति
सम्बन्धः । उद्गातपुरुषा इत्यध्वर्युप्रसुखा यजमानपर्यन्ता गृह्यान्ते अन्यो-

पिबामो॑ दैवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽ-
न्नमिहा२ऽहरदऽन्नपते२ऽन्नमिहाहरा२ऽऽह-
रो३मिति । ५ । द्वादशः खण्ड ॥ १२ ॥

संलग्नाः अन्योऽन्यमेव सर्पन्ति । एवं सुखेनान्योन्यस्य पुच्छं
गृहीत्वा आसहपुराहप्रवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
त एवं संहृष्य समुपविश्वोपविष्टाः सन्तो हिञ्चकुर्हिङ्कारं
कृतवन्तः । ओमदामो पिबामो । देवो द्योतनात् । वरुणो
वर्षणाज्जगतः । प्रजापतिः पालनात्प्रजानाम् । सविता प्रस-
वित्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते एतैः पर्यायैः स एवम्भूत आ-
दित्योऽन्नमन्मभ्यमिहाहरत् आहरत्विति । त एवं हिं कृत्वा
पुनरप्युचुः । स त्वं हे अन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसवि-
त्वात्पतिः । न हि तत्याकेन विना प्रसृतमन्नमणुमात्रमपि
जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपते ऽन्नमन्मभ्य-
मिहाहरेति । अभ्यास आदरार्थः । ॐमिति ॥ १२ ॥

ऽन्यसंलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥ हिङ्काररूपमाह । ओमित्यादिना ॥
त्रिवारभोङ्कारो गानार्थसञ्चारितः । अदाम अशनं करवाम । पिबाम
पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दो हिङ्कारसमात्यर्थः ॥ अत्र प्रसवित्त्व-
मादित्यस्य साधयति । न हीति ॥ इहेति प्रकृतदेशोक्तिः । ओंकारः
सवित्प्रार्थनामन्त्रसमात्यर्थः । भक्तिविषयोपास्तिसमात्यर्थमितिपदम् ॥१२॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकार-
अन्द्रमा अथकारः ।

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसम्बन्धमित्यतः सामावय-
वान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदि-
श्यन्ते । अनन्तरं सामावयवसम्बद्धत्वाविशेषादयं वा वायमेव
लोको वा हाउकारः स्तोभो रथन्तरे साम्नि प्रसिद्धः । इयं
वै रथन्तर इति । अस्मात्सम्बन्धसामान्याद्वाउकारस्तोभो-
ऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः । वामदेव्ये सामनि
हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वस्यम्बन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो

ननु भक्तिसम्बन्धानामुपासनानां ज्ञातत्वात्प्रसस्तस्येत्यादि वक्तव्ये
किमनन्तरस्वरूपेनेत्याशङ्क्याह । भक्तीति ॥ इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गादिति
यावत् । ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्वतिरिक्तानि वाच्यन्त्यानि गीतिसि-
द्धार्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च कर्मापूर्वनिष्ठतिहारेण
फलवत्त्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिपरमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणो-
पासनानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह । संहतानीति ॥ तेषामनन्तर-
सुपदेशे हेतुमाह । सामावयवेति ॥ न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्य-
मित्याह । रथन्तर इति ॥ तथापि कथं पृथिवीरेष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपा-
स्यत्वं तत्राह । इयं रथन्तर इति ॥ इयं रथन्तर इत्यत्र पृथिव्या रथन्त-
रत्वं श्रुतम् । प्रस्तुतश्च स्तोभो रथन्तरेऽस्तीत्युक्तम् । तथा च यथोक्तात्सम्बन्ध-
रूपात्सादृश्यात्पृथिवीरेष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः ॥ कथं पुनर्वायुरेष्ट्या
हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राह । वाय्वस्यम्बन्धेति ॥ हाइकारो वामदेव्ये-
साम्नि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरपाञ्च सम्बन्धः । योनिर्भूतनेष्ट्यावतीना-
मपि वायुः पृथेत्यवर्त्तत ततो वामदेव्यं सामाभवदिति श्रुतेः । तस्माद्य-

आत्मेहकारोऽग्निरीकारः । १ । आदित्य
 उकारः निहव एकारो विश्वे देवा औहो-
 इकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या
 वाग्विराट् । २ । अनिरुक्तस्तयोदशस्तोभः
 सञ्चारो हुंकारः । ३ ।

योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्वाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत ।
 चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीत । अन्ने
 हीदं स्थितं अन्नात्मा चन्द्रः । थकाराकारसामान्यात् ।
 आत्मा इहकारः । इहेति स्तोभः । प्रत्यक्षो ह्यात्मा
 इहेति व्यपदिश्यते : इहेति च स्तोभः । तस्मान्मान्यादग्नि-
 रीकार इति । ईनिधानानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीति ।
 अतस्तस्मान्मान्यादादित्य उकारः । ऊच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं

योक्ताहामदेव्य सामसम्बन्धसामान्याद्वायुदृष्ट्या हाइकारमुपासीते-
 त्यर्थः ॥

कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राह । अन्ने हीति ॥ तथा च
 थकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिसिद्धिरिति शेषः । थकारवदकारसामा-
 न्यात्तच्चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह । थकारेति ॥ अथकारे तावद्यत्तो-
 ऽकारोऽन्नात्मानि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः ।
 प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षोभवन्निति शेषः । तस्मान्मान्यमिहेति व्यपदिश्य-
 मानत्वम् । तस्मादात्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्त्तव्येत्याह । तस्मान्मा-
 न्यादिति ॥ अग्निदृष्टिरीकाराख्ये स्तोभान्तरे कर्त्तव्येत्यत्र हेतु-
 माह । ईनिधानानीति ॥ ईकारो निधीयते येषु सामस्य तान्या-
 ग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च तेष्वग्निरीकारे स्येत्युभयोर्भावादस्मात्सा-
 दृश्यादोकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ उकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपा-

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवान-
 न्नादो भवति य एतामेव॑ साम्नामुपनिषदं वेदो-
 पनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः
 खण्डः ॥१३॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमः
 प्रपाठकः समाप्तः ॥१॥

गायन्तीत्युकारश्चायं स्तोभः । आदित्यदैवत्ये साम्नि स्तोभ
 इत्यादित्य ऊकारः ॥ निहव इत्याह्वानमेकारः स्तोभः ।
 एहीति चाह्वयन्तीति तत्त्वामान्यात् । विश्वे देवा औहोइ-
 कारो वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हि-
 ङ्कारः । अनिरुक्त्याङ्घ्रिङ्कारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः ।
 स्वर इति स्तोभः । प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं
 या । या इति स्तोभोऽन्नम् । अन्नेन हीदं यातीतस्तत्त्वामा-

सीतेत्याशङ्क्याह । उच्चैरिति ॥ ऊकारादित्ययोर्विधान्तरेण सादृश्यमाह ।
 आदित्येति ॥ एकारसामान्याच्चिह्नवदृष्टिकारे स्तोभे कार्येत्याह । निहव
 इत्यादिना ॥ औहोइकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्योपासौ हेतुमाह । वैश्वदेव्य
 इति ॥ प्रजापतिदृष्ट्या ङ्कारोपास्यत्वे हेतुः । अनिरुक्त्यादिति ॥ नील-
 पीतादिरूपेण निरुक्त्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्गूपादि-
 रहितत्वादित्यर्थः । प्राणस्य चेति अकारास्वरस्य चेत्यर्थः ॥ स्वरहेतुत्वं
 तन्निर्दिष्टकत्वेन तदात्मकत्वम् । वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति ॥ अन्नदृष्टियां
 इति स्तोभे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । अन्नेनेति ॥ विराड्दृष्टिर्वाङ्गिति स्तोभे
 कार्येत्यत्र हेतुमाह । वैराज इति ॥ अनिरुक्तः कारणात्मा ॥ तस्या-
 निरुक्तत्वं साधयति । अव्यक्तत्वादिति ॥ स चानेकधा कार्यरूपेण रुद्ध-

न्याद्वागिति स्तोभो विराड्भवं देवताविशेषो वा । वैराजे
 सान्नि स्तोभदर्शनात् । अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदद्येति
 निर्वृक्तुं न शक्यत इत्यतः सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्य-
 र्थः । कोऽसावित्याह । ऊङ्कारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्त-
 विशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः । स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह ।
 दुग्धेऽस्यै वाग्दोहमित्याद्युक्ताथेम् । य एतामेवं यद्योक्तल-
 क्षणां सान्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं
 वेद तस्यैतद्योक्तं फलमित्यर्थः ॥ द्विरभ्यासोऽध्यायसमा-
 प्तार्थः । सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्तार्थ इति-
 शब्दः ॥ १३ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
 परिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ छान्दोग्यो-
 पनिषद्विवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

रतीति सञ्चरः । ऊङ्कारोऽपि शाखाभेदेन विकल्पमानस्वरूपस्त्वोद-
 शयायं वावेत्यारभ्य गगयमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या ऊङ्कारमुपासी-
 र्थः ॥ उक्तमेवोपपादयति । अव्यक्तो हीति ॥ तत्र विकल्पमानत्वं हेतुः ।
 नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिद-
 मुपासनमेकफलत्वादित्यभिप्रेत्याह । स्तोभाक्षरेति ॥ उपनिषदं वेदोप-
 निषदं वेदेत्याहत्तेस्तात्यर्थमाह । द्विरभ्यास इति ॥ प्रथमप्रपाठक-
 व्याख्यानसमाप्ताविति शब्दः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकगु-
 ढानन्दपूज्यपादशिष्यभवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
 प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

ॐ ॥ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु
यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसा-
मेति ॥१॥ तदुताप्याहुः साम्नै नमुपागादिति सा-
धुनै नमुपागादित्येव तदाहुः साम्नै नमुपागादित्य-

त्रोमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविशेषमुपासन-
मनेकफलमुपदिष्टम् । अनन्तरञ्च स्तोभाक्षरविषयमुपासन-
मुक्तम् । सर्वथापि सामैकदेशसम्बद्धमेव तदिति । अथे-
दानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्या-
मीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशि-
विषयमुपासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य
पाञ्चभक्तिकस्य सामभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालङ्का-
रार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिवि-

श्रीं पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः सङ्गतिं दर्शयति । ओमित्येतदित्यादिना ॥
सर्वथापि सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः । इतिशब्दो
हेत्यर्थः ॥ यद्वादेकदेशविषयाण्युपासनानि दृप्तानि तस्मान्तानि समस्त-
विषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदेशोपास्तव्यं ख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥
कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं पौर्व्याप्यं तत्राह । युक्तं हीति ॥
समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेय-
मित्याशङ्क्याह । समस्त इति ॥ अर्थादस्ति निन्देति शङ्कते । नन्विति ॥
पूर्वत्वापि साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानाद्धार्यादपि
निन्देति परिहरति । न साध्विति ॥ यस्खल्वित्यादिव्याख्यातं पातनि-
कामाह । साधुशब्द इति ॥ वाक्यस्य तावत्त्वं व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥

साधुनैःसुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥ अथोताप्या-
हुः साम नो वतीति बत्साधु भवति साधु वतीत्येव
तदाहुः साम नो वतीति यदसाधु भवत्यसाधु

धिहरत्वाच्च पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधु शब्दस्य । ननु लोके
पूर्वजाविद्यमानं साधुत्वं समस्तो साम्नाभिधीयते । न साधु
सामेत्युपास इत्युपसंहरात् । साधुशब्दः शोभनवाची ।
कबमवगम्यत इत्याह । यत्पुनः लोके साधुशोभनमनवद्यं
प्रसिद्धं तस्मात्सामेत्यावक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं
तदसामेति ।

तत्तत्रैव साध्वरूपाधुविवेककरणे उताप्याहुः । साम्ना एनं
राजानं सामन्तस्योपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसा-
धुत्वप्राप्ताशङ्का स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधु-
नैःसुपागादित्येव तत्तत्राहुः लाजिका बन्धनाद्यसाधुकार्य-
मपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्यये बन्धनाद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति
तत्रासाम्नैःसुपागादित्यसाधुनैःसुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥

किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्गाह । तत्तत्रेति ॥ विवेक-
करणोपायभेदविकल्पार्थरुतेत्युभयत्र पदं साम्नैःसाम्नादिना साधुने-
त्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यभाशङ्क्य व्याख्याव्याख्येयभावात्साम्नैःसाम्न्याह ।
शोभनेति ॥ शोभनकार्यदर्शने वतीति यावत् ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
बन्धनादिति ॥ असाम्नैत्यादि व्याचष्टे । यत्रेति ॥

कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वञ्चोक्त्वा स्वानुभवगम्यं तदुपगम्यस्यति ।
अथेति ॥ कार्यात्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ स्वसंवेद्यं
साधुत्वमसाधुत्वञ्चेति शेषः ॥ तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येतदुत्पा-

वतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु
सामेत्युपास्तेभ्याशो ह यदेन साधवो धर्मा
आ च गच्छेयुरूपचनमेयुः ॥४॥ चतुर्थस्य प्रथमः
खण्डः ॥१॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं सामं नोऽस्माकं वतेत्यनुकम्पयतः
महत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु
वतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नोवतेति । यद्-
साधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधुशब्दयो-
रेकार्थत्वं सिद्धम् ।

अतः स यः कश्चित्साधुसामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते
समस्तं सामसाधुगुणवद्विद्वांसस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं
यदिति क्रियाविशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभनधर्माः
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवल-
मागच्छेयुरूपचनमेयुरुपनमेयुश्च भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

दयति । सामेति ॥ यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य पूर्वेषु पौनरुक्त्यमाशङ्क्यते ।
एतदिति ॥ असामेत्यादि व्याचष्टे । विपर्यय इति ॥ वतेत्याहुः इति
सम्बन्धः ॥ किन्तैरुक्तं भवति तदाह यदसाध्विति ॥ साधुशब्दः शोभनवाची-
त्युक्तसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ तयोरेकार्थत्वमतःशब्दार्थः ॥ उपासकमेव
विशिनष्टि । समस्तमिति ॥ आगच्छेयुरिति यत्तत्क्षिप्रमेवेति क्रियावि-
शेषणत्वं यदित्यस्य दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधं मामोपासीत पृथिवी हि- ङ्कारः ।

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्यपास्यानि ति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चविध-मित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वात् । ऋदादिवहुटादिविकारेषु । साधु-शब्दवाच्योऽर्थो धर्म्मो ब्रह्म वा सर्वथापि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्ऋदादिदृष्ट्यनुगतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्म्मादि-कार्यत्वाल्लोकादीनाम् ॥

यद्यपि कारणत्वमविशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । धर्म एव साधु-शब्दवाच्य इति युक्तं साधुकारी साधुभवेतीति । धर्माव-

एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तम् ॥ नहि पटे दृष्टिगोचरः सन् पटदृष्टे-रपि गोचरः स्यादिति शङ्कने । नन्विति ॥ एकस्मिन्नपि प्रस्तुतं दृष्टिद्वय-मविरुद्धमिति समाधत्ते । न साध्वर्थस्येति ॥ यथा घटादिषु ऋदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु कार्येष्वनुगतत्वात्तद्वदौ साधु-दृष्टेरनुगमात्तद्वदृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्त्यर्थः ॥ तदेव स्फुटयति । साधुशब्देति ॥ साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । यत्रेति देव-दत्तोक्तिः । सा घटादिदृष्टिस्तत्रेति शेषः ॥

ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्म्मगोचरत्वं कारणत्वम् । तथा चात्र साधु-शब्दार्थो न व्यवस्थितः सदन्यायज्ञानेकार्यत्वमित्याशङ्गाह । यद्य-

पथे साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिकार्येषु कारणस्या-
नुगतत्वादर्थप्राप्तैव तद्वदिरिति साधु सामेत्युपास्त इति न
वक्तव्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वान्तद्वदः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रा-
पिता एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः ।
लोकेषु पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं
साधु समस्तं सामोपासीत । कथम् । पृथिवी हिङ्गारः ।
लोकेष्विति या सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणाम्य पृथिव्या-
दिदृष्ट्या हिङ्गारे पृथिवी हिङ्गार इत्युपासीत ॥

पीति ॥ धर्म एवेत्यत्र तथापीति च वक्तव्यम् । ब्रह्मणि तु परमानन्दे
साधुशब्दो भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमित्तकारणत्वात् कार्यानु-
गतिरिति वाच्यम् । कर्मापूर्वसहितदधिपयःप्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्म-
त्वात् तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य । तत्र तदनुगतिरिति तद्वदिरिति दृष्टव्यम् ॥
अपूर्वत्वाभावेन विधिमाक्षिपति । नन्विति ॥ कारणानुगमस्यानुमानिक-
त्वेऽपि तद्वदिकत्वमपूर्वमेवेति परिहरति । न शास्त्रगम्यत्वादिति ॥
यक्षार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायेनोक्तं विदधोति । सर्वत्रेति ।
लोकेष्वित्यादिवाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि
हिङ्गारदृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह । लोकेष्विति ॥ लोकाः
पञ्चविधं सामोपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्यार्थपर्यवसा-
नान् तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्या हिङ्गारे ध्येये सति पृथिवी
हिङ्गार इति पृथिवीदृष्टिमारोप्य हिङ्गारसुपासीतेति द्वितीयवाक्यं
पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसम्बद्धा सप्तमी हिङ्गारादिषु तत्सम्बद्धा च
द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च लोकविषया सप्तमी श्रुतिर्हिङ्गारा-
दिषु तत्सम्बद्धा च द्वितीया लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिङ्गा-
रादिषु कत्वोपासीतेति पञ्चान्तरमाह ॥

अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीय आदित्यः प्रतिहारो
 द्यौर्निधनमित्यूङ्क्षे ॥ १ ॥ अथाष्टत्तेषु द्यौर्हिङ्कार
 आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीयोऽग्निः प्रतिरि-

व्यत्यस्य वा सप्तमीं श्रुतिं लोकविषयां हिङ्कारादिषु
 पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वोपासीत । तत्र पृथिवी हिङ्कारः । प्राथ-
 म्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि कर्माणि प्रसू-
 यन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीयः । अन्तरिक्षं हि
 गगनम् । गकारविशिष्टमुद्गीयः । आदित्यः प्रतिहारः ।
 प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्नां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् ।
 दिवि निधीयन्ते हि इतो गता इत्युङ्क्षे ॥ उङ्क्षं गतेषु लो-
 कदृष्ट्या सामोपासनम् ॥

अथाऽऽष्टत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनम् ।

व्यत्यस्येति ॥ ब्रह्मदृष्टिर्कृत्वादिनि न्यायेन पञ्चदशसङ्ख्या प्रतिपद्य
 वाचते । तत्रेति ॥ उक्तरीत्याऽन्योपासने प्रस्तुते सतीति यावत् ॥ अध्या-
 सस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्दृष्टसादृशाभावेऽपि यथा कथञ्चित्कल्पनीयं
 मत्वाह । प्राथम्येति ॥ लोकेषु पृथिव्याः सामस्य च हिङ्कारस्य प्राथम्यमस्ति
 तस्मात्सामान्यादिति यावत् ॥ अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्व-
 सामान्यमाह । अग्नौ हीति ॥ अन्तरिक्षदृष्ट्योद्गीयोपासने गकारसम्बन्ध-
 सादृश्यं दर्शयति । अन्तरिक्षं हीति ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपासने
 प्रतिप्राण्यसामान्यं हेतुमाह । प्रतिप्राण्येति ॥ द्युदृष्ट्या निधनोपासने
 निधनत्वसामान्यमाह । दिवीति ॥ उक्तमुपासनस्यसंहरति । इत्युङ्क्षे-
 ष्विति ॥

अथाऽऽष्टत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ पृथिवीमुख्येषु दुप-
 र्यन्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

क्षुद्रोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥२॥
 कल्पस्ते हास्यै लोका ऊर्द्धाश्चाष्टत्ताश्च य एतदेवं
 विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥ द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव
 सामोपासनं विधीयते यतोऽतं आष्टत्तेषु लोकेषु । द्यौर्हि-
 ष्कारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः । उदिते हि आदित्ये
 प्रसूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अन्तरिक्षमुद्गीयः पूर्ववत् ।
 अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी-
 निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ।

उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्यै लोका
 ऊर्द्धाश्चाष्टत्ताश्च गत्या गतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त
 इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वांल्लोकेषु पञ्चविधं समस्तं साधु

पूर्वोत्तरपन्थयोर्भिधो विरोधं शङ्कित्वा परिहरति । गत्यागतीति ॥
 यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिङ्काराद्युपासनं विहितम् । यथा
 चागतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते । तथा च शास्त्रानु-
 सारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्विविधोपास्तवि-
 षयसन्दर्भयोर्विरोधाभावमनूद्य फलितउपासनं दर्शयति । यत इति ॥
 द्युलोकदृष्ट्या हिङ्कारस्योपास्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति ॥ आष्टत्तौ
 द्युलोकस्थारम्भे च हिङ्कारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रस्ता-
 वस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्ववदिति गकारसामान्यं विव-
 क्षितम् ॥ अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ हेतुमाह । प्राणिभिरिति ॥ प्रति-
 हरणमितस्ततो नयनं ॥

दृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हि-
 द्वारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
 विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति
 तन्निधनं वर्षति हास्त्रैर्दर्षयति ह य एतदेवं
 विद्वान् दृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥२॥ ॥३॥

गामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे सप्तविधे
 च ॥ २ ॥

दृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्दृष्टिनिमित्त-
 त्यादानन्तर्यं पुरोवातो हिद्वारः पुरोवाताद्युद्गृह्णान्ता
 हि दृष्टिः । यथा साम हिद्वारादिनिधनान्तं अन्तःपुरो-
 वातो हिद्वारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
 प्रादृषि मेघोपजनने दृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः ।
 वर्षति स उद्गीथः । श्रैद्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्र-
 त्तहारः प्रतिहृतत्वात् । उद्गृह्णाति तन्निधनं समाप्तनामा

साध्वितिपदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह । इति सर्वत्रेति ॥ सर्वत्रेत्यस्य
 ब्राह्म्या । पञ्चविधे इत्यादि ॥ २ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्यमानं किमिति दृष्टिदृष्ट्या तदुपास्तिरूप-
 न्यस्यते तत्राह । लोकस्थितेरिति ॥ पुरोवातदृष्ट्या हिद्वारोपासने
 हेतुमाह । पुरोवातादीति ॥ उद्गृह्णं वर्षेयसंहरणम् ॥ अतःशब्दार्थ-
 माह । प्राथम्यादिति ॥ मेघजन्मदृष्ट्या प्रस्तावोपास्तौ हेतुमाह । प्रादृ-
 षीति ॥ वर्षणदृष्ट्योद्गीथोपासनहेतुमाह । श्रैद्यादिति ॥ विद्योतनस्त-
 नयित्वादृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह । प्रतिहृतत्वादिति ॥ विद्युतां
 स्तनयित्वा नाञ्च प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसाहस्राद्विद्योत-

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो
 यत् समुन्नवते स हिङ्गारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः
 प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रति-
 हारः समुद्रो निधनम् ॥१॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सु-
 मान् भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्च-
 विधं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ४ ॥

न्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातः । तथा वर्ष-
 यति इ असत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥३॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वा-
 सामपामानन्तर्यम् । मेघो यत्समुन्नवते एकीभावेनेतरेतरं
 घनीभवति मेघो यदा उद्गतो वा तदा समुन्नवत इत्युच्यते ।
 मेघस्तदाऽपामरिम्भः स हिङ्गारः । यद्वर्षति प्रस्तावः ।
 आपः सर्वतो व्याप्तं प्रस्ताताः । प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः ।
 श्रेष्ठ्यात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिहारसामान्यात् ।

नादिवृष्ट्या कर्त्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः । उद्गृह्यणवृष्ट्या निधनो-
 पासने निदानमाह । समाप्नोति ॥ वर्षति पर्यन्त्ये तदनुमन्तृत्वमकिञ्चि-
 त्करमित्याशङ्क्याह । असत्यामपीति ॥ ३ ॥

किमिति वृष्टिवृष्टेरनन्तरमपि वृष्टिः सास्त्रि लिप्यते तत्राह । वृष्टि-
 पूर्वकत्वादिति ॥ मेघसमुन्नववृष्ट्या हिङ्गारमारम्भसामान्यादुपासीतेत्याह ।
 मेघ इति । वर्षवृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । आप इति ॥ प्राच्यो
 नद्यो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या इति भेदः । तर्हि गङ्गादाव-

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्गारो
 ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
 हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव
 ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्ऋतुषु पञ्चविधं
 सामोपास्ते ॥ २ ॥ ५ ॥

समुद्रो निधनम् । तन्निधनत्वादपाम् । न हाप्सु प्रैति ।
 नेच्छति चेत् । अप्सुमान् भवति फलम् ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथो-
 क्ताग्निमित्तत्वादानन्तर्यम् । वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात् ।
 ग्रीष्मः प्रस्तावः । यवादिषड्ग्रहः प्रसूयते हि प्राह उर्थम् ।
 वर्षा उद्गीथः प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारो रोगिणां ऋता-
 नाञ्च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनं निवाते निधानात्
 प्राणानां फलं कल्पन्ते च ऋतु व्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेना ।
 स्मा उपासकायर्त्तवः । ऋतु मानार्त्तवैर्भोगैश्च सम्पन्नो भव-
 तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

मेचितमपि भरणं न स्यादिति चेत्तत्राह । नेच्छति चेदिति ॥ असाः उ-
 पासको मरुस्थलोऽपि यथेच्छसुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

किमिति सखिलदटग्रनन्तरऋतुदष्टिः सामान्यरोष्यते तत्राह । ऋतु-
 व्यवस्थाया इति ॥ ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषणम् ॥ कस्यचिदनु-
 पासितरपि क्रमेषु तसद्वृत्तफलभोगभागितोपपत्तेर्नेदृशपासनात्तुरूपं फल-
 मित्याशङ्क्याह । ऋतुमानिति ॥ सम्पन्नो सर्वदा स्वेच्छावशादिति शेषः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्गारो
 स्वयःप्रस्तावो गाव उद्गीथोऽम्बाः प्रतिहारःपुरुषो
 निधनम् ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्
 भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सा-
 मोपास्ते ॥२॥ ॥६॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्दत्तेष्वृतुषु पशव्यः
 काल इत्यानन्तर्यः । अजा हिङ्गारः प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा ।
 अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः साह-
 चर्यदर्शनादजावीनाम् । गाव उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अम्बाः
 प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणाम् । पुरुषो निधनं पुरुषा-
 श्रयत्वात्पशूनाम् । फलं भवति हास्य पशवः पशुमान् भवति ।
 पशुफलैश्च भोगत्यागादिभिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ऋतदृष्टानन्तरं साम्नः पशुदृष्टारोपकारणमाह । सम्यगिति ॥ अजा-
 दृष्ट्या हिङ्गारोपासने हेतुद्वयमाह । प्राधान्यादित्यादिना ॥ अजः या
 यज्ञसम्बन्धात्प्राधान्यम् । प्राथम्यन्त प्रथमपाठादिति दृष्टव्यम् । ब्राह्मणो
 मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते सुखा सुखतो ह्यृष्टव्यन्तेति श्रुतिमजा-
 प्राधान्ये प्रमाणयति । अज इति ॥ तस्माज्जाता अजावय इति श्रुते-
 रजानामवीनाश्च साहचर्यं हिङ्गारप्रस्तावयोश्च साहचर्यं प्रसिद्धम् । पशु-
 मान् भवतीत्यस्य पूर्वेषु पौनरुक्त्यं परिहरति । पशुफलैश्चेति ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत
प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुर्हृत्तथः श्रोत्रं प्रति-
हारो मनो निधनं परोवरीयांसि वैतानि ॥१॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परम्परं
परोवरीयस्वगुणवत्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः ।
प्राणो प्राणो हिङ्कारः । उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् ।
वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् । वाग्वरीयसी
प्राणाद्प्राप्तमप्युच्यते । वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य ग्राहकः
प्राणः । वाचो बहुतरविषयं प्रकाशयति । चक्षुरतो वरीयो
वाच उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ।
वरीयश्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् । मनो निधनम् । मनसि हि
निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियाहृतविषयाः ।
वरीयस्वं च श्रोत्रान्मनसः सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् ।
अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति यथोक्तहेतुभ्यः

पशुप्रसूतपयोदृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तद्दृष्टानन्तरं प्राणदृष्ट्या सा-
मोपासिं प्रस्तौति । प्राणोऽस्मिन् ॥ प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्याव-
र्त्तयति । प्राण इति ॥ मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्वासम्भवात्तस्य सर्व-
श्रेष्ठताया निर्वहिरितत्वात्परम्परं वरीयसां वागादीनां मध्ये प्रथमभा-
वित्वेनोक्तत्वाद्प्राण एवात्र प्राणशब्द इत्यर्थः ॥ कथं प्राणाद्वाचो वरी-
यस्वं तत्वाद् । वाचेति ॥ अप्राप्तत्वं व्यवहितत्वम् ॥ चक्षुषो वरीयस्वं
साधयति । वाच इति ॥ शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्प्रकाशादित्यर्थः ॥
उद्गीथत्वे चक्षुषो हेतुमाह । श्रेष्ठ्यादिति ॥

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह
 लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान् प्राणेषु पञ्चविधं
 परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥
 २ ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपा-
 सीत यत्किञ्च वाचो ऊं इति स हिङ्कारो यत्प्रेति
 स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

परोवरीयांसि प्राणादीनि वै एतानि । एतद्व्या विशिष्टं
 यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं
 भवतीति उक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्य साम्न उपासनमुक्त-
 मिति सप्तविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निर-
 पेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधिच्छति ॥ ७ ॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साधि-
 दमारभ्यते । वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविशिष्टं
 सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किञ्च वाचः शब्दस्य ऊं
 इति यो विशेषः स हिङ्कारो हकारसामान्यात् । यत्प्रेति
 शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यदा इति स आदिः ।
 आकारसामान्यात् । आदिरित्योङ्कारः । सर्वादित्वात् ।

मनसो वरीयस्ते हेतुनरमाह । अतोन्द्रियेति ॥ इति वरीयस्त्वमिति
 पूर्वेषु सन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथोक्तहेतवः ॥ उक्तोप-
 संहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
 निरपेक्षो हीति ॥ ७ ॥

यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो
 यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥
 दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
 भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधं सामो-
 पास्ते ॥ ३ ॥ ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत
 सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण
 समस्तेन साम ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स
 प्रतिहारः । प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोप-
 क्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनं । निशब्दसामान्यात् ।
 दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थम् ॥ ८ ॥

अवयवमात्रे सास्त्रि आदित्यदृष्टिः पञ्चविधेषु उक्ताः प्रथमे
 चाध्याये । अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्नावयव-

अधिकसङ्ख्याज्ञानस्याल्पसङ्ख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासनानन्तरं सप्त-
 विधोपासनं प्रसूति ॥ अथेति ॥ पूर्ववक्तोक्तोऽस्ति वत्सप्रभो च नेत-
 व्येत्यर्थः ॥ वाक्यशब्देन शब्दसामान्यसुच्यते तत्सप्रथा प्रविभक्तसामावयव-
 वेधारेणोपासनं कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थमाह । वाग्दोहोति ॥ यत्किञ्च
 वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह । शब्दस्येति ॥ ८ ॥

वाग्दोहेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च तद्वि-
 धानं युक्तम् ॥ पूर्वमध्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याश-
 ङ्गाह । अवयवमात्र इति ॥ तस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति ॥ कथमिति ॥

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात् हिङ्कारस्तदस्य पशवो
ऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति हिङ्कारभाजिनो

विभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः सामत्व-
मादित्यस्येत्युच्यते । उक्तीय हेतुवदादित्यस्य सामत्वे हेतुः ।
कोऽसौ सर्वदासमो षड्विचयाभावात्तेन हेतुना सामादित्यो
मां प्रति मां प्रतीति तुल्यां बुद्धिसुत्यादर्यति । अतः सर्वेण
समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उक्तीयभक्तिसामान्यवचनादेव
लोकादिपूक्तसामान्याद्विङ्कारादित्वं गम्यत इति हिङ्का-
रादित्ये कारणं नोक्तम् । सामत्वे पुनः सविनुरनुक्तं
कारणं न सुबोधमिति समत्वमुक्तम् । तस्मिन्नादित्येऽवय-
वविभागश्च इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्ता-
न्यनुगतान्यादित्यसुपजीव्यत्वेनेतिविद्यात् । कथं तस्या-

सर्वदेव्यादिवाक्यसुत्तरत्वेनादत्ते । उच्यत इति ॥ उच्चैःसन्नमादित्यं गा-
यन्तीत्यादित्यस्योक्तीयत्वे हेतुः श्रुत्योक्तः । तथा सामत्वेऽपि तस्य हेतु-
रुच्यत इत्यर्थः ॥ तमेव प्रश्नपूर्वकं विप्रश्नोति । कोऽसाविति ॥ नोदेत
नास्तमेतेत्यादिदशनादित्यर्थः ॥ मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे । मां प्रतीति ॥
अन्यशब्दस्यान्यत्ववृत्तिर्नान्तरेण किञ्चिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतु-
रुच्यते चेद्देवानां हिङ्कारादित्येऽपि कृतो तिमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्या-
शङ्काह । उक्तीयेति ॥ आदित्यस्योक्तीयेन सहोद्धृतं सामान्यं श्रुत्योक्तम् ।
तदनुसारेणाश्वदुक्तप्राथम्यादिसामान्यं यथा पृथिव्यादिषु हिङ्कारादित्वं
गम्यते तथादित्यप्रभेदानामपि हिङ्कारादित्वं शक्यावगम्यमिति श्रुत्या
तेषां सङ्गावेनोक्तं कारणमित्यर्थः ॥ तर्हि सामत्वेऽपि कारणोत्प्रेक्षा-

ह्येतस्यसाम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्ता-
वस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुति-
कामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य

दित्यस्य यत्पुरोदयाङ्घ्र्यरूपं सं हिङ्कारो भक्तिस्तदेदं
सामान्यम् । यत्तस्य हिङ्कारभक्तिरूपं तदस्यादित्यस्य
साम्न पशवो गवादयोऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुप-
जीवन्तीत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्मा-
द्भिङ्कारभाजिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजन-
शीलत्वाद्धि ते एवं वर्त्तन्ते । अथ यत्प्रथमोदिते सवितरूपं
तदस्यादित्याख्यसाम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः
पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते । तस्मात्प्रस्ताव-

सम्भवन्न वक्तव्यं कारणमित्याशङ्काह । सामन्त्वे पुनरिति ॥ सम्भवं
तत्र निमित्तमिति यावत् ॥ समः सर्वेणेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । तस्मात्तिति ॥
वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ धर्मरूपत्वं सुख-
करत्वात् धर्मकार्यात्मकं रूपमिति यावत् । तदृच्छ्या हिङ्कारोपासने
प्राथम्यं हेतुः ॥

पशवो यथोक्तभादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह । यस्मा-
दिति ॥ तेषां हिङ्कारं साधयति । तस्मादित्यादिना ॥ तद्भक्तिभजन-
शीलत्वादित्यस्मात्प्रागेव तस्यादित्यस्य सम्भवः । सवितरि प्रथमोदिते
श्रुति यत्तस्य रूपं तदृच्छ्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे पूर्वस्मादानन्तर्यं हेतुः ।
यथोदयात्प्राचीनरूपं पशुभिरुपजीव्यन्ते तथेत्याह । पूर्ववदिति ॥
उदयात्प्राचीनभादित्यरूपं मनुष्या उपजीवन्तीत्यत्र लिङ्गमाह । तस्मा-
दिति ॥ प्रत्यक्षपरोक्षभावेन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः । गोशब्दाव्यानां रक्षी-

साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायां स आदित्य
स्तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षे-
ऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि
ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने
स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्त-
माः प्राजापत्या नामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

भाजिनो ह्येतस्य साम्नः । अथ यत्सङ्गववेलायां गवां
रश्मिणां सङ्गमनं सङ्गवो यस्यां वेलायां गवां वत्सैः सह सङ्ग-
ववेला तस्मिन्काले यत्सावित्त्वं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष
ओङ्कारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि ॥

यत एवं तस्मात्तानि वयांसि अन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यनाल-
म्बनान्यात्मानमादायात्मानमेवालम्बनत्वेन गृहीत्वा परि-
पतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभाजीनि
ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने ऋजुमध्यन्दिने
इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ताः । द्योतना-

नां जगत्सङ्गलेन सङ्गमनं सम्बन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः सङ्गमनमिति
सम्बन्धः । सङ्गवकालीनादित्यरूपमारोषादिभक्तेरोङ्कारसोपास्यत्वे इ-
योराकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपसुपजीव्यमित्यत्र
हेतुमाह ।

यत इति ॥ ऋजुमध्यन्दिने यदादित्यस्य रूपं तदृच्छ्रोत्रोद्गीथोपासने श्रेष्ठं
हेतुः । तत्कालीनादित्यरूपस्य देवोद्गीथोपासने हेतुमाह । द्योतनेति ॥
तथापि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं कर्थाभितचेत्तत्वाह । तस्मादिति ॥ अथ

सान्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागप-
राह्लात्प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्त-
स्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य सान्नः ॥ ७ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात् उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा

तिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः प्रजापत्यानाम् ।
प्रजापत्यपत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य सान्नः ॥ अथ
यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराह्लाद्यदूर्ध्वं सवितुः स प्रतिहार-
स्तदस्य गर्भा अन्वायत्ताः । अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्ति-
रूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते नाधः पतन्ति द्वारे
सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य सान्नो गर्भा ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्लात्प्रागस्तमयात् स उपद्रवस्तदस्या-
रण्याः पशवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कच्च-

यदूर्ध्वमिति वाक्यमादाय व्यचष्टे । मध्यन्दिनादिति ॥ तदृष्ट्वा प्रति-
हारोपासने प्रतिशब्दसाम्यं हेतुस्तस्मिन् काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति
हरणाद्यथोक्तमादित्यरूपं गर्भैरुपजोष्यमित्यत्र गमकमाह । अत इति ॥
ऊर्ध्वं योनेरुपरिष्ठाञ्जठरं प्रतीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्तविशेषणवन्तो-
ऽत इति यावत् ॥

तदृष्ट्वा पतनद्वारं तत्र तत्कालीनादित्यदृष्टोपद्रवमुपासीत तस्य तदा-
स्ताचलं प्रत्युपद्रवणादित्याह । अथेति ॥ अरण्यानां पशूनां यथोक्त-

कक्षंश्चममित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य
 साम्नः ॥ ८ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं
 तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तन्निदधति निध-
 नभाजिनो ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुपादित्यं
 सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अथ खल्व्वात्मसम्भितमतिन्वत्यु सप्तविधं सा-

मरणं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्टोपद्रव-
 भाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं
 जिर्गमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्ता-
 स्तस्मात्तन्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु
 निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्थापयन्ति । निधन सम्ब-
 न्वात्निधनभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवशः
 सप्तधा विभक्तं खल्वमुपादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य
 तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ९ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयि-
 त्वत्तस्यातितरणायैदं सामोपासनमुपदिश्यते । अथ खल्व-

रूपोपजीवनमुपादयति । तस्मादिति ॥ अन्नं गन्तं गुहेति यावत् ।
 तत्प्रवित्तरूपमितिशेषः । तद्दृष्ट्या निधनोपासने समाप्तिस्वामाच्यं हेतुः ।
 यथोक्तमादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । तस्मादित्या-
 दिना । तत्र तत्राशब्दस्तदुपासनानन्तर्यार्थो व्याख्येयः ॥ एवं खल्वित्या-
 दिवाक्यमपेक्षितं पूरयन् व्याकरोति । एवमिति ॥ ९ ॥

अथ खल्व्वात्मसम्भितमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्युरिति ॥ अनन्तरमि-

मोपासीत हिङ्गार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
 च्रक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥ आदिरिति द्व्यक्षरं प्रति-
 हार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥
 उद्गीथ इति च्रक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं
 त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमति शिष्यते त्र्यक्षरं
 तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति च्रक्षरं तत्सममेव भवति

नन्तरं । आदित्यद्यत्यु विषयसामोपासनस्यात्मरुम्भितं स्वावय-
 वतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा रुम्भितं अतिद्यत्यु
 द्यत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याये उद्गीथभक्तिनामा-
 च्चराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्तविध
 भक्तिनामाचाराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं
 परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यते । तदुपासनं द्यत्युगोचराक्षरसङ्घा-
 सामान्येन द्यत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताक्षरेण तस्यादित्यद्यत्यो-
 रतिक्रमणायैव सङ्क्रमणं कल्पयति । अतिद्यत्यु सप्तविधं
 सामोपासीत द्यत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताक्षरसङ्घयेति अति-
 द्यत्युसाम् । तस्य प्रथमभक्तिनामाचाराणि हिङ्गार इत्ये-

त्यस्यापेक्षितं निश्चयति । आदित्येति । स्वशब्देन सामोच्यते । तस्यावयवा
 हिङ्गारादवस्तुभाकराणां त्रित्वेन त्रित्वेन तुल्यतया मितं सामेत्यर्थः ॥
 यथा परमात्मावयवो द्यत्युर्भोक्तुण्यहेतुस्तथेदमुपासनमपीत्यर्थान्तरमाह ।
 परमात्मेति । कीदृगत्वोपासनं विवक्षितमित्यपेक्षायां सदृष्टान्तमुत्तरमाह ।
 यथेत्वादिना ॥ उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तिनाम तदक्षराच्छीति यावत् ॥
 सामत्वं तेषां नामाचाराणां मित्यध्याहार्यम् । तदुपासनं तेषामचाराणा-

तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥
 एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसा-
 वादित्यो द्वाविंशतेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं

तत् । अक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च । भक्तेस्त्यक्षर-
 मेव नाम । तत् पूर्वेण सममादिरिति द्वाक्षरं सप्तवि-
 धस्य सान्नः सङ्ख्या पूरणे । ओङ्कार आदिरित्युच्यते । प्रति-
 हार इति चतुरक्षरम् । तत इह एकमक्षरमवच्छिद्या-
 द्वाक्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवत्युद्गीय इति अक्षर-
 सुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्वक्षरमति-
 शिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते सान्नः समत्वकरणा-
 याह । तदेकमपि सदक्षरमिति त्यक्षरमेव भवति । अत-
 स्तत्समं निधनमिति त्यक्षरं तत्सममेव भवति ॥

एवं त्यक्षरसमतया सामत्वं सम्प्राद्य यथा प्राप्तान्वेवा-
 क्षराणि सङ्ख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनामा-

मादित्यादि दृष्ट्योपासनमित्यर्थः । नृत्युगोचराक्षरसङ्घैकविंशतित्वलक्षणा
 सास्येकानेकेष्वक्षरेषु तस्यामान्येन तेष्वक्षरेष्वदित्यदृष्ट्या नृत्युमादित्य-
 मित्यर्थः । अतिक्रमाय तस्यावनसुपासनमिति शेषः ॥ अतिनृत्यु नृत्यो-
 रन्वयहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति । नृत्युमिति ॥ नासाक्षराणि कथ्य-
 न्त इति शेषः । आद्यक्षरयोरादिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन
 प्रक्षेपेन तदादिभक्तिनाम प्रतिहारनाम्ना तत्स्येवेत्यर्थः ॥

ननु यथोक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि
 द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राह । एवमिति ॥ आदित्यस्याङ्गाङ्गोका-
 देकविंशत्ये नृत्तान्तरं प्रमाणमिति । द्वादशेति ॥ हेमन्तशिथिरामेकी-

तद्विशोकम् ॥ ५ ॥ आप्तोतीहादित्यस्य जयं परो
 हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वा-
 नात्मसम्भ्रतमतिमत्यु सप्तविधं सामोपास्तेसामो-
 पास्ते ॥ ६ ॥ ॥ १० ॥

क्षराणि द्वाविंशतिस्तत्रैकविंशत्यक्षरसङ्ख्यायाऽऽदित्यमाप्नोति
 ऋत्युम् । यस्मादेकविंश इतोऽस्मात्लोकादसावादित्यः सङ्ख्याया ।
 द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका अभावाद्दित्य एक-
 विंश इति श्रुतेरिति शिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं
 ऋत्योरादित्याज्जयत्याप्तोतीत्यर्थः ॥ यच्च तदादित्यात्परं
 किन्तत् । नाकं कर्मिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भव-
 तीति नाकं कमेवेत्यर्थः ॥ अऋत्यु विषयत्वात्तदुःखस्य विशोकं
 च तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्तोती-
 त्युक्तस्यैव पिण्डितार्थमाहैकविंशतिसङ्ख्यायादित्यस्य जय-
 माप्नोति । परो हास्य एवं विद आदित्यजयान्मृत्युगोचरा-
 त्परो जयो भवति द्वाविंशत्यक्षरसङ्ख्यायेत्यर्थः ॥ य एतदेवं

एतत् पञ्चर्त्तव इत्युक्तं आदित्यस्याक्षोरात्त्राभ्यां पौनःपुन्येन ऋत्युहेत-
 त्वमिच्छन्नोके दृश्यते । तदयं शोको ऋत्युविषयत्वात्तदुःखात्मकस्तदभाव इ-
 त्प्रकृत्योक्तः सुखात्मक इति मत्याह । ऋत्युविषयार्थेति ॥ पूर्वेषोत्तरस्य
 पौनःपुन्यमाशङ्क्याह । उक्तस्य वेति ॥ व्यःख्यातस्यैव ग्रन्थस्य समुदा-
 यार्थः सङ्क्षिप्य बुद्धिमौक्त्यायामनन्तरग्रन्थेनोच्यते । तत्र पौनःपुन्यमि-
 त्यर्थः । जयमनुपरोजयो भवतीति सम्बन्धः ॥ परो हास्येत्युपात्तं

मनोहिङ्कारोवाक्यस्तावच्चक्षुरङ्गीयः श्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥१॥

विद्वानित्यादि उक्तार्थं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति द्विरभ्यासः
साम्प्रविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

विना नामग्रहणं पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्प्र उपा-
सनमुक्तम् । अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशि-
ष्टफलानि सामोपासनान्तराप्युच्यन्ते । यथाक्रमं गायत्रा-
दीनां कर्म्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिङ्कारो मनसः सर्व-
करणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानन्तर्याद्वाक् प्रस्ताव-
श्चक्षुरङ्गीयः श्रैद्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् ।
प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधानात्स्वापकाळे । एत-
द्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् ॥

वाक्यं व्याकरोति । एवं विद इति ॥ फलमिति शेष इति यावत् ।
साम्प्रविध्यं सप्तविधत्वं तदुपेतसामोपासनस्य समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥१०॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्प्रो ध्यानं व्याख्यातम् । तथा च
ज्ञातविधये वक्तव्याभावादलमनन्तरपन्थेनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरपन्थयोरर्थ-
भेदमाह । विनेत्यादिना ॥ गायत्रं रथन्तरमित्यादि नामग्रहणेन
विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्त्वर्थः ॥ कथं पुनर्वक्ष्यमाणेषूपपासनेषु
निर्देशक्रमसिद्धिस्तावद्वाह । यथाक्रममिति ॥ यावदशक्रममात्रित्वं तेषां
कर्म्मणि प्रयोगः कर्म्मसाधित्स्तेनैव क्रमेण तदुपासनोक्तारित्वर्थः ॥
तत्राप्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संरम्भात् प्राणस्य प्रधानत्वात्तद्दृष्ट्या गाय-
त्रोपासनादौ दर्शयति । मनो हिङ्कार इत्यादिना ॥ प्राणं तद्दि-
वागन्धेरीत्यादिशुद्धा स्थापकाळे प्राणे वागादीनां निधनमवधेयं प्रोतं
प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥

स य एवमेतद्भावचं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्तार्ता महामनाः स्यात्
तद्गतम् ॥ २ ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारो धूमो जायते स प्रस्ता-
वो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार

गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्भावचं प्राणेषु
प्रोतं वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् ।
सर्वमायुरेति । शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ।
ज्योग्ज्वत्त जीवति । महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्च
कीर्त्तार्ता । गायत्रोपासकस्यैतद्गतं भवति यन्महामनास्वच्छुद्र-
चित्तः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गार प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते
स प्रस्ताव आनन्तव्यात् । ज्वलति स उद्गीथो इविःमन्-
न्वाश्चैष्ट्यं ज्वलनस्य । अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारोऽङ्गाराणां

गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुभाह । गायत्र्या इति ॥ प्राणो
वै गायत्रीति हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राणित्वसिद्धेर्नेदं विद्याफल-
मित्याशङ्काह । अविकलेति ॥ कथं पुनर्नानाजनीनं सर्वमायुरेको ध्याता
गन्तमलमित्याशङ्काह । शतमिति ॥ शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्यु-
च्यते । उद्गीथोऽपि निपातः । स चोज्वलनार्थः । उज्वलः स्वपरोप-
कारसमर्थ इति यावत् ॥ ११ ॥

सुभयप्राणवतो मन्वनकर्त्तव्यसम्भवात्प्राणदृष्टानन्तरं मन्वनादिदृष्टिमव-
तारयति । अभिमन्यतोत्यादिना ॥

उपशाम्यति तन्निधनं सशाम्यति तन्निधन-
मेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्रथन्तर-
मग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमा-
युरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्गुग्निमाचामेन्द्र निष्ठी-
वेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १२ ॥

प्रतिष्ठतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वादग्नेः संशमो निःशे-
षोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् ।
मय्यने ह्यग्निर्गीयते । स य इत्यादिपूर्वब्रह्मवर्चसी वृत्त-
स्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । तेजसु केवलन्वि-
ड्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्गुग्नेरभिमुखो नाचा-
मेन्द्र भक्ष्येत्किञ्चिन्न निष्ठीवेत्क्षेष्णानिरसनञ्च न कुर्यात्तद्व-
व्रतम् ॥ १२ ॥

उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेषनिरवशेष-
त्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति ॥ कथं पुनः रथन्तरसाम्नोऽग्नौ
प्रतिष्ठितत्वम् । न हि तत्र किञ्चिन्नमित्तमुपलभ्यत इत्य आह । मय्यने
हीति ॥ मय्यनं निमित्तीकृत्याग्नेरुत्पत्तौ रथन्तरसाम्नोद्गीयमानत्वदर्श-
नादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः । नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलरुक्तं
बृहदुपासने तु तेजसी भवतीति वक्ष्यते । न च ब्रह्मवर्चसतेजसोर्भेद-
स्तथा च बृहद्रथन्तरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह । वृत्तेति ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स
प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति
तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥१॥ स य एव-
मेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति मि-
थुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जी-

उपमन्त्रयते सङ्केतं करोति प्राथम्यात् हिङ्कारः ।
ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः । सहशयनमेकपर्यङ्के गमनं
स उद्गीथः श्रैश्चात् । प्रतिस्त्रीगयनं स्त्रीयोऽभिमुखीभावः
स प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति ।
तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं । वाय्वम्बुमिथुनसम्ब-
न्धात् । स य इत्यादिपूर्ववत् । मिथुनी भवत्यविधुरो भव-
तीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतम्-

उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्यकर्माणि प्रवृत्तयोर्म-
न्यनसामान्यान्मन्यनादिदृष्टानन्तरं मेथुनदृष्टिं विदधाति ॥ उपमन्त्रयत
इत्यादिना ॥ पुरुषो हि पशुकर्माथं स्त्रियं वस्त्रादिना प्रीणयति ।
तस्मिन् प्रारम्भसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह । ज्ञपयत इति ॥ कुतो
वामदेव्यस्य साम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्राह । वाय्वम्बुमिथुनेति ॥ वायो-
रपाञ्च मिथुनं तथा सम्बन्धाद्द्वामदेव्योत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रति-
ष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ न काञ्चनेतिवाक्यमादाय व्याचष्टे ॥ काञ्चिद-
पीति पराङ्गनां नोपगच्छेदिति स्रष्टितिविरोधमाशङ्कताह । वामदेव्येति ॥
विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थासिद्धेति भावः । किञ्च
श.स्त्रप्रामाण्यादत्र धर्म्मोऽवगम्यते न काञ्चन परिहरेदिति च शास्त्राव-

वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कौत्तरा न
काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १३ ॥

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गी-
थोऽपराह्लः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतदृहदा-
दित्ये प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतदृहदादित्ये प्रोतं
वेद तेजस्वान्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कौत्थ्या
तपन्तं न निन्देत् तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १३ ॥

मुच्यते । न काञ्चन काञ्चिदपि स्त्रियं स्वात्मतल्पप्राप्तं न
परिहरेत्समागमार्थिनीं । वामदेव्यसामोपासनाङ्गत्वेन
विधानात् एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयो वचनप्रामाण्याच्च
धर्मावगतेर्न प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ १३ ॥

उद्यन्सविता स हिङ्कारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः
प्रस्तावः प्रस्तवनहेतुत्वात्कर्माणां । मध्यन्दिन उद्गीथः
श्रैष्ट्यात् । अपराह्लः प्रतिहारः पखादीनां गृहान् प्रति-
हरणात् । अस्तं निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्राणि-
नाम् । एतदृहदादित्ये प्रोतं वृहतः आदित्यदैवत्यत्वात् ।
स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १४ ॥

गतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति ॥ तथा च श्रौतेऽर्थे दुर्व-
लायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्द्धितेत्याह । वचनेति ॥ यथोक्तोपासनावतो ब्रह्म-
चर्यनियमाभावो व्रतत्वेन विरहितस्तच्च प्रतिषेधशास्त्रविरोधाच्चक्रेति
भावः ॥ १३ ॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्वैतुर्भुवःश्चानन्तरमादित्यदृष्टित्या-
मयति । उद्यन्हिङ्कारादिना ॥ १४ ॥

अम्बाणि सम्प्लवन्ते स हिङ्गारो मेघो जायते स
 प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति
 स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वै रूपं पर्जन्ये
 प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद
 विरूपाञ्च सुरूपाञ्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति
 ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्-
 कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ ॥ १५ ॥
 वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः
 शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजस्तुषु
 प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्वैराजस्तुषु प्रोतं वेद
 विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मर्चसेन सर्वमायु-

अम्बाण्यवभरणान्मेघ उदकसेक्तृत्वादुक्तार्थमन्यदेतद्वैरूपं
 नाम साम पर्जन्ये प्रोतं अनेकरूपत्वात् । अम्बादिभिः पर्ज-
 न्यस्य विरूपाञ्च सुरूपाञ्च अजाविप्रभतीन् पशूनवरुन्धे
 प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि-
 पूर्ववत् । एतद्वैराजस्तुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुव-

आदित्यः जायते दृष्टिरिति ऋतेरादित्यकार्यत्वत्यर्जन्यस्यादित्यदृष्ट्य-
 नन्तरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयति । अम्बाणीति ॥ कथं वैरूपं साम तस्मिन्
 प्रतिष्ठितं तत्राह । अनेकेति ॥ १५ ॥

पर्जन्यायत्तत्वाद्दृष्टव्यस्यायास्तद्वृत्त्यनन्तरदृष्टिमाचष्टे वसन्त इत्या-
 दिना ॥ वैराजस्य साम्बो युक्तं ऋतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मैर्विराजनादि-

रिति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यर्त्तून् नन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो
दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्यर्यो
लोकेषु प्रोताः ॥१॥ स य एवमेताः शक्यर्यो लोकेषु
प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
लोकान् नन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ १७ ॥

दृष्टं च अत्तवैधर्म्यैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्त-
मन्यत् । ऋत्नं नन्देत्तद्व्रतम् ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्कार इत्यादि पूर्ववत् । शक्यर्य इति नित्यं
बहुवचनं । रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः । लोकी भवति
लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान् नन्देत्तद्व्रतम् ॥ १७ ॥

त्याह । एतदिति । यद्वा ऋत्ननामन्मोक्षोत्तिनिमित्तत्वाद्द्विराडात्मन-
सात्मत्वाच्च तेसु प्रतिष्ठितत्वात्तद्वारा वैराजसपि साम तेषु प्रोतमिति
भावः ॥ १६ ॥

ऋतुषु सम्यग्वृत्तेषु लोकेषु स्थितेः प्रसिद्धत्वात्तद्व्रतान्तरं लोकदृष्टिमाह ।
पृथिवीति ॥ कथं शक्यर्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयम् । बहुवचनार्द्ध
बहूनि सामानि प्रतीयन्ते तत्राह । शक्यर्य इतीति ॥ नित्यबहुवचन-
त्वसुभयत्वं तुल्यमिति द्योतनाय बहुवचनं दृष्टान्तव्यति । रेवत्य इवेति ॥
महानाम्नीषु ऋत्नु शक्यर्यो गीयन्ते । तासाञ्चापो वै महानाम्नोरित्यङ्गिः
सम्यग्ः ऋतः । अस्तु लोकाः प्रतिष्ठिता इति ऋतम् । तथा च अस्मात्स-
म्यग्वाङ्मोक्षेषु शक्यर्यः प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १७ ॥

अजा हिङ्गारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथो-
ऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
प्रोताः ॥१॥ स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता
वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जौवति
महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्
निन्देत्तद्रतम् ॥ २ ॥ १६ ॥

लोम हिङ्गारस्वक्प्रस्तावो मांससमुद्गीथोऽस्थि
प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु
प्रोतम् ॥१॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं
वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहृर्कति सर्वमायुरेति
ज्योग्जौवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्

अजा हिङ्गारो इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः पशून्
निन्देत्तद्रतम् ॥ १८ ॥

लोम हिङ्गारो देहावयवानां प्रायस्यात् । त्वक् प्रस्ताव
श्चानन्तर्यात् । मांससमुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः
प्रतिहृतत्वात् । मज्जा निधनं । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम
देहावयवेषु प्रोतमङ्गी भवति समग्राङ्गो भवतीत्यर्थो नाङ्गेन

पशूनां लोककार्यत्वात्लोकदृष्टानन्तरं पशुदृष्टिसम्बन्धेति । अजेति ॥
रेवत्य इति सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यवस्तवचनान्तम् । पशवो वै रेवती-
रिति स्वन्नरभाश्वित्याह । पशुष्विति ॥ १८ ॥

पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्टानन्तरमङ्गदृष्टि-

कीर्त्या संवत्सरं मज्जो नाश्रीयात्तद्गतं मज्जोना-
श्रीयादिति वा ॥ २ ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देव-
तासु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु
प्रोतं वेदैतासामिव देवतानां सलोकतां सा-
र्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरिति ज्योग्जी-

हस्तपादादिना विह्वर्कति न कुटिलीभवति पद्भुः कुनि
वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्जो मांसानि नाश्री-
यान्न भक्षयेत् । वज्रवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्जो
नाश्रीयात्सर्वदैवै नाश्रीयादिति वा तद्गतम् ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्त-
र्यसामान्यात् । आदित्य उद्गीथः श्रैष्ट्यात् । नक्षत्राणि प्रति-
हार प्रतिहृतत्वात् । चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् ।
एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात्

भाङ् ॥ लोमेति ॥ रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरक्षरसविकारेण
लोभादीनां सम्बन्धाद्यज्ञायज्ञीयं सामाङ्गेषु प्रतिष्ठितमित्याङ् । एत-
दिति ॥ कृष्णः इत्युच्यते ॥ १६ ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्ट्यानन्तरमग्न्यादिदृष्टित्वाप-
यति । अग्निरित्यादिना ॥ राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वे हेतु-
भाङ् । देवतानामिति ॥ फलविकल्पार्थं वाग्दृष्ट्यात्मासत्त्वे कथं वाक्यं
स्यादित्याद्यङ्गभाङ् । सलोकतां वेत्यादीति ॥ कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने
फलत्वं विकल्पते तत्राङ् । भावनेति ॥ ननु फलत्वमत्र कस्यचित्-

वति महान्प्रजया पशुमिर्भवति महान्कौर्ष्या
ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारस्तय इमे लोकाः स प्रस्तावो
ऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि

विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समा-
नलोकतां सार्ष्टितां समानद्वित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदे-
हदेहितमित्येतत् । वाशब्दोऽत्र लुप्तो । द्रष्टव्यः । सलोकतां
वेत्यादिभावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोति ।
समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् । एते वै
देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देवनिन्दै-
वेति ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गार । अग्न्यादिसाम्न आनन्तर्यं त्रयी-
विद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिङ्गारः प्राथम्यात्मकं कर्त्त-
व्यानाम् । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति
प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रैष्ट्यात् । नक्षत्रादीनां

मिथतां किमिति वाशब्दं गृहीत्वा विकल्पयते तत्राह । समुच्चयेति ॥
न हि मिथो विरुद्धं फलत्वमेकत्र समुच्चयं शक्यमतो विकल्पसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नोऽध्यानाद्देवता न निन्देदिति
वक्तव्ये कथमन्यथोच्यते तत्राह । एत इति ॥ २० ॥

अग्न्यादिदृष्टानन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने काण्डव्याहारे । अग्न्या-
दीति ॥ यदग्न्याद्यात्मकं सामोपाससक्तं तस्यादानन्तर्यं सपास्यायास्त्रयी-
विद्याया युज्यते । ऋग्वेदेऽग्नेर्यजुर्वेदो वायोरादित्यात्मवेद इति

मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितर-
स्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥१॥ स य एव-
मेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्वं ह भवति ॥२॥

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न
ज्यायः परमन्यदास्ति ॥३॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वं

प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वं । सर्पादीनां धकारसामान्यान्नि-
धनत्वमेतत्सामनामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः
सर्वस्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या
हिङ्गारादिसामभक्तय उपास्याः । अतः, तेष्वपि सामोपासनेषु
येषु येषु प्रोतं यद्यत्साम तदृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्मा-
ङ्गानां दृष्टिविशेषेणाज्यस्य संस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः
फलं सर्वं भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः ॥

निरुपचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्युपपत्तेस्त-
देतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा पञ्च-
प्रकारेण हिङ्गारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि
त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्विकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परञ्च
व्यतिरिक्तमन्यद्वस्वन्तरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव

श्रुते । त्वयास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्कार्यत्वाच्चयीसाध्यकर्म्म-
फलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन् प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतमिति
वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति ॥ कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादि-
दृष्ट्या साम्नो ध्येयत्वं गम्यते तत्राह । त्रयीति ॥ न चास्यां प्रतिज्ञायां
पूर्वेण सन्दर्भेण विरोधश्चाभर्हतीत्याह । अतीतेष्वपीति ॥ तत्र
श्लोकाह ॥ कर्माङ्गानामिति ! दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्यवेक्षितमाज्यं

सर्वा दिशो बलिमुखै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत
तद्गतं तद्गतम् ॥ ४ ॥ २१ ॥

विनर्हिसाम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरङ्गीथोऽनिरुक्तः
प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य षट्पु स्रक्ष्णं वायोः स्रक्ष्णं

हि सर्वस्यान्तर्भावः । यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकत्वं साम वेदे
सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था
अस्मा एवम्बिदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ।
सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतस्मामोपासीत तस्यैतदेव व्रतम् ।
द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसम्पदुद्गातुरूपदि-
श्यते । फलविशेषसम्बन्धाद्विनर्हि विशिष्टो नर्हः स्वरविशेष
ऋषभकूजितसमोऽस्यासीति विनर्हि गानमिति वाक्यशेषः ।
तच्च साम्नः सम्बन्धि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निदै-
वत्वञ्चोङ्गीथ उद्गानं । तदहमेनं विशिष्टं वृणो प्रार्थय इति

भवतीति इष्टविशेषणमाज्यं संस्क्रियते । तथा सामभेदानां इष्टविशेषण-
त्वाविशेषात्तेषां कर्माङ्गानां तसदङ्गवृष्ट्या संस्क्रुतं व्यावादित्यर्थः ॥

अथ यथा श्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरुपचरितेति ॥
सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तदेतच्छि-
द्विति ॥ परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति ब्रह्मन्तराभावे हेतुमाह ।
तत्रैवेति ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तच्छब्दार्थः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्त्ये त्किञ्चत्तरपन्थेनेत्याशङ्क्याह । सामेति ॥ अदि-
शब्देन सारादवोवर्णां षट्पुण्णे ॥ किमित्वाद्गातुर्यथोक्तोपासिरुच्यते

बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य
तान्सर्वानिवोपसेवेत वारुणन्त्वेव वर्जयेत् । १ । अ-
मृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायस्वधां पितृभ्य
आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्द्रमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा

कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम
इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः स गानविशेषः ।
अनिरुक्तात्प्रजापतेर्निरुक्तः सृष्टः । सोमस्य सोमदैवत्यः स
उद्गीष इत्यर्थः । मृदु ज्ञत्वाञ्च गानं वायोर्वायुदैवत्यं तत्
ज्ञत्वाञ्च बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतम् । इन्द्रस्यैन्द्रं तद्गानं क्रौञ्चं
क्रौञ्चपक्षिनिनादसमम् । बृहस्पतेर्बार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं
भिन्नकांस्यस्वरसमम् । वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानिवोप-
सेवेत वारुणन्त्वेवैकं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य
आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् ।
तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्द्रमात्मने

तत्राह । फलेति ॥ ऋत्युपरिहारादिफलविशेषस्तत्त्वम्वादेशः । उपा-
स्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः ॥ पशुभ्यो हितमस्य वचनाद्भवयितव्यम् ॥ वाक्यस्थिति-
शब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति ॥ इत्यविशेषितः । अनेन प्रकारेणाय-
मिति विशेषितो अविच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः ॥ तस्यप्राजापत्यत्वे
हेतुमाह । अनिरुक्त इति ॥ नीलपीतादिभिर्भिन्नित्वावचनादित्यर्थः ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकसद्गानकाले ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्वमिति ॥

ध्यायन्नप्रमत्तः सुवीत॥२॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्या-
 त्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा
 मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।३।
 अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं प्रप-
 न्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनः
 स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
 प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् । ४ ।

मह्यमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः
 स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः सुवीत । सर्वे स्वरा अकारादय
 इन्द्रस्य बलकर्म्मणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्थानीयाः ।
 सर्व ऊष्माणः शपसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्चपस्य
 वात्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मान-
 स्तमेवं विदमुज्जातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेदस्वरस्यया
 दुष्टः प्रयुक्त इत्येवमुपालम्भ इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं
 प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं
 त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उच्यते दास्यतीत्येनं
 ब्रूयात् ॥ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यति ससूर्मयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्य इत्यादिशब्देन स्थानप्रयत्नादि सङ्ग्रहः ॥ केना-
 थ्याक्षिप्रस्थोद्गातृरुद्गातृकाले प्रतिहारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानसुपस्थ-
 स्यति । सर्वे स्वरा इति ॥ शपसहादय इत्यादिशब्दस्तदवान्तरभेदाभि-

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्वं उष्माणोऽग्रस्ता निरस्ता विवृत्ता
वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे
स्पर्शा लेशेनाभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं
परिहराणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

अथ यद्येनं स्वर्गोपात्मते मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूव स त्वा
प्रति ध्वंसति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो
वक्तव्या बलवन्तस्तथाहमिन्द्रे बलं ददानि वनमाददा-
नीति । तथा सर्वं उष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता
अवहिराक्षिप्ता विवृत्ता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापते-
रात्मानं परिददानीति प्रयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशेन
शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं

प्रायः । यत्तव वक्तव्यमित्यस्मादूर्ध्वं तच्छब्दो द्रष्टव्यः । तथैव स्वरेष्विवेति
यावत् ॥

देवताज्ञानबलेनोद्भावा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्यथोच्चार-
णेषु देवताभेदप्रसङ्गादतः स्वराद्युच्चारणेषु तात्पर्यं कर्त्तव्यमित्युद्भावात्
शिक्षयति । यत इति ॥ प्रयोगकाले चिन्तनीयमर्थं कथयति । तथेति ॥
यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्थायामित्यर्थः । आददानीति चिन्तये-
दिति शेषः । तथेत्युद्घरणं प्रयोगावस्थामिति यावत् ॥ विवृतप्रयत्नोपेताः
प्रयोक्तव्या इति शेषः ॥ तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरिति ॥
अतिदूतोच्चारणेषु वस्त्वन्तरे यथाभिनिष्प्रो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्व-
मनभिनिष्प्रत्वं । मृत्योरात्मानमित्युक्त्यापादानं तस्य तात्पर्यमाह ।
बालानिवेति ॥ यथा लोकः शनकैर्जलादिभ्यो बालानुपरिहरति तथा

त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

बालानिव शनकैः परिहरद्भिर्द्व्योरात्मानं परिहरा-
णीति ॥ २२ ॥

श्रीङ्कारस्योपासनविध्यं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याद्या-
रभ्यते । नैवं मन्तव्यं सामावयवभूतस्यै वोङ्गीयादिलक्षणस्यो-
ङ्कारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि
सामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलमश्नुतत्वं केवलादो-
ङ्कारोपासनात्प्राप्यत इति तत्सुत्यर्थं सामप्रकरणे तदु-
पन्यासः । त्रयस्त्रिंशसङ्ख्याका धर्मस्य स्कन्धाः । धर्मस्कन्धा
धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोवा
दिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋगादेरभ्यासः । दानं वहिर्वेदि-
यथाशक्तिद्रव्यसंविभागोऽभिज्ञमाणेभ्यः । इत्येष प्रथमो

द्व्योरात्मानमहं परिहराणीति ध्यात्वा स्वर्शानां प्रयोगः कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधिकृताधिकारान्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । सम्प्रति स्वत-
न्त्राधिकारगोचरभोगारोपासनं विधातुमारभते । ओंकारेति ॥ अङ्गा-
वबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतन्त्रोपासनविधाने कोऽभिप्रायः श्रुतेरि-
त्याशङ्क्याह । नैवमिति ॥ न स्वतन्त्रस्य तस्योपासनादित्येवकारार्थः । कथं
तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह । किन्तु हीति ॥ सनियमस्य प्राङ्मुखात्वादि-
नियमसङ्घटितस्य पुरुषस्येति यावत् । अभ्यासश्चाकरणं विचारो जपः
शिष्येभ्यो दानमाहन्तिश्चेति पञ्चविधः ॥ वेद्यां यद्दीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्
पृथक् फलवत्त्वं नास्तीति भन्वानो विशिनष्टि । वहिर्वेदीति ॥ षट्कस्येन
तदात्मनेत्यर्थः । कथं षट्कस्यस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणस्तथात्वादित्याश-
ङ्क्याह । एक इत्यर्थ इति ॥ उक्तव्याख्याने वाक्येषुपस्य गमकत्वमाह ।

प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
 तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादन्सर्व एते
 पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽष्टतत्वमेति ॥२॥

धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निवर्त्तकेन गृहस्थेन निर्दि-
 श्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणात् ॥ नाद्यर्थ-
 स्तप एव । द्वितीयस्तप इति छान्दोग्यादि तद्वा-
 स्तापसः परिव्राड्वा न ब्रह्मसंस्थः । आश्रमधर्ममात्रसंस्थे
 ब्रह्मसंस्थस्य त्वष्टतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्म-
 चार्याचार्यकुले वस्तु शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं
 यावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुले ऽवसादयन्क्षपय-
 न्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः । अत्यन्तमित्यादि विशेषणान्नैष्ठिक
 इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्यायगृहणार्थत्वान्न पुण्यलो-
 कत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते तयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तैर्धर्मैः
 पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां त इमे पुण्यलोका

द्वितीयेति ॥ प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य नार्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिवि-
 रोधादित्याह । नाद्यर्थ इति ॥ कीदृगत्वं परिव्राड्गृह्यते तत्राह ।
 नेति ॥ कुतो ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राह । ब्रह्मसंस्थस्येति ॥ वानप्र-
 स्थपक्षमसंस्थस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थं ॥ ब्रह्मचारित्वादिवाक्यस्य
 नैष्ठिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति ॥ अथोप-
 कुर्वाणस्यात्र ब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवेत्तत्राह । उप-
 कुर्वाणस्येति ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्येण पुण्यलोको न श्रूयते तत्राह ।
 सर्व इति ॥ कथमाश्रमिणां पुण्यलोकत्वविशेषवतां तदात्मत्वमुच्यते तत्राह ।
 पुण्य इति ॥ आश्रमिणु प्रदर्शमानेषु किं परिव्राट् संस्थो न

आश्रमिणो भवन्ति । अविशिष्टस्वतन्त्रः परिव्राट् ब्रह्मसंस्थो
ब्रह्मिणि सम्यगवस्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममर-
णभावमात्यन्तिकमेति नापेक्षिकं देवादृष्टतत्त्ववत् ॥

पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च
पुण्यलोकातिशयमात्ममृतत्वमभिव्यक्ततः पुण्यलोकत्वा-
द्विभक्तं नावच्छ्यत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यन्तिकममृतत्वमिति
गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थं न
तत्फलविध्यर्थम् । स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रमधर्मफलवि-
धये चेति हि भिद्येत वाक्यम् । तस्मात् स्मृतिप्रसिद्धाश्रमफ-
लानुवादे प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ॥

प्रदर्शयते तत्राह । अविशिष्टस्त्विति ॥ कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यम-
मृतत्वस्येत्याशङ्क्योक्तं । आत्यन्तिकमिति ॥

तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह । पुण्यलोकादिति ॥ अत्रात्मस्य
पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वमिद्विरिति योजना ॥
उक्तमेवार्थं व्यतिरेकसुखेन साधयति । यदि चेत्यादिना ॥ अहंशब्दस्य
यथाश्रुतं सुखमर्थं गृहीत्वा परब्रह्मात्मना साक्षात्कारवतो निरङ्कुशम-
मृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रणवप्रतीके ब्रह्मोपासनस्य क्रमेणा-
मृतत्वं भेदबुद्धेरनयायाद्द्रष्टव्यं । कर्मिणात्मनवत्फलत्वाभिधानेन तस्मिन्दया
ब्रह्मसंस्थतास्तुतिदर्शनात्तस्यास्य विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्या-
दित्येकाग्रपरत्वदेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेदित्यदिना ॥ स्तुतये
फलसिद्धये चेदं वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । स्तुतये चेति ॥ अर्थक-
त्वादेकवाक्यं तद्भेदे तद्भेदनियमादित्यर्थः । किं परं तर्हीदं वाक्यं तत्राह ।
तस्मादिति ॥ अस्तिमिद्वेति श्रुतेः अत्यन्तानुवादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितिः
श्रुतिमिद्वेति योज्यं । स्तुतिमेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति ॥

यथा पूर्ववर्मणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राज-
वर्मणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवश्च तत्सत्यं परं
ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । एतच्चोवाचरं परमित्याद्याम्नायात् ।
काठकेऽप्युक्तं तत्सेवातोऽस्य तत्त्वम् । अत्राहुः केचिच्चतु-
र्षामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात्पुण्यलोकेतेहोक्ता
ज्ञानवर्जितानां सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । नात्र
परिव्राडवशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा निय-
माश्च तप एवेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपः शब्देन
परिव्राट्तापसौ गृहीतौ ॥ अतस्तेषामेव चतुर्षां यो
ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽस्य तत्त्वमेतीति । चतुर्षामधि-
कृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंस्थत्वे प्रतिषेधाच्च । स्वकर्मच्छिद्रे

यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दोऽध्वाहृतस्तुतये इत्यनेन सम्बध्यते ॥ ननु
ब्रह्मतत्त्वसेवातोऽस्य तत्त्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्किमिति तस्य स्तुतिरित्या-
शङ्काह । प्रणवश्चेति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयन् फलितमाह । एतच्चोवेति ॥
स्वव्याख्यानं वर्जितदोषमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थोऽस्य तत्त्वमेतीत्यत्र वृत्तिकारीयं
व्याख्यानमुत्थापयति । अत्रेति ॥ ये स्वत्वाश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां
सर्वेषामप्यविशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुण्यलोका भवन्तीत्य-
तोक्ता । न तु पूर्वस्मिन् अन्ये परिव्राडवृत्तः सन्नवशेषितोऽस्तीति यो-
जना ॥ ननु पूर्वस्मिन् अन्ये वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते तथाचासा-
ववशेषितस्तत्वाह । परिव्राजकस्यापीति ॥ ज्ञानं यमा नियमाश्चोपायभूता
इति यावत् ॥

परिव्राडपि पूर्वत्वाभिहितश्चे ब्रह्मसंस्थवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादित्या-
शङ्काह ॥ अत इति ॥ परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्षांसुपदिष्टत्वा-
विशेषोऽतःशब्दार्थः । सामान्यनिर्देशे हेतुमाह । चतुर्षामिति ॥ अप्रति-
षेधाच्चेति शब्दः । नन्वाश्रमान्तराणां कर्मानुष्ठानत्वात्तत्रैव व्यापृतत्वाच्च ब्रह्म-

च ब्रह्मसंस्थतायाः सामर्थ्योपपत्तेः । न च यववराहादि-
शब्दब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढः । ब्रह्मणि संस्थिति-
निमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि रूढिशब्दे निमि-
त्तमुपाददते । सर्वेषाञ्च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते । यत्र यत्र
निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिरस्य तस्य निमित्तवतो
वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राजके विषये सङ्कोच-
कारणाभावान्निरोद्धमयुक्तम् ॥

न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणाष्टतत्वम् । ज्ञानानर्थ-
क्यप्रसङ्गात् पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानमष्टतत्वसाधन-

संस्थायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु निर्व्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरे-
त्यत आह । स्वकर्म्मति ॥ ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो गवादि-
शब्दवत् । तन्न । असावाश्रमान्तरमास्कन्दति तत्राह । न चेति ॥ निमित्त-
भादय प्रवृत्तत्वेऽपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥
नन्वेष शब्दो नैमित्तिकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमि-
त्तस्य सत्त्वात्तत्राह । सर्वेषाञ्चेति ॥ ननु पङ्कजादिशब्दा निमित्तमधीत्ये-
तावता नेन्दीवरादौ वर्त्तन्ते किन्तु तामरसादिमात्रं विषयोर्जुर्वन्ति । तथा
ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवन्त्यपि षट्कस्यादावनवस्थितः परिव्राजकमेव
परं गोचरयेदत आह । यत्रेति ॥ ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्धमयुक्तमिति
सम्बन्धः ॥

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह । न चेति ॥ धर्मसहितस्य ज्ञानस्य
ज्ञानसहितस्य वा धर्मस्याष्टतत्वसाधनत्वाच्च ज्ञानानर्थक्यमित्याशङ्क्या-
द्यापक्षमनुवदति । पारिव्राज्येति ॥ पारिव्राज्यधर्मोऽप्येति नायं
नियमो षट्कस्यादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वात्तद्विशिष्टज्ञान-
मष्टतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह । नाश्रमेति ॥ द्वितीयं
दूषयति । धर्मो वेति ॥ यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञानविशिष्टो
सङ्गि हेतुरित्युच्यते तर्ह्येतदपि सङ्गि हेतुत्वं सर्व्याश्रमधर्माणां

मिति चेन्न। आश्रमधर्मात्वाविशेषात्। धर्मी वा ज्ञानविशि-
ष्टोऽस्य तत्त्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टम्।
न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो नान्ये-
षामिति। ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदः सिद्धान्तः।
तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवता सोऽस्य तत्त्व-
मेतीति न कर्मनिमित्तविद्याप्रत्यययोः। विरोधात्॥

कर्त्तादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपा-
दाधेदं कुर्विदं मा कार्पोरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः। तच्च
निमित्तं न शास्त्रगतम्। सर्वप्राणिषु दर्शनात्। सदेकमेवा-
द्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रजन्यः प्रत्ययो
विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्म
विधिनिमित्तमनुपपद्यते न जायते। भेदाभेदप्रत्यययो-

ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टम्। तथा च न हृदिपक्षेऽपि परि-
व्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः। इतश्च परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्त्वमसि-
द्धमित्याह। न चेति॥ मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूयादिति तत्राह।
ज्ञानादिति॥ ब्रह्मसंस्थवाक्यार्थसुपसंहरति। तस्मादिति॥ परिव्राज-
कस्यैवास्तु तत्प्रत्ययनियमाज्ज्ञानादेव तदिति नियमादित्यर्थः॥ ब्रह्म-
संस्थः। समुच्चयानुष्ठायोति उत्तिकारमतं निराकरोति॥ न कर्मेति॥
कर्म्मनिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मना साक्षात्कारस्य च मियो विरोधाच्च
समुच्चयसिद्धिरिति॥

वस्तुसङ्गहवाक्यं विवृणोति। कर्त्तादीति॥ कर्मविधयो निषिद्धाश्चेति
दृश्यम्। तथापि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्बिरो-
धोऽस्तीत्याशङ्क्याह। तच्चेति॥ प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयः शस्त्रीयतया विद्या-
विद्याभावेन विरोधोऽस्तीत्यर्थः॥ सति विरोधे किं स्यादत्राह। स्वाभा-

विरोधात् । न हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपसृष्ट्य
 तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते । विद्याविद्या-
 प्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय
 कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
 तत्सत्यं विकारभेदोऽवृत्तमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्र-
 त्ययेन यः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्ते स च निवृ-
 त्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स च परिव्राडेवान्यस्यासम्भ-
 वात् ॥ अन्यो हि अनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यन् शृण्व-
 न्मन्वानो विजानन्निदं कृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । त-
 स्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता वाचारम्भणमात्रविकारावृता-
 भिसन्धिप्रत्ययवत्त्वात् । न चासत्यमिति । उपमर्दिते भेद-

विक्रमिति ॥ विद्यारूपः प्रत्यय इतिपूर्वेण सम्बन्धः ॥ तत्रोक्तमेव हेतुं
 आरयति । भेदेति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न हीति ॥ भेदा-
 भेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासम्भवात्तदवृत्तायी ब्रह्म-
 संस्थो न भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्या
 समुच्चयायोगे सतीति यावत् ॥

अन्यस्य गृहस्थादेर्ब्रह्मसंस्थतासम्भवसक्तं साधयति । अन्यो हीति ॥
 वाचारम्भणमात्रे विकारेऽवृत्ते शरीरादौ ब्राह्मणोऽहमित्याद्याभिसम्भवा-
 रूपो मित्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्तद्वत्त्वादिति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्म-
 विदोऽपि संस्कारवशाद्धेतसत्यत्वाभिनिवेशपूर्वकं कर्म्मप्रवृत्तिसम्भवात्त ब्रह्म-
 संस्थता सुप्रतिपाद्येत्यत आह । न चेति ॥ असत्यमिदमिति विवे-
 केन सत्यत्वाभिनिवेशे शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्ति-
 रूपपद्यते । आभासरूपा तु भेदवृत्तिर्न कर्म्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैत-
 ज्ञानवतो निमित्तनिवृत्त्या कर्म्मनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्युक्तम् ॥ विपक्षे-

प्रत्ययेः सत्यामिदमनेन कर्त्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धि-
 त्यद्यते । आक्राये इव तलमलबुद्धिविवेकिन उपमर्दिनेऽपि
 भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्त्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययोपमर्द-
 नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यादभक्ष्यभ-
 क्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्गुणमेकत्ववाक्यस्यापि
 प्रामाण्यम् । सर्वोपनिषदां तत्करत्वात्कर्मविधीनामप्रामाण्य-
 प्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये
 प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधाद्विवेकि-
 नामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काव्यवि-

दोषमाह । उपमर्दिनेऽपीति ॥ एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव
 प्रमाणपूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याह । अभक्ष्येति ॥
 यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलङ्गादिभक्ष्यप्रत्यय-
 विरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषान्तस्य प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेद-
 प्रत्ययस्याविद्योत्यत्वात्प्रामाण्यासम्भवात्तद्विरोधेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव
 प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कुतश्चास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याश-
 ङ्क्याह । सर्वोपनिषदामिति ॥ उपक्रमोपसंहारैकख्यादिषड्विधतात्पर्य-
 लिङ्गदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तासामवसीयते तद्युक्तं अद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थे
 प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ भेदालम्बनकर्मविधिविरोधाद्वाद्द्वैतशास्त्रं स्वार्थे-
 मानमिति शङ्कते । कर्मविधीनामिति ॥ यथा स्वप्नप्रत्ययो गन्धर्वनगरादि-
 प्रत्ययस्य प्राक्तन्वचनानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणम् । तथा कर्मविधी-
 नामप्यविदुषि पुरुषे प्रामाण्यसम्भावाद्वाद्द्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधोऽस्तीति
 परिहरति । नानुपमर्दिनेति ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति
 श्रुतेः । तत्त्वदर्शिनं कर्मभ्यः सकाशादुपरमे सत्यस्येऽप्युपरस्यन्ते ॥ तथा च
 कर्मविधिविरोधतादवस्यमिति शङ्कते । विवेकिनामिति ॥ प्रकृतिपरवश-
 त्वाद्धोकस्य नासौ विवेकी प्रवृत्तमनुवर्त्तते । प्रकृतिं बान्ति भूतानि

धनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्त्येवं
 विज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्तु इति काम्य-
 कर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति ।
 तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न
 तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिर्ननुष्ठीयन्त एवेति । परि-
 ब्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृह-
 स्थादीनामग्निहोतादिकर्मानिष्टत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्य-
 चिन्तायां पुरुषप्रष्टत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदि-
 ति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ हेषर-
 हितेनापि विवेकेनाभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्ति

नियङ्गुः किं करिष्यतीति श्रुतेः ॥ ततो ब्रह्मविदां नैष्कर्म्येऽपि न कर्म-
 विधीनामप्रामाण्यप्रसिद्धिरित्युत्तरमाह ॥ न काम्येति तदेव प्रपञ्चयति ।
 न हीति ॥ इति नोच्छिद्यन्त इति शेषः ॥

अस्तु प्रकृते किमायातं तदाह । तथेति ॥ अनुष्ठीयन्त एवेति । तस्मिन्ना-
 मनुच्छिन्निरिति वाक्यशेषः ॥ अहं तवादिनोऽवश्यम्भाविनी कर्मेनिष्टत्ति-
 रित्युक्तं दृष्टान्तेन विषटयद्वाशङ्कते । परित्प्राजकानामिति ॥ अद्वैतधी-
 स्वभावालोचनायां भिक्षाटमादिप्रवृत्तिरप्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते ।
 न प्रामाण्येति ॥ समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूपणायां प्रत्ययाभाससमुच्चय
 प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वं । अग्निहोतादिप्रवृत्तेरप्याभासत्वे प्रामा-
 णिकसमुच्चयमिद्वान्तङ्गानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः ॥ एतदेव दृष्टान्ते न अदृ-
 यति । न हीति ॥ तद्दृष्टविवेकीनां कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिभि-
 रपि तन्न क्रियते । भिक्षा-नादिप्रवृत्त्याभासस्य प्रामाणिकोऽग्निहोतादि-
 प्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इतश्च नेदमुदाहरणमित्याह । न चेति ॥
 अग्निहोतादावपि प्रवर्त्तकक्षणीति शङ्कते । इहापीति ॥

निमित्ते भेदप्रत्यये बाधितोऽग्निहोतादौ प्रवर्त्तकं निमित्त-
मस्ति । परिव्राजकस्यैव भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादिप्रवर्त्त-
कम् । इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्त्तकमिति चेत् । न भेद-
त्ययवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धि-
र्विद्यया यः सकर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यदिकृतःकर्मणि
तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्यस्यैव
ब्रह्मचारियो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्य
उत्पन्नैकप्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबु-
द्धानिवृत्तेः । कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणां । अथ कर्म कुर्वीयेति
श्रुतेः । तस्माच्च स्वस्वामित्वाभावाद्भिक्षुरेक एव परिव्राट् न

अकरणकृतं प्रत्यवायास्यं भयभावविकिनो विवेकिनो वेति विकल्पप्र-
मङ्गीकरोति । न भेदेति ॥ कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तद-
करणे किं स्वादित्यामङ्ग्राह । यो हीति ॥ द्वितीयं दूषयति । न निवृ-
त्तेति ॥ विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायाप्राप्ता कर्मसु प्रवर्त्तकाभा-
वात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यच्चेदतिप्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । एवं त-
र्हीति ॥ कर्मसाधनं स्वयशोपवीतादि त्वज्यते न वा । त्वज्यते चेन्न स्वाश्रम-
धर्मः । ततो यशोपवीताद्यान्तरेण गार्हस्थ्य्यादिभावासम्भवात् । न त्वज्यते
चेन्न पारिव्राज्यऽप्राप्तिः ॥ साधनसंप्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहरति ।
स्वस्वामित्वेति ॥ इतराश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह । कर्मार्थत्वादिति ॥
जायापुत्रविससम्पत्त्यानन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ गृहस्यादिषु स्वाश्रम-
स्येज्येव पारिव्राज्यस्य दुर्बलत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ विवेकवशाद्य-
शोपवीतादौ स्वयद्वार्थे स्वामित्वबुद्ध्याभावादिति यावत् ॥ यस्तु परिव्राज-
कस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायानभिप्राप्तिरिति तत्त्वानिष्टापत्तिमाश-
ङ्कते । एकत्वेति ॥ तद्विषयप्रत्ययस्य विधेरुत्पादकं तत्त्वमस्मादिवाक्यम् ।
तज्जनितेर्नैकत्वविषयेषु प्रत्ययेनेति यावत् । तथाच यथेष्टचेष्टाप्राप्तौ-

गृहस्थादिः। एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्ययेन विधिनि-
मित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परि-
व्राजकस्येति चेत् । न। बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात् । प्रत्यावित-
स्योपपत्तेर्निवृत्तार्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिः। एकत्व-
प्रत्ययोत्वन्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रालौ कूपे कण्टके
वा पतिते उदितेऽपि सवितरि पतिततस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं
निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां
ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकेति । सत्यमेतत् । यज्ञोक्तं तपः-
शब्देन परिव्राडप्युक्त इत्येतत् । तदसत् ॥

कस्मात्परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थता सम्भवात् । स एव ह्यव-
शेषित इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपो

रिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं यमादि नास्ति तद्वद्विदुस्तु संस्कारवशादि-
त्याशयेनाह । बुभुक्ष इति चेत् ॥ यो हि दृष्टेन दोषेण तत्र ज्ञानात्कश्चिद्व्य-
च्युतिमासादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमानियमाद्युपानुपपद्यते । तस्य दोष-
कृतत्वप्रच्युतिपसूतानियतचेष्टानिदन्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वात् । तथाच न
यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः । इतश्च विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्ती-
त्याह न चेति ॥ अविदुषोऽपि न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतस्मेति दृष्टा-
न्नेन स्फुटयति । न हीति ॥ अत्येषां ब्रह्मसंस्थतासम्भवे फलितमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ परोक्तमनुदाहरी करोति । यत्पुनरिति ॥ उक्तमर्थान्तरमनु-
वदति । यज्ञेति ॥ किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याश्रममात्मनिष्ठस्य तपः-
शब्देनोपादानमाहोस्विज्ज्ञानवतोऽपीति विकल्पग्राह्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं
ब्रूयति । तदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि तपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा
प्रत्याह । कस्मादित्यादिना ॥ तपःशब्देन नासौ गृह्यते इति शेषः ॥ तस्य

निरुत्तेश्च । भेदबुद्धिमत् एव हितपःकर्त्तव्यता स्यात् । एतेन
 कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा-
 ज्ञानवानेव निरुत्तकर्म्मार् परिब्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तम् ।
 यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके च रूढो ब्रह्म-
 संस्थशब्द इति तत्परिहृतमेतत् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थता-
 सम्भवान्नान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दानिमित्तं नोपाद-
 दत इति । तत्तद्गृहस्थवत्परिव्राजकादिशब्ददर्शनात्
 गृहस्थितिपारिव्राज्यतत्त्व्यादिनिमित्तोपादाना अपि गृह-
 स्थपरिव्राजका वाश्रमविशेषे विशिष्टजातिमति च गृहस्थ
 इति परिव्राजक इति च तद्वेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः ।
 न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्त्तन्ते ॥ सिद्धभा-

च ज्ञानवतोऽविशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह । स एवेति ॥ इत्यथ परम-
 हंसपरिव्राजको न तपःशब्देन परागृह इत्याह । एकत्वेति ॥ तदेव स्मीर-
 यति । भेदेति ॥ यत् कर्मच्छिद्रे गृहस्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमितित-
 त्याह । एतेति ॥ अनिरुत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थतासम्भवेनेति यावत् ॥
 सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति सम्बन्धः ॥ यत्पु चतुर्णामपि ब्रह्मसंस्थताया अप्रति-
 षेध इति आह । अप्रतिषेधश्चेति ॥ एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्ययनिरासाद्-
 निरुत्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः ॥ परिव्राज्यभावे-
 णागृहस्थत्वे ज्ञानवैयर्थ्यसुक्तं परिहरति । तथेति ॥ चोद्यान्नरमनूद्योक्तं
 परिहारं कारयति । यत्पुनरुक्तमिति ॥ तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं
 प्रश्नस्या सूचयति । चोद्यान्नरमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥
 आदिपदेन पङ्कजादिशब्दा गृह्यन्ते ॥ उक्तं प्रपञ्चयति । गृहस्थिति ॥
 इहापीति प्रकृतव क्योपादानं प्रकृते परमहंसे परिव्राजके ब्रह्मसंस्थपद-
 मित्यात्र हेतुमाह । सुख्येति ॥ इत्यथ पारमहंस्यमेव आतमित्याह । अतथेति ॥

वात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थयद्दो तिवृत्तसर्वकर्मतत्त्वाधनप-
रित्राडेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्त इह भवितु-
मर्हति । मुख्याद्यतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं
पारित्राज्यम् । न यज्ञोपवीतविदण्डकमण्डलादिपरिशुद्ध-
वान्मुण्डोऽपरिशुद्धोऽसङ्ग इति च । श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं
पवित्रमित्यादि च श्वेताश्वतरीये । न स्तुतिर्न नमस्कार
इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पार-
दर्शिनः । तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः अव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृति-
भ्यश्च । यत्तु साङ्ख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारक-
फलभेदबुद्धेः सत्यत्वाभ्युपगमात् । तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्य-

एवकारार्थं कथयति ॥ न यज्ञोपवीतेति ॥ इतिशब्दः सन्न्यासप्रकरणतथा-
विधन्तुत्वभावप्रदर्शनार्थः ॥ ब्रह्मसंस्थयद्दस्य परमहंसविषयत्वे श्रुत्यन्तरं
संवादयति । श्रुतिरिति ॥ अत्याश्रमिभ्यः पूज्याश्रमत्वयमतीतं पूर्वकर्म
त्याक्त्वा स्थितेभ्यः परमहंसपरित्राज्येभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं
निरतिशयपरिशुद्धिकारणं परमपुरुष यसाधनं सत्यज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः ।
श्रुतिभ्यश्च यथोक्तपारित्राज्यं सिद्धतीति शेषः ॥ अनाश्रमनारम्भमि-
त्यादि वाक्यसङ्गुर्धमादिपदं । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः ॥ लिङ्गस्य
धर्मकारणत्वराहित्यं तस्मादित्युक्तं । अलिङ्गो धर्मध्याजित्वराहितः ।
धर्मज्ञो यथावद्विज्ञानोऽनुष्ठाता । अधर्मज्ञ इति वा पाठः । धर्मवि-
चारनिष्ठारहितस्तत्कारणत्वप्रत्ययवानित्यर्थः । अलिङ्ग इत्युक्तेऽना-
श्रमित्वमाशङ्कात् । अव्यक्तेति ॥ न व्यक्तं दम्भेन मृच्छीतं लिङ्गमाश्र-
मित्वमस्यास्तीत्यव्यक्तलिङ्गः । किन्त्वदम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्या-
स्तीत्यर्थः । आदि पदं स्वज धर्ममधर्मज्ञेत्यादि पृच्छीतम् अत्रापि पूर्वपदा-
न्वयः । ननु कर्मनिवृत्तिसुपदिशता त्वया साङ्ख्यमतमेवाश्रितं । तेनापि

ताभ्युपगमादकृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः
सत्त्वाभ्युपगमात् । यज्ञाच्चैरलमतया अकृत्वत्वाभ्युपगमः सो-
ऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्देवान्त-
प्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एतत्कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारि-
व्राज्यं ब्रह्मसंस्थत्वञ्चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने
सति पारिव्राज्यमर्थसिद्धम् । नखग्न्युत्सादनदोषभाक् स्या-
त्परिव्रजन् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयत

शरीरादि व्यापारोपरमहारा ध्याननिष्ठायाः स्वीकृतत्वःत्वाह ।
यत्त्विति ॥ न हि तन्मते कूटस्थान्मधीबलेन नैष्कर्म्यं युक्तम् । क्रियाकार-
कादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगत् । न च
सर्वव्यापारोपरमसम्भवो मनोबुद्ध्यादीनां । तच्छीलत्वात् । न हि कश्चित्-
श्चणमपीत्यादि सृष्टेः । अतः साङ्ख्यवदो मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु बौद्धे-
नापि नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता त्वयापि
तन्मतेवानुमोदितं नेत्याह । यज्ञेति ॥ तदभ्युपगन्तुरित्यत्राकर्तृत्वं
तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयान्त्यजेदिति सृष्टेः ॥ आल-
स्योपहृतैरक्षैरकृत्वमुपेयते ॥ भवतापि कर्म त्यजता तन्मतेमाहृतमित्या-
शङ्क्याह । यज्ञाच्चैरिति ॥ अकृत्वत्वाभ्युपगम इति शब्देः । ते हि मोहादेव
कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । स कृत्वा राजसन्त्यागं नैव त्याग-
फलं लभेदिति सृष्टेः । वयं तु प्रमःणवशादेव कर्म त्यजन्तो
न व्यामोहमदपक्षमाद्रिवामहे । तस्माच्चैष्कृत्यं सृष्टिसृष्टिप्रसि-
द्धमप्रत्याख्येयमिति भावः ॥ पक्षान्तरे नैष्कर्म्योक्तेरमूलत्वे स्थिते फलित-
मुपसंहरति । तस्मादिति ॥ यत्तु कैश्चिदैकाग्रस्यमाश्रितं तत्प्रत्यादिशति ।
एतेनेति ॥ एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वोपपादनेनेति यावत् ।
एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितम् । अपरोक्षस्य पारिव्राज्यमन्तरेण-
योगः सस्योपरतिशब्दितस्य शमादिवत्स धनत्यश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ गृह-
स्थस्य पारिव्राज्यश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥ ऐकात्म्यमेव सत्यं हेत-
मसत्त्वमिति विवेके जाते सत्यग्न्यदेरवस्तुत्वाध्यवसायात्तदनिनिवेशशैथि-

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
स्त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्राया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरि-
ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्ते भ्योऽभितप्तेभ्य ॐङ्कारः

इति श्रुतेः । न देवेनैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एक-
त्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः अतो न
दोषभागृहस्यः परिव्रजन्निति ।

यस्यस्योऽद्यतमेति तन्निरूपणायमाह । प्रजापतिर्विराट्
कश्यपो वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिष्ठक्षयाऽभ्यतपद-
भितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्यो
ऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या सम्प्रास्रवत् प्रजापतेर्म-
नसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तया
अभितप्राया एतान्यक्षराणि सम्प्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति

त्यान्न तस्यागे दोषप्राप्तिरिति दूषयति । न देवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्य-
ग्न्यदेशस्त्वत्वे मानमाह । अपागादिति ॥ ऋहस्यस्यापि विवेकवतो
वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति ॥ इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थ-
याक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्नद्वन्द्वेत्याकाङ्क्षायामाह । यत्संस्थ इति ॥ लोकानामभितो दग्ध-
तयाभितापप्रतिभासं व्यवच्छिनसि । ध्यानमिति ॥ दूवात्मत्वाभावे कथं
प्रस्रवणं त्रयाः स्यादित्याशङ्क्याह । पूर्ववदिति ॥ त्रयी विद्या सारजि-
ष्ठक्षयाऽऽलोचितवानित्यर्थः । कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य
महत्तरत्वादित्याह । कीदृशमित्यादिना ॥ तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेतुत्वं

सम्प्रास्रवत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्शानि सन्तृ-
 षान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृषा ॐकार एव
 दए सर्वमोङ्कार एवेदए सर्वम् ॥४॥ २३ ॥

व्याहृतयः । तान्यक्षराख्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूत
 ॐकारः सम्प्रास्रवत्तद्ब्रह्म । कीदृशं किंरूपमित्याह ।
 तद्यथा । शङ्कुना पर्शनालेन सर्वाणि पर्शानि पद्मावयव-
 जातानि सन्तृषानि निवह्वानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोङ्का-
 रेण ब्रह्मणः । परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजातं
 सन्तृषा अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुतेः । परमात्म-
 विकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदए सर्वमिति
 द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमप्योङ्कार-
 स्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

स्तुच्यति। परमात्मन इति ॥ ओङ्कारावयवस्याकारस्यापि सर्ववाग्व्याप्तिरस्ति
 किञ्च वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाहरति अकार इति ॥
 ओमितोदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥ ओङ्कारव्याप्तत्वे ऽपि वाग्-
 जातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य पृथगेव विद्य-
 मानत्वादित्याशङ्क्याह । परमात्मेति ॥ सकलमपि जगत्परमात्मविकार-
 त्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स च प्रकृतादेङ्काराच्चातिरिच्यते । एतद्
 सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य
 सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ओङ्कारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाप्त्यर्थं
 मितिशब्दः ॥ किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राह ।
 लोकादीति ॥ स्तुतिचोपास्यर्था । यत्स्तूयते तद्भिधीयत इति स्थितेः ।
 तथा च शङ्कुमोङ्कारोपासनमन्वृतत्वफलमितिशब्दः ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनं
रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वे-
षाञ्च देवानां तृतीयसवनम् । १ । क्व तर्हि

सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निर्घोषात् पर-
मात्मप्रतीकत्वायामृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञ-
स्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्यपदिद्विचन्द्राह ॥ ब्रह्म
वादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनाम् ।
तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धो ऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः ।
तथा रुद्रोमाध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकः । आदित्यैश्च
विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः ।
इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते ।
अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न क्वचि-
ज्जोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धत्ते । सामेति ॥ पञ्चविधं सप्रविधञ्च
यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोद्धारस्य तद्गुणस्य सुतरामेव कर्म-
गुणत्वे प्राप्ते तत्संन्यायवत्त्वेन ब्रह्मप्रतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव मही-
कृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गमादिविज्ञानावधानं यत्सुक्तवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्थानसामादिज्ञानविधिद्वया तदपरिज्ञाने दोषमाह ।
ब्रह्मैत्यादिना ॥ तेषां प्रातःसवनेशानस्येऽपि यजमानस्य काङ्क्षानिरन्त्या-
शङ्काह । तैश्चैति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्ष-
लोको वशीकृत इति पूर्वेण सम्बन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः ॥
अस्य तत्तद्देवानां तत्तत्कर्मवशीकारणथापि यजमानस्य लोकीत्ये किमा-
यातमित्याशङ्काह । इति यजमानस्येति ॥ परिशिष्टलोकाभावोऽतः श-

यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं
 कुर्व्याद्यथ विद्वान्कुर्व्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख
 उपविश्य स वासवꣳ सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकद्वारमपावार्णू २३३ पश्येम त्वा वयꣳ रा
 ३३३३ऽऽङ्गं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

श्रुतेः । लोकाभावे च स यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं
 सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विजानीयात्तोऽङ्गः कथं
 कुर्व्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः
 प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रति-
 षेधाय चेति चेद्भेद्येत वाक्यं । आद्ये चौषस्थे काण्डेऽ-
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्व्यात् ॥

किन्तद्देष्टमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य यस्तस्य

व्यर्थः । तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत् ॥ लोकापेक्षां विनापि विधिवशा-
 द्भागो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकापेति ॥ लोकत्वयस्य वस्वाद्यधीनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशङ्क्याह ।
 लोकाभावे चेति ॥ अतो यज्ञं स्वर्गादिस्वाधनीभूतं कथं कुर्व्यादित्याक्षेपा-
 दविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दारं वाक्यमित्याशङ्क्याह । सामादेति ॥ अथेदं
 वाक्यं स्तुत्यर्थे निषेधार्थे च भविष्यति नेत्याह । स्तुतये चेति ॥ इतश्चावि-

इति ॥४॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते
लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज-
मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिषमित्युक्त्वो-
त्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं सप्रयच्छन्ति

प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य
स वासवं वदुदैवत्यसामाभिगायति ॥ लोकद्वारस्य पृथि-
वीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपात्रणु हे अग्ने तेन द्वारेण
पश्येन त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अत्रान्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण
नमोऽग्ने प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासामये
त्यर्थः । लोकं मे मद्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै
मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अवास्मिन्
लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्वित्यर्थः ।

इ कर्त्तृत्वं निरोद्धमशक्यमित्याह । आद्ये चेति ॥ मटवीहनेष्वित्यादौ
विदुषः सन्निधाने तदनुज्ञामनोणाविदुषः कर्म कर्त्तृमयुक्तं । प्रत्यवाय-
प्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादित-
नित्यर्थः ॥ अथशब्दो हेत्यर्थः । सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरणमेव
प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ ज्ञानत्रयं सामादि प्रश्नपूर्वकं विदुषोति । किलदि-
त्यादिना ॥ अप्रगीतमृगजातं शस्त्रं यत्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकस्त-
स्येति यावन् । उवाकरणादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भादिति ॥ जघनेनेत्ये-
तद्वाच्ये । पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदम्भाने स्थित्वा वसुदेव-
डाकं सामगानं कृतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमानविषयः ।

॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकारणाञ्ज-
घनेनाग्नीध्रै यस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं
सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावार्य २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ ऊं आ ३३ जा
यो आ ३३३४ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्नाहाऽपजहि परिष-
मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

स्नाहेति जुहोति । अपजह्यपश्य परिषं लोकद्वारागल-
मित्येतं मन्त्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । एतयोतैर्वेदुभ्यः प्रातःसवन-
सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्तस्ते प्रातःस्वनं वसवो
यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीध्रियस्य दक्षिणाग्नेर्घनेनोदङ्मुख उपविश्य स
रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥

राज्याय त्वर्हयेन त्वदनुज्ञया पृथिवीपशुक्लभोगायेत्यर्थः । पृथिव्यां क्षयति
वसवोति पृथिवीक्षिदग्निस्तस्मै पृथिवीक्षिते ॥ पृथिवीलोके मया लब्धे
किं स्यादित्याशङ्कशाङ् । एष वै मम यजमानस्येति ॥ स्नाहाशब्दो मन्त्र-
समाप्त्यर्थो ह्योमयोक्तः ॥ सर्वेषु मन्त्रेषु तैः सामहोममन्त्रोत्थानैरित्यर्थः ॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तपन्नरिजलोकजयोपायोऽपि
तददर्शित इत्याह । तथेति ॥ अन्नरिजे वायवित्यन्नरिजक्षिदायुस्तस्मै

करणाज्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स
 आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावाणूँ २३३ पश्येम त्वा वयं स्व
 रा ३३३३ ऊँ आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावाणूँ २३३ पश्येम त्वा वयं साभा ३३३३ ऊँ
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविच्छिद्यो लोकच्छिद्यो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्मत्प्रच यजमानः

अन्तरिक्षज्ञिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद-
 ङ्मुख उपविश्य स आदित्यदेवत्यं वैश्वदेवं सामाभिगा-
 यति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय दिविच्छिद्य इत्येवमा-
 दिसमानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति बहुवचनमात्रं विशेषः ।
 याजमानन्देतत् । एतास्मत्प्रच यजमान इत्यादि लिङ्गाद् ।
 एष ह वै यजमान एववित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यश्चस्य

वायवे । यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोरायुपायस्तथाद्युकोकायुपायोऽप्युच्यते
 इत्याह । तथेति ॥ स्वाराज्यमन्तरिक्षेऽतन्त्रं आदित्यानामिव स्वातन्त्र्य-
 मिह विवक्षितं ॥

किमिदं समाप्तार्थिच्छमाहो याजमानिर्वाहित विवक्षायाम्-
 न्नाह ॥ याजमानन्विति ॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानावेति-

धरस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिदामित्युक्तोत्ति-
 छति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याञ्च विश्वे च देवास्तृ-
 तीयसवनं सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
 वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥ इति
 द्वितीयप्रपाठकः ॥ २

मात्रां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एवं
 वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
 च्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
 ठकः ॥ २ ॥

निर्देशो ऋद्धते ॥ सामादिज्ञानफलं कथयति । एष इति ॥ य एवं-
 विदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति । तथोक्तं सामादीत्येतदेवमित्युक्त-
 प्रकारोक्तिस्तस्य यज्ञयाथात्म्यप्रविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं सम्भवतीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगुह्यामन्दपूज्यपाद-
 शिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिष्ठाष्यटीकायां द्वितीयः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।

हरिः । ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु

॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे सम्बन्धो
ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य मातां वेदेति यज्ञ-
विषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्वयज्ञानाञ्च कार्यनिर्वाति-
रूपः सविता महत्या श्रिया दीप्यते । स एष सर्वप्राणि-
कर्मफलभूतप्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव्यते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा-
नन्तरं तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः
श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आ-
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनान्मध्विव मध्वसा-

अं श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावबद्धं विज्ञानं परिलभाय कर्म-
फलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपास्तिविध्यर्थमध्यायान्तरमारभमाणः सम्बन्धं
प्रतिजानीते । असाविति ॥ पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सम्बन्धं प्रतिज्ञाते प्रकट-
यितुं दृष्टं कीर्त्तयति । अतीतेति ॥ विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकानयं
समनन्तरचन्द्रस्य तात्पर्यं वक्तुं पातनिकां करोति । सर्वैति ॥ तस्य
प्रेक्षितत्वं सूचयति । महत्येति ॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्म-
फलभूतत्वनिष्ठाशु सर्वैरुपजीव्यतोपलब्धादित्येह । स एष इति ॥
पातनिकां ज्ञत्वोत्तरग्रन्थमुत्थापयति । अत इति ॥ आदित्यस्य कर्म-
फलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेत्वनन्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य इति ॥
श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण सुक्लृप्तव्यमस्यास्तीति तथोक्तम् । आदित्ये कर्म-
फलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह । ब्रह्मादीनाञ्चेति ॥ चकारो
विद्वत्सङ्घर्षार्थः । बन्धव्यादित्यस्येति सम्बन्धः । तस्य सर्वेषां यज्ञानां

तस्य द्यौरिव तिरश्चीनवंशोऽन्तरिक्षमूपो मरि-
चयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः ।

वाहित्यो वस्वादोनाञ्च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्व्वयज्ञ-
फलरूपत्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो-
द्यौरिव भ्रमरस्येव मधुनास्तिरश्चीनश्चामी वंशश्चेति तिरश्ची-
नवंशः । तिर्य्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मध्वूपो
द्युवंशे लग्नः सन् लखत इवातो मध्वूपसामान्यादन्तरिक्षं
मध्वूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्वाकृष्टाः । एता वा आपः
स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-
रिक्षमध्वूपस्यरश्मिप्रन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव

फलरूपत्वादिति हेतुः । वस्वादयश्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा
दृश्यन्तीति युक्तमित्यर्थः ॥

आदित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाध्यमादित्यस्य सुख्यक्त-
माकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ दिवि तिरश्चीनवंश-
दृष्टौ निमित्तमाह । तिर्य्यग्गतेति ॥ अन्तरिक्षनिवासिभिरूपरि विसा-
रितनयनैरिति शेषः ॥ अन्तरिक्षे मध्वूपदृष्टिं कथयति । अन्तरिक्ष-
मिति ॥ मधुन इत्यभयत्वं सम्बन्धः ॥ मरीचयः पुत्रा इति वाक्यं व्या-
चष्टे । मरीचय इति ॥ आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमाथ-
माह । एता इति ॥ स्वराजः स्वतो भासमानस्य सवित्तरिति यावत् ।
तासां पुत्रत्वं प्रकटयति । ता इति ॥ लोके हि भ्रमरबीजभूता पुत्रा
प्रध्वूपपिच्छद्रस्था दृश्यन्ते एताश्चापोऽन्तरिक्षत्वलक्षणमध्वूपान्तर्गत-र-

ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्यं ता
अमृता आपः

हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूषणाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः
प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चः प्रागञ्चनान्म-
धुनो नाड्यो मधुनाद्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रैव एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्वाश्रयं मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्यमिव पुष्यऋग्वेद एव । तत्र ऋग्ब्राह्मणम-
सुदायस्य ऋग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्त्रावा
सम्भवात् । ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरसनिस्त्रावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्य-

शिस्यस्या भवन्ति ततश्चैतास्त्रपुत्र भ्रमरवीजदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः । प्राची-
दिग्नेष्वादित्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाड्योदृष्टिर्विधेयेत्याह । तस्येति ॥
मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः । ऋजु
मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति । तत्रेति ॥ प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः ।
तासां मधुकर्त्तव्यं साध्यति । लोहितेति ॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि
पुष्यदृष्टिं सम्पादयति । यत इति ॥ ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां प्रथक्-
कृतत्वाद्ऋग्वेदः पुष्यमित्युग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य वक्ष्यत्वात्कथं ऋग्वे-
दविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्यदृष्ट्याध्यासेऽपि कृतस्ततो मधु-
निष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो ह्येति ॥ तदेवोपपादयति । मधुकरै-
रिति ॥ लोके तावदपः पुष्याश्रयाः समुदायमधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि
मधुकरस्थानीयेऽर्द्धेऽर्द्धंस्तद्वेदविहितात्पुष्यस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो-
दृष्टीत्वा मधु निष्पाद्यते तस्यात्कर्मणः स्वफलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेः सा-

स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतद्वेदमभ्य-

स्थानीयाद्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय ऋग्भिर्मधु
निर्वर्त्यते । कास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः
सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिर्निर्हताः ।
अष्टतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव
भ्रमरा ऋच एतद्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यत-
पन्नाभिलापञ्च कृतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शास्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म
मधु निर्वर्त्तकं रसं सुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रम-
रैराचोष्यमाणानि । तदेतदाह तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य ।
कोऽमौ रसो ऋष्टाधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यशो
विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियै-
रवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्त्रञ्च तदाद्यञ्च

स्थिन् पुष्पदृष्टिरित्यर्थः । तः अन्तः आप इति वाक्त्वं प्रश्नपूर्वकं
व्याचष्टे । कास्ता इत्यादिना ॥ कर्मणि प्रत्यङ्गत्वमभिनयति । अग्ना-
विति ॥ अग्निपाकादिभिर्निर्हत्तवमपूर्वात्त्वं परस्परया सुक्ताथत्व-
मन्वतार्थत्वम् । यद्वा रोहितरूपान्धवनिर्वर्त्तकत्वं तदर्थत्वम् । उत्कृष्ट-
फलवत्त्वमत्यन्तरसवत्त्वम् ॥

ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे । तद्रसानिति ॥ यथा हि पुष्पेभ्यो
भ्रमराः रसानाददानास्तान्त्वभितपन्ति तथेते मन्त्रास्तस्थिन् कर्मणि स्थि-
त्वात्कामानुसामादाय मधु निर्वर्त्तयन्तो यद्योक्तं कर्माभितप्तं समालोचयन्ति

तपस्स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥३॥ तद्यत्तरत्तदादित्य-
मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं
रूपम् ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-
मेष रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः । यश आद्यन्ना-
द्यपर्यन्तं तद्यत्तरद्विशेषेणात्तरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यस्य ॥
अमुष्णिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्षामहे
इत्येवं हि यश आदिनक्षत्रप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते अद्वा-
हेतोः । किन्तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥१॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजुष्येव

खेत्यर्थः । कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयवृक्षवेदित्कृतं
कर्माभितप्तवतं फलवन्त्वमित्याशङ्क्याह । एता ऋच इति ॥ तासां
कर्मणि प्रयुक्तेऽपि किमायातं तदाह । ऋग्भिरिति ॥ अभितप्तस्य
रसोऽजायतेति सम्बन्धः ॥ तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥
तच्छब्दार्थमाह । यश आदीति ॥ अथानुष्ठितकर्मजनितफलं कथमादि-
त्यमाश्रयोत्याशङ्क्याह । अमुष्णिदिति ॥ दृष्टान्ते भोक्षामहे तीक्ष्णादिजतितं
फलमित्यभिप्रायेण ब्रीह्यादिप्रात्यर्थमिति शेषः । किन्तत्कर्मफलं यदादि-
त्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तत्प्रत्यक्षमिति ॥ कर्मफले प्रत्यक्षे तत्-
साधने कर्मणि कर्मिणां अद्वासिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं
विशदयति । किमित्यादिना ॥ १ ॥

मध्वन्नरं दर्शयति । अथेति ॥ वक्तव्यविशेषं कथयति । यजुषीति ॥

एवास्य दक्षिणा मधुनाद्यो यजूंष्येव मधुकृतो
 यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्य-
 तपुस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
 न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यच्चरत्तदादित्य-
 मभितोऽभ्ययत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपम्
 ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
 एवास्य प्रतीच्यो मधुनाद्यः सामान्येव मधुकृतः
 सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
 तपुस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
 मनाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यच्चरत्त-

मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्ववन्मधुकृत
 इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता
 एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजु-
 र्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं मधु । एतदादित्यस्य
 दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

कषं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह । पूर्ववदिति ॥ ऋष्यन्वाणां ऋग्वेदविहिते
 कर्मणि प्रयुक्तानां यथापूर्वं मधुकरत्वसक्तम् । तथा यजुषःमपीत्यर्थः ॥
 यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे । यजुर्वेदेति ॥ ता अमृता आप
 दित्यस्य पूर्ववद्वाख्यानमित्याह । ता एवेति ॥ यजुषःमादित्यसम्बन्धि मधु
 प्रत्यङ्गं दर्शयति । एतदिति ॥ २ ॥

दादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य
कृष्णं रूपम् ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो
मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः

इत्यादि समानम् । तथा सान्नां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं
रूपम् ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वाङ्गिर-
सोऽथर्वाङ्गिरमाद्य हृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्मणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पम् । तयोश्चेतिहास-
पुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

हतोयं मधु कथयति । अथेति ॥ ऋचां यजुषाञ्च मधुयथा कथितं
वथेति यावत् ॥ तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दशेयति । एतदिति ॥ ३ ॥

चतुर्थं मधु दर्शयति । अथेति ॥ किन्तु कर्म इत्याशङ्क्याह । इतिहा-
सेति ॥ तद्वाथर्वशाणामाङ्गिरसश्च प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्विहितं कर्म पुष्पं
पुष्पस्थानीयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषणमित्याह ।
तयोश्चेति ॥ अश्वमेधे कर्मणि जामितापरिहारायै पारिप्लवो नानाविधो-
पाख्यानसप्तदावो यत्र तत्पारिप्लवमाचक्षीतेति विधिवशात्प्रयुञ्जते । तासु
रात्रिषु तस्यैव कर्माङ्गत्वेन मनुर्वैवस्वतो राजेत्वेवमकारयोरिति-
हासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वान्

रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यच्चरत्तदादित्यमभितो
 ऽश्वयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपम्
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्द्धा रश्मयस्ता एवास्योर्द्धा मधु-
 नाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्यं ता
 अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा
 एतद्ब्रह्माभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यश्च इन्द्रियं
 योगः मिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन
 कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्द्धा इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या
 एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः । उपमानानि च कर्माङ्ग-
 विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात् प्रणवाख्यं
 पुष्यम् ॥

समानमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समा-
 हितदृष्टेर्दृश्यते सञ्चलन्तीव । ते वा एते यद्योक्ता रोहि-
 तादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानामित्याह ।

तत्सम्बन्धिकर्म पुष्यमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षताभाह ।
 मध्येतदिति ॥ ४ ॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति ॥ लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वार-
 मपादृणं पश्येन्न त्वा वयमित्यादयः ॥ ब्रह्मशब्दार्थभाह । शब्दाधिकारा-
 दिति ॥ ऋगादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षताभाह । मध्येतदिति ॥ समाहित-
 दृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तस्थेत्यर्थः ॥ पञ्च मधुनि व्याख्याय तेषां
 सर्वेषां ध्येयत्वविज्ञेयं स्तुतिं प्रकुरुते । ते वा एते इति ॥ तस्मात्तेषा-
 मिति सम्बन्धः । कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वात्तद्भाषापत्तिः । वेदानां

वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्यच्चरत्तदा-
दित्यमभितोऽथयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये-
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानां रसा
वेदा हि रसास्तेषामिति रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

वेदा हि यस्माल्लोकनिष्यन्दिवात्सारा इति रसास्तेषां
रसानां कर्मभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपस्य-
मृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यैवं
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रायः-
सवनेयाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायत

कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावाच्चित्तत्वं या मधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुति-
रित्याह । रसानामिति ॥ कर्मस्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति ॥
रसानां रसाः । अमृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं
कर्मस्यस्तस्य सङ्गाभाग्यं किं वक्तव्यमिति सूयते कर्मैत्यर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीवितो देवतागस्थाननुचिन्तनीयानुपदि-
शति । तत्र त्रेति ॥ कवः ५ पाहं कवतं ष्टहोत्व यथा साकोऽन्नाति

मुखेन न वै देवा अन्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृष्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतद्भ्राद्रूपपादु-

इति वचनात्कवलग्राहमन्नन्तीति प्राप्तं तत्र प्रतिषिध्यते । न
वै देवा अन्नन्ति न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
एतदेव हि यथोक्तमद्यतं रोहितरूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्व-
करणैरनुभूय तृष्यन्ति । दृशेः सर्वकरणाहारोपलब्ध्यर्थ-
त्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्टेत्युक्तम् । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
रूपस्येति । न । यश्चादीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्यं
यशः । तेजोरूपञ्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
करणसामर्थ्यम् । वीर्यं बलं देहगतम् । उत्साहः प्राणवत्ता ।
अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति ।
रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । यं दृष्ट्वा तृष्यन्ति सर्वे ।

देवा दृष्ट्वा तृष्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय तृष्यन्ती-
त्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणादो-

तद्दित्स्वेतम् ॥ ननु अशनपानाभावे न यत्कस्युपजीवनवचनमित्याशङ्क्य
परिहरति । कथमित्यादिना ॥ अक्षुषेति वक्तव्ये कथं सर्वकर-
णैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृशेरिति ॥ अक्षुषैव रूपग्रहणमिति
नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहित-
वृतात्कस्य नास्ति अक्षुषात्प्राप्त्युत्पत्तिमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥
किमेतावता रसस्यायातं तदाह । रसो ह्येति । तस्यापि श्रोत्रादिप्राप्त्य-
तेति शेषः ॥

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति । देवा इति ॥ किं तेषां स्वतन्त्राणां
तन्निर्गन्धाह । आदित्स्वेति ॥ वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यम् । आदिप्रदेन सम्भाविता

द्वान्ति ।२। स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स
य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्द्रूपादुदेति
॥३॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता ॥

परहिताश्च । किन्तो निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथम् ।
तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्याधुना भोगावसरो नाम्नाकमिति
बुद्धाभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो
भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्माद्द्रूपा-
दुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवतामननु-
तिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृच्छुकरतापरससङ्क्ष-
रक्षमृग्वेदविहितं कर्म पुष्यात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहि-
तरूपत्वश्चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मिनाडीसंस्थतां वसु-
देवभोग्यताम् । त्रिदिव्य वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिश्च स्वभोगावसरमुद्यमनं
तत्कालापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुत्वत्सवं तथैवा-

सर्वेऽपि देहकरणद्रोषा गृह्यन्ते । एतस्माद्द्रूपादिति ॥ व्याख्यातस्या-
नुवादमात्मम् । उत्साहवतां देवानां यथोक्तामृतोपजीवित्वमित्यत्र लो-
कप्रसिद्धिमनुकूलयति । न ह्येति ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य स्वाधिकारे ध्यानविधिं दर्शयति ।
स य इति ॥ वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् ।
एतदित्यस्माकं मधु निर्दर्शयति । एवं शब्दार्थं विशदयति । यथोदित-

॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्द्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अन्नन्ति न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्ये तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रुद्राणामिवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्ये तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामिव तावदाधिपत्यं

भुभवति । कियन्तं कालं विद्वांसदृष्टतमुपजीवतीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चा-
त्पृथीच्यामस्तमेता तावद्दृष्ट्वा भोगकालस्तावन्तमेव कालं
वसूनामाधिपत्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्म्मपरतन्त्रो देवानामन्नभूतः ।
किन्तुर्ह्ययमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराङ्गावश्चाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्गुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानम् ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

मिति ॥ तत्रैव सुसुक्तक्रमेणैवेत्यर्थः । भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं नि-
र्द्धारयति । कियन्तमिति ॥ आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोस्तात्-
पर्यभाह । न यथेति ॥ ६ ॥

प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयसङ्गा द्वितीयममृतमात्रित्वं तर्ह्य-
यति अवेति ॥ विद्याफलं कथयति । स यावदिति ॥ यावद्दृष्ट्वा भो-
गकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां भोगकालः । यथा प्रथमममृतमध्यायिनां

स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यत्तृतीय-
यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन
न वै देवा अन्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृष्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
तस्माद्रूपपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृष्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्रूपपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो
दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
देता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
पत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ
यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन
न वै देवा अन्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
द्विगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता इद्राणां
तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

बसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्यायिनामपि इद्रैस्तुल्यो भोग-
काल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एतरामृतध्यायिनां फलानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्ययेषु
पुरस्तादक्षिणतोऽथस्तावत्त्वर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता ततो
दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेषुक्लम् । तथा ततो
द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावानादित्यानां भोग-
कालः । द्वितीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः । ततो द्विगुणेन
कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता तावान्मरुतां भोग-

तृष्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
 तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवा-
 मृतं दृष्ट्वा तृष्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये-
 तस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पञ्चा-
 दुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता
 दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं
 स्वाराज्यं पश्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्च-
 मममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै
 देवा अन्नन्ति न पिबन्त्ये तदेवामृतं दृष्ट्वा तृष्यन्ति
 ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्ये तस्माद्रूपा-
 दुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्याना-
 मेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृष्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्ये तस्मा-
 द्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

तथा पञ्चादुत्तरत ऊर्द्धमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्व-
 स्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराण्यं दर्शनम् ।
 सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य

कालः । पशुषांश्चतुर्धाऽपि तावानेव भोगकालः । ततो द्विगुणेन
 कालेनोर्द्धमुदेता अथस्तादस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकालः । पञ्चमा-
 न्ततश्चिन्तकानामपि तावानेवेत्यर्थः । यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकाशापेक्षया
 द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्युक्तम् । तत्पराश्विद्वन्मिति

उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता विस्तावद्रुद्धं उदेता
ऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् ॥ मानसोत्तरस्य मूर्ध्वनिमेरोः
प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति ॥

शङ्कने । पूर्वस्मात्पूर्वस्मादिति ॥ कथं तुल्यत्वं स्यात् अथास्य पुराणवि-
रुद्धतेत्याशङ्क्याह । सवितृश्चेति ॥

उक्तमेव सङ्क्षिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मेरोः प्राका-
रवत्परितः स्थितस्य मूर्ध्वनि संलग्नस्य चक्राख्यस्य सवितृर्मेरोः प्रदक्षिणा-
वृत्तेस्तुल्यत्वात् । कालाधिक्ये कारणाभावाच्च । चतसृष्वपि पुरीषु उदयः-
स्तमयकालस्य तुल्यत्वम् ॥ उक्तं हि विष्णुपुराणे । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्
स्युश्लेष पुरात्रयम् । विकर्षणौ द्वौ विकर्षस्यस्त्रीनुकोणान् हे पुरे तथेति ॥
सैङ्गे चोक्तम् । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः स्थिता पुरी । दक्षिणे
भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तामु दिग्देवताः
स्थिताः । अमरावतो संयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालो-
परिष्टान्तु सर्वतो दक्षिणायने । काष्ठांगतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबो-
धत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषुरिव धावति । पुरान्तगो यदा भानुः
शक्रस्य भवति प्रभुः । सर्व्यः सांयामनः सौरो हृदयो दृश्यते द्विजाः ।
स एवं सुखवत्यन्तु निशान्तस्यः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभायां
विश्वदृग्बिभुः ॥ मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ वारितस्कारः । तथा
संयमिनी प्राप्य सुखाच्चैव विभां स्तगः ॥ यदा पराङ्गस्त्वाम्नेयां पूष्वाङ्गो
नैर्ऋते द्विजाः । तदा त्वपररात्रश्च वायुभागे सुदारुणः ॥ ऐशान्यां पृथ्वी-
रात्रस्तु गतिरेषस्य सर्व्वत इति ॥ तथा सोपरिष्टादमरावत्यास्तिष्ठन्-
मध्याङ्गं तत्रैशकोणस्थानां तृतीययामाम्नेयकोणस्थानामाद्ययामं संय-
मिन्यां उदयं चकारेति । सविता एवं यदा यास्ये मध्याङ्गे तिष्ठति
तदैन्द्रे अस्तमयः । अग्नेये तृतीययामः । नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः ।
वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याङ्गस्तदा यास्येऽस्तमयः । नैर्ऋति-
कोणे तृतीयो यामः । वायव्ये प्रथमयामः । सौम्ये उदयम् । यदा च

अलोक्तः परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां
द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयश्च नाम
सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
श्चास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवासिनाञ्च
प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नापि नैवो-
देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् ॥

सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः । वायव्ये तृतीययामः । ईशानकोषे
प्रथमो यामः । एन्द्रे उदयः । तथाग्नेये कोषे वर्त्तमानस्तत्स्थानां मध्यं
दिनम् । यमेन्द्रपुष्योराद्यतृतीययामौ । नैर्ऋतीशानकोणयोरुदयास्तमयौ
चकारोत्थेवं सर्वासु दिक्षु चेति पौराणिके दर्शने तद्विरुद्धमिदं श्रुत्वोक्त-
मित्यर्थः ॥

यद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथाकथञ्चिद्विरोधपरि-
हारं द्रविडाचार्योक्तमुपपादयति । अत्रेति ॥ यदाऽमरावती शून्या
स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्तादुदेतीति प्रयोगशून्यत्वाद्दृष्टानां भोगान्तः ।
एवमुत्तरायणं पुरीणां विनाशे द्विगुणकालेन रुद्रादीनां भोगश्च्यतिः ॥
अत इमां वचनव्यक्तिमान्त्रित्य तमेव परिहारमाह । अमरावत्यादीना-
मिति ॥ तथापि कथं विरोधसमाधिस्तत्राह । उदयश्चेति ॥ यैर्यत्र
दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः । तिरोधानञ्च यत्रैति तदेवास्तमयं
रवेः ॥ नैवास्तमयमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमये नाम दर्शना-
दर्शने रवेरिति ॥ अमरावत्यादिपुरीषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोत्तो-
द्वासकालद्वैगुण्यमस्तु । आस्ताञ्च दर्शने सवितुरुदयास्तमयौ । स वा एष
न कदाचनास्तायेति नोदेतीति श्रुतेर्वस्तुतो नोदयास्तमयौ स्त स्तथाच
पुरीषु तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुरुदयास्तमयकालवैषम्यमयुक्तमित्याश-
ङ्गाह । तन्निवासिनाञ्चेति ॥ भोगकालद्वैगुण्यं सवितुर्गतेराधिक्यापे-
क्षया न श्रुत्वोच्यते येन पुराणविरोधः किन्त्वमरावत्यादीनां पुरीणां
दैव्योपहृतानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरपुरीणां द्विगुणेन कालेनोद्वासा-
त्तदपेक्षयोत्तरोत्तरस्थानेषु भोगकाले द्वैगुण्यं श्रुत्वोक्तमिति भावः ॥

तथाऽमरावत्याः सकाशाद्द्विगुणकालं सांयमिनी पुरी
वसत्यतस्त्रिवांसिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
रतोऽस्तेतीत्युच्यतेऽस्मद्बुद्धिश्चापेक्ष्य तथोत्तरास्त्रिपुरीषु
योजना । सर्वेषाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां
मध्याङ्गगतः सविता तदा सांयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
मध्याङ्गगोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

अथोद्वासकालाधिक्याङ्गोद्युतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमत
प्राह । तथेति । यथोद्वासकाब्दैर्गुण्यसुक्तं तददिति यावत् । अमरा-
वतीनिवासिप्राणिवर्गामेक्षया संयमिनीनिवासिनः प्राणिनः प्रति द्विगु-
णेन कालेन सवितरुदयास्तमयाविति युक्तं वक्तुम् । दशेनादर्शनयो-
र्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणोत्तरयोरुद-
यास्तमयौ । तत्तद्दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव तद्भावात् । अस्मद्द्विमपेक्ष्य तु
दक्षिणत उदेति उत्तरतश्च स्तेतीत्युच्यते । इव शब्दस्तयोस्तन्निवासिज-
नापेक्षया दक्षिणोत्तरस्थयोरसन्त्वं द्योतयतीत्यर्थः ॥ यथाऽमरावत्यपेक्षया
संयमिन्यामुद्वासकालाधिक्यसुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया
विभायां तत्कालाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति ॥ संयमिनीञ्चान्तर्भाष्य
वक्तवचनम् ॥ इतश्चास्मद्द्विमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह ।
सर्वेषाञ्चेति ॥ उद्यन्तमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वान्नो रः
सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वपरदिग्विभा-
गाद्ब्र तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनम् । किन्त्वस्मद्दृष्ट्य-
पेक्षयैवेत्यर्थः । उद्वासकालद्द्विगुण्यापेक्षया भोगकालद्द्विगुण्यमित्युक्तम् ॥
सम्भवति सवितरुणत्याधिक्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य
पुराणविरोधसमाधानं सम्भवान्नैवमित्याह । यदेत्यादिना ॥

तद्योत्तरस्थानं प्रदक्षिणात्ते सुल्यत्वात् । इलाहृतवासिनां
सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध
इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते । पर्वतोर्द्धच्छिद्रप्रवेशात्स-
वित्प्रकाशस्य । तथर्गाद्यस्तोपजीविनामस्तानाञ्च द्विगु-
णोत्तरोत्तरवीथ्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यलिङ्गेन ।

यथा संयमित्यां मध्याङ्गो वाक्यसद्यन् भवति तथा तस्यां
मध्याङ्गो विभायासद्यन् दृश्यत इत्याह । तथेति ॥ उक्तञ्च वायुप्रोक्ते ।
मध्यग्लमरावत्यां यावद्भवति भास्करः । वैवस्वते संयमन उदयंस्तत्र
दृश्यते ॥ सुखायामर्द्धरात्रश्च विभायामस्तमेति चेति । कथं पुनः स याव-
दादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता हिस्तावदूर्ध्वं उदेताऽर्वागस्त-
मेतेत्युच्यते । न हि तत्रोद्गासकालस्य बाधितत्वमस्ति वेनोदयास्तमय-
कालाधिक्याङ्गागकालाधिक्यं स्यादत आह । इलाहृतेति ॥ मेरोश्चतु-
र्दिशमिलाहृतं नाम वर्षं प्रसिद्धम् । तद्विवासिनां प्राणिनामुभयतः पर्व-
ताभ्यां मानसोत्तररमुमेरुभ्यां प्राकारस्थानीयाभ्यामुभयोर्द्धस्थितमाहाक्षे-
णाविनिवारितादित्यरश्मीनामूर्द्धसुदेताऽर्वागस्तमेता च सविता दृश्यते ।
इवशब्दस्तूदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वद्योतनार्थः ॥ कथं सवितोर्द्धः सद्-
देत्यर्वागस्तमेति तत्राह । पर्वतेति ॥ सर्वाहृतप्रकाशस्य पर्वतयोर्प-
रितने च्छिद्रे प्रवेशादधोवर्तिनाम्प्राणिनामुपरि प्रसारितनेत्राणां सावित्वं
प्रकाशं पश्यतां तत्रोद्यन्नेव सवितोपलभ्यते प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽध-
स्तादिवस्तमेति । यद्योपरिष्ठादत्स्यैरुपलभ्यमानो मेघस्ततो दूराद्दृश्यो
भूतललग्नश्चेत्तेवावसीयते तथेहापीत्यर्थः ॥ भोगकालस्याविरोधेनाधिक्य-
मापाद्य तेनैव लिङ्गेनातिशयवत्त्वमस्मृतादेरपि कथयति । तथेति ॥ भोग-
कालाधिक्ये सतीति यावत् । अनुमीयते कल्पते । यस्तु भोगकाल-
माकलयोद्यमनानन्तरं तदभावं ज्ञात्वोपरमणमग्न्यादिसुखत्वं दृष्टिमात्रेण

अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैरोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

उद्यमनसवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानम् ॥
८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमि-
त्तमनुग्रहं तत्कर्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्या-
त्मनि संहृत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्ध्वः
सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावात्-
स्वात्मस्थो नैरोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्येव स्थाता । तत्र कश्चिद्द्विद्वान् वज्रादिसमाचरणो
रोहिताद्यष्टतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं मविता-
रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सन्नेतं मन्त्रं हृष्टोत्थितोऽन्यस्मै
पृष्टवते जगद् यतस्वमागतो ब्रह्मतीकात्किन्तवाप्यहो-

दृग्निमत्वं तद्वत्त्वं विदुषोऽपि कल्प्यते देवैः सममित्याह । उद्यमनेति ॥
पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथावदुक्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण सुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवरुणाह ।
कृत्वैत्यादिना ॥ तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति । तच्छब्दार्थः ।
ऊर्ध्वः सन्नब्रह्मीभूतो वर्त्तमान इति यावत् । आत्मन्युदेत्यस्य भङ्गिन्नि
प्रकाशं लब्धत्वेतत् । स्थातेति प्रयोगात्कर्मसुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र
विद्वदनुभवं प्रमाण्यति । तत्रेति ॥ क्रमसुक्तिः सप्रस्यर्थः । यथोक्तक्रमे-
णासौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादिना पञ्चाष्टतत्वेन स्थितमित्यर्थः ।
स्वमात्मानं वेद्यतया विद्वदत्तसम्भूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याह्यप्येय

न निम्नोच्च नोदियाय कदाचन देवास्तेनाह
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्नोच्चति सदाहिवा हैवास्मै
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ।

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदम् । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकादागतस्स्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्तृच्छसि । न
 हि तत्र निम्नोच्चास्तमगमत्सविता न चोदीयायोद्गतः
 कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः शपथमिव प्रतिषेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धे-
 यमप्राप्तिर्ब्रह्मणो माभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

मृद्धीत्वेत्येतत् ॥ कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ लब्ध-
 ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मविब्रह्मणो वियुक्तावस्थायां केनचित् पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्तत्रेति ॥ श्लोकसुपादाय व्याक-
 रोति । न वै तत्रेति । न निम्नोच्चेति ॥ निम्नोच्चत्यस्यार्थं शान्दसः
 प्रयोगः । इतिषब्दः पूर्वार्द्धव्याख्यासमाप्त्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धस्यत्यापयति ॥
 उदयास्तमयेति ॥ श्लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि नोदयास्त-
 मयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन शपथं कुर्वन् परिहरतीत्यर्थः ॥ एवं
 मन्त्रवक्त्रं शपथद्वारा निश्चीतेऽर्थे न हेत्वाद्या किमर्थां श्रुतिरित्याश-

तद्वैतब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुहालकायारुणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्जे-

श्रुतिर्न ह वा अस्मै । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न भिन्नोचति
नास्तमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽस्मै सकृद्दिवा हैव सदैवाहर्भवति
स्वयं ज्योतिष्ठाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदं गुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्यं प्रत्यस्तसम्बन्धश्च यच्चान्यद-
वोचाम एवं जानातोत्यर्थः । विहानुदयास्तमयकाला-
परिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्वैतम्बुधुञ्जानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि
मनवे । मनुरिच्छाक्कादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्वांस्येति
ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तद्वैतम्बुधुञ्जानमुहाल-
कायारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

ह्याह । सत्यमिति ॥ न हेत्याद्यां श्रुतिभादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥
ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह । वेदगुह्यमिति ॥

एवं शब्दभादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादि त्वयं तिर-
चीनवंशो मध्यपूपो मधुनाद्याचेत्येवं रूपमित्यर्थः । प्रत्यस्तसम्बन्धं च
लोहितताद्यास्तैस्त्रैकैकवस्त्रादीनां सम्बन्धमित्यर्थः । अन्यदित्युद्यमनसंवेद्यना-
दि स्मृत्ये ॥ उक्तविद्याफलसप्तसंहरति । विहानिति ननुविद्या सफला ज्ञे-
दुक्ता तर्हि किञ्चररपन्थेनेत्याशङ्क्याह । तद्वैतदिति ॥ स्तुतिमेवाभिनयति ।
ब्रह्मादीति ॥ तद्वैतदुहालकायेत्यादिना विद्याया वोम्बं पालं प्रदर्श-
तव्याचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्वर्हमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति । तस्य परोक्षत्वं व्याकर्त्त-

ष्टाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वान्ते-
वासिने ॥५॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥६॥ ११ ॥

इदं वाव तद्यथोक्तम् । अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योष्यायान्तेवासिने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनाम् । कस्मात् पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः क्षतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित् पृथिवीमद्भिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्कुर्यार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्पन्नां
भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्कुर्यो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भूयो बद्धतरफलमित्यर्थः । हिरभ्यास
आदरार्थः ॥ ११ ॥

यति इदं वावेति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति पूर्वेषामव-
नियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह । अन्योऽपीति ॥

पात्वान्तरमनुजानाति प्राणाय्यावेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां पात्वान्तरं
प्रत्याषटे । नेति ॥ तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वयमित्यर्थः । निर्द्वा-
रये षष्ठी । आचार्यो विद्यादाता । आदिप्रदाह्नदयो चोत्रियो
विधावो च गृह्यते ॥ सर्वेषामर्थिनामत्वाधिकारमाद्यह्य दूषयति । कस्मा-
दिस्त्रादिना ॥ आचार्यावेति पुनरुपादानं क्रियापदेन तस्मान्प्रयथोत-
नार्थं विश्यायामादरो वा । सुख्यमधिकारकारित्वं कस्यतीति भावः ॥११॥

यत एवमतिशयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्रीहारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्स्वनेकषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानहारतयो-

गतेन यन्मेनोत्तरयन्वस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति ॥ सवितृहारकब्रह्मविद्यानन्तरं तद्देवतागायत्रीहारेण तद्विद्योपदिश्यत इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां किं गायत्रुपदेशे नेत्याशङ्काह । गायत्रीति ॥

तथापि छन्दोऽन्तराणि विहाय किमिति गायत्रीहारैव ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह । सत्स्विति ॥ ब्रह्मज्ञानहारतया तदुपायतयेत्यर्थः ॥ प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति ॥ सोमस्त्राहरणभानयनम् । तत्र साधनत्वं गायत्रीच्छन्दःस्नानान्तरां याजकैरिष्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः सोमहरणमिच्छन्ति छन्दसां गायत्रीत्वित्युज्जगतीनां तादर्थ्येन नियोगे जगतीत्वित्युभौ मध्ये मार्गमशक्या निहन्तौ । गायत्री सोमं प्राप्य रक्षिणस्तस्य विजित्य तं देवेभ्यः सोमाहरदिति । ऐतरेयकब्राह्मणे सोमो वै राजाऽसृष्टिं ह्येकं आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्प्राधान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुनरमाह । इतरेति ॥ उष्णिगनुष्टुप् प्रभृतीनीतराणि छन्दांसि तेषां पादयोऽन्तराणि सप्ताष्टादिमङ्गलानि तेषामाहरणसुपादानं गायत्र्युपरैः पादयः षड्भिः क्रियते ऽधिकसङ्ख्यायान्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवासम्भवादितरेषु छन्दःसु गायत्र्या व्याप्रेष प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीव्यतिरिक्तयोस्त्रित्युज्जगतीच्छन्दसोः सोमाहरणे उद्यतयोरसङ्गयोर्नाममध्ये जगत्त्वा त्त्वक्तानि त्रीण्यन्तराणि त्रितुभा चैकमक्षरम् । तदष्टाष्टवारिंशदक्षरा जगती पञ्चचत्वारिंशदक्षरा संहत्ता । चतस्रवारिंशदक्षरा त्रितुप् त्रिचत्वारिंशदक्षरा संहत्ता । तत्र

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छन्दोऽहरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्ता च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
मातरमिव हित्वा सुहतरां गायत्रीं ततोऽन्यदुहतरं
न प्रतिपद्यते यद्योक्तं ब्रह्मापीति । तस्यामत्यन्तगौ-
रवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च स्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्यैव ।

गायत्री सोममाहरति त्वक्तानामहराणामाहरणेन पूर्णतां तयोरा-
वद्यते । व्य प्य स्थिता तेन तत्राधान्यमित्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वाणि प्रातःसवनं माध्यन्दिनं
सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं मिश्रणम् । गायत्रं
प्रातःसवणम् । त्रैलोक्यं माध्यन्दिनं सवनम् । जागतं तृतीयसवनमिति
स्थिते त्रिदुःस्रगत्वोर्गायत्रीव्याप्तेरुक्तत्वात्सत्याच्च पदाभ्यां मुखेन च
सोमाहरणद्वारेण सवनत्वसम्बन्धादतश्च तस्या अस्ति यज्ञे प्राधान्य-
मित्यर्थः ॥ कर्माणि तत्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्राधान्य-
मित्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥ ब्रह्मविद्यायास्तत्राधान्यमिति शेषः ॥
गायत्रीमेवात्मन्त्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मोत्पत्तौ लोकप्रसिद्धिमनुकूलवति ।
तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानद्वारेणोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्यु-
पसङ्हरति । अत इति ॥ तथा चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपा-
धिकं ब्रह्मोपास्यमितिप्रतिजानीते । गायत्रीति ॥ निपातत्वाद् य व्याचष्टे ।
वै इति । अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटयन्निदमित्यादि व्याकरोति । इद-
मिति ॥ यदिदं सर्वं गायत्र्यैवेति योजना ॥ गायत्र्याः सर्वात्मत्वाद्ब्रह्म-

गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च चायते
 च ॥ १ ॥ या वै सां गायत्री यं वा ऽवसा येयं
 पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

तस्याञ्छब्दोमावायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-
 कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीम् ॥

वाग्वै गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतम् । तस्मात् वाक्
 शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति असौ
 गौरसावश्च इति त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्वाभैषीः किं ते भय-
 मुत्थितमित्यादि । सर्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा त्रातः
 स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्वैव तद्गायति
 च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्वा गानात्त्रात्वाच्च गायत्वा
 गायत्रीत्वम् । या वै सैव लक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं
 वाव सा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्वमुच्यते ।
 सर्वभूतसम्बन्धात् । कथं सर्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

इच्छोपासितुं श्चेत्तन्वानुपपत्तमायङ्गानन्तरवाक्ये नोत्तरमाह । तस्मा
 इति ।

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याद्यङ्गं तस्माः सर्वभूतसम्बन्धं दर्शयति ।
 वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । वच्चादिति ॥ भवत्वेवं वाचः-
 स्वरूपं गायत्रास्तु किमायातं तदाह यद्वागिति ॥ गायत्री-
 नामनिर्वचनादपि वाच्युक्तं गायत्राभेदेऽप्यमित्याह । गाना-
 दिति ॥ अस्तिहि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यत्वं च वाच-
 कातिरेकेण निरूपयन्नास्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूतात्मकेत्युक्तम् ।
 इदानीं तस्मा विधानरमाह । या वै वेति ॥ एवं वक्ष्यन्तं

नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽव
 सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः
 प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पु-
 रुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे
 हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव

यस्मात्सर्वं स्यावरजइमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं
 नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्या एवं भूत-
 प्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
 वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव । तस्मिन् यदिद-
 मस्मिन्पुरुषे कार्यकारणसङ्गते जीवति शरीरं पार्थिव-
 त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि-
 न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अन्तः पृथि-
 वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री ।
 एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वैतत्पुरुषे

व्याचष्टे । सर्वेति ॥ गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं
 प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्याः सर्वभूतसम्बन्ध-
 स्तोत्रत्वात् पृथिव्यास्तत्सम्बन्धोद्यपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमिति ॥
 सर्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । अथेति ॥ सर्वमिति
 गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति । वा वा इति ॥ गायत्र्यास्मिन्
 पृथिवीमनूद्य तस्या गायत्रीशरीरबोधभेदे हेतुमाह । पार्थिवत्वादिति ॥
 इदानीं गायत्रीशरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति । कथमित्यादिना ॥

नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायाञ्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा

शरीरं गायत्रीदं वाच तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्हीमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयम् ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंसन् सर्वभूतानीति श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादा ऊन्देरूपा सती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतर्षिष्वीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वम् । अन्यथा षड्विधसङ्ख्यापूरणानुप-

प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या
हृदयत्वमावेदयति । यदेतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्याश्चैकत्वं प्रश्न-
पूर्वकं विदूष्यति । एतदित्यादिना ॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । तदेवेति ॥ प्राणानां भूतशब्दवा-
च्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादिभावः सम्भवति ॥
तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याह । प्राणो हीति ॥ अहिं-
सावाक्येऽपि प्राणपरं मरणं प्रतिषिध्यते तथा भूतशब्दसत्त्वं प्रतीतिगोचरो
भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥ आध्यानशेषत्वेन गायत्र्याश्चतुष्पादत्वं दर्शयति ।
सैषेति ॥ लक्षयित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति । षड्विधेति ॥
गायत्रीहृदययोः सर्वभूतसम्बन्धसिद्धार्थसुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गायत्री-
प्रभेदेत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । वाक्प्राणयोरिति ॥ विधि-
पक्षे वाक्यशेषयोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः । तस्मिन्नर्थे

भूतानि त्रिपादस्याहृतं दिव्यीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्द्वा पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्वा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं

पत्तेः । तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गाय-
त्रीमुखेनोक्तम् । अत्रापि मन्त्रेणाभ्यनुक्तं प्रकाशितम् । तावा-
नस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः
यावाञ्चतुष्पात् षड्विधञ्च ब्रह्मणो विकारः पादो गाय-
त्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्र्या-
ख्याद्वा चारम्भणमात्रान्ततो ज्यायान्महत्तरञ्च परमार्थस-
त्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात्पूरीशयनाञ्च । तस्यास्य
पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽबन्दादीनि सस्थावरज-
ङ्गमानि । त्रिपात्तयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपात् । त्रिपादहृतं
पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्म-
न्यवस्थितमित्यर्थ इति । यद्वैतत्रिपादहृतं गायत्रीमुखे-
नोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव । तद्योऽयं प्रसिद्धो वहिर्द्वा
वहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्वा पुरुषा-

वत् भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणभेदात् षड्विधां गायत्रीमनुचिन्त्याज-
हृत्तन्त्रयया तदवच्छिन्नब्रह्मत्वं तदनुचिन्नेवेदिति तच्छेषत्वेनैव पूर्वोक्ते
स्थिते सतीत्यर्थः । समस्तस्य पादाविभागविशिष्टस्येति वावत् । विस्तार-
मेव विष्टयोति । यावानिति ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति
वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि । वाचारम्भणमात्रादिति ॥ परमार्थ-
सत्यत्वे हेतुमाह । विकार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति ।
तस्येति ॥ आदिपदेन वायुराकाशश्चेत्त्वभयसक्तम् ॥ ततो ज्यायावि-

वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्त-
पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥ अयं वाव स योऽयमन्त-
हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णं अप्रवर्त्ति पूर्णमप्र-

दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर
आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
योऽयमन्तहृदये पुण्डरीक आकाशः । कथमेकस्य सत
आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते वाङ्मोन्द्रियविषये
जागरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । अतः शरीरे
स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नानुपस्थितो हृद-
यस्थे पुनर्नभसि न कञ्चन कामयते न कञ्चन स्वप्नं
पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य
स्थानम् । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानम् ।
वह्निर्द्वा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
समाधानस्थानस्तुतः । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

त्वादि स्फुरत्यति । त्रिपादिति ॥ समस्तस्य सर्वप्रपञ्चात्मकस्यैतदर्थः । अत-
विति शब्दो मन्त्रसमायर्थः ॥ यदुब्रह्मगायत्रप्रवृत्तिरसुषुप्तस्य सक्तं हृदयाकाशे
तदुध्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमवतारयति । यदुवैतदित्यादिना ॥
एकस्याकाशस्य कथं त्रैविध्यसक्तमिति शङ्कते । कथमिति ॥ औपाधि-
कत्रैविध्यमविवक्ष्यमिति परिहरति । उच्यते इति ॥ वाङ्मोन्द्रियविषयत्वं
तद्विषयशब्दाद्याप्तयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीतिसम्बन्धः ॥ न कञ्चनेत्या-
दिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं निषिध्यते ॥ निषेधफलमाह ।
अत इति ॥ सर्वान्दुःखं स्तूतं वासनामयञ्च तद्विद्वत्स्या निरूप्यमाणं हृद-
याकाशमित्यर्थः ॥ औपाधिकत्रैविध्यसुपसंहरति । अत इति ॥ तथापि

वर्त्तिनींश्च श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥

१२ ॥

ज्ञेत्वं विशिष्यते । अर्द्धतस्तु कुरुक्षेत्रमर्द्धतस्तु पृथूदकमिति
तद्वत् । तदेतद्द्वार्द्वाकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यम् । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्ति न कुतश्चित्प्रवर्त्तितुं शीलमस्येति
अप्रवर्त्ति तदनुच्छित्तिधर्मरुम् । यथान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नान्युच्छित्तिधर्मकाणि न तथा हार्द्दं नभः पूर्णम-
प्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते
दृष्टम् । य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानाती-
हैव जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

किमित्यनेन क्रमेणाकाशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तत्राह । वर्द्धिर्हेति ॥
स्यानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ अत्र कुरुक्षेत्रमर्द्धतोऽर्द्ध-
स्यानीयं पृथूदकमपि तथेति द्विदक्युगलमिव तदुभयं लोकत्रयापेक्षया-
विशिष्टतरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेत्तत्रात्र परि-
च्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ पूर्णत्वेन जन्मनाश-
न्यून्यत्वं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तीति ॥ प्रधानफलत्वं ध्यावर्त्तयति ।
गुणफलमिति ॥ दृष्टफलं स्वर्गाप्तिरिति दृष्टमित्युक्तं ज्ञानमेव विशिनष्टि ।
रुद्धेवेति ॥ वर्त्तमानो देहः सप्तस्वर्गः । यो विद्वानेव स यथोक्तं फलं लभत
इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः
स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपास-
नाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा लोके
द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्तार्था भवन्ति
तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एतस्यान-
न्तरनिर्द्दिष्टस्य पञ्च पञ्चसङ्ख्याका देवानां सुषयो देव-
सुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादि-
भीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृद-
यस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागतं यच्छिद्रं
द्वारं स प्राणस्तस्यस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागनितीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाह्यप्राण इति श्रुतेः ।

वक्ष्यमाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्त्तयितुमुत्तर-
पत्रस्य तात्पर्यमाह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन तद्गतो विशेषो
ऋह्यते ॥ ब्रह्मण्युपासनेनाप्रसिद्धतो द्वारपालोपास्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह ।
यथेति ॥ इति तदुपास्तिरर्धवतीति शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मवि-
षयः । स्वर्गलोकमित जर्द्धो विसृक्ता नेति श्रुत्यन्तरात् ॥

देवसुषित्वं साधयति । देवैरिति ॥ स्वर्गलोकस्य परस्थात्मनो भव-
नभावतनं तस्येति यावत् । प्राक्तेनावस्थाभायङ्गोक्तम् । पूर्वाभिमुख-
स्येति ॥ तस्यस्तेनेति ॥ तच्छब्दो हृदयविषयः । तेनैवेति प्राणविषय-
स्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तं स्वातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्करावम् । न हि
चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि बाह्यस्य तत्सम्बन्धे निवन्धनमस्ति
तत्राह । चक्षुरिति ॥ अधिष्ठात्वेनादित्यं चक्षुषि प्रतिष्ठितसक्तस्य प्रा-

त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्वन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव श्लोका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति ऊतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्वेतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणा-
न्नादत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत ।
ततस्तेजस्वान्नादश्चामयावित्परहितो भवति य एवं वेद
तस्यै तद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यं च फलम् ॥

हृकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शनकरणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षु-
मित्यर्थः ॥ प्राणादित्ययोरेक्ये प्रमाणमाह । आदित्यो हेति ॥ कथं यथो-
क्तस्यादित्यस्य हृदयसुविहारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि
तदाऽनेन क्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र न्यूनतरं प्रमाण-
यति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन चक्षुरा-
दित्ययोराध्यानं युक्तमित्याह । प्राण्येति ॥ आश्रयशब्देन रूपाणि हृदय-
श्लोकेन युक्तो वा आदित्यश्चक्षुषोर्देवतादधिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे
वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति ॥ न हि प्राण्ये तन्ने सर्वस्य तन्नि-
स्तादात्मप्रसन्तरेण सम्भवतीति भावः । तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं
प्रतिपित्सुः पुरुषस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति
सम्बन्धः ॥

किमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने निदुच्छते तत्राह ।
रुर्गेति ॥ तथापि कथं यथोक्तगुणद्वयवैशिष्ट्यं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः सि-

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छीघ्रं
स चन्द्रमास्तदेतच्छीघ्रं यशश्चेत्युपासीत श्रीमा-
न्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिसत्स्यो वायुविशेषः स वीर्य-
वत्कर्म्म कुर्वन्विष्टह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽग्निनीति
व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छीतमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥

अत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्व-
वत्तदेतच्छीघ्रं विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्त्र हेतुत्वमत-
स्ताभ्यां शीत्वं ज्ञानान्त्रवतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशो-
हेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम् ॥

ध्यति ॥ तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति ॥ एतन्प्राणास्त्वं ब्रह्म ।
अभयरूपेषु तेजस्वी तथाच तेजोगुणविशिष्टतया तदुपासनामर्हति ।
सवितृत्वात्तदत्वं इष्टिद्वारेणादित्याज्जायते इष्टिरित्यादौ इष्टमतश्चाद्यस्य
तदाद्यश्चेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवितरूपं प्राणास्त्वं ब्रह्म ध्याना-
र्हमित्यर्थः ॥ किन्नाहं सत्त्वं फलमिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य
पूर्वदिगवस्थितच्छिद्रं सम्बन्धत्वेन प्राणसृष्ट्या व्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति
क्षितवमितरसम्बद्धसुपासनात्त्वाह । अथेति ॥ वीर्यवत्कर्म्म कुर्वन्प्राण
इति सम्बन्धः । प्राणापानौ विष्टह्य विरुध्य वा अश्वमनिति पक्षान्तरं
नानास्तत्सम्बन्धमर्षसु विविधमनितिचेष्टत इति विकल्पान्तरं तेन सम्बन्धः
श्रोत्रस्य शुक्लत्वाद्वागार्थो मनस्यः । यथा श्रोत्रस्य ध्यानेन सम्बन्धस्तथा
चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्तत्शुक्लत्वादेव ध्यानार्हतया पाह्य इत्याह ॥
तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे शुक्लान्तरमनुकूलवति । श्रोत्रेणेति ॥
यद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते सृष्टा इति श्रुते-

अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः सोऽपानः सा वाक्
 सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मव-
 र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
 योऽस्योदङ्मुषिः स समानस्तन्मनः स पञ्चन्यः

अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः पश्चिमस्तत्स्यो वायुविशेषः स
 मूलपुरीषाद्यपनयन्मघोऽनितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥
 तत्सम्बन्धान्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनि-
 मित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् ॥ अग्निसम्बन्धाद्बृत्तस्वाध्यायस्य ।

रित्त्वर्थः । मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्व्यानात्कत्वं व्याने हृष्यतीत्यादि-
 वाक्येषाद्बोधयेदित्त्वर्थः । तदेतद्व्यानात्कत्वं ब्रह्म श्रीच यथचेत्याभ्यां गुणा-
 भ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ कथं तस्य गुणद्वयवतो ध्यानमित्याशङ्क्य ओत्स
 ज्ञानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽस्य हेतुत्वात्तयोराश्रयत्वे तदात्मनो व्यानस्यापि तद्-
 गुणोपपत्तिरित्याह । ओत्सेति ॥ व्यानात्सब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति ।
 ज्ञानेति ॥ उक्तस्य ब्रह्मणो गुणद्वयसम्भवोऽतःशब्दार्थः । श्रीमानित्यादि-
 वाक्यभादिशब्दार्थः । समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः ॥ हृदयस्य
 पश्चिमदिगवस्थितमुषिसम्बन्धत्वेनापानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्वोऽन्व-
 सम्बन्धं ध्येयमित्याह । अथ योऽस्येति ॥ सोऽपान इत्यस्यार्थमाह ।
 तस्य इति ॥ सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे व्युत्पा-
 दयति । मूलेति ॥ आदिशब्देन युक्तादि ऋच्छते ॥ यथा चक्षुषः ओ-
 त्स्य प्राणत्वं व्यानत्वञ्चोक्तं तथा वागपानो भवत्पाने हृष्यतीत्यादिच्छते-
 रित्याह ॥ सा तथेति ॥

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्याहेः प्राणादिरूपत्वञ्जं तथावाचो-
 ऽधिष्ठाहत्वेन सम्बन्धादग्निस्तद्वारेणापानो भवतीत्याह । तद्वृत्तसम्बन्धा-
 दिति ॥ तदेतदपानात्कत्वं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां वि-

तदेतत्कीर्त्तिं च व्युष्टिश्चेत्पुपासीत कीर्त्तिमान्-
व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

अन्वयसनहेतुत्वादपानस्यान्वाद्यत्वम् । समानमन्वत् ॥ अथो
योऽस्योदङ्मुषिरुदङ्गतः सुषिसत्स्यो वायुविशेषः सोऽग्नि-
तपीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति ॥

मनसा वृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिंश्च ।
मनसो ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वात् । आत्नपरोक्षं विश्रुतत्वं
कीर्त्तिर्यथः । स्वकरणंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

श्रुत्सुपासीतेति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । वृत्तेति ॥ कथमपानाख्ये
ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिद्धतीत्यः शङ्कराग्निद्वारेणेत्याह । अग्निसम्बन्धा-
दिति ॥ तथापि कथमन्वाद्यत्वमित्याशङ्क्यापोदारेणेत्याह । अग्नेति ॥
ब्रह्मवर्चसोत्पादिफलवाक्ये श्रीमानित्यादित्यदिना तुल्यार्थत्वात् व्य-
ख्यानोपेक्षमित्याह । समानमिति ॥ हृदयस्थोत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन स-
मः नो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसम्बद्धसुपास्यमित्याह । अग्नेति ॥
समानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति । अग्नेतेति ॥ मनसः समाने सम्ब-
न्धः ॥ समाने दृश्यतीति श्रुतेर्पाह्य इत्याह । तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि
दृश्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति ॥ तदेव वाक्यशेषमात्रित्य तयोः सम्बन्धमाह ।
पर्जन्य इति ॥ श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं ब्रह्म पातनिकामाह ।
पर्जन्येति ॥ शेषः प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

* तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्या वायोरपि
कारणत्वेनाङ्गिः सम्बन्धात्तद्वारा मिथोऽपि तद्विद्विरित्याह । मनसेति ॥
तदेतत्समानाख्यं ब्रह्म कीर्त्तिंश्च व्युष्टिश्चेत्पुपासीत गुणभ्यामुपासीतेति
सम्बन्धः ॥ तद्विद्वं ब्रह्मणि कीर्त्तिरूपं शुभं साधयति । मनस

अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः
 स आकाशस्तदेतदोजस्य महश्चेत्युपासीत ओजस्यौ
 महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५० ॥ ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
 य एतानिव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते

लावण्यम् । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तित्वेति । समानमन्यत् ॥
 अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदान आपादतलादारभ्योर्ध्व-
 मुत्कमणादुत्कर्षार्थश्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायु-
 सादाधारश्चाकाशस्तदेतत् वायुवाकाशयोरोजोहेतुत्वा-
 दोजो बलं । महत्त्वाच्च मह इति ॥

इति ॥ व्युत्पत्त्यान्वयत्वं कीर्त्तेर्देशयति । आत्मेति ॥ ततो व्युत्पी-
 राचष्टे । स्वकरण्येति ॥ तामेवानुभवच्छ्रुतया कथयति । कान्ति-
 रिति ॥ कथं पुनर्देशगतस्य लावण्यस्य कीर्त्तिता संभाव्यते तत्त्वाद् ।
 ततश्चेति ॥ लावण्यं चार्थः । इत्यसङ्कीर्णगुणद्वयविशिष्टसुपासनं सिद्ध-
 मित्यर्थः ॥ कीर्त्तिमानित्यादिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना तुल्यार्थ-
 त्वादेव्याख्येयत्वमाह । समानमिति ॥ हृदयस्योर्ध्वच्छ्रुतवैशिष्ट्ये नोदानो
 वायुराकाशश्चेति त्रितयमन्वोन्वसम्बद्धसुपास्यमित्याह । अथ योऽस्येति ॥
 उत्कमणादुदान इति सम्बन्धः । उदाने ढप्पति वायुसृष्यतीति वाक्यशेष-
 मान्नित्याह । स वायुरिति ॥ वायुराकाशत्वमाधाराधेयसम्बन्धात्कौ
 ढप्पत्वाकाशसृष्यतीति श्रुतेचेत्याह । तदाधारश्चेति ॥ तदेतदुदानाख्यं
 ब्रह्म पूर्ववदोजो महश्चेत्याभ्यां विशिष्टसुपासीतेति सम्बन्धः ॥ उत्कमणादयं
 निर्दिशति । वायुवाकाशयोरिति ॥

स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो

समानमन्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धा-
त्पञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः
स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुःश्रोत्र-
वाङ्मनः प्राणैर्वह्निर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वा-
राणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया वाह्य-
विषयासङ्गोऽदृष्टप्रकृतत्वान्न हार्दब्रह्मणि मनसिष्ठति ॥
तस्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा-
इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान् स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदोपासो उपासनया वशीकरोति स
राजपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म ॥

ओजस्वीत्यादिवाक्यस्य कीर्त्तिं भानित्यादिना दृष्ट्याद्यन्तमाह । समान-
मिति ॥ तस्य ह वा एतस्तेत्यादिनोक्तमनुवदति । ते वा इति ॥ कथंतेब्रह्म-
पुरुषास्तत्याह । राजपुरुषा इति ॥ अपदिश्यन् इत्यर्थः ॥ तेषां द्वारपालत्वं
प्रपञ्चयति । एतैरिति ॥ तत्र स्वानुभवं प्रमाद्यति । प्रत्यक्षं हीति ॥ विवेक-
वैराग्याभ्यां वशीकृतश्रोत्रादिकरणप्राप्तयेतत्वाभावात्परोक्षशब्दादि-
विषये आसङ्गरूपान्बताकान्तत्वादित्यर्थः । इतैरेव विषयविषयैर्ब्रह्मप्राप्ति
द्वारैर्हि समाध्यादिना विदत्तानि इत्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मादिति ॥
ब्रह्मपुरुषानुक्ताननुद्य सफलसुपासनं दर्शयति । अत इति ॥ अनियतानां
चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं, नियतानां तु तत्प्राप्तिहेतुत्वमित्यतः-
शब्दार्थः । यथोक्तगुणविशिष्टत्वं चक्षुरादीनामादित्याद्यात्मकत्वम् ॥

दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेषु अतुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदि-

किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसे-
वनात् । तस्य चर्मापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम् ।
ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति स्वर्गलोक-
प्रतिपत्तिरेवैकं फलम् ॥ अथ यदसौ विद्वान् स्वर्गं लोकं
वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते यच्चोक्तं “त्रिपादस्याष्टतं दिवीति”
तदिदं लिङ्गेन चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरभाषादयितव्यम् ।
यथाग्न्यादिर्धूमादिलिङ्गेन ॥ तथा ह्येवमेवेदमिति यथोक्तेश्चै-

अदृष्टं फलसङ्गा इष्टफलमाह । किञ्चेति ॥ यथोक्तपुत्रोत्पत्तिर्विव-
क्तितब्रह्मप्राप्तावनुपयुक्तेत्याद्यहमाह । तस्य वैति ॥ पुत्रस्य ध्यानानुसारित्व
हेतुत्वं ततःशब्दार्थः । पारम्पर्येणोपासनाद्वारेणेति यावत् ॥ पुत्रस्य
ध्यानद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह । इति स्वर्गेति ॥ नासत्प्रापधिकं
ब्रह्मोपास्यं तादर्थ्येन द्वारपालोपास्तित्व कर्त्तव्या ततश्चाङ्गेषु श्रुतानि
फलानि सप्तद्वित्व प्रथमोपासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तम् । इदानीं विद्या
नरं प्रकौति ॥ अथ यदिति ॥ परस्ताद्दिवी दीप्यमानं ब्रह्म कौत्से
ज्योतिषि प्रतीकेऽभ्यस्य इष्टत्वश्रुतत्वाभ्यासुपासितव्यमिति त्रौतमर्थं सिद्ध-
पत्कृत्वाऽऽर्धिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह । यदसौ विद्वानिति ॥ वीराणां
वीर्यवतामादित्वादीनां पुरुषाणां सेवनादाध्यानादीति यावत् । लिङ्गेन
अर्थविशेषेण अर्थविशेषेण चेत्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमिति सङ्घिं
प्रति इष्टं श्रुतस्य मयेत्यापादयितव्यम् । अथवा इष्टत्वश्रुताभ्यां ब्रह्मणि
ध्यानासिद्धेरित्यर्थः । परस्य प्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने इष्टान्तमाह ।
यथेति ॥ विप्रतिपत्तं प्रति धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि यथा प्रत्याय्यते तथा
अर्थादिलिङ्गेन इष्टत्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्य

दमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः

॥ ७ ॥

दृढा प्रतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति अत आह । यदतोऽमुष्माद्दिवो द्युलोकात्परः परमिति लिङ्ग-
व्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदा प्रकाशत्वाद्दीप्यत
इव दीप्यत इत्युच्यते । अग्न्यादिवज्ज्वलनलक्षणया
दीप्तेरसम्भवाद्दिश्रतः पृष्ठेष्वित्येतस्य व्याख्यानं सर्वतः पृष्ठे-
ष्विति संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्वः ॥

ज्योतिषो लिङ्गेन प्रत्यायनं किमिति क्रियते तत्राह । तथा ह्रीति ।
लिङ्गद्वारा तस्य प्रत्यायने सति गुणद्वयविशिष्टभेदेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं
यथोक्ते परस्मिन्नुपास्यज्योतिषि दृढा धीः स्यात् । तसद्गुणस्य ज्योतिषो
ध्यानादित्यर्थः । भा भूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्याशेषोपासनमित्या-
शङ्क्याह । अनन्यत्वेनेति । कौत्सेयस्य ज्योतिषः सच्चिकर्षाज्जीवाभेद परि-
कल्प्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणोरेकतया निश्चय-
सार्थानुसिद्धति । अतो यथोक्तोपास्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ अथशब्दस्य विश्वा-
नरारम्भार्थत्वमभ्युपेत्यानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽवशिष्टाव्यप्यपराशयव-
तार्थं व्याकरोति । अत आह्वेत्यादिना ॥ यदित्युपक्रम्य ज्योतिरित्युप-
संहारात्पर इति सुलिङ्गप्रयोगमाशङ्क्याह ॥ परमिति ॥ कादाचित्क-
प्रकाशत्वाभावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह । स्वयंप्रभमिति ॥
उष्मादिनेति प्रयुज्यते मुख्यभेद दीप्यमानत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
अग्न्यादीति ॥ हेतोर्भयत्वं सम्बन्धः ॥ सर्वशब्दस्यासङ्कुचितत्वादात्मनोऽपि
तेन सङ्कृतीतत्वात्कथं तस्माद्दुर्द्धं ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशङ्क्याह । संसारा-
दिति ॥ तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वस्युपपादयति । संसार एव ह्रीति । तस्यानेक
त्वेन सर्वशब्दार्हत्वादित्यर्थः ।

यनैतदस्मिच्छरीरे सण्स्पर्शेनोष्णिमानं वि-

असंसारिण एकत्वान्निर्भेदत्वाच्चागुत्तमेषु तत्पुरुषस-
मासायङ्कानिष्टत्तये आह । उक्तमेषु लोकेष्विति । सत्त्वलोका-
दिषु हिरण्यगर्भादिकार्ष्यस्य परस्येश्वरस्यासम्भवाद्बुध्यते
उक्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मिन्
पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रग्राह्येन लिङ्गेनोष्णिक्त्वा-
शब्देन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव ।
दृढप्रतीतिकरत्वान्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ॥

आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह । असंसारिण इति ॥ सर्वशब्दस्थाने
कार्यवाचित्वादात्मनि चैकत्वात्मकारभेदस्य च नित्यत्यक्तं तस्मिन्सम्भवाच्च
तस्य सर्वशब्दात्मतीतिरित्यर्थः । उक्तमा न भवन्तीत्यनुत्तमास्तेष्विति तत्पु-
रुषायङ्कायां तस्मिन्निष्ठत्वाद्वा बहुव्रीहिसिद्धयर्थं विशेषणमित्याह ।
त पुरुषेति ॥ किमिति तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वादिस्त्वा-
शङ्काह । हिरण्यगर्भादीति ॥ तत्कार्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मोक्तमेषु
लोकेष्वित्युच्यते । तस्य सर्वत्र सतोऽपि सत्त्वलोकादिषु हिरण्यगर्भाद्या-
त्मनाऽतिशयेन नित्यः भिव्यक्तत्वादित्यर्थः । यदिति सर्वनाम्ना प्रकृतं ब्रह्म
परावृत्त्यते । तस्योपास्यत्वार्थं संसाराद्बुपरिष्ठादवस्थानरुक्तम् ॥ इदानीं
कौशेयज्योतिषि तदारोपयति । इदमिति ॥ कौशेयज्योतिषि प्रतीके
प्रमाणं दर्शयति । चक्षुरिति ॥ चक्षुष्यो भवतीति फलवचनानुसारेण
स्पर्शरूपमैवमाध्यासिकमादायोष्णिक्त्वा चक्षुषत्वं द्रष्टव्यम् । रूपस्पर्शयो
रैक्याध्यासं स्फुटयति । यत्त्वचेति ॥ यदुष्णं तेजो द्रव्यात्मकं त्वगिन्द्रियेण
स्पर्शरूपेण गृह्यते तत्र हेतुमाह । दृढेति ॥ त्वचो दृढायां प्रतीतौ हेतु-
त्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः ॥ यद्ब्रह्मवद्वति तत्स्पर्शवदिति
नियमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याभावात्तस्य चाक्षुषत्वसिद्धिरित्याह ।
अविनाभूतत्वाच्चेति ॥

जानाति तस्यैषा श्रुतिर्यच्चैतत्कार्यावपि गृह्य नि-

कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमाप-
द्यत इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं
अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णमानं रूपसह-
भाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स क्षुष्णिमानामरूपव्याक-
रणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभि-
चारात् । न हि जीवन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति ।
“उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति” हि विज्ञायते ।
मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेणाविभा-
गत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्णप्रसङ्गेरिव धूमः ॥

यस्य ज्योतिषो लिङ्गरौष्णं तस्य त्वगिन्द्रियमाहस्य चाक्षुषत्व-
मुपपादयितुं पृच्छति । कथमिति ॥ तस्यैषा दृष्टिरित्यादिवाक्येनोत्तरं
दर्शयन् यत्नेत्यादि व्याकरोति । आह्वेत्यादिना ॥ यथैतद्विज्ञानं स्यात्तथेति
विज्ञान क्रियायां विशेषणमेतदिति पदमित्यर्थः ॥ संस्पर्शेनोष्णमानं
विजानाति चेत्कथं तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याह । रूपसहभाविन-
मिति ॥ भवत्वौपचारिकमौष्णस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिङ्गत्य-
मित्याशङ्क्य जीवनप्रत्यायनद्वारा कौक्षेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्यं साधयति ।
स हीति ॥ जीवात्मना तस्याव्यभिचारं स्फोरयति । न हीति ॥ तत्रैव
श्रुतिं संवादयति । उष्ण एवेति ॥ यदा जीवस्य लिङ्गमौष्णं तदा पर-
स्यापि ज्योतिषस्तत्किञ्च भवति । जीवपरयोरेकत्वावगमादिन्याह । मरण-
काले वेति ॥ वागादि मनसि मनः प्राथे प्राथस्तेजसि तदध्यक्षत्वव्यं
परस्यां देवतायां परमात्माख्यायां सम्पद्यत इति श्रुत्या जीवस्य परेषु
तदर्थात्मना सहाभिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिङ्गं तद्भवति परस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिस्तदा तत्र
कौक्षेयज्योतिषसादधिकरणस्य सुतरामवगतिरस्तीत्याह । अत इति ॥

नदमिव नद्युरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति
तदेतदृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति

अतस्तस्य परस्वैया दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय
इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणोपायो
ऽप्युच्यमानो यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं श्रुश्रूषति
श्रुतुमिच्छति तदैतत्कर्मावपिगृह्यैतच्छब्दः क्रियावि-
शेषणम् । अपिगृह्यापिधायेत्यर्थादङ्गुलिभ्यां प्रोर्णुत्यनिनद-
मिव रदस्येव घोषो निनादस्तमिव शृणोति नद्युरिव
ऋषभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्वह्निर्ज्वलत एवंशब्द-
मन्तः शरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वाद्-
दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः श्रुतो
विश्रुतञ्च यत्स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे सम्पाद-
यति चक्षुष्य इति । रूपस्पर्शयोः सहभावित्वात् ॥ ३ ॥

उष्णस्य जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिङ्गत्वे इति तङ्गिङ्गमाह । तस्येति
विष्णोरिव प्रतिमायां जाठरेण ज्योतिषा परस्य ज्योतिषस्तादात्म्यादि-
त्यर्थः ॥ प्रतीकद्वारा दृष्ट्युपायवत्तस्य श्रवणोपायं लिङ्गान्तरं दर्शयति ।
तथेति ॥ अपिगृह्य शृणोतीति सम्बन्धः । यथा श्रवणमेतद्भवति तथा
शृणोतीति श्रवणक्रियाया विशेषणमेतच्छब्द इति योजना ॥ प्रोर्णुत्य
पिधायेति यावत् । श्रवमाणशब्दस्य वाच्यार्थभावस्फुटीकरणार्थमनेकदृष्टा-
न्तोपादानं कौत्सेयज्योतिष्यारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानोपायाङ्ग-
त्वेन गुणद्वयस्य परिदशति ॥ तदेतदिति ॥ इतिमित्युपासने फलमाह ।
तथेति ॥ श्रुतमित्युपासने फलमाह । श्रुत इति ॥ कथं पुनः स्पर्शगुणो-
पासने स्पर्शो भवतीति वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते तत्राह । यत्स्पर्शेति
सम्पादने निमित्तमाह । रूपस्पर्शयोरिति ॥

य एवं वेद य एवं वेद ॥१३॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म

इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवञ्च विद्यायाः फलमुपपन्नं
स्यान्न तु इष्टत्वादिस्यर्शवन्त्वे । य एवं यथोक्तौ गुणौ वेद
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्तूक्तमदृष्टं फलम् । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥
१३ ॥ पुनस्तस्यैव त्रिपादस्तस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽन-
न्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमन्वेनोपासनं
विधित्वन्नाह । सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो
निपातः । इदं जगन्नामरूपविद्यतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म

इतश्चक्षुष्यो भवतीति फलवचनसुचितमित्याह । इष्टत्वाच्चेति फल-
वचनमपि सम्पादयति न कल्पकमित्याह एवञ्चेति ॥ यदा स्पर्शगुणो-
पासननिमित्तं फलं रूपे सम्पाद्यते तदा विद्यायाः श्रुतं फलमुपपन्नमिति
फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात् । रूपविशेषवति चक्षुष्यशब्दप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
यदि पुनर्इष्टत्वादिस्यर्शगुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्प्यते तदा चक्षुष्यो
भवतीति श्रुतं फलं नैवोपपन्नं स्यात्तत्र फलश्रुतिरपवाधिता भवेदित्याह ।
न त्विति ॥ कस्मिद् फलमित्यपेक्षायामाह । य एवमिति ॥ ननु परस्य ज्योति-
जाठरे ज्योतिष्मारोपितस्य यथोक्तगुणवतो ध्यानात्कथमिदमख्यत्वं फल-
जनसुरूपमुपदिश्यते तत्राह । स्वर्गलोकेति ॥ फलवत्यां हि विद्यायामादरो
विवक्षितः ॥१३॥ प्रतीकद्वारा ब्रह्मोपासनसङ्गा प्रतीकं हित्वा शशुष्यब्रह्मो
पासनमुपपन्नस्यति । पुनरित्यादिना ॥ तस्य निरुपाधित्वं व्यावर्त्तयति ।
अनन्तेति ॥ कथमेकस्त्रानेकगुणत्वं तत्राह । अनन्तशक्तेरिति ॥ ननु पूर्व-
मेवास्त्रोपासनान्ब्रह्मतिष्ठन्तानि तथाच वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह । अने-
केति ॥ अनेकेषु गायत्राद्युपाधिपूर्वासास्यस्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादि-
विशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमन्वेन उपासनान्तरविधानार्थमुत्तरवाक्य-
मित्यर्थः ।

तज्जलानिति शान्त उपासीत

कारणं दृढतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत
 आह । तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोऽनन्वादिक्क-
 मेण सर्वम् । अतस्तज्जम् । तथा तेनैव जननक्रमेण प्रति-
 खोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदात्मतया हिव्यत इति
 तज्जम् । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत
 इति तदनम् । इत्येवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशिष्टं
 तद्यतिरेकेणाग्रहणात् । अतस्तदेवेदं जगत् । यथा चेदं
 तदेवैकमद्वितीयम् तथा षष्ठे विस्तरेण वक्ष्यामः । यस्मान्न
 सर्वमिदं ब्रह्म अतः शान्तो रागहेषादिदोषरहितः संयतः
 सन् यत्तत्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपासीत ॥

ब्रह्मण्यदस्य निरुपाधिकार्थविषयत्वं व्यावर्त्तयति । कारणमिति ॥
 कथं तस्य ब्रह्मत्वं तदाह । दृढतमत्वादिति ॥ निरतिशयमहत्त्वादित्यर्थः ।
 सर्वमनूद्य तस्य ब्रह्मविधाने युक्तिं प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना ॥
 तज्जञ्च तज्जञ्च तदनञ्च तज्जलान् अययवलोपञ्चान्दसः । तत्र तज्जत्वं
 जगतो व्युत्पादयति । तज्जादिति ॥ तज्जत्वमुपपादयति । तथेति ॥ निषर्त्थ-
 वेष तु क्रमोऽत इति व्याघातप्रतिखोमतया जननव्युत्क्रमेण तस्मिन्नेव
 ब्रह्मणि लीयते जगदिति क्त्वः यथातस्तज्जं तथेति योजना । तत्र खयो
 नाम जगतः शून्यतेति मतं व्यावर्त्तयति । तदात्मतयेति ॥ तदनत्वं
 प्रतिपादयति । तथेति ॥ तथा तज्जं तज्जञ्च तथा तदनञ्च जगदित्यर्थः ।
 इति तदनमिति शेषः ॥ युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥ ब्रह्म-
 व्यतिरेकेण त्रिष्वपि कालेषु जगतोऽप्यहृष्यात्तदात्मत्वेनाविशिष्टमिते
 जनसदेव स्यादिति योजना ॥ युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादि-
 विरुद्धं नाङ्गीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयमित्याशङ्क्याह ।
 यथा चेति ॥ सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह । यस्मान्नेति ।

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरचिंल्लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतु
कुर्वीत ॥ १ ॥

कथमुपासीत । स क्रतु कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्व-
सायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययसं क्रतुं कुर्वी-
तोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किंपुनः क्रतुकरणेन
कर्त्तव्यं प्रयोजनम् । कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः क्रतुकरणां
चाभिप्रेतार्थसाधनं कथं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्यादिप्रत्यः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः
क्रतुप्रायोऽध्वसायात्मकः पुरुषो जीवः । यथाक्रतुर्या-
दृशः क्रतुरस्य सोऽञ्च यथाक्रतुर्यथाध्वसायो यादृ-

कियन्तं कासं प्रत्ययभावरत्नवेदिताकाङ्क्षापूर्वकं तत्तन्निश्चयपर्यन्त-
मिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥
उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध इति योजना ॥
क्रतुवृत्तान्तस्य फलं पृच्छति । किं पुनरिति ॥ तत्र क्रतुकरणं च केन
प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शयति । कथं वेति ॥ ब्रह्मभावसाधनत्वात्क्रतुकर-
णस्य फलप्रश्नो नास्तीत्याशङ्क्याह । क्रतुकरणश्चेति ॥ न हि जपेवस्य
स्थितस्य नष्टस्य वा सङ्गावः सम्भवतीति भावः ॥ क्रतुकरणस्योदं प्रयोजनं
स च क्रतुरेवं क्रियते तत्करणं चानवा रीत्या ब्रह्मसङ्गावं साधयतीत्यस्यार्-
थजातस्य प्रतिपादनार्थमाशङ्क्यसमाप्रेरयेत्त्यादिरुत्तरो पन्थ इत्याह ।
इत्यस्यार्थश्चेति ॥ अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत् खण्ड्यन्दोऽथयन्दस्तु हेत्वर्थ इत्यत्र
हेतुस्यमर्थं विदधोति । यस्मादिति ॥ यद्वा अथेत्यारभ्य पुरुष इत्यन्तो
पन्थो हेत्वर्थ इत्युक्त्वा च तमेव हेतुस्यमर्थं दर्शयति । यस्मादिति ॥ यथा

मनोमयः प्राणशरीरो

त्रिचयोऽस्मिंशोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्याह-
 चात्प्रेत्य चत्वा भवति ॥ क्रत्वतुरुपफलात्मको भवतीत्यर्थः ।
 एवं ह्योनच्छासतो हृदम् । “यं यं वापि स्मरन्भावं त्यज्यत्यन्ते
 कलेवरमित्यादि” यत एव व्यवस्था शास्त्रदृष्टान्तः स एवं जा-
 नन् क्रतुं कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एव शास्त्र-
 प्रमाण्यावुपपद्यते क्रत्वतुरुपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । कथं
 मनोमयो मनःप्रायः । मनुतेऽनेनेति मनसात् स्वहृत्प्रा
 विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथाप्रवृत्त

क्रतरित्वाद्भादशलासत्प्रा च्छब्दो द्रष्टव्यः अस्मिंशोके इति श्रुतिभादव
 व्याचष्टे । जीवन्निहेति ॥

इह वर्त्तमाने देहे जीवन् सन्निति यावत् । क्रतुकरणेन किं कर्त्तव्यं
 कथमिति प्रश्नं व्याचष्टे । तथेति ॥ क्रत्वतुरुपफलात्मकत्वे पुरुषस्य सृष्टिं
 संवाद्यति । एवं ह्यीति ॥ शास्त्रमेवोदाहरति । यं यमिति ॥ कथं वा
 क्रतुः कर्त्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह । यत इति ॥ क्रत्वतुरुपफलात्मकः पुरुषो
 भवतीत्येवं रूपा व्यवस्थेति यावत् । एवं जानन् क्रत्वतुरुपं फलमिति
 शास्त्रतः पश्यच्चित्तार्थः । कोऽप्यौ क्रतरित्वाद्यहं प्राह । यादृशमिति ॥ स
 क्रतुं कुर्वीतेत्यस्मार्थं निगमयति । यत एवमिति ॥ क्रतुकरणप्रकारमेव
 प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । कथमिदं मनःप्राय-
 मित्त्वमेवावां मनःशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पादयति । मनुते इति ॥
 मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवृत्तो भवतीत्यर्थः तत्प्रायत्वमाह ।
 यथेति । पुरुषो हि तत्प्रायः मनसि प्रवर्त्तमाने स्वस्वमपि तद-
 देन प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्त्तमाने मनसि निवृत्त इव चावगच्छते ।
 वस्तुवस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा “ध्यायतीवेत्यादि” मनुतेरित्यर्थः ॥

भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा

इव तत्राथो निवृत्त इव च । अत एव प्राणशरीरः प्राणो
 लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः । “यो वै प्राणः
 सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति” श्रुतेः । स शरीरं यस्य
 स प्राणशरीरः । मनोमयः प्राणशरीरं नेतेति च श्रुत्व-
 न्तरात् । भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भा-
 रूपः । सत्यसङ्कल्पः । सत्या अवितयाः सङ्कल्पा यस्य सोऽयं
 सत्यसङ्कल्पः । न यथा संसारिण इवानैकान्तिकफलः
 सङ्कल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अदृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना
 प्रत्यूढत्वात्सङ्कल्पस्य मिथ्याफलत्वञ्च वक्ष्यति “अदृते न हि
 प्रत्यूढा” इति । आकाशात्मा । आकाश इवात्मा स्वरूपं

अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत् ॥ सम्मूर्च्छितत्वं सम्प्रिशिद्धतत्त्वम् ।
 विज्ञानशक्तौ चैकस्मिन्नेव लिङ्गात्मनि सम्प्रिशिद्धतत्त्वे श्रुत्वन्तरं प्रमाण-
 यति । यो वा इति ॥ व्यायवर्षी श्रुति यथोक्ते विशेषणद्वये प्रमाणयति ।
 मनोमयः प्राणेति ॥ मनोवृत्तिभिर्विभाव्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राण
 एव प्रत्यक्षात्मनः सूक्ष्मं शरीरं तस्य चासौ सूखाद्देहाद्देहान्तरं प्रति नेते-
 त्वायवर्ष्यन्तुरात्मनि विशेषणम् । यद्विद्विः एतच्च विशेषणद्वयं जीवगत-
 मपि तदभेदविवक्षया प्रसूयति दृष्टव्यमित्यर्थः । सत्यसङ्कल्प इत्यत्र विशेष-
 णेन ध्वनितमर्थं दर्शयति । न दृष्टेति ॥ इवशब्दस्त्यर्थः । कथं संसारि-
 सङ्कल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राह । अदृतेति ॥ सङ्कल्पस्यादृतेन संसारिण
 प्रत्यूढत्वे वाक्येन प्रमाणयति । वक्ष्यतीति ॥ अहाजद्योराकाशेतरानोर्न

सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः

यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वञ्चा-
काशतुल्यता ईश्वरस्य । सर्वकर्मा । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण
क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्येति सर्वकर्मा । “स हि सर्वस्य
कर्त्तेति” श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वे कामा दोषरहिता अस्येति
स सर्वकामो “धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति” श्रुतेः ।
न तु कामोऽस्मीति वचनादिह बद्धव्रीहिन सम्भवति ।
सर्वकाम इति । न कामस्य कर्त्तव्यत्वाच्छब्दाद्वित्पारा-
र्थ्यप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति बद्धव्रीहि-
स्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्थो वाच्यः । सर्वे गन्धाः सुखकरा

तुल्यतेत्या शङ्गाह । सर्वगतत्वमिति ॥ सर्वकर्मेति सर्वक्रियान्यत्व-
नीश्वरस्योच्यते । तदयुक्तं । निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशङ्गा व्याचष्टे । सर्व-
मिति ॥ संसारिभ्यो विशेषसिद्धर्थं विशिनष्टि । दोषरहिता इति ॥
उदाहृतश्चरितमाम्निस्त्रोक्तमभिप्रेत । नन्विति ॥ कामसामानाधिकरण्ये
बाधकोपलम्भाद्बद्धव्रीहिरिवेति परिहरति । न कामस्येति ॥ तस्य कार्य-
त्वात्तदैव्ये ब्रह्मणोऽनादित्वं बाध्येत । चेतनशेषत्वाच्च कामस्य । तदनैवमे
ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं हीयते । तथा च कल्पधारयासम्भवाद्बद्धव्रीहिरिवेत्यर्थः ॥
कथं तर्हि कामोऽस्मीति तादात्म्यश्चरितिरित्याशङ्गाह । तस्मादिति ॥
कामेश्वरयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्प्रकृतश्रुतौ बद्धव्रीहिर्यथेष्टस्तथा
श्चतारपि ब्रह्मधारतन्त्रप्रमात्वं कामस्य विवक्षितम् । श्रुतनुसारेण श्रुते-
र्नेतव्यत्वादित्यर्थः । सर्वशब्दाद्गन्धानामपि ब्रह्मणि प्राप्तौ विशिनष्टि ।
सुखकरा इति । तत्रापि सर्वशब्दसङ्कोचे कारणमाह । पुण्य इति ॥ यथा
सर्वगन्ध इत्यत्र सुखकरा गन्धा ब्रह्मणि दर्शितास्तथा सर्वरस इत्यत्रापि
सुखकरा एव रसास्तत्सम्बन्धिना योक्त्वा इत्याह । तथेति ॥ अत्रापि

सर्वमिदमभ्यान्तोऽवाक्चनादरः ॥ २ ॥ एष म
 आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्ष-
 पाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकातण्डुलाद्वा

अस्य सोऽयं सर्वगन्धः । “पुण्यो गन्धः पृथिव्याश्चे मिति” स्मृतेः ।
 तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसग्रहणस्य पाप्मसम्ब-
 न्धनिमित्तत्वश्रवणात् । “तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च
 दुर्गन्धि च पाप्मना स्तेषु विद्व” इति श्रुतेः । न च पाप्म-
 संसर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः ॥

सर्वमिदं जगदभ्यान्तोऽभव्याप्तः । अततेर्व्याप्तार्थस्य
 कर्त्तरि निष्ठा । तथा अवाकीउच्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकः ।
 यद्वा वचेर्घञन्तस्य करणे वाकः । स दस्य विद्यते स वाकी
 न वाकीअवाकी । वाक्प्रतिषेधश्चात्रोपलक्षणाार्थः । गन्ध-
 रसादिश्रवणात् । ईश्वरस्य प्राप्तानि प्राणादीनि करणानि

सर्वशब्दसङ्कोचे कारणमाह । अपुण्येति ॥ न तद्गृह्यं परस्मिन्निति
 शेषः । तच्छब्दार्थमेवोपपादयति । पाप्मना ह्येति ॥ एष इति प्राणप्राणोक्ति
 र्भवत् पाप्मसंसर्गे च अपुण्यगन्धादिपङ्कथम् । तथापि कथं तदीश्वरे सर्वज्ञे
 नास्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निमित्ताभावादीश्वरस्य न ससम्बन्धित्वेना
 पुण्यगन्धादिपङ्कथमित्यर्थः ॥

तस्य पाप्मासंसर्गे हेतुमाह । अविद्यादीति ॥ आदिपदेनाश्रिताराग-
 द्वेषाभिनिवेशादयो ष्टह्यन्ते । अभ्यास इति रूपं तदर्थज्ञ दर्शयन् कर्मणि
 निष्ठां व्यावर्त्तयति । अततेरिति ॥ वाक्यशब्दस्य निष्ठाप्रकारं रचयति ।
 वचेरिति ॥ अनेति अवाकीति श्रुतौ उपलक्षणाार्थः । ईश्वरस्य । प्राणादिप्रति-
 षेधश्चेति शेषः ॥ अयेश्वरे प्राणादिप्राप्ते रभावात्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येतात्

एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या
ज्यायानन्तरिक्षाज्जगत्यान्दिबो ज्यायानिभ्यो
लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः

गन्धादिपङ्क्त्याय अतो वाक्प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते
तानि । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्ण” इत्यादिमन्त्रवर्षादनादरोऽसम्भ्रमः । अप्राप्त-
प्राप्तौ हि सम्भ्रमः स्यादनाप्तकामस्य, न त्वाप्तकामत्वा-
न्वित्यहमस्ये श्वरस्य सम्भ्रमोऽस्ति क्वचित् ॥ २ ॥

एष यथोक्तगुणो मे ममत्वाऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्या-
न्तर्मध्येऽणीयानगुतरो व्रीहेर्वा यवाद्देत्यादि । अत्यन्तसूक्ष्म
प्रदर्शनार्थं श्यामाकाहा श्यामाकतण्डुलाहेति । परिच्छिन्न
परिमाणादणीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशङ्क्य तत्प्र-
तिषेधायारभते । एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या
इत्यादिना । ज्यायःपरिमाणाच्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननन्त-
परिमाणत्वं दर्शयति । मनोमय इत्यादिना । ज्याया-

आह । गन्धेति ॥ आदिशब्देन कामादिरुक्तः । युक्तज्ञान्योपलक्षणं
साक्षादेवात्मन प्रतिषेधप्रवणादित्याह । अपाणीति ॥ आदिपदेन “स
वेत्ति वेद्य”मित्यादि नृह्यते । ईश्वरस्य सम्भ्रमाभावं प्रतिपादयति । अप्राप्त-
प्राप्तौ हीति ॥ यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं दर्शयति । एष इति ॥
व्रीह्याद्यनेकोपादानस्योपयोगमाह । आत्मनेति ॥ अणीयस्त्वज्जाय स्त्वव्यपदे
शवोर्भिद्यो विरोधमाशङ्क्य परिहरति । श्यामाकेति ॥ पृथिव्यन्तरिक्षा-
दिबहीश्वरस्यातिशयं महत्त्वं विवक्षितमिति शङ्कां वारयति । ज्यायः-
परिमाणाच्चेति ॥ पुनरुक्तेरुपयोगमाह । मनोमय इत्यादिनेति ॥ बसौ-

सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याप्तोऽवाक्यनादर
एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभि-
सम्भवितास्मीति

नेभ्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो
न तु तत्तद्गुणविशिष्ट एव । यथोक्तराजपुरुषमानय
चित्तगुणेत्युक्तेन विशेषणस्याप्यानयने व्याप्रियते तद्वदि-
हापि प्राप्तमतस्तन्नित्तरथं सर्वकर्मेत्यादिपुनर्वचनम् ।
तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एव ईश्वरो ध्येयः । अत
एव षष्ठसप्तमयोरिव “तत्त्वमस्यात्त्रैवेदं सर्वमिति” । “नेह स्वा-
राज्येऽभिप्रियत्येष म आम्नैतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भ-
विताऽस्मीति” लिङ्गात् । न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते ।
मम इति षष्ठाः सम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसम्भविता-
स्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्द्देशात् ॥

ननु षष्ठेऽपि “अथ सम्पत्स्यत” इति सम्पत्पत्तेः कालान्त-
रितत्वं दर्शयति । नारब्धसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वात् न

लक्ष्यते स एवेश्वरः केवल इति यावत् ॥ ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते
गुणानामपि ध्यानकर्म्मत्वं दुर्निवारमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ पुनरुक्ति-
फलसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सगुणशेषेश्वरस्य ध्येयत्वे नमकालरमाह ।
अत एवेति ॥ स्वरूपवाचकस्यात्मनः श्रुत्यनुपपत्तेर्न तद्भावाद्वैतवाक्यार्थ-
सिद्धिरित्यर्थः

लिङ्गभेदाच्चेदिह भेदो विविक्षितस्तर्हि षष्ठेऽपि तद्विङ्गदर्शनात्ता-
दृशवाक्यार्थसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ नचात्र भेदो विविक्षितः ।
नारब्धः संस्कारः सुखादिर्देहेन कर्म्मणा तच्छेषस्थितौ मात्पर्यादिति परि-

यस्य स्यादज्ञानं विचिकित्साऽस्तीति इत्याह
शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ १४ ॥

कालान्तरितार्थता अन्यथा तत्त्वमस्याद्यर्थस्य बाधकप्रसङ्गात्।
यद्यप्यात्मशब्दस्य प्रत्यगर्थत्वं “सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति” च प्रकृत-
मेव म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते। तथाप्यन्तर्धानमी-
षदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसम्भा-
वितास्मीत्युक्तम् ॥

यथा क्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यस्यैवंविदः
स्याद्भवेदज्ञानं सत्यमेवं स्यामहं प्रेत्यैवं, न स्यामिति न च
विचिकित्सास्ति। इत्येतस्मिन्नर्थे क्रतुफलसम्बन्धे स तथैवे-

हरति। नारब्धेति ॥ तत्त्वमसीति कालान्तरितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न
स्यादित्याशङ्क्याह। नेति ॥ कालान्तरभावित्वे सम्पत्तेरिष्टे तत्त्वमसीति
ब्रह्मभावस्य वर्त्तमानोपदेशानुपपत्तेरिति हेतुमाह। अन्यथेति ॥ ननु
प्रकरणानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विवक्षित-
मित्यत आह। यद्यपीति ॥ लिङ्गानुगृहीतषष्ठीश्रुतिवशात् प्रकरणानु-
गृहीतश्रुतिः कश्चिच्चैतव्या प्रकरणश्रुतिभ्यां लिङ्गश्रुत्योर्बलवत्त्वादात्म-
श्रुतेः साम्योपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सकृत्त्वधीमात्माज्ञादृष्टं फलं सिध्यति किन्तु
देहपातकालेऽपि साक्षात्कारानुगृह्यन्त्या भवितव्यमित्यभिप्रेत्याह। यथा
क्रतुरूपस्येति ॥ अध्यवसायानुरूपस्य सगुणस्य परमात्मनोऽहं प्रतिपत्ता-
स्मीत्येवंविदो यस्य स्यादज्ञानं निश्चयः प्रेत्याहमेव स्यामेव न तु न स्यामिति
क्रतुफलसम्बन्धे संशयोऽस्ति। स क्रतुसुसारेणैव परमात्मभावं प्राप्नोति तथा
चाहेति वाक्यान्तरणकालेऽपि साक्षात्कारेण भवितव्यमिति प्रतिभाषी-

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुधो न जीर्यति
दिशो ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं विलुप्तम एष
कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥ १ ॥

खरभावं प्रतिपद्यते । विद्वानित्येतदाह स्योक्तवान् किल
शाण्डिल्यो नामर्षिर्हिरभ्यास आदरार्थः ॥ १४ ॥

अस्य कुले वीरो जायत इत्युक्तम् । न वीरजन्ममात्रं पितु-
स्त्राणाय “तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुरिति” श्रुत्यन्तरात् ।
अतस्तद्दीर्घायुष्ट्वं कथं स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारम्भः ॥
अभ्यर्हितविज्ञानव्यासङ्गादनन्तरमेव नोक्तं तदिदानीमे-
वारभ्यते । अन्तरिक्षमुदरमन्तःपुषिरं यस्य सोऽयमन्त-
रिक्षोदरः कोशः कोश इवानेकधर्ममाहस्यात्कोशः स
च भूमिबुधो भूमिबुधो मूलं यस्य स भूमिबुधो न जीर्यति

त्यर्थः । यथोक्तस्यार्थस्य साध्यदायिकत्वं कथयति । इत्येतदिति ॥ आदरः
ऋतुफलसम्बन्धविषयः ॥ १४ ॥

शाण्डिल्यविद्यायाः समनन्तरग्रन्थस्य सम्बन्धो नास्तीत्याशङ्क्य
व्यवहितेन सम्बन्धं दर्शयितुमनुवदति । अस्येति । सम्बन्धस्यैतद्व्यवहितस्य
तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । न वीरेति ॥ तत्र बहुद्वारगत्यकश्रुतिं
प्रमाणयति तस्मादिति । पुत्रस्य लोकहेतुत्वादिति यावत् । अनुशासनेन
विषयोक्तस्य पुत्रस्य लोकप्राप्तिसाधनत्वाद्दनुवांसितस्य वेदाध्ययनं पुत्र-
जन्मोत्पन्नमन्तरमेव किमित्येतद्विज्ञानं नोपदिष्टमित्याशङ्क्याह ॥ अ-
र्हितेति ॥ गायत्र्युपाधिकत्रञ्जोपासनस्य जौलेवे ज्योतिष्कारोप्य परब्रह्मो-
पासनमभ्यर्हितं तस्य च मनोमयत्वादिगुणकत्रञ्जोपासनमन्तरङ्गं । तथा च
तद्वचनेन वेदान्मूलादनन्तरमेव कोशविज्ञानं नोक्तमिति निवृत्ते तद्व्यासङ्गे
वृद्धिरिदानीं यथोक्तफलसिद्ध्यर्थमुच्यते इत्यर्थः । कोशशब्देन हिरण्यमिदं नि-

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम
दक्षिणा राक्षी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची
तासां वायुर्वत्सः स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं

विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी
हि सः । दिशो ह्यस्य सर्वाः सक्तयः कोणा द्यौरस्य कोश-
स्योत्तरमूर्द्धं बिलं स एष यथोक्तगुणकोशः । वसुधानो वसु-
धीयतेऽस्मिन् प्राणिनां कर्मफलाख्यमतो वसुधानः । तस्मिन्-
न्वन्तर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं स ह तत्साधनैरिहं यद्-
गृह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्यास्य प्राचीदिक् प्राग्गतो भागो जुहूर्नाम । जुह-
त्यस्यां दिशि कर्मिणः प्राङ्मुखाः सन्तः । इति जुहूर्नाम ।
सहन्तेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुत्र्यां प्राणिन इति
सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राक्षी नाम प्रतीची

लोपाधारा मङ्गूषोच्यते ॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशत्वं तत्राह । कोश
इवेति ॥ अनेन धर्मसादृश्यं विशदयति । स चेति ॥ तथापि कथमविना-
शित्वं तत्राह । सहस्रेति ॥ त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टित्वापि भूमौ बुद्धदृष्टि-
रित्युक्तम् । कोशस्य च सापेक्षमविनाशित्वं ध्येयत्वेन दर्शितम् । सम्रति
दिक्षु कोशकोणदृष्टिः कर्तव्येत्याह । दिशो ह्येति ॥ दिवि कोशस्तीर्ण-
बिलबुद्धिं दर्शयति । द्यौरिति ॥ यथोक्ते कोशे वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति ।
यथोक्तेति ॥ तदेव समर्पयते तस्मिन्निति ॥

कोशकोशत्वेनोक्तास्तु दिक्ष्ववान्तरविभागमाह ॥ तस्येत्यादिना ॥
दिशां विशिष्टनामवतीनामनुचिन्तनीयत्वसुक्ता तस्यम्बन्धिनं वायुं तद्वत्सम

वेद न पुत्ररोदत् रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं
दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदत् रुदम् ॥ २ ॥
अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्ये
ऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः

पश्चिमा दिक् राक्षी । राक्षी वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्या-
रागयोगाद्वा । सुभूता नाम भूतिमङ्गिरीश्वरकुवेरादि-
भिरधिष्ठितत्वात् सुभूता नामोदीची । तासां दिशां वायु-
र्वत्सो दिग्जात्वद्वायोः । पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः
कश्चित् पुत्रदीर्घजीवितार्थीएवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्स-
मष्टतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति
पुत्रो न म्रियत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशं दिग्-
त्वविषयं विज्ञानम् अतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थे वमेतं वायुं
दिशां वत्सं वेद जनेऽतः पुत्ररोदं मा रुदं पुत्रमरणनि-
मित्तं रोदो मम मा भूदित्यर्थः ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि
पुत्रायुषे । अमुनामुनेति विनाम गृह्णाति पुत्रस्य । तथा

अरण्यधर्माणां चिन्तयेदित्याह । ताषामित्यादिना ॥ पुरोवातादीन् दि-
शब्दस्तथाविधकौकिकवैदिकप्रयोगसङ्ग्रहार्थः ॥ यथोक्तस्य विज्ञानस्य फल-
वन्निदानो दर्शयति । स य इति यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणाय विशि-
नष्टि । अष्टतमिति ॥ सफलसुपासनसुपदिष्टसुपसङ्गरति । यत इति ॥

दीर्घायुषं पुत्रस्य कामवसानस्यैकोक्यात्त्वात् कोशाकारं परिकल्प्य
यस्य अतस्तो दिशो विशिष्टनाभवतोक्तासां स्त्रीत्वं तद्वत्सम्बन्धेन वायुं

प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना
 ॥ ३ ॥ स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा
 इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव यत्प्रापत्सि
 ॥ ४ ॥ अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं
 प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं
 ॥ ५ ॥ अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्य
 वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥

प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुना भूवः प्रपद्ये
 ऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुना सर्वत्र प्रपद्ये इति नाम
 षट्श्लोकाति पुनः पुनः । स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्या-
 नार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं जगत् ॥

यथा “वा अरा नाभाविति” वक्ष्यति । अतस्त्वमेव सर्वं
 तच्चेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्सि प्रपन्नोऽभूवम् । तथा भूः
 प्रपद्य इति त्रींश्लोकान् भूरादीन् प्रपद्य इति तद्वोचम् ।

तद्वत्सममरणधर्मा षंचिन्नयेदिति प्रधानोपास्तिरुक्ता । सम्प्रति तदङ्गं जपं
 दर्शयति । अरिष्टमित्वादिना ॥ अमुनाऽनेन पुत्रेण निमित्तभूतेन दीर्घा
 युद्धं निमित्तोक्तत्वेऽर्थः । सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति क्रियापदसुपादेयं
 दर्शयितुं पुनरुपास्तं निमित्तवेदनार्थञ्च पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य विनाम
 षट्श्लोकीति योजना ॥ अरिष्टमित्वादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राण-
 मित्वादिमन्त्रमादाय व्याचष्टे । स यदिदं ॥ सद्यदो वक्तुं विषयः ॥

प्राणस्य सर्वात्मने वाक्यशेषमनुसृत्यं दर्शयति । अथेति ॥ तत्-
 सर्वात्मनस्तथाकार्यः । कदा पुनरेषां कर्त्तव्याणां जप इत्यपेक्षायां पूर्वोक्त-

अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजु-
वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं तद-
वोचम् ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति

अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन् प्रपद्य इति तद-
वोचम् । अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन् प्रपद्य
इत्येव तद्वोचमिति । उपरिष्ठान्मन्त्राञ्चपेक्षतः पूर्वोक्तमजरं
कोशं सदिग्वत्सं यथावद्वात्वा । द्विर्वचनमादरार्थः ॥ १५ ॥

पुत्रायुषउपासनमुक्तं जपश्च अथेदानीमात्मनो दीर्घजी-
वनायेदमुपासनं जपश्च विदधन्तदाह । जीवन् हि स्वयं
पुत्रादिफलेन युज्यते नान्यथेति । अत आत्मानं यज्ञ
सम्पादयति पुरुषः । पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरण-
सङ्घातो यथाप्रसिद्ध एव । वावशब्दोऽवधारणार्थः ।
पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः ॥

तथा हि सामान्यैः सम्पादयति यज्ञत्वम् । कथं तस्य

प्रधानविद्यानन्तरमित्याह । उपरिष्ठादिति ॥ ध्यात्वोपरिष्ठादिति
सम्बन्धः । यथोक्तविज्ञाने जपे वादरः ॥१५॥ इत्तमग्न्या पुरुषो वावेत्यादि-
स्यस्यान्तरमवतारयति । पुत्रायुष इति ॥ किमित्यात्मनो दीर्घजीवनं
समर्थते तत्राह । जीवन्निति । यथोक्तफलहेतुभूतां विद्यासत्त्वापयति ।
अत आत्मानमिति ॥ कथं पुरुषस्यात्मनो यज्ञत्वं सम्पादयते तत्राह । पुरुष
इति ॥

अवधारणार्थं स्वर्थयते । तथा ह्यीत्यादिना ॥ अथावयवसादृश्यान्
पुरुषे यज्ञवृष्टिः कर्तव्येत्युक्तम् । कथं सादृश्याद्यज्ञसम्पादनमिति पृच्छति ।

वर्षाणि तत्प्रातः सवनं, चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा
वाव वसव एते हीदुः सर्वं वासवन्ति ॥ १ ॥

पुरुषस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाण्ययुषस्तत्प्रातः सवनं पुरु-
षाख्यस्य यज्ञस्य केन सामान्येनेत्याह । चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रीकन्दो गायत्रीकन्दस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातः-
सवनम् । अतः प्रातःसवनसम्पन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषायुक्तः
पुरुषः । अतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञः । तथोत्तरयोरप्या-

कथमिति ॥ तत्रोच्यते । षोडशधिकं वर्षशतं पुरुषस्ययुः फलभूतं तन्नेधा
विभज्य चतुर्विंशतिवर्षावपि प्रातःसवनदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तस्येति ॥
गायत्रीकन्दसचतुर्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथं शब्दोक्ता प्रातःसवनदृष्टिरित्या-
शङ्क्याह । गायत्रीति ॥ विधितोऽनुष्ठेयमानस्य विधियज्ञस्य प्रातःकालोपल-
शितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्रीकन्दस्कं गायत्रं गायत्रं प्रातः-
सवनमिति च अत्रैरित्यर्थः । यथोक्ते पुरुषायुषे प्रातःसवने चतुर्विंशत्य-
क्षराणि । फलितमाह । अत इति ॥ तथापि कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं
तदाह । अत इति ॥ अतःशब्दस्त्वैवार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिनानु-
ष्ठेयमानो यज्ञो विधियज्ञत्वेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसम्पन्नं तस्मात्-
पुरुषो यज्ञ इत्यर्थः । यथोक्ते पुरुषायुषे प्रातःसवनसम्पत्तिस्तथा यज्ञ-
माण्योरपि पुरुषायुषयोर्माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमिति सवनद्वयसम्पत्ति
ईदृष्येत्याह । तथेति ॥ चतुर्विंशतिवर्षमिति पुरुषायुषे प्रातःसवनमतः
सङ्ग्राहसामान्याहृष्यमाणपुरुषायुषयोः सवनद्वयसम्पत्तौ किं कारणमित्या-
शङ्क्याह । त्रिदुमिति ॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिदुप् प्रसिद्धा । त्रैदुभञ्ज

तप्त्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत ब्रूयात्प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमह-
सन्तस्तुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

युषोः सवनद्वयसम्पत्तिः । द्विष्टुजगत्यक्षरसङ्ख्यामामान्यतो
वाच्या ॥

किञ्च तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियद्दस्येव
वसवो देवा अन्वायन्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो
वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विश्विनाष्टि प्राणा वाव वसवो
वाक्वादयो वायवश्च ते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसत्सु सर्वमिदं
वसति नान्यथा इति । अतो वसनाद्वासनाञ्च वसवः । तस्यैद्य-
ज्ञसम्पादितमेतस्मिन् प्रातःसवनसम्पन्ने वयसि किञ्चिद्वा-
धादिमरणशङ्काकारणमुप तपेत् दुःखमुत्पादयेत् स तद्वा-
यज्ञसम्पादी पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदि

माध्यन्दिनं सवनं । अष्टात्वारिंशदक्षरा जगतो । जागतं च तृतीयसवन-
मतः सङ्ख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायषुषोः सवनद्वयसम्पद्युक्तोत्तर्यः ॥

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सङ्ग सादृश्यान्तरमाह । किञ्चेति ॥ प्रातः-
सवने वसूनां तद्देवतात्वेनाम्वायन्तत्वेनैव सङ्गुच्यते । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थ इति ॥ वसूनां सवनस्वामित्वमवगत्य तद्व्यमित्युक्ते प्रसिद्धा-
न्वसूनां पुरुषयज्ञेऽपि प्राणान् प्रत्युदस्यति । पुरुषयज्ञेऽपीति ॥ तेषु वसुशब्द-
प्रवृत्तिं साधयति । ते ह्येति ॥ निमित्तान्तरमाह । प्राणेषु ह्येति ॥
प्राणानां वसुत्वमुपपादितमुपसंहरति । इत्यत इति ॥ सम्पत्ति

विलोपीयेत् वै तत एत्वगदो ह भवति ॥ २ ॥
 अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दि-
 नं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा विलुप्तं वैष्टमं
 माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः
 प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति
 ॥ ३ ॥ तञ्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स
 ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं द्विती-
 यसवनमनुसन्तनुतेति मा ऽहं प्राणानां रुद्राणां

त्यर्थ इमं मन्त्रम् । हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
 यज्ञस्य वर्त्तते तन्माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माध्य-
 न्दिनेन सवनेनायुषा सहितमेकीभूतं सततं कुरुतेत्यर्थः ।
 माऽहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वस्तूनां प्रातःसवनेशानां
 मध्ये विलोपीय विलुप्येयं विच्छिद्येयमित्यर्थः । इति-
 शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । अनेन जपेन ध्यानेन च तत-
 सास्मादुपतापादुदेत्युक्त्विति उक्तस्य विमुक्तः सन्नगदो
 हानुपतापो भवत्येव ॥२॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीति समानम् । वदन्ति

पुरुषयज्ञविद्याङ्गभूतमाशीर्वादिप्रयोगं दर्शयति । तञ्चेदिति ॥ अनुसन्तनु-
 तेत्यत्रानुपतपेकीभावे मन्त्रजपस्य हानुवन्वित्तं विधियज्ञेन समानम् । तन्न
 यानि चतुर्विंशति वर्षाणीत्यादिनेति शेषः ॥

प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । वदन्तीति ॥ वदन्तं रोदय-
 न्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति । रुद्रा हीति ॥ यथा प्राणा वसवो
 रुद्राश्चोक्तासाथेति यावत् ॥ तेषादिर्वाण्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । ते हीति ॥

मध्ये यज्ञो विलोप्येति ह्यैव ॥ तत एत्यगदो ह
 भवति ॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि
 तत्तृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जा-
 गतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा
 वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥
 तच्चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्
 प्राणा आदित्या इदं मै तृतीयसवनमायुरनुसन्त-
 नुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो
 विलोप्येति ह्यैव तत एत्यगदो ह्यैव भवति ॥ ६ ॥

एतद् स वै तद्विद्वानाह महीदास एतरयः
 स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति

रोदयन्तीति प्राणा इद्रा हि क्रूरास्ते मध्यमे वयस्यतो
 इद्राः । तथादित्याः प्राणाः । ते हीदं शब्दादिजात
 माददतेऽत आदित्यास्तृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्ष-
 शतं समापयतानुसन्तनुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः । समान-
 मन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरत्येतद्य-
 च्छदर्शनं ह स वै किल तद्विद्वानाह महीदासो जामतः ।

तच्चेत्यादिना पूर्वेण पन्थेन तच्चेदेतस्मिन्वयसिःदिव्यमायुपन्थस्य
 तुल्यायत्वाच्च व्याख्यानपेक्षेत्याह । समानमन्यदिति ॥

महीदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह । निश्चिता हीति ॥ तदेतद्यज्ञ-
 दर्शनं विद्वानाह अस्मिन् सन्त्यः । ह वा इति निपातयोः कित्तेत्यर्थः ।

स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्य ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता
अस्य दीक्षा ॥१॥ अथ यदग्नाति यत्पिबति यद्र-

इतराया अपत्यमैतरेयः । किं कस्मान्मे ममैतदुपतपनमुप-
तपसि स त्व हे रोग योऽहं यन्नोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन
न प्रेष्यामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव अम इत्यर्थः । इत्येव-
माह स्मृति पूर्व्वेण सम्बन्धः । स एवनिश्चयः सन् षोडशवर्ष-
शतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति
य एवं यथोक्तं यज्ञसम्पादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषतीत्यादिर्यज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य,
पूर्व्वेणैव सम्बन्धते । यदग्निशिषत्यग्निमुमिच्छति । तथा पिपा-
सति पातुमिच्छति । यन्न रमत इष्टाद्युप्राप्तिनिमित्तं, यदेवं
जातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षा दुःखसामा-

उक्तस्य चोदाहरणप्रसिद्धिविषयः । हे रोग कस्मान्मां त्वं उपतपसीति
सम्बन्धः । कस्मादित्याक्षेपे हेतुमाह । योऽहमिति ॥ यो यज्ञः सोऽहमने-
नेति योजना ॥ इतिशब्दस्यान्वयमाचष्टे । इत्येवमिति ॥ निश्चिताया विद्याया
ध्यानं प्रति फलं कथयति । स एवमिति ॥ यदापि महीदासस्य यथोक्त-
निश्चयवतो यथोक्तं तथापीदानीन्तनस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । अन्यो-
ऽपीति ॥ प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनो-
च्यते ॥ एवं निश्चय इत्युक्तं पुरुषं विषयदयति । य एवमिति ॥ १६ ॥

ननु पूर्व्वेषांशीर्षादप्रयोगेनोदाहरणेनैव समनन्तरपन्थस्य सम्बन्धो
नोपलभ्यते तत्राह । स यदिति ॥ पर्व्वेष तस्मै यानि चतुर्विंशतिवर्षांशी-

मते तदुपसदैरेति ॥२॥ अथ यद्वसति यज्जक्षति
 यन्मैथुनं चरति सुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ
 यत्तपोदानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता
 अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोष्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य

न्याद्विधियज्ञस्येव । अथ यद्वसति यत्प्रवति यद्वसते
 रतिश्चानभवति दृष्टादिमंयोगान्तदुपसदैः समानतामेति ॥
 उपसदाश्च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनी-
 यानि चाहान्याप्रत्रानीति प्रत्रामोऽनोऽशनादीनामुपस-
 दाश्च सामान्यमथ यद्वसति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं
 चरति सुतशस्त्रैरेव तस्मान्मान्यमेति । शब्दवचनसामान्यात् ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य
 दक्षिणाः । धर्मापुष्टिकरत्वसामान्यात् । यस्माच्च यज्ञः पुरुषः

त्वादिनासादृशनिर्देशेनेत्यर्थः । एवं जातीयक्रमयनायादिकृतमिति यावत् ॥
 अविधिषादिषु दीक्षादृष्टौ हेतुमाह । दुःखेति ॥ दीक्षावचनसादृश्यात्-
 पुरुषस्य यज्ञत्वसुक्तमिदानीमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य यज्ञत्वं विज्ञेय-
 मित्वाह । अथेति ॥ अथनादिषु कथमुपसददृष्टिसत्त्वाह । उपसदाश्चेति ॥
 पयोव्रतत्वं पयोभक्षणयुक्तत्वम् । यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि प्रसिद्धानि
 ताणि चोपसत्सु क्रियमाणाण्यवज्ञानीति तासु प्रज्ञासः सास्यप्रविषेयः ।
 अथनादिषु च सोऽस्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । सुखनिमित्तत्वं ज्ञेयनिर्दिष्ट-
 हेतुत्वञ्च सामान्यं सुतशस्त्रैरेवसाम्यादपि सामान्यं पुरुषस्य यज्ञत्वमि-
 त्वाह । अथ वदिति ॥ हासादिषु सुतशस्त्रदृष्टौ हेतुमाह । शब्दवचनेति ॥

दक्षिणावचनसाध्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्वाह । अथेति ॥
 तपोदानादिषु दक्षिणादृष्टौ हेतुमाह । धर्मेति ॥ प्रकारान्तरेण पुरुषस्य

तन्मरणमेवास्य वभूथः ॥ ५ ॥ तच्चैतद्घोर
आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाचा-
ऽपिपास एव स बभूव । सोऽन्तवेलायामेतत्तयं

तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽङ्करन्त्ये सोष्यतीति
तस्य मातरं यदा च प्रसूता भवति तदाऽसोष्ट पूर्णिकेति
विधियज्ञ इव सोष्यति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यज्ञदत्त
इत्यतः शब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः । पुनरुत्पादनमेवास्य
तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यत्सोष्यत्यसोष्टेति शब्दसम्बन्धित्वं
विधियज्ञस्येव । किञ्च तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभूथः ।
समाप्तिसामान्यात् । तच्चैतत् यज्ञदर्शनं घोरो नामत
आङ्गिरसो गोवतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्याय उक्त-
वाच तदेतत्तयमित्यादिदिव्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं
श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ॥

यज्ञत्वं साधयति । यस्माच्चेति ॥ षड् प्राणिप्रसवे षुञ् स्वतिषव इति
धातुद्वयदर्शनात्प्रसवे ऋण्डने च साधारणः सवनशब्दस्ततः सवनशब्द-
सामान्याद्वा पुरुषे यज्ञदष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ पुरुषगतं शब्दसामान्यं विश-
दयति । पुनरिति ॥ यत् पुनरस्य पुरुषाख्यस्य विधियज्ञस्येव सोष्यतीत्या-
दिशब्दसम्बन्धित्वं तदुत्पादनमेव तदिति योचना ॥ अवभूतसम्बन्धित्वा-
दपि पुरुषस्य यज्ञत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति । पुरुषे यज्ञदष्टिरुक्त्वा सम्प्रति
विशिष्टपुरुषसम्बन्धेन विद्यां स्तोत्रं विद्याङ्गञ्च जपं विधातुमुपक्रमते ।
तच्चैतदिति ॥ देवकीपुत्रस्यैतद्दर्शनम् । त्रयणफलमाह । स चेति ॥

प्रतिपद्ये ताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितम-
सीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

इत्यञ्च विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति ढद्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां सौति घोर
आङ्गिरसः कृष्णायोक्तेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह ।
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेषायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं
प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किन्तदक्षितमस्त्रीणमक्षतं वासी-
त्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्यं प्राणं चैकीकृत्याह । तथा
तमेवाहाच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः ।
प्राणसंश्रितं प्राणस्य संश्रितं सम्यक्तनूकतश्च सूत्रं तत्त्वम-
सीति ढतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्या स्तुतिपररे द्वे ऋचौ
मन्त्रौ भवतो न जपार्थे “त्रयं प्रतिपद्येतेति” त्वित्वसङ्ख्या-
बाधनात् पञ्चसङ्ख्या हि तदा स्यात् ॥

किमर्थेयं गुरुशिव्याख्यायित्वाह । इत्यञ्चेति ॥ अक्षितमसि इति
कोट्यर्थी देवतां प्रत्युच्यते तत्राह । सामर्थ्यादिति ॥ निरुपस्य स्तुतिसम्बन्धा-
योगात्पुरुषयज्ञे सप्तदेवतान्तरानुपरत्तेषु प्राणानामेवाधिदेविकं कुर-
मादित्याख्यं जप्यमन्त्रार्थत्वेन सम्बन्धगत इत्यर्थः ॥ द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं
वारयति । तथेति ॥ प्रथममन्त्रवदित्यर्थः । न च द्वयोरेकार्थत्वे सत्यनन्तरस्य
वैयर्थ्यं, द्वयोरपि जप्यत्वेनोपयुक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ मन्त्रत्रयप्रतिपाद्यं
सावित्वं तत्त्वमृगभ्यामपि प्रतिपादितमिति प्रत्ययटाक्षार्थभाज्ज । तत्रेति ॥
किमिति विद्यास्तुतिपरत्वमनयोऽप्यने जपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्वाह ।
नेत्यादिन ॥ अथेतयोर्जपेत्त्रयेऽपि त्वित्वसङ्ख्यायाः सत्त्वाच्च सा बाध्य-
त्वाच्चङ्गाह । पञ्चेति ॥ अनयोर्जप्यत्वे पञ्चकं प्रतिपद्येतेति पञ्चसङ्ख्याया
वक्तव्यत्वान्नित्वं बाधितं स्यादित्यर्थः ॥

आदित् प्रत्नस्य रेतसः ।

आत् इदित्यत्र आकारस्यानुबन्धः तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च । प्रत्नस्य चिरन्तनस्य पुराणस्येत्यर्थो रेतसः कारणास्य बीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उक्तानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन सम्बध्यते । किं ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः । निष्टत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिष्टत्तसाधनेन शुद्धान्तःकरणेन आ समन्ततो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । परः परमिति लिङ्गव्यत्ययेन, ज्योतिःपरत्वात् ।

आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् “परो यदिध्यते दिवीति” मन्वस्य प्रतीकपहणमादित्प्रत्नस्य रेतस इति तत्पदच्छेदपूर्वकं व्याचष्टे । आदित्वादिना । इच्छब्दश्च अनर्थक इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ किन्तु कारणात्मित्येक्षायां “सदेव सौम्येदमिति” श्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह । सदाख्यस्येति ॥ आनन्दश्च ब्रह्मणो विद्वानिति तत् प्रत्नस्य ज्योतिरिति सम्बन्धो द्रष्टव्यः । उक्तानुबन्धो ध्वस्तकारः आ इति यावत् ॥ ननु ब्रह्मस्वरूपभूतमेतज्ज्योतिर्न च सर्वं पश्यन्ति तत्राह । निष्टत्तचक्षुष इति ॥ निष्टत्तानि विमुक्तीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुषि करणानि येषां ते तथा अत एव ब्रह्मविदः “कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैकत् आष्टत्तचक्षुरन्तत्वमिच्छदिति” श्रुत्यन्तरम् ॥ तत्रैवोपायान्तरं सूचयति । ब्रह्मचर्यादीति ॥ “छरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्दत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरोतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्” ॥ ब्रह्मचर्यादिपदेनाहिंसास्तेनादयो दृष्टान्ते । एतैर्निर्दिष्टप्रधानैः साधनैः शुभ्रसुहृदिपितमन्तःकरणं येषां ते तथा ॥ व्यत्ययस्य हेतु-

उदयन्तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरं
 स्याः पश्यन्तउत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योति-
 रूत्तममिति ज्योतिरूत्तममिति ॥ ७ ॥ १७ ॥

यदिध्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन् ब्रह्मणि
 वर्त्तमानम् । येन ज्योतिषेद्धः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्यु-
 द्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते । किष्टान्योऽन्यो मन्त्र-
 दृगाह, यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उक्तं तमसोऽज्ञानल-
 क्षणात्परि परस्तादिति शेषः । तमसो वा अपनेह यज्ज्यो-
 तिरूत्तरमादित्यस्थं परि पश्यन्तो वयमुदगन्मेति व्यवहितेन
 सम्बन्धः । तज्ज्योतिः स्याः आत्मीयमस्मद्भृदि स्थितम् आदि-
 त्यस्यश्च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा
 परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यन्त उदगन्म वयम् । कथमुदगन्मे-
 त्याह । देवं द्योतनवन्तं देवता देवेषु सर्वेषु सूर्यं वस्तूनां
 रश्मीनां प्राणानाञ्च जगत ईरणात् सूर्यस्तामुदगन्म गत-

माह । ज्योतिः परत्वादिति । यत् स्वमहिम्नि प्रतिष्ठहीयते तत्परं ज्योति-
 रिति सम्बन्धः ॥

दीप्यमानत्वं विदुष्योति । येनेति ॥ मन्वानरमवतारयति । किञ्चेति ॥
 इतश्च विद्यास्तत्त्वर्थेति यावत् ॥ किमाहेत्यपेक्षायां द्वितीयं मन्त्रमादत्ते ।
 उदयमिति ॥ तं व्याकरोति । तमस इत्यादिना ॥ तस्यैव ज्योतिषः प्रभाने
 ज्योतिर्नाम्बदस्तीत्यर्थः ॥ देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वमाह । अ इति ॥ तयोरेकत्वं
 स वसायमित्यादि मन्वानरसिद्धन्दर्शयति । आदित्यस्यमिति ॥ तत्प्रदाहं
 त्वं प्रदार्थञ्चोक्त्वा तयोरेकत्वम् इदानीमेकीभूतं ज्योतिर्विशिनति ।

मनो ब्रह्मेतुपासीतेतप्रध्यात्ममथाधिदैवतमा- काशोब्रह्मेतुभयमादिष्टं भवतप्रध्यात्मं चाधिदैवतं

वन्तो ज्योतिरुत्तमं सर्वज्योतिर्भ्य उत्कृष्टतमम् । अहो प्राप्ता
वयमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यद्गर्भ्यां स्तुतं यद्यजुस्त्वेष्य
प्रकाशितम् । हिरभ्यासो यज्ञकल्पनापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैक-
देशत्वेन । अथेदानीं मनश्चाकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टि-
विधानार्थं आरम्भो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो मनुते अने-
नेत्यन्तःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति । एतदात्मविषयं
दर्शनमध्यात्मम् । अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः ।
आकाशो ब्रह्मेतुपासीत । एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतस्यो-
भयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति । आकाश

यदुत्तरमिति ॥ एकत्वधोफलं कथयति पश्यन् इति ॥ फलमेव प्रश्नपूर्वकं
विदुषोति । कथमित्यादिना ॥ फलविषयं स्नानुभवं दर्शयति । अहो इति ॥
मन्त्राणां मन्त्रयोश्चैकवाक्यत्वसुपसंहरति । इदन्निदिति ॥ १७ ॥

ननु यज्ञविज्ञानेन वक्ष्यमाणविज्ञानस्य न सङ्कतिरस्तीति कथं धौर्बा-
पर्यमित्याद्यज्ञाननिरस्तव्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धमाह । मनोमय इति ।
इति चेश्वर उक्त इति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तत्र ब्रह्मणो गुणबोरोकदेशत्वेन
मन आकाशस्योक्त इत्याह । ब्रह्मण इति ॥ यद्यं त्तु गुणैकब्रह्मदृष्ट्यात्मत्वस्य
तयोरेव सम्पूर्णब्रह्मदृष्टिकथनार्थमुत्तरं सम्बन्धवतारयति । अथेति ॥ एव-
मुभयसुपदिष्टं भवतीति सम्बन्धः ॥ तदेवोभयं विभजते । अध्यात्ममिति ॥
कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेतुपासनं विभज्यते तत्राह ।

च॥१॥ तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः, प्राणः पादः,
 चक्षुः पादः, श्रोत्रं पादः, इत्यध्यात्ममथाधिदैवत-
 मग्निः पादो, वायुः पादः, आदित्यः पादो, दिशः
 पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं

मनसोः सूक्ष्मत्वात् । मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो योग्यं मनो
 ब्रह्मदृष्टेः । आकाशश्च सर्वगतत्वात् सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ।
 तदेतन्मनश्चाख्यं चतुष्पाद्ब्रह्म । चत्वारः पादा अस्येति ।
 कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह । वाक्प्राणश्चक्षुः
 श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मम् ॥

अथाधिदैवतमाकाशस्य ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश
 इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्मादिष्टं भवत्यध्यात्मश्चैवा-
 धिदैवतश्च । तत्र मनसो वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद इतर-
 पादत्रयापेक्षया । वाचा हि पादेनैव गवादिबहक्तव्यविषयं
 प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा प्राणो

मनस्येति ॥ तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशं विषयी भवति न हि तेनोप-
 लभ्यते ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । आकाशश्चेति ॥ ब्रह्मदृष्टेर्वीर्यमिति पूर्वेषु
 सम्बन्धः ॥ अध्यात्ममधिदैवतं च विहितस्योपामनस्यानुचिन्नं दर्शयति ।
 तदेतदिति ॥ मनश्चतुष्पात्त्वं प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥

आधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति । अथेत्यादिना ॥ मन-
 आकाशयोरुक्तं चतुष्पात्त्वं निगमयति । एवमिति ॥ अध्यात्मिकानुपादानु
 प्रपञ्चयति । तत्रेति ॥ पादत्वं वाचो व्युत्पादयति । वाचा ङीति ॥
 यथा गवादिर्गन्तव्यं पादेनैव प्राप्नोति देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन
 बहक्तव्यं विषयं प्रतिब्रूयते । तेन तस्या युक्तं पादत्वमित्यर्थः ॥ प्राणस्य वाच

च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
 ज्योतिषा भाति च तपति च, भाति च तपति च
 कौत्तरी यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥
 प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा

प्राणः पादस्तेनापि गन्धविषयं प्रति च क्रामति । तथा
 चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो
 ब्रह्मणः । तथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यदिग् आकाशस्य
 ब्रह्मण उदर इव गोः पादाविव लग्ना उपलभ्यन्ते । तेन
 तस्याकाशस्याग्न्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्म-
 श्चैवाधिदैवतं चतुष्पादादिष्टं भवति । तत्र वागेव मनसो
 ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति
 च दीप्यते तपति च सन्तापञ्चौष्णं करोति ॥

अथवा तैलघृताद्याग्नेयाशनेनिष्ठा वाग् भाति च तपति
 च वह्नायोस्माहवती स्यादित्यर्थो विद्वत्फलं भाति च

इव पादत्वं दर्शयति । तेनापीति ॥ आधिदैविकान् पादान्निष्ठेषीति ।
 तषेति ॥ यथा गोरुदरे पादा लग्ना लभ्यन्ते तथाकाशस्योदर इवाग्न्यादयो
 लग्ना दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य ते पादा इव भवन्तीत्यर्थं ॥ द्विविधपादविवरण-
 सुपसंहरति । एवमिति ॥ सम्यत्वाध्यात्मिकपादानामाधिदैविकपादै-
 रधिष्ठेयतया सम्यक्सोऽनुचिन्तनीय इति दर्शयितुमुपक्रमते । तत्रेति ॥
 सोऽग्निनेत्रादेरर्थान्तरमाह । अथ वेति ॥ कौत्तरीयशसोः प्रत्यक्षत्वपरोक्ष-
 त्वाभ्यां भेदः सर्वत्रैतुभयतः सम्बध्यते ॥ १८ ॥ अथान्तरस्य सकृत्तिमाह ।

भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्तार्गं यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्तार्गं यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च, भाति च तपति च कीर्त्तार्गं यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मेतग्रादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र आसीत्।

तपति च कीर्त्तार्गं यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद । तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः ॥ स वायुना गन्धामना भाति च तपति च । तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणाय, श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय । विश्वात्मनः समानं सर्वत्र ब्रह्मसम्पत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद । द्विर्क्तिर्दर्शनसमाप्तरार्थी ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन् सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते । आदि-

आदित्य इति ॥ तस्यैत्यादित्यो ष्टुह्यते ॥ अत्रभिव्यक्तनामरूपत्वाभिप्रायेणास्यच्छब्दो गौणो व्याख्यातसत्त्वैवकारावदृष्टेन शङ्कते । गन्धिति ॥ “कथमसतः सञ्जायेतेति” असत्कारणत्वस्य षडे निराकारव्यसायत्वात्तत्त्वत्कारणं भवतु प्रकृते तु सावधारणादस्यच्छब्दादसदेव कारणं विवक्षित-

त्यो ब्रह्मेत्यादेश उपदेशस्योपव्याख्यानं क्रियते सुत्य-
 र्थमसद्व्याकृतनामरूपमिदं जगदशेषमग्रे प्रागवस्थायासु-
 त्यत्तेरासीन्न त्वसदेव । कथमसतः सञ्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्य
 प्रतिषेधात् । न त्विहासदेवेति विधानाद्विकल्पः स्यात्
 न क्रियास्त्रिव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः कथं तर्हि-
 दमसदेवेति । नन्ववोचामाख्याकृतनामरूपत्वादसाद्वा-
 सदिति । नन्वेवमन्वोऽवधारणार्थः सत्त्वमेव न तु सत्त्वाभाव-
 मवधारयति । किं तर्हि नामरूपव्याकृतविषये सच्छब्द-
 प्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तं
 प्रायशो जगतस्तदभावे ह्यन्वत्तम इदं न प्रज्ञायेत । किञ्च
 नेत्यतस्तत्सुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रासुत्यत्तेर्जगदसदे-
 वेत्यादित्यं स्तौति ब्रह्मदृष्ट्यर्हत्वाय । आदित्यनिमित्तो
 हि लोके सदिति व्यवहारः । यथाऽसदेवेदं राक्षः

मित्यदितानुदितहोमवद्विकल्प इत्यर्थः ॥ क्रियायाः कर्तृतन्त्रत्वात्तदि-
 च्छया तत्र विकल्पोऽस्तुनस्तु सिद्धस्य तदिच्छाननुविधायित्वाच्च विकल्पः
 सम्भवति । न हि स्थाणुरेव कस्यविदपेक्षया पुरुषो भवतीति परिहरति ।
 न क्रियास्त्रिवेति ॥ विकल्पासम्भवे वाक्यस्य गतिर्वैकल्येति पृच्छति । कथ-
 मिति ॥ असच्छब्दस्य वा गतिरवधारणस्य वा पृच्छते तत्राद्यं प्रत्याह ।
 नान्विति ॥ द्वितीयं शङ्कते । नन्वेवमन्व इति ॥ तस्य का गतिरिति शेषः ॥
 पूर्वकालीनसत्त्वाभिधावकासीच्छब्दस्य वाक्यशेषे अवस्थास्योपक्रमे च
 सत्त्वाभावावधारणं विवक्षितं किन्त्वभिव्यक्तभावावधारणमादित्यस्तुत्यर्थ-
 मिति समाधत्ते । सत्त्वमेवमिति ॥ क्व पुनरित्यमादित्यस्तुतिरूपयुज्यते
 तत्राह । ब्रह्मदृष्टीति ॥ जगतो नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तमिति
 तदुपपादयति । आदित्येति ॥ तथापि कथमादित्यस्तुतिरिति शङ्का दृष्टा-

तत्त्वदासीत्तत्त्वमभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्-
संवत्सरस्य माचामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्ड-

कुलं सर्वगुणसम्पन्ने पूर्ववर्मणि राजन्यसतीति तद्वत् ।
न च सत्त्वमसत्त्वञ्चेह जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो
ब्रह्मेत्यादेशपरत्वात् उपसंहरिष्यन्ते आदित्यं ब्रह्मेत्युपास-
इति ।

तत्त्वदासीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः स्तिमितमनि-
स्पन्दमसदिव सत्कार्याभिसुखं ईषदुपजातप्रवृत्ति सदासी-
त्ततोऽपि लब्धपरिस्पन्दं तत्त्वमभवत् इत्यन्तरनारुह्य व्याक-
रणेनाङ्कुरीभूतमिव वीजम् । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्तदा
अण्डोऽण्डं समवर्तत संवृत्तम् आण्डमिति दैर्घ्यं छान्दसम् ।
तदण्डं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मातां परिमाणम-
भिन्नस्वरूपमेवाशयत स्थितं बभूव । तत्ततः संवत्सरपरि-
माणात्कालाद्ब्रह्मं निरभिद्यत निर्भिन्नं वयसामिवाण्डम् ।

नेन दर्शयति । तथेति ॥ किञ्चोपक्रमोपसंहारैकरूपेषादित्ये ब्रह्मवृष्टि-
विधिपरमिदं वाक्यं न तस्य कारणसत्त्वे तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यमनन्वथा-
सिद्धकल्पकाभावादित्याह । न चेति ॥ तत्प रत्वं कथमवगतमित्याद्यङ्गो-
पसंहारस्योपक्रमानुसारित्वादित्याह । उपसंहरिष्यतीति ॥

कथं तस्यासच्छब्दवाच्यत्वं तदाह । स्तिमितमिति ॥ सत्त्वं तर्हि कथ-
मिति तदाह । कार्येति ॥ वीजस्योच्छूनतावत्कारणस्य सिद्धत्वावस्थं
दशयति । ईषदिति ॥ लब्धपरिस्पन्दं प्राप्तपरिणामं सम्भूतसूक्ष्मा-
कारेषाभवदित्यर्थः ॥ सूक्ष्मभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभूतोत्पत्तिमाह ।
ततोऽरोति ॥ भूतसूक्ष्माकारप्राप्तेरनन्तरं पञ्चीकरणप्रक्रिययाऽन्यो

कपाले रजतञ्च सुवर्णञ्चाभवताम् ॥१॥ तद्रज-
जतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्जरायु
ते पर्वता, यदुल्लं स, मेघो नीहारो या धमन-
यस्ता नद्यो, यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥
अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनुदतिष्ठन्त सर्वाणि च भूतानि सर्वे

तस्य निर्भिन्नस्याण्डस्य कपाले हे रजतञ्च सुवर्णञ्चा-
भवतां संवृत्ते । ब्रह्मणोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं
पृथिवी । पृथिव्युपलक्षितमधोऽण्डकपालमित्यर्थः । यत्सु
वर्णं कपालं सा द्यौर्द्युलोकोपलक्षितमूर्द्धं कपालमित्यर्थः ॥
यज्जरायु गर्भवेष्टनं स्थूलमण्डस्य विशकलीभावकाले आ-
सीत्ते पर्वता बभूवुः । यदुल्लं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह
मेघैः समेघो नीहारोऽवश्यायो बभूवेत्यर्थः । या गर्भस्य
जातस्य देहे धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः । यत्तस्य
वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं समुद्रः । अथ यत्तदजायत गर्भरूपं
तस्मिन्मण्डे सोऽसावादित्यस्तमादित्यं जायमानं घोषाः
शब्दा उलूलव उरुरवो विस्तीर्णरवा उदतिष्ठन्त्वित्यवन्तः

न्यायवानुपवेशेन स्थूलभूतावस्थमासीदित्यर्थः । सूक्ष्मेभ्यश्च भूतेभ्योऽण्ड-
निर्गमिं प्रतिजानीते । अङ्गप्र रति ॥ अप्रसाङ्गितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः ॥

अवश्यावशब्देन हिममुच्यते । उलूलव इत्युत्पत्तकालीनशब्द विशेषे

त्र कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति
घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि
सर्वे चैव कामाः ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्या-
सो ह यदेन साधवो घोषा आ च गच्छेयुरप च

ईश्वरस्येवेह प्रथमपुत्तजन्मानि सर्वाणि च स्थावरजङ्गमानि
भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति
विषयाः स्त्रीवस्त्रान्नादयो यस्मादादित्यजन्मानिमिन्तीभूत-
कामोत्पत्तिस्तस्मादाद्यत्वेऽपि तस्यादित्यस्योदयं प्रति
प्रत्यायनं प्रत्यस्तगमनं च प्रत्यथवा पुनःपुनःप्रत्यागमनं
प्रत्यायनं तत्र प्रति तन्निमिन्तीकृत्येत्यर्थः । सर्वाणि च
भूतानि सर्वे च कामा घोषा उलूलवश्चानुतिष्ठन्ति ॥

प्रसिद्धं हि एतदुदयादौ सवितुः । स यः कश्चिदेतमेवं
यथोक्तमहिमानं विद्वान् सन्नादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते स तद्वाक्यं
प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किञ्च दृष्टं फलमभ्यासः क्षिप्रं तद्विदो
यदिति क्रियाविशेषणमेनमेविक्वदं साधवः शोभना घोषाः ।
साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे पापानुबन्धाभावः ।

प्रसिद्धाः स्त्रीवस्त्रान्नादयो उदतिष्ठन्ति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

किञ्च तत्र प्रभाषयित्वा यद्वाङ्मयं प्रसिद्धं ज्ञेयम् । एतदिति भूताद्युत्थानम् ।
अदृष्टफलमाप्त्योक्त्वा दृष्टफलमाचष्टे । किञ्चेति ॥ तद्विदो दृष्टफलमिति
सम्बन्धः । क्रियाविशेषणमिति एवंविदं साधवो घोषा कामच्छेयुरिति यत्त-

निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् ॥ ४ ॥ १६ ॥ इति छान्दो-
ग्योपनिषद् तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो

आ च गच्छेयुरागच्छेयुस्योप च निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् केवल-
मागमनमात्रं घोषाणामुपसुखयेयुस्योपसु खञ्च कुर्युरि-
त्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थ आदरार्थञ्च ॥ १६ ॥
इति श्रीमद्भोविन्दभवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
त्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिष-
द्विवरणे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पाददृष्ट्याऽऽसः पुरस्ता-
द्वर्णितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वायोत्तर-
मारभ्यते । सुखावबोधार्था आख्यायिका विद्यादानग्रहण-
विधिप्रदर्शनार्था च । अद्वान्नदानानुद्धनत्वादीनाञ्च विद्या-
प्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्श्यते आख्यायिकया । जानश्रुतिर्जन-

त्विप्रमप्रतिबन्धनेनेत्यर्थः । आदित्ये ब्रह्महृष्टिरादरस्य विषयः ॥ १६ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदान-
न्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

आदित्यस्य सूत्रावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रोपासनमुपस्य-
स्यते । नन्वध्यात्मविधैवतञ्च वायुप्राणयोः सूत्रात्मभूतयोरुपासनं पूर्वा-
ध्यायेऽपि व्याख्यातम् ॥ तथा च कोऽत्र विशेषो वेन तदुपासनं पुनरा-
रभ्यते अत आह । वायुप्राणयोरिति ॥ साक्षात् पादकल्पनं विनेति
यावत् ॥ ब्रह्मत्वेन ब्रह्मकार्यरूपेणेत्यर्थः । विद्येति । धर्माद्यै यत्र न
स्यातां श्रुतुषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्ष्या श्रमं बीजमिवोषर

बहुदायी बहुपाक्यत्रास स ह सर्वत आवसथान्
मापयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽत्स्यन्तीति ॥१॥ अथ ह

श्रुतस्यापत्यम् । ह ऐतिह्यार्थ । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः
स एव अद्वादेयः अद्वापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति
अद्वादेयः । बहुदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी ।
बहुपाक्यौ बहु पक्तव्यमहन्यर्हनि गृहे यस्यासौ बहुपाक्यः ।
भोजनार्थिभ्यो बहुस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवगुण-
सम्पन्नोऽसौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च
कस्मिंश्चित् त्रास ह बभूव । स ह सर्वतः सर्वान् हिंस्रु ग्रामेषु
नगरेषु चावसथान् । एतन्वसन्ति येष्वित्यावसथास्तान्
याञ्चक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममाश्वं तेष्व-
वसथेषु वसन्तोऽत्स्यन्ति भोक्ष्यन्ते इत्येवमभिप्रायः । तत्रैव

इति श्रुतिमनुसन्धाय पुष्कलधनमादाय रैको राज्ञे विद्यां प्रादाञ्च-
नश्रुतिश्च शास्त्रार्थं ज्ञात्वा पुष्कलधनं दत्त्वेव अद्वादिषम्यसक्ततो विद्या-
माददौ । तथान्योऽपि विद्याया दाता यद्द्वीता वा स्यादिति तद्दान-
पङ्कथयोर्विधिप्रदर्शनार्थां चाख्यायिकेत्यर्थः ॥ ननु षट् शतानि गवा-
मित्यादिदर्शनाङ्गनदानमेव विद्यापङ्कथे साधनमिह प्रतीयते न तु अद्वा-
दीत्याशङ्क्याह । अङ्गेति ॥ आदिपदेन तात्पर्यप्रतिपातादयो षडङ्गान्ते ।
आख्यायिका तद् ह पुत्ररेवेत्यादि लक्षणवेति यावत् ॥ अनश्रुतस्य पुष्को
यस्यस्य पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह । पुष्कस्येति ॥
अद्वाया देवस्यात्यल्पशङ्कां वारयति । बहुदायीति ॥

बहुपाक्यस्य फलत्वसाह । भोजनेति ॥ उक्तस्यराशौ वर्तमानत्वाभावा-
दस्यत्वमाशङ्कोक्तमेवमिति स्वसमीपं प्राप्तोभ्य एवार्थिभ्योऽवावृत्तं ददाती

हंसा निशायामतिपेतुन्तद्वैव हंसो हंसम-
भ्युवाद हो होयि भल्लाक्ष ! भल्लाक्ष ! जानश्रुतेः पौत्रा-
यणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसाङ्क्षी-

सति राजनि तस्मिन् धर्मकाले हर्ष्यतलस्ये ष ह
हंसा निशयां रात्रावतिपेतुः । ऋषयो देवता वा राज्ञो
ऽन्वदानगुणोत्सोषिताः सन्तो हंसरूपा भूत्वा राज्ञो
दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन् काले तेषां
पततां हंसनामेकः दृष्टतः पतन्मगतः पतन्तं तं हंस-
मभ्युवादाभ्युक्तवान् हो होयीति भो भो इति सम्बोज्ज
भल्लाक्ष भल्लाक्ष इति आह्वरं दर्शयन् यथा पश्य पश्चा-
त्स्वर्गमिति तद्वत् । भल्लाक्ष इति मन्ददृष्टिम् सूचयन्नाह ।

अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वासंस्तदुपास-
व्यसनेन पीड्यमानोऽमर्षितया तत् सूचयति भल्लाक्ष इति ।
जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं दिवा द्युलोकेन
ज्योतिः प्रभास्वरमन्वदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं

त्वाङ्गाह । स हेति ॥ विघ्नदाकदानफलं दर्शयितुकारभते । तन्नेति ॥
वाक्यात् दर्शयति । ऋषय इति ॥ सम्बोधनाभ्यासश्च दिव्यमाह । आह्वरं
दर्शयति ॥ तदेव दृष्टान्तेन सूचयति । अथेति ॥ भल्लाक्षवद्दर्शनाह ।
भल्लेति ॥ भल्लाक्षवद्दे भल्लाक्षविषयः सन् विद्वत्सूचयता मन्ददृष्टित्व-
सूचकः ॥

भल्लाक्षवद्दस्य विषयान्तरमाह । अथेति ॥ वस्तु दृष्टवामिभो
हंसस्य महत्त्वात्ता नातिक्रमणीयो विजानतेति सम्बन्द्दर्शनाभिमानशालि-
त्वात्तेनाप्यगामी हंसो जानश्रुतिसति विचक्रिमिभुरमर्षितया पीड्यमानः

स्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तसु ह परः प्रत्यु-
वाच कम्बर एनमेतत्सत्त्वा सयुग्वानमिव रैक-
मात्येति यो सु कथं स युग्वारैक इति ॥ ३ ॥

दुलोकसृगित्यर्थः । दिवाङ्गा वा समं ज्योतिरित्येतन्मा-
प्रसाङ्गोः सञ्जनं सक्तिं तेन ज्योतिषा सञ्जनं मा कार्पी-
रित्यर्थः । तत्प्रसञ्जनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षी-
र्मा दृष्टित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीरिति । तमेव
सुक्तवन्तं पर इतरोऽग्रगामी प्रत्युवाच । अरे निकृष्टोऽयं
राजा वराकस्तं कम् उ एनं सन्तं केन माहात्म्येनोक्तं सन्त-
मिति कुत्सयत्येनमेवं तवञ्जमानमेतद्वचनमात्य ॥

रैकमिव सयुग्वानं सहयुग्वया गन्त्या वर्त्तत इति सयुग्वारै-
कः । तामिवात्यैनम् । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तु रैक

सन् न त्वं धर्मं जानासि ज्ञानाभिमानन्तु वदसोत्यपलम्बस्तत्र भङ्गाक्षेत्यु-
पालम्बस्व रूपं सूचयतीत्यर्थः ॥ घृष्टगामी हंसो निन्दःपूर्वकस्य-
गामिनं हंसं सम्बध्य किञ्चिन्नवानित्यपेक्षायामाह । जानन्नतेरिति ॥ मा
प्रधाक्षीरिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीरित्युच्यते तदाह । पुरुषव्यत्यये-
नेति ॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः । सन्नेनं प्राणि-
मात्मं राजानमधिकृत्य सवञ्जमानमेतद्वचनमत्यप्रोति कुत्सयतीति सम्बन्धः ॥

तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्माह । रैकमिवेति ॥ युगं वदतीति युग्यो
नकीर्दोऽशो वाख्यानसीतियुग्वयकटो तथा सह वर्त्तत इति स युग्वारै-
कः वकारो मत्वर्थीयः । त्वं रैकज्ञानमाहात्म्यपुक्तमधिकृत्य तथा प्रबन्धा-
वचनं तथाकर्षिणमेवं राजानमधिकृत्य कथमेवमात्येत्यर्थः ॥ उक्तं

यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमिन् सर्वं
तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद

इवेत्यभिप्रायः । इतश्चाह । यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वा
रैक इत्युक्तवन्तं भङ्गात्त आह ऋणु यथा स रैकः । यथा
लोके कृताय कृतो नामश्रयो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः
स यदा जयति द्यूते प्रष्टतानां तस्मै विजिताय तदर्धमितरे
त्रिद्वेकाङ्का अधरेयाः ॥ त्वेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति
सङ्घच्छत्यन्तर्भवन्ति । चतुरङ्गे कृताये त्रिद्वेकाङ्कानां विद्य-
मानत्वादन्तर्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेतं रैकं

वाक्यार्थं सङ्कलयति । अत्रनुरूपमिति ॥ अस्मिन्वराके राजनि धर्म-
मात्मनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रैके पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्त-
मेवेति इतरः पृष्ठगामी हृषी यः सयुग्वा रैकस्त्वयोच्यते स कथं नु स्वादि-
त्यन्वयेः ॥ स रैक्तो येन प्रकारेण स्वात्तं प्रकारं श्लेषवति प्रतिज्ञाय प्रकारं
प्रदिदर्शयिषया दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठान-
कालो वा येन द्यूतविद्ययाभेजति सोऽस्योऽस्य कश्चिद्भागोऽव्ययव्याच्यत्वात्
चतुरङ्गो भागश्चत्वारोऽङ्काश्चिद्भागान्यश्चिदिति व्युत्पत्तेः तस्मै सकृत्तनामव्यव-
हृतेन यदा द्यूते प्रष्टतानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामवते
विजितायाधरेयाः संयन्तीति सम्बन्धः ॥ तदर्धं व्याचष्टे । तदर्धमिति ॥
अधरेयान्प्राकरोति । अधरेया इति ॥

तानेव विधिनति । त्वेतेति ॥ अत्रस्तु यस्मिन्नुभागे त्वयोऽङ्का स त्वेता
नामावो भवति । यत्र तु द्वावङ्गौ स द्वापरनामकः । यत्रैकोऽङ्कः स कलिसप्त
इति विभागः ॥ तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावस्तं व्यक्तिकरोति । चतुरङ्ग

यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यद् ह

कृतायस्थानीयं त्वेतादिस्थानीयं सर्व्वं तदभिसमेति अन्तर्भवति रैक्ये । किन्तत्त्यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभन् धर्मजातं कुर्वन्ति तत्सर्व्वं रैक्यस्य धर्मेऽन्तर्भवति तस्य च फले सर्व्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥

तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यस्तद्देद्यं वेद । किन्तत्त्यद्देद्यं स रैक्यो वेद । तद्देद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्व्वप्राणिधर्मजातं तत्फलञ्च रैक्यमिवाभिसमेतीत्यनुवर्त्तते । स एवम्भूतो रैक्योऽपि मया विद्वानेतदुक्तः । एवमुक्तो रैक्यवत् एव कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः । तद् ह तदेतदीदृशं हंसवाक्यम् आत्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैकादेः प्रशंसारूपमुपश्रुत्वाव श्रुतवान् हर्ष्यतलस्थो राजा जानश्रुतिः पौत्रायणः । तच्च हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन, रात्रिशेषमतिवाहयामास । ततः स वन्दिभीराजा

इति ॥ तदन्तर्भवन्ति तस्मिन्कृते त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासङ्क्रमायामवान् रसङ्क्रान्तर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ॥ इष्टान्मनूय दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ! रैक्यमभिव्याप्य सर्व्वे समेतोत्वस्थार्थं सङ्घिपन्त्यन्तर्भवन्तीति ॥ रैक्ये सर्व्वस्थान्तर्भावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । किन्दित्यादिना ॥ तद्वर्णस्य महत्त्वादन्वेषं च धर्मजातस्यात्प्राप्तस्येतरस्मिन्नन्तर्भावः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्व्वेषां प्राणिनां धर्मफलमस्वीयस्थान्यहस्तरे रैक्यस्य धर्मफलेऽन्तर्भवन्तीत्याह । तस्य चेति ॥ न केवलं रैक्यस्यैतन्माहात्म्यं किन्त्वन्वापि ज्ञानवक्त्रास्तीति जानश्रुतेरनुपपत्त्याह । यथेति ॥ प्रतिपन्नहंसवचन-

जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान
 एव क्षत्तारसुवाचाङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्क-
 मात्येति यो नु कथं सयुग्वारैक्क इति ॥ ५ ॥
 यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेन-
 सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति

श्रुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारम् ।
 सञ्जिहान एव शयनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हे अङ्ग
 वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैक्कमात्य किं मां स एव श्रुत्यर्हो
 नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैक्कमात्य गत्वा
 मम तद्दिदृक्षा तदैव इवशब्दोऽवधारणार्थेऽनर्थको वा
 वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैक्कानयनकामो राज्ञो
 ऽभिप्रायगो यो नु कथं सयुग्वारैक्क इति राज्ञै
 वक्ष्योक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन् यो नु कथं
 सयुग्वारैक्क इत्यवोचत् । स च भङ्गाक्षवचनमेवावोचत् ।
 तस्य स्मरन् स ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैक्कं
 नाविदं न व्यञ्चाशिषमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् तं होवाच
 क्षत्तारमरे यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मविद् एकान्तोऽरण्ये नदी-
 पुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणानुसार्गणं भवति तत्तत्रैवं
 रैक्कमर्कं गच्छ तत्रसार्गणं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तः क्षत्ताऽन्विष्य

खेदित इतरो राजा राज्ञियेषमतिवाह्य शयनं जङ्गदात्मनः समोपस्थं
 सुतिकर्तारं क्षत्तारमङ्गारे हेत्यादिवाक्यमुक्तवान् ॥ तस्यऽभिप्रायनाह ।
 स एवेति ॥ कथमिवशब्दो द्वितीयो षट्ते तत्राह । तदेति ॥ अवधारण-

यस्तद्देव वत्स वेद समयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह
 क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तः होवा
 च यचारि ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति ॥७॥
 सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कर्षमाणमुपोपविवेश
 तः हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक इत्य-
 हः क्षरा इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविद-
 मिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
 निष्कमश्वतरौरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तः हा-

तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गन्वाः पामानं कर्षमाणं
 कण्डूयमानं दृष्टाऽयं नूनं सयुग्वा रैक इति समीपे उपोप-
 विवेश विनयेनोपविष्टवान् । तच्च रैकं हाभ्युवादोक्तवान् ।
 त्वमसि हे भगवो भगवन् सयुग्वा रैक इत्येवं दृष्टोऽहमसि
 हि । क्षरा क्षरे इति जानादर एव प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् ।
 स तं विज्ञायाविदं विज्ञःतवानस्मीति प्रत्येयाय प्रत्यागत
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थिताञ्च
 उ ह एव जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कं

स्यापि उपोपवोगोऽस्मीति चेत्तत्राह । अनर्थको वेति ॥ अत्रवाक्यं व्याचष्टे ॥
 राज्ञेति ॥ यो नु कथमित्यादि पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ तस्येति कर्षणं चठी ॥१॥
 मया हि गार्हस्थ्यं विकीर्ष्यते तदर्थञ्च धनमर्थ्यते न चायं तादर्थ्येन
 किञ्चिदुपकर्तुमित्याद्यवेनानादरं विज्ञातवानस्मि यदुक्तञ्चैव रैकं तस्य

भ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्केमानि षट् शतानि गवामयं
निष्कोऽयमश्वतरोरथो नु म एतां भगवो ! देव !
तां शाधि यां देवतामुपास्म इति ॥ २ ॥ तमुह
परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिर-

कण्ठहारमश्वतरोरथमश्वतरौभ्यां युक्तं तदा धनं गृहीत्वा
प्रतिचक्रमे रैक्कं प्रति गतवान् । तच्च गत्वाऽभ्युवाद
हाभ्युक्तवान् । हे रैक्क गवां षट् शतानि इमानि तुभ्यं मया
नीतानि । अयं निष्कोऽश्वतरोरथश्चायमेतद्धनमादत्सु ।
भगवोऽनुशाधि च मे मां यासु देवतां त्वमुपास्मे तद्देवतो-
पदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः । तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्यु-
वाच परो रैक्कः । अहेत्ययं निपातो विनिग्रहार्थीयो
ऽन्यत्र इह त्वनर्थकः एवशब्दस्य पृथक् प्रयोगात् । हारेत्वा
हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री सेयं हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु
तवैव तिष्ठतु न ममापख्याप्तेन कर्म्मार्थमनेन प्रयोजनमि-
त्यभिप्रायो हे शूद्र इति ॥

च गार्हस्थ्यग्राभिप्रायं धनार्थित्वञ्चेति शेषः । अतृवचने अने सतीति सप्त-
म्यर्थः । धनार्थितां नुञ्चेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ अहशब्दस्य पूर्ववदधेवकारा
ऽर्थोऽस्मापि विनिग्रहार्थत्वसम्बन्धे किमिद्वानर्थक्यमित्याशङ्क्य तद्वेत्सेव-
कारादेव विनिग्रहसिद्धिरित्याह । एवशब्दस्येति ॥ गार्हस्थ्यग्राधिगत्वाव
कर्म्मोपदानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेद्वेत्त्याह । न ममेति ॥

स्त्विति तद् ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

ननु राजाऽसौ क्षत्रसम्बन्धात् ह क्षतारमुवाचेत्युक्तम् ।
 विद्याग्रहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमात् । शूद्रस्य चान-
 धिकारात् । कथमिदमनुरूपं रैक्केणोच्यते हे शूद्रेति ।
 तत्राङ्गराचार्याः । हंसवचनश्रवणात् शुभेनमाविवेश ।
 तेनासौ शुचा श्रुत्वा रैक्कस्य महिमानं वा द्रवतीति ।
 ऋषिरात्मनः परोक्षज्ञतां दर्शयन् शूद्र ! इत्याहेति ।
 शूद्रवद्वा धनेनैवैनं विद्याग्रहणायोपजगाम न च शुश्रूषया ।
 न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराङ्गरत्वं धनमाहृत-
 मिति रूपैवैनमुक्तवाञ्छूद्र इति ।

शूद्रशब्देन जानश्रुतेः सम्बोधनमनुचितमिति चोदयति । नत्विति ॥
 तस्यांशूद्रत्वे हेत्वन्तरमाह । विद्याग्रहणायेति ॥ तस्य श्रुतिद्वारा
 विद्याधिकारो नास्तीत्येवं शूद्राधिकरणे निर्द्धारितमित्याशयेनाह ।
 शूद्रस्य चेति ॥ जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे शूद्रसम्बोधनमयोग्यमित्युप-
 सङ्हरति । कथमिति ॥ न जातिशूद्रो जानश्रुतिः किन्तु क्षत्रियोऽस्मिन्
 गौणः शूद्रशब्द इत्येकीयमतोपन्यासेन परिहरति । तत्रेति ॥ तेन शुभा-
 विष्टत्वेनासौ जानश्रुतिः शुचा हेतुना रैक्कमाद्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा
 हंसवाक्यं रैक्कमाद्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथापि
 किमिति शूद्रपदेन राजानं ऋषिः सम्बोधयतीत्याशङ्क्याह । ऋषिरिति ॥
 उक्तप्रकारद्वयसमाप्तावितिशब्दः ॥ प्रकारान्तरेण जानश्रुतेः शूद्रत्वं गौणं
 व्युत्पादयति । शूद्रवद्देति ॥ न च शुश्रूषया तेन शूद्र इति शेषः । सुखं
 शूद्रत्वं क्षत्रसम्बन्धेन व्यावर्त्तयति । न त्विति ॥ क्षत्रिये जानश्रुतौ
 शूद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमाह । अपरे पुनरिति ॥

सहस्रं गवां निष्कमश्वतरौरथं दुहितरं तदा-
 दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ त ए हाभ्युवाद रैकेद ए
 सहस्रं गवामयं निष्कोऽयमश्वतरौरथ इयं जा-
 याऽयं ग्रामो यस्मिन्नास्त्रोऽन्वेव मा भगवः शाधीति
 ॥ ४ ॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाजहारेमाः

लिङ्गञ्च ब्रह्माहरणे उपादानं धनस्येति । तदु हर्षमेतं
 ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
 जायाश्चर्षेरभिमतां दुहितरमात्मनसादादाय प्रतिचक्रमे
 क्रान्तवान् । रैकेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वतरौरथ
 इयं जायार्थं मम दुहिता नीताऽयञ्च ग्रामो यस्मिन्नास्त्रो
 तिष्ठसि स च त्वदर्थे मया कल्पितः । तदेतत्सर्वमादायानु-
 शाध्येव मा मां हे भगव इत्युक्तः । तस्या जायार्थमानीताया
 राज्ञो दुहितुर्ह एव मुखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपो-
 द्गृह्णन्नुवाचान्नित्यर्थः । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः
 प्रियो विद्याया विद्यां य प्राह तानि तीर्थानि षण्ममेति
 विद्याया वचनं विज्ञायते । एवं जानन्मुपोद्गृह्णन्नुवाचोक्तवान् ।
 आजहार आहृतवान् । भगवान् यदीमा गावो यज्ञा-

तत्र गमकं दर्शयति । लिङ्गञ्चेति ॥ यद्वर्षमेतमधिकधनार्थित्वमिति
 यावत् । आधिक्यं षट्शतेभ्यः सकाशादिति शेषः । विद्यादानेन तस्या
 द्वारत्वं तद्द्वारं वरदानदानतीर्थतां जानन्नुवाचेति सम्बन्धः । धनदाह-
 र्षिविद्यादानतीर्थत्वे प्रमाणमाह । ब्रह्मचारीति ॥ तस्या द्वारतां विद्यादाने

शूद्र ! अनेनैव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते
रैकपर्षा नाम महादृषेषु यत्रास्मा उवास स तस्यै
होवाच ॥ ५ ॥ २ ॥

न्यङ्गनं तत्साध्विति वाक्यशेषः । शूद्रेति पूर्वोक्तानुवृत्ति-
मात्रं न तु कारणान्तरापेक्षया ।

पूर्ववदनेनैव मुलेन विद्याग्रहणतीर्थेनालापयिष्यथ
आलापयसीति मां भाषयसीत्यर्थः । ते हैते ग्रामा
रैकपर्षा नाम विख्याता महादृषेषु देशेषु यत्र येषु ग्रामेषु-
वासोषितवान् रैकस्तानसौ ग्रामानदादस्मै रैकाय राजा
तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते ह किलोवाच विद्यां स रैकः ॥
२ ॥ वायुर्वायु संवर्गो वायुर्वाह्यो वाचेत्यवधारणार्थः । संवर्गः
संवर्जनात्सङ्गृहणात्सङ्गृहसनाद्वा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अग्न्याद्या
देवता आत्मभावभाषादयतीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो
गुणो ध्येयो वायुवत् कृतायान्तर्भावदृष्टान्तात् कथं संवर्गत्वं

तद्वातसौथंतां च जानन्नुवाचेत्युक्तमनुवदति । एवं जानन्निति ॥ किञ्च-
भित्तपेक्षायामाह । आजहारेति ॥

तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । पूर्ववदिति ॥ अल्पधनहरणानिच्छायां
कारणापेक्षायाम् शूद्रेति सम्बोधनवदित्यर्थः । रैकेण ग्रामादिकं दृष्टीत्या
विद्या जानन्नु तथे दत्तेत्यस्मान् प्रति श्रुतिर्ज्ञापयति । ते हैते इति ॥
महादृषेषु महापुरुषेष्वाति यावत् ॥ २ ॥ कथं विद्यासङ्गत्वानित्याशङ्क्याधि-
दैवतं तदुक्तप्रकारं दर्शयति । वायुरित्यादिना ॥ प्राणो वायु संवर्ग
इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्तनाथै वायुं व्याचष्टे । वायुर्वाह्य इति ॥ संवर्जना-

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

यदाप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्द्यैवै-
तान्मूर्खान्मृष्टङ्ग इत्यधिदैवतम् ॥२॥ अथाध्यात्मं
प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव

वायोरित्याह । यदा यस्मिन् काले वै अग्निरुद्वायत्युद्वासनं
प्राप्नोतीत्युपशाम्यति तदासावाग्निर्वायुमेवाप्येति । वायु
स्वाभाव्यमपि गच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायु-
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपि-
गमनम् । नैष दोषः अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् ।
वायुना ह्यस्तं नीयते सूर्यः चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथ
वा प्रलये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वाया-
वेवापिगमनं स्यात् । तथा यदा आप उच्छुष्यन्त्युच्छोष-

दित्यस्य व्याख्या सङ्ग्रहणादिति सङ्ग्रहणपक्षं समर्थयते । वक्ष्यमाणा इति ॥
किमिति संवर्गत्वं वायोरुपदिश्यते तत्र दृष्टान्मृत्तिं प्रमाणयति । कृता
वेति ॥ सङ्ग्रहणाद्देवतां पञ्चमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥
सूर्याचन्द्रमसोर्वायावपि गमनमाक्षिपति ॥ नन्विति ॥ आप्रलयान्तयोरधि-
कारपदे स्थित्यङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं व्युत्पादयति । वायुना हीति ॥
सूर्यपक्षे चन्द्रमसोऽप्युपलक्षणं कृतस्तर्हि वायावप्ययः सूर्यादेरित्या-
यङ्ग्र पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ सङ्गतिमभवे हि संहरतीवेत्यर्थः ।

वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
 प्राणो ह्येवैतान्सर्वान् संवृङ्क्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु, प्राणः प्राणेषु ॥४॥
 अथ ह शौनकाच्च कापेयमभिप्रतारिणं च काच-
 सेनिं परिविध्यमाखौ ब्रह्मचारी विभिच्छे तस्मा

माप्नुवन्ति तदा वायुमेवापियन्ति । वायुर्हि यस्मादेव
 एतानग्न्याद्यान्महाबलान् संवृङ्क्ते अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य
 इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम् । अथान्तर-
 मध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो वाक्-
 संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले खपिति प्राणमेव वाग-
 प्येति वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः ।
 प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन् सर्वान्संवृङ्क्त इति । तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः
 प्राणेषु वागादिषु मुख्यः ॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिका आरभ्यते । हेत्यै-
 तिह्यार्थः । शौनकाच्च शुनकास्यापत्यं शौनकं कापेयं कपि-

कथं प्राणस्य संवर्गत्वमित्यायङ्ग्राह । स पुरुष इति ॥ तस्मात्संवर्ग इत्य-
 ध्यत्नमिति शेषः । वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणाबुक्तावुप-
 संहरति । ताविति ॥

अथ हेत्वाद्यानन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति ॥ ब्रह्मविष्णोश्चो
 ब्रह्मविदां मध्ये चूरमात्मानं मन्यमान इति यावत् । बुद्धा विष्णुविशेषे-
 येति शेषः ॥ जिज्ञासमानाविष्णुमेव मन्यन्ति । किमत्रमिति ॥ चरु

उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महात्मन-
 चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपा-
 स्तं कापेय! नाभिपश्यन्ति मर्त्या अभिप्रतारिन्!
 बद्धधा वसन्तं, यद्यै वा एतदन्नं तस्मा एत-

गोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः कक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिम् ।
 भोजनायोपविष्टौ परिविध्यमाणौ स्तूपकारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्म-
 विच्छौण्डो विभिद्धे भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मवि-
 न्यानितां बुद्ध्वा तं विजिज्ञासमानौ तस्मा उ ह भिक्षां न
 ददतुर्न दत्तवन्तौ ह । किमयं वक्ष्यतीति । स होवाच
 ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीयावद्भवचनम् ।
 देव एकोऽग्न्यादीन् वायुर्वागादीन् प्राणः । कः स
 प्रजायतिर्जगार ग्रसितवान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके
 मन्यन्ते । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः
 सर्वो लोकस्तस्य गोपा गोपायिता रक्षिता गोप्तेत्यर्थः ।

इति द्वितीयावद्भवचनदर्शनान्महात्मन इति तादृगेवेत्याह । द्वितीयेति ॥
 यद्वा महात्मन इत्यस्य पञ्चम्यादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्श-
 नात् ॥ इह तथा माभूदिति मत्वाह । महात्मन इति ॥ अतो हि जग-
 रेति सम्बन्धः कः शब्दः प्रजापतिविषयो व्याख्यातः ॥ सम्प्रति पञ्चान्तर-
 बाह । कः स इति ॥ यस्तान्जगार स कः स्यादिति प्रश्नमेके वदन्तीत्यर्थः ॥

न्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानः प्रतेप्रयायाह देवानां जनिता
 प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्त-

तं कं प्रजापतिं हेकापेय! नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या
 मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा । हेऽभिप्रतारिन्! बद्धधा
 ऽध्यात्माधिदैवताधिभूतप्रकारैर्वसन्तम् । यस्मै वा एतदहन्य-
 हन्यन्नमदनायाच्छ्रियते सस्क्रियते तस्मै प्रजापतये एतदन्नं
 न दत्तमिति । तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः
 प्रतिमन्वानो मनसालोचयन् ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आज-
 गम । गत्वाऽऽह यं त्वमवोचो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं
 पश्यामः कथमात्मा सर्वस्य स्थावरजङ्गमस्य । किञ्च देवा-
 नामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य ग्रसित्वा पुनर्जनितोत्पाद-
 यिता वायुरूपेणाधिदैवतमग्न्यादीनाम् । अध्यात्मञ्च प्राण-
 रूपेण वागादीनाम् प्रजानाञ्च जनिता ।

अक्षारं प्राणमात्मनं चैकत्वेन पश्यन् ब्रह्मचारो मह्यं भिक्षां यन्न
 ददत्तमवन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददत्तरित्यज्ञत्वमेव तयोर्दर्शयन्नाह । यस्मा
 इति ॥ दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति । कथमित्वादिना ॥ अधिदैवत-
 मग्न्यादीनां वायुरूपेण जनितेति सम्बन्धः । तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्श-
 यति । आत्मनीति ॥ अग्न्यादीन् प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण
 ग्रसित्वा पुनरुत्पत्त्यवस्थायामुत्पादयितेति योजना ॥ अध्यात्मं वागा-
 दीनपि स्नापावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पुनः प्रबोधावस्थायां
 तेषामुत्पादयिता देवः प्राणरूपेणैत्नाह । अध्यात्मञ्चेति ॥

मस्य महिमानमाङ्गरनद्यमानो यदनन्मत्तौति वै
 वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्यहे दत्तास्यै भिक्षामिति
 ॥ ७ ॥

अथ वा आत्मा देवानामग्निवागादीनाम् । जनिता प्रजा-
 नां स्यात्वरजःमादीनाम् । हिरण्यदंष्ट्रोऽस्य तदंष्ट्रोऽभग्नदंष्ट्र
 इति यावत् । बभसो भक्षणशीलोऽनसूरिः । सूरिर्मेधावी
 न सूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधेऽनसूरिः । सूरिरेवेत्यर्थो महान्तम-
 त्तिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाङ्गर्ह्य-
 विदः । यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदनन्-
 मग्निवागादिदेवतारूपमस्ति भक्षयतीति । वै इति निर-
 र्यकः । वयं हे ब्रह्मचारिन् ! आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म
 वयं आ उपास्यहे । वयमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । अन्ये
 न वयमिदमुपास्यहे किन्तर्हि परमेव ब्रह्मोपास्यहे इति
 वक्ष्यन्ति ॥

देवानामग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनाञ्च जनितेषु क्रमम् ॥ सम्प्रति
 व्याख्यानरमाह । अथ वेति ॥ अभग्नदंष्ट्रः सर्वसंहर्तुरपि न काचन
 ग्लानिर्भवतीत्यर्थः ॥ प्रजापतेर्महिमेत्वात् प्रमाणं प्रकटयति । यस्मादिति ॥
 इतिशब्दात्परस्तादृच्छब्दस्य सम्बन्धः । तदर्थञ्च यस्मादित्युक्तस्तस्मात्प्रजा-
 पतेर्महिमानमतिप्रमाणमाङ्गरिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ वै वयमित्यादि भागं
 पदच्छेदपूर्वकमादाय व्याचष्टे । वयमित्यादिना ॥ क्रियापदेन वयमित्यस्य
 सम्बन्धसुल्लस्यपादयति । वयमिति ॥ ब्रह्मचारिन्निदं वयमासन्नना-
 दुपास्यहे ब्रह्मेत्युक्ता प्रकारान्तरेण पदच्छेदपूर्वकं व्याख्यानरमाह ।
 अन्ये वेति ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्नस्तत्कृतं तस्मात्सर्वांसु दिक्ष्वन्ममेव दशश-

दत्ताऽस्मि भिक्षामित्यवोचद् भृत्यांस्तस्मा उ ह ददु-
स्ते हि भिक्षाम् । ते वै ये ग्रस्यन्तेऽग्न्यादयो यश्च
तेषां ग्रसिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः । तथाऽन्ये
तेभ्यः पञ्चाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश
भवन्ति सङ्ख्याया दश सन्नस्तत्कृतं भवति ते चतुरङ्ग
एकायः । एवं चत्वारस्त्रयऽङ्कायः एवं त्रयोऽपरे द्वयङ्कायः ।
एवं द्वावन्धावेकाङ्कायः । एवमेकोऽन्य इति । एवं दश

शौनकस्याभिप्रतारिणश्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च ब्रह्मचारी
चेत्त्वादिष्टतिमनुसृत्याह । दत्तेति ॥ आख्यायिकाद्वारा प्रकृतायां
संवर्गविद्यायामात्मा देवानामित्यादि गुणजातसुपदिश्य गुणान्तरसुपदेष्टु-
मनन्तरवाक्यमवतारयति । ते वा इति ॥ तद्व्याचष्टे । ये यस्यन्त इति ॥
त एते वागादिभ्यः सकाशादन्ये पञ्चेति सम्बन्धः ॥ अधिदैवत्मन्प्रादीन्
वायुसहितान् पञ्चोक्त्वा तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये
प्राणसहिता वागादयः पञ्च सन्तीत्याह । तथेति ॥ अवान्तरसङ्ख्याविनि-
वेशसङ्ख्या तत्रैव मह्यसङ्ख्यानिवेशं दर्शयति । ते सर्वे इति ॥ दशसङ्ख्या-
सम्बन्धात्तेषां सङ्ख्यायेति कृतावोपलक्षितं द्यूतं कर्तव्यमुच्यते । तत्र दश-
सङ्ख्यावत्त्वस्य वक्तव्यत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तमग्नादयो वागादयश्च दश सन्नस्तत्कृतं भवतीति तदुपपाद-
यति । चतुरङ्ग इत्यादिना ॥ एकस्तावदयो द्यूते चतुरङ्को इत्यन्ते तद्वदग्ना-
दयो वागादयश्च यस्यमानाश्चत्वारो भवन्ति । यथा द्यूते त्वेतानामको
यस्यङ्को गृह्यते तथाम्नादयो वागादयश्चैकैकान्दूनास्त्रयस्तथा च तत्र
द्वापरनामायो द्व्यङ्को जायते तद्द्वागादिष्वग्नादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा
द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र कलिसञ्ज्ञायो भवत्येकाऽङ्को योऽग्नादीनां

त ए सैषा विराड्नादी तयेद ए सर्व दृष्ट ए सर्व

सन्तस्तत्कृतं भवति । यत् एवं सर्वांसुदिक्षु दशरूप्यग्राद्या
वागाद्याश्च दश सङ्ख्यासामान्यादन्नमेव । दशाक्षरा विरा-
ट् “विराड्ब्रह्मिति” हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसङ्ख्यात्वात् ।
तत एव दशकृतेऽन्तर्भावात् चतुरायत्वेनेत्यवोचाम ॥

सैषा विराड् दशसङ्ख्या सत्यन्वञ्चान्वादिनी च कृतत्वेन ।
कृते हि दशसङ्ख्यान्तर्भूताऽतोऽन्नमन्वादिनी च सा । तथा

प्रसिता वायुर्वागादीनां प्रसिता प्राणश्चैकस्तेभ्यो यस्यमानेभ्योऽन्य इत्येवं
प्रसिद्धत्वेन च दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः । द्यूतस्य सर्वांश्चाप्तृत्व-
प्रसिद्ध्या दशसङ्ख्यावतां देवानां कृतत्वसम्पादनेनाप्तृत्वं सम्पादितम् ॥
इदानीं दशसङ्ख्यावत्त्वेनैव विराट्त्वसम्पादनेन तेषामन्नत्वं सध्यादयति ।
यत इति ॥ अन्नप्रादिषु वागादिषु च मिलितेषु दशसङ्ख्यावत्त्वेऽपि कथ-
मनेन तद्वत्त्वं तथा च कथं सङ्ख्यासामान्यं तेषामन्नसङ्ख्यासामान्यसम्पादन-
मित्याशङ्क्याह । दशाक्षरेति ॥ विराड् हि दशसङ्ख्यावती प्रसिद्धा सा चाक्ष-
मिति श्रूयते तथा च यथोक्तेष्वग्नप्रादिषु वागादिषु च असदितेषु सङ्ख्या-
सामान्याद्विराट्त्वं सम्पाद्याक्षत्वसम्पादनं शुशकमित्याह । अत इति ॥
तेषु कृतत्वेनाक्षत्वं सम्पादितमुपसंहरति । तत एवेति ॥ द्यूतस्याय चतुष्टय-
विशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपसंक्षितेन तत्र दशसङ्ख्यायाः सत्त्वात्तत एवं
सङ्ख्यासामान्यादग्नप्रादयश्च कृतं भवति ततश्च तेषामप्तृत्वसङ्क्षमित्यर्थः ॥

सम्यति कृतेष्वग्नप्रादिषु विराट्त्वमक्षत्वमप्तृत्वमिति त्रयसुपसं-
हरति । सैषेति ॥ विराजो विधेयत्वात्सस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैषेति विधेय
लिङ्गभाजनम् त एते प्रकृता देवा विराडित्यवगन्तव्या । सा च शदेवताद
त्सिका दशसङ्ख्यावती भवत्यक्षमिति देवतानामन्नत्वसिद्धिः । अन्नादीत्यस्य
विराजा सम्बन्धादन्नादिनीति व्याख्यातम् । ततश्च देवतात्सिका विराड्

मस्येदं दृष्टं भवतग्रन्नादो भवति य एवं वेद य
एवं वेद ॥८॥३॥ सतप्रकामो ह जाबालो जबालां

विद्वान्देवतात्मभूतः सन् विराट्त्वेन दशसङ्ख्यान्मं कृत-
सङ्ख्यान्नादी तयान्नान्नादिन्येदं सर्वं जगत् दशदिक्संस्थं
दृष्टं कृतसङ्ख्याभूतयोपलब्धम् । एवंविदोऽस्य सर्वं कृत-
सङ्ख्याभूतस्य दशदिक्सम्बद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति । किञ्चान्ना-
न्नादश्च भवति य एवं यथोक्तदर्शी । हिरभ्यास उपासन-
ससाप्तार्थः ॥ ३ ॥

सर्वं वागाद्यग्नादि चान्नान्नादत्वेन संस्तुतं जगदेकीकृत्य
षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते ।
अद्वातपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाख्यायिका । सत्य-

कृतत्वेनाच्चादीनीति तदात्मकानामग्नादीनामप्यत्तृत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
विराट्त्वेनाद्भ्यत्वं कृतत्वेनात्तृत्वञ्चेति सम्पत्तिद्वयमग्नादी दर्थितमुपसं-
हरति । कृते ङीति ॥ कृतोपलक्षिते द्यूते दशसङ्ख्यान्मभूता प्रसिद्धा ।
सा चाग्नादी दर्थिता । तथा च सङ्ख्यासामान्याद् द्यूतगतमत्तृत्वमग्ना-
दिषु सम्पाद्यते । तेनेदं दशकमन्नादीत्युच्यते विराट्त्वेदे दशसङ्ख्यावती-
त्युक्तम् । सा चाद्यं विराड्भमित्युक्तत्वात् ततश्च विराट्सम्पत्त्या भवति
प्रकृतं दशकमन्नामित्यर्थः ॥ सगुणं संवर्गदर्शनसङ्गा तत्फलं वक्तुं विद्वत्
स्वरूपं सङ्करोते । तथेति ॥ यथाग्नादीनां विराट्त्वेनाद्भ्यत्वं कृतत्वेन
चाच्चादत्वं तथा वायुमग्नाद्यात्मकं प्राणञ्च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्म-
त्वेन विद्वान्दश देवताः स्वयम्भूतः सन् दशसङ्ख्याया विराट्त्वेनाद्भ्यं, कृत-
शब्दितयुगं तद्गतदशसङ्ख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनाच्चादी भवतीत्यर्थः । फलो
पयोगित्वेनार्थान्तरमाह । तथेति ॥ कृतोपलक्षितद्यूतस्वसङ्ख्यावच्छि-
न्नत्वेनावस्थितवाङ्मत्वेनाच्चादित्वेन व्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्दशसु
दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवतादशकं हित्वा

मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति ! विवत्स्यामि
किं गोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच
नाहमेतद्देवतात यज्ञोत्स्वमसि ब्रह्महं चरन्ती

कामो ह नामतो हशब्द एतिह्यार्यो जबालाया अपत्यं
जाबालो जबालां स्वां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे आमन्त्रित-
वान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय-हे भवति ! विवत्स्याम्याचा-
र्यकुले । किं गोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो
ऽहमस्मीति । एवं पृष्टा जबाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाह-
मेतत्तव गोत्रं वेद हे तात ! यज्ञोत्स्वमसि कस्मान्न वेत्सी-
त्युक्ताह । ब्रह्म भर्तृगृहे परिचर्याजातमतिथ्यभ्यागतादि

जगन्नाम किञ्चिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं जगद्भवे-
दित्यर्थः ॥ भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति । एवंविद इति ॥ वायुं
प्राणमन्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसङ्गावच्छिन्नतया स्थिरस्य दशदेवता-
भूतस्य सर्वं जगद्दृष्टं भवति । दृष्टदेवतानिरिक्तस्य जगतोऽभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥
यो यथोक्तदर्शी प्राणो भूत्वा सर्व्वत्वाद्भादश्च भवतीति फलान्तरं पूर्व्वेषु
सम्बन्धं दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्य्यमाह । सर्व्वमिति ॥ एकीकृत्य कारण-
रूपेणैक्यमादायेत्यर्थः ॥ तर्हि तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिरेव विधीयतां किमित्याख्या-
यिका प्रतीयते तत्राह । अज्ञातपक्षोरिति ॥ ब्रह्मचर्य्यवाससोद्देश्यं फलं
दर्शयति । स्वाध्यायेति ॥ आचार्य्यो हि भाण्यवकमुपनयते विद्यात-
कनगोत्रमेवमन्त्रान् पृच्छति । किंगोत्रोऽहमिति ॥ अतिथ्यभ्यागता-
धिःकृत्स्न परिचर्याजातं ब्रह्म चरन्ती भर्तृगृहे यतोऽहं स्थिता तेन
परिचरन्ती सती परिचरणचित्ततया गोत्रादेवापृच्छन् । तथा च तत्-
कारणे मनो मम नासीदिति गोत्रादिप्रन्नाभावे हेत्वन्तरमाह । यौवनेरिति ॥
यद्यपि तस्य भवस्वयायां ब्रह्मवा गोत्रादिनाप्राणीकृतापि कालान्तरं

परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद
यद्गोत्रस्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि सत्य-
कामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो
ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्य्यं

चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशीलैवाहं
परिचरणचित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् ।
यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि । तदैव ते
पितोपरतः । अनाथाऽहं साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्वमसि ।
जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं
सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्य्याय ब्रवीथाः । उद्या-
चार्य्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हरिद्रुमतोऽपत्यं हारि-
द्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच ब्रह्मचर्य्यं भगवति

किमिति पितरं न पृष्टवतीत्याशङ्क्याह । तदैवेति ॥ तथापि किमित्यन्य-
मभिज्ञं नाप्राणीरित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ प्रथमं लज्जया पितरं प्रति
न प्रश्नः पुनश्च तस्योपरतत्वात्प्रश्नाच्च दुःखवाञ्छत्यादयं प्रति प्रश्न इति
स्थिते प्रश्नाभावफलमाह । साहमेति ॥ किं तर्हि तव ज्ञानमस्ति तदाह ।
जवाला त्विति ॥ एवं स्थिते किमाचार्यं प्रति मया वक्तव्यमित्याशङ्क्याह ।
स त्वमिति ॥ नापृष्टः कस्यचिद्भूयादिति न्यायं क्लृपयति । वदोति ॥

माहवचनश्रवणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । स हेति ॥
आचार्य्यसमीपे ब्रह्मचर्य्यवाचः शिष्यभावाद्भते न सिध्यति इत्यभिसन्वा-

भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥३॥ तए
 होवाच किंगोचो नुसोम्यासीति स होवाच नाह
 मेतद्देद भो यद्गोचोऽहमस्म्यप्रष्टच्छं मातरए सा मा
 प्रत्यब्रवीह हहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वा-
 मालभे साहमेतन्न वेद यद्गोचस्त्वमसि जवाला तु
 नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहए
 सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तए
 होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति

पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयासुपगच्छेयं शिष्यतया
 भगवन्तमित्युक्तवन्तं तमुवाच गौतमः । किंगोचो नुसोम्या-
 सीति विज्ञातकुलगोत्र शिष्य उपनेतव्य इति, षट्: प्रत्याह
 सत्यकामः । स होवाच नाऽहमेतद्देद भो यद्गोचोऽह-
 मस्मि । किन्त्वष्टच्छं षट्वानस्मि मातरम् । सा मया षष्टा मां
 प्रत्यब्रवीत् माता । बह्वहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या
 अहं वचः स्मुरामि सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ।
 तं होवाच गौतमो नैतद्गोचोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्ह-
 त्यार्जवार्थसंयुक्तम् । ऋजवो हि ब्राह्मणाः ॥

नायोक्तम् । अत इति ॥ किमनया काकदन्तपरीक्षया भवता त्वहमुपने-
 तव्योऽस्मीत्याशङ्क्याह । विज्ञातेति ॥ मातरं षष्टा विज्ञायागम्यतामित्या-
 शङ्क्याह । तं हेत्यादिना ॥ ब्राह्मणस्य वा कथं विना कथमार्जवसंयुक्त-
 वचनमित्याशङ्क्याह । ऋजवो हीति ॥

समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सतयाद्गगा
इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा
निराकृतप्रोवाचेमाः सोम्यातुसंब्रजेति ता अभि-
प्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्त्तयेति सह वर्ष-
गणं प्रोवास ता यदा सहस्रसम्पेदुः ॥ ४ ॥

नेतरे स्वभावतो यस्मान्न सत्याद्वाङ्मणजातिधर्माद्गगाः
नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्येऽतः संस्कारार्थं
होमाय समिधं सोम्याहरेत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानाम-
बलानां यथान्निराकृत्यापहृष्य चतुःशता चत्वारि शतानि
गवामुवाचेमा गा इमाः सोम्य ! अनुसंद्रज अनुगच्छ । इत्यु-
क्तत्वा अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणापूर्णेना-
वर्त्तये न प्रत्यागच्छानि । स एवमुक्त्वा गा अरण्यं तृणोदक-
बहुलं हृन्दरहितं प्रवेश्य सह वर्षगणं दीर्घं प्रोवास प्रोषि-
तवान् । ताः सम्यग्भावो रक्षिता यदा यस्मिन् काले सहस्रं
सम्पेदुः सम्पन्ना बभूवुः ॥ ४ ॥

अत्रियादीनामपि केषाञ्चिदार्जवमस्तीत्यःशङ्काश्च नेतरेरिति ॥ ऋजु-
वचनत्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते । यस्यादिति ॥ उपनीयाध्याय्य चेति
शेषः । तस्यानुपहृष्टार्थं शुश्रूषामादिष्टवानित्याह । कृशानामिति ॥
आचार्यनियोगश्च शिष्येण सफलोकर्तव्य इत्याशयेनाह । इत्युक्त इति ॥
सम्पन्ना बभूवुस्तदपि तद्वचनोऽभ्युक्तव निति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

अथ हैनष्टषभोऽभ्युवाद सत्यकामः इति भगव !
इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य ! सहस्रं स्यः
प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं
ब्रवाणोति, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाच
प्राची दिक्कला, प्रतीची दिक्कला, दक्षिणा दिक्क-
लोदीची दिक्कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः पादो

तमेतं अद्वातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनी
तुष्टा सत्यृषभमनुप्रविश्यर्षभापन्नानुग्रहायाथ हैनष्टषभो
ऽभ्युवादाभ्युक्तवान् । सत्यकामः इति सम्बोध्य तमसौ सत्य-
कामो भगव ! इति प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ प्राप्ताः
सोम्य ! सहस्रं स्य पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्माना-
चार्यकुलम् । किञ्चाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि
कथयानि । इत्युक्तः प्रत्यवाच ब्रवीतु कथयतु मे मद्यं भग-
वान् । इत्युक्त ऋषभसस्मै सत्यकामाय होवाच ।

प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा
प्रतीची दिक्कला, तथा दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै

कथष्टषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमलम् । न हि लोके बलीवर्हस्य मनुष्य
प्रतिवचनं दृष्टमत आह । तमेतमिति ॥ सत्यकामं अद्वादिस्मन्मन्त्रमेनमथ
तस्याभवस्थायां ऋषभोऽनुग्रहायाभ्युवादेति सम्बन्धः ॥ ऋषभस्य स्वरूप-
माह । वायुदेवतेति ॥ अरण्ये तत्र तत्र गाशारयतः अद्वापूर्वकं तपसरतो
वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्यह । दिक्सम्बन्धिनीति ॥ वाक्यान्तरञ्च
मदीयं श्रूयतामित्याह । किञ्चेति ॥

वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनीत्युक्तत्वाद्दिग्गोबरमेव दर्शनमुवाचेत्याह ।
प्राचीति ॥ ब्रह्मणः पादस्य व्यधिकरण्ये ऋषा एकपाद एव ब्रह्मेति

ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥२॥ स य एतमेवं विद्वा-
ञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते
प्रकाशवानस्त्रिलोके भवति प्रकाशवतो ह लोका-
ञ्जयति य एतमेवं विद्वाञ्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तोति स ह श्चोभते गा अभि-
प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-

सोम्य ! ब्रह्मणः पादञ्चतुष्कलञ्चतस्रः कला अवयवा यस्य
सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम । प्रकाश-
वानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्त्रय-
ञ्चतुष्कला ब्रह्मणः । स यः काश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मण-
ञ्चतुष्कलं पादं विद्वान् प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्ट-
मुपास्ते तस्येदं फलम् । प्रकाशवानस्त्रिलोके भवति प्रख्यातो
भवतीत्यर्थः । तथा दृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्
देवादिष्वन्विनोस्रतः स जयति प्राप्नोति । य एतमेवं
विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥५॥

सोऽग्निष्टे पादं वक्तोत्युपररामर्षभः सत्यकामो ह श्वो
भूते परेद्गुर्नैत्यिकं नित्यकर्म कृत्वा गा अभिप्रस्थापया-

विभ्रमं व्युदस्यति । तथेति ॥ प्रथमपादोपासकस्य दृष्टमदृष्टञ्च फलमाह ।
स य इत्यादिना ॥ कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति । य
एतमिति ॥ ५ ॥

अवशिष्टं पदद्वयं कथं दृष्टव्यमिति बुभुक्षमानं सत्यकामं प्रत्याह ।
सोऽग्निरिति ॥ अविदुषो विद्याभिमाननिमित्तकर्म्मत्यागो न युक्त इति

ग्निसुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चाः-
दग्नेः प्राङ्मुखोपविवेश ॥ २ ॥ तमग्निरभ्युवाद
सत्यकाम ३ इति भगव ! इतिप्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं
कला, द्यौः कला, समुद्रः कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

सुकार आचार्यकुलं प्रति । ताः शनैश्चरन्त्य आचार्य-
कुलाभिसुख्यः प्रस्थिताः । यत्र यस्मिन् काले देशेऽभि सायं
निशायामभि बभूवुरेकताभिसुख्यः सम्भूताः । तत्राग्निसुप-
समाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चादग्नेः प्राङ्मुख
उपविवेश ऋषभवंचो ध्यायन् । तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३
इति सत्त्वुध्य तमसौ सत्यकामो भगव ! इति च प्रतिशुश्राव
प्रतिवचनं ददौ । ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति, ब्रवीतु
मे भगवानिति, तस्मै होवाच, पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला,
द्यौः कला, समुद्रः कलेऽथात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत् ।
एष वै सोम्य ! चतुःकलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥

मत्वाह । सत्यकाम इति ॥ अभिसायं बभूवुः सायङ्कालं प्राप्ता इति यावत् ।
तस्य ब्रह्मचर्यमव्याप्यमिति सूचयति । तत्रेति ॥ उपोपविवेश । ततोपो-
पशब्दाभ्यां तवात्मने च सातोष्यनिवेशनमस्योच्यते ॥ अर्थिने विद्या वक्त-
व्येति सूचयति । ऋषभेति ॥ आत्मगोचरमन्वेष्टास्य विद्यामानमित्यर्थः ।
यदौ पृथिव्यादिद्रुपेणाग्नेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः ॥ यथोक्तपादे
गुणविशेषं निर्दिशति । एष वा इति ॥

स य एतमेवं विद्वाञ्छतुष्कलं पादं ब्रह्मण
 ऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्त-
 वतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाञ्छतु-
 ष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥
 हँसस्ते पादं वक्तोति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्वाभि सायं बभूवुस्तचाग्नि-
 सुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
 प्राङुपोपविवेश ॥ १ ॥ तँ हँस उपनिपत्याभ्यु-
 वाद् सत्यकामश् इति भगव ! इति ह प्रतिशुश्राव
 ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति, ब्रवीतु
 मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला, सूर्यः
 कला, चन्द्रः कला, त्रिदुत्कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः

स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनन्तत्वेन गुणेनोपास्ते स
 तथैव तद्गुणो भवत्यस्मिँल्लोके ष्वतश्चानन्तवतो ह लोकान्
 स जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ सोऽग्नि-
 हँसस्ते पादं वक्तेत्युक्तोपरराम हँस आदित्यः । शौक्ला-
 दुत्पतनसामान्याञ्च । स ह श्वो भूत इत्यादिसमानम् । अग्निः

द्वितीयपादोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति । स य इति ॥ यथोक्तं
 चतुष्कलमिति यावत् तथैवोपास्यगुणादुरोधेनेत्यर्थः । तद्गुणत्वेन गुणेन
 गुणवाननन्तवानविच्छिन्नसन्तानो भवतोत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनन्तवतो लोकान-
 च्छयानित्येतत् ॥ अविष्टपादद्वयं कथं ज्ञावमिति जिज्ञासुमानं प्रत्याह ।

पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥३॥ स य एतमेवं
 विद्वाञ्छतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यु-
 पास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो
 ह लोकाञ्छयति य एतमेवं विद्वाञ्छतुष्कलं
 पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ७ ॥
 मङ्गुष्टे पादं वक्तोति स ह श्वो भूते गा अग्निप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
 सुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधायपश्चादग्नेः
 प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुरूप निपत्याभ्युवाद

कला, सूर्यः कला, चन्द्रः कला, विद्युत्कला, एष वै सोम्येति
 ज्योतिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचतो हंसस्यादित्यत्वं प्रती-
 यते विद्वत्फलं ज्योतिष्मान्दीप्तियुक्तोऽस्मिँल्लोके भवति ।
 चन्द्रादित्यानां ज्योतिष्मत एव चत्वा लोकाञ्छयति समान-
 मुत्तरम् ॥ ७ ॥

हंसोऽपि मद्गुष्टे पादं वक्तोत्युपरराम । मद्गुरुदकचरः
 पक्षी स चाशु सम्बन्धात्प्राणः । स ह श्वो भूत इत्यादि पूर्व-

सोऽग्निरिति ॥ पक्षिविशेषविषयत्वं हंसशब्दस्य व्यावर्त्तयति । आदित्य
 इति ॥ कथं तत्र हंसशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । शौक्यादिति ॥ आदि-
 त्तोऽपि स्वविषयमेव दर्शनसङ्गत्वात् । अग्निरिति ॥ इतीये पादेऽपि
 नुष्यविशेषस्यपदिशति । एष वा इति ॥ यतो हेतोर्धोतिर्विषयमेव दर्शन-
 सङ्गत्वात् एव तस्यादित्यत्वे हंसस्य गमकान्तरमाह । ज्योतिर्विषयमेवेति

सत्यकामश्च इति भगव ! इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥
 ब्रह्मणः सोम्य ! ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भग-
 वानिति, तस्मै होवाच प्राणः कला, चक्षुः कला,
 श्रोत्रं कला, मनः कलैष वै सोम्य ! चतुष्कलः पादो
 ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ष्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त
 आयतनवानस्मिंल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोका-
 ञ्जयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण
 आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ८ ॥

वत् । स च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः
 कलेत्याद्यायतनवानित्येव नाम । आयतनं नाम मनः, सर्व-
 करणोपहृतानां भोगानां तद्यस्मिन्पादे विद्यत इत्यायत-
 नवान्नाम पादः । तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवाना-
 ञ्जयवानस्मिंल्लोके भवति । तथायतनवत एव सावकाशां-
 ल्लोकान् पृथो जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

॥ ७॥ य एतमेवं विद्वानित्याद्युत्तरभवशिष्टं पादान्तरं तर्हि कथं ज्ञायता-
 मित्याद्यह्याह । हंसोऽपीति ॥ मद्गुशब्दस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति ॥
 तस्य कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टव्यत्वमत आह । स चेति ॥ तं मद्गुरूपनिपत्ये-
 त्यत्र मद्गुशब्दार्थं पूर्वोक्तमेव आरयति । मद्गुः प्राण इति ॥ कलेत्यादि
 आयतनवानित्येवमिति यथोक्तगुणं समर्थयते । आयतनमित्यादिना ॥
 तद्यस्मिन्पादे वर्तते हंसोऽयमायतनवान्नाम पाद इति द्रष्टव्यमिति
 योजना । द्विविधं विद्याफलमभिधत्ते । तं पादमिति ॥ तथैवायतनत्व-
 गुणाज्ज्ञानत्वेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्य्यकुलं तमाचार्य्योऽभ्युवाद सत्य
काम ३ इति भगव! इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सोम्य! भासि को नु त्वानुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवांस्स्वे-
व मे कामे ब्रूयात् ॥ २ ॥

स एवं ब्रह्मविद्वन् प्राप ह प्राप्तवानाचार्य्यकुलम् । तमा-
चार्य्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगव ! इति ह प्रति-
शुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य! भासि । प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसित-
वदनश्च निश्चिन्तः कृतार्थो ब्रह्मविद्ववति । अत आचार्य्यो
ब्रह्मविदिव भासीति को नु इति वितर्कयन्नुवाच ।
कस्त्वामनुशशासेति स चाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः ।
देवाता मामनुशिष्टवत्यः । कोऽन्यो भवच्छिष्यं मां मनुष्यः
सन्ननुशासितुमुत्सहति इत्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवांस्स्वेव मे कामे ममेच्छायां
ब्रूयात् किमन्यैरुक्तेन नाहं तद्गणयामीत्यभिप्रायः ॥

ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्वपेक्षायामाह । प्रसन्ने-
न्द्रिय इति । सत्यकामस्यापि तल्लक्षणवत्त्वमतः शब्दार्थः । मान्वादचार्य्य-
भवत्ताय भिच्छिष्यं त्वां कोऽन्यो मनुष्यो मच्छापादभीतः शिष्यत्वेनादायानु-
शासनं कृतवान् यदनुशासनान् ते ब्रह्मविद्यां जातेति साक्षेपं पृच्छति ।
कस्त्वामिति ॥ मनुष्येभ्यः सकाशादन्ये अनुशिष्टवन् इति सामान्यप्रतिज्ञां
विभजते । देवता इति ॥ देवतानामेवोपदेष्टृत्वं व्यतिरेकद्वारा विशदयति ।
कोऽन्य इति ॥ प्रतिज्ञां निगमयति । अत इति ॥ मया तर्हीदानीं न
किञ्चिदस्ति तव कर्त्तव्यमित्याशङ्कान् वारयति । भगवानिति ॥

श्रुतं ह्येव मे भगवदृशेभ्य आचार्याश्चैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवा-
चाच ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥३॥८॥
उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे

किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्-
दृशेभ्यो भगवत्समेभ्यः ऋषिभ्यः। आचार्याश्चैव विद्या विदिता
साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापयति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव
ब्रूयादित्युक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरुक्तां विद्याम्।
अत्र ह न किञ्चन षोडशकलाविद्यायाः किञ्चिदेकदेश-
मात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः। द्विरभ्यासो
विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिञ्च
तद्विदोऽग्निविद्याश्चाख्यायिका पूर्ववच्छ्रुतापसोर्ब्रह्म-

इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह । किञ्चेति ॥ तदेव कारणं
दर्शयति । श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थे आचार्यादेव विद्या श्रोतव्येत्वेवं लक्षणे
श्रुतमेव विशदयति । आचार्यादिति ॥ विदिता प्राप्नोति यावत् ।
आचार्याधीना धीरेव फलतोत्पत्त्यर्थः ॥ विद्यान्तरमाचार्येषोक्त-
मिति शङ्कानेवकारेण वारयति । दैवतैराचार्यैरेव सत्यकामाद्योक्तां विद्या-
मन्यानुप्रति श्रुतिर्प्रापयति । अत्रेति ॥ न विगतं किन्तु पूर्णैव विद्या
वाद्वादिभिराचार्यैश्चोपदिष्टेति शेषः । तत्रापि पादचतुष्टयानुष्ठान-
समुच्चितमेकमेव विज्ञानं तत्फलञ्च संश्लेष्यैकविज्ञानफलत्वेन परिषेय-
मेकैकपादोपासनस्य कतार्थत्वाच्चेतुर्वादित्याचार्योपदेशस्यैव सार्थकत्व-
मिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

सप्रपञ्चब्रह्मोपासनसङ्गा कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनं

जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्य-
ग्नीन् परिचचार स ह स्नान्यानन्तेवासिनः
समावर्त्तयत् ॥ १ ॥
तं जायोवाच, तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिच-
चारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति

विद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था । उपकोसलो ह वै नामतः
कमलस्यापत्यं कामलयनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य-
मुवास तस्य ह ऐतिह्यार्थः । तस्याचार्यस्य द्वादशवर्षाण्यग्नीन्
परिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्नाचार्यो
ऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्त्तयत्समे-
वोपकोसलमेकं न समावर्त्तयति स्म ह । तमाचार्यजायो-
वाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सद्यग्ग्नीन्परिचचारीत् परि-
चरितवान् । भगवांश्चाग्निषु भक्तं न समावर्त्तयति । अतोऽ-
स्माद्भक्तं न समावर्त्तयतीति ज्ञात्वा त्वाग्नयो मा परिप्रवोचन्
मर्हां तव मा कुर्युः । अतः प्रब्रूह्यस्मै विद्यामिष्टामुपकोसला

वक्तुं कथञ्चान्नरभवतारयति । पुनरिति ॥ न केवलं ब्रह्मविद्याशेषत्वा-
दित्यर्थः । पूर्ववदिति । यथा पूर्वच्छिन्नं स्वच्छे अज्ञातपत्नीर्ब्रह्मोपासनाङ्ग-
त्वप्रदर्शनायाश्चाधिकेत्युक्तं तद्वदित्यर्थः ॥ तत्र इति भवदपेक्षितां शूद्रं पां
विदधानो बहुक्त्वायक्तेयं कृतवानित्यर्थः । विवक्षितशूद्रं प्राकरणेनैव विद्य-
दयति । कुशलमिति ॥ किमिति भवत्वा मां ब्रूहीतीदमिदानीमुच्यते ।
न हि अतोऽन्यत्त्वददुरागो युक्तिभानिन्मायङ्म भगवति स्नेहादित्याह ।
भगवानिति ॥ अग्नीन् परिचर्यमाद्यब्रह्मचारिणोऽसमावर्त्तनमतःशब्दार्थः ।
मर्हापरिचारी द्वितीयेनातःशब्देन पराकृत्यते ॥

तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासाञ्चक्रे ॥२॥ स ह व्याधि-
नाऽनशितुं दध्ने तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचा-
रिन्नशान किं नु नाश्नासीति स होवाच बहव
इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः
प्रतिपूर्सोऽस्मि नाशिष्यामीति ॥३॥ अथ हाग्नयः
समुदरे तप्तो ब्रह्मचारौ कुशलं नः पर्य्य चारीत्

येति । तस्मा एवं जाययोक्तोऽपि हाप्रोच्यैवास्तुक्तैव किञ्चित्
प्रवासाञ्चक्रे प्रवसितवान् । स होपकोसलो व्याधिना मान-
सेन दुःखेनानशितुमनशनं कर्तुं देध्नेष्टतवान् मनः । तं
दृष्ट्वा भगवन्नागरेऽवस्थितमाचार्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्
अशान भुङ्क्ष्व । किं नु कस्मान्नु कारणान्नाश्नासीति । स
होवाच बहवो ऽनेके ऽस्मिन् पुरुषे ऽकृतार्थे प्राकृते कामा-
इच्छाः कर्त्तव्यं प्रति । नानात्ययोऽतिगमनं येषां व्याधीनां
कर्त्तव्यचिन्तानां ते नानात्यया व्याधयः कर्त्तव्यतया
अप्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थस्तैः प्रतिपूर्सोऽस्मि ।
अतो नाशिष्यामीत्युक्त्वा दृष्टोऽभूते ब्रह्मचारिष्वथ हाग्नयः

आचार्यश्च त्र्यम्बकं शिष्यं देवतैवानुष्टुङ्घातीति प्रापयितुमारभते ।
तस्मा इति ॥ आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखप्राप्तिं दर्शयति ।
स हेति ॥ अतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नाना
त्यया इति कामानां विशेषणम् ॥ कथं तेन व्याधयो विशेष्यन्ते तत्राह ।
कर्त्तव्यतयेति ॥ कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ आचार्यप्रवासात्तज्जायाया

हन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, स होवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति,

शुश्रूषयाऽऽवर्जिताऽऽकारण्याविष्टाः सन्तस्त्रयोऽपि समुदिरे
सम्भूयोक्तवन्तः । हन्तेदानोमस्मै ब्रह्मचारिणे ऽस्मद्भक्त्याय
दुःखिताय तपस्विने अह्मधानाय सर्वेऽनुशास्योऽनुप्रब्रवाम
ब्रह्मविद्यामित्येवं सम्प्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, स होवाच ब्रह्मचारी विजा-
नाम्यहं यद्भवद्भिरुक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात् प्राणो ब्रह्मेति ।
स यस्मिन् सति जीवनं यदपगमे च न भवतीति तस्मिन्
वायुविशेषे लोके कूटोऽतश्च युक्तं ब्रह्मत्वं तस्यं । तेन
प्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कञ्च

ब्रह्मचारिण्यनुपहासस्य चानशनाध्यवसायादनन्तरमित्यथशब्दार्थः ॥

हन्तेति यद्यथोऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिण्यनुपेक्ष्य देशान्तरं गतस्तर्हीति
यावत् ॥ अथ पुनरेत्याचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षिताञ्च वक्ष्यति किं
त्वरथेत्याशङ्क्याह । दुःखितायेति ॥ ब्रह्मविद्यासाधनसम्पत्तिमस्य दर्शयति ।
तपस्विन इति ॥ प्राणो ब्रह्मेति भवद्भिरुक्तं तदहं विजानामीति सम्बन्धः ।
तत्र हेतुमःह । प्रसिद्धेति । प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थमेव समर्थयते । यस्मि-
न्निति ॥ एवम्भूतः प्राणशब्द इति शेषः । प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि
कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन् प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । अत इति ॥ कार्यकरणसङ्घाते
नष्टेऽप्यङ्गादित्यतःशब्दार्थः । स्वकीयज्ञानसंसृज्यार्थसकारः । विजाना-
म्यहमित्युक्तसुपसंहरति । तेनेति ॥ स्तौनाज्ञातं ब्रह्मचारी दर्शयति ।

ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति

तु खञ्च न विजानामीति । ननु कखशब्दयोरपि सुखा-
काशविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव कस्मात् ब्रह्मचारि-
णोऽज्ञानम् । नूनं सुखस्य कंशब्दवाच्यस्य क्षणप्रध्वंसित्वात्
खंशब्दवाच्यस्याकाशस्याचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते ।

कथञ्च भगवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न
विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते हाग्नय
ज्जुः । यद्वाव यदेवयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं
खेन विशेष्यमाणां कं विशेष्येन्द्रियसंयोगजात् सुखान्निवर्तितं
स्यान्मीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः । यदेव खमा-
काशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवञ्च
सुखेन विशेष्यमाणां खं भौतिकादचेतनात् खान्निवर्तितम्

कञ्चेति ॥ तस्याज्ञानमाक्षिपति । नन्विति ॥ प्राणशब्दस्य वायुविषयत्वेन
प्रसिद्धार्थत्ववदित्यपेक्षः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयन्नुत्तरमाह । नून-
मिति ॥

ननु विरुद्धार्थत्वादग्नीनां वाक्यं भवत्वप्रमाणमित्याशङ्क्याह । कथ-
ञ्चेति ॥ विरुद्धार्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्ययोगाद्युक्तं ब्रह्म-
चारिणोऽज्ञानमिति निगमयति । अत इति ॥ खस्य विशेषणत्वं कस्य च
विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति । इत्येवमिति ॥ कस्य विशेषणत्वं खस्य
विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यमित्याह । यदेवेति ॥
यथोक्तविशेष्यविशेष्यभावे फलमाह । एवञ्चेति ॥ यद्वावेत्य॥ दिवाक्यार्थ-
सुक्तमेव प्रतिपत्तिसौकर्यात्वं सङ्क्षिपति । सुखमिति ॥ इतरैतरविशेषण-
विशेष्यत्वमाक्षिपति । नन्विति ॥ अन्यतरदेवेत्यत्र यदेव खमित्येतदुच्यते

स्यान्नीलोत्पलवदेव । सुखमाकाशस्य नेतरलौकिकमाकाशञ्च
सुखाश्रयं नेतरत् भौतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशश्चेत्सुखेन
विशेषयितुमिष्टमस्वन्यतरदेव विशेषणम् । यद्वाव कं तदेव
खमतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं
वा । ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां
व्यावृत्तिरिष्टेत्यवोचाम । सुखेनाकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरु-
भयोरर्थप्राप्तैवेति चेत् सत्यमेव । किन्तु सुखेन विशेषितस्यै-
वाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य
सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेषे-

यद्वाव कं तदेव खमित्त्वत्त यद्वाव कं इतीतरद्विशेषणमतिरिक्तमधिक-
मकिञ्चित्करमिति योजना । यदि तु यदेव खं तदेव कमिति खेन कं
विशेष्यते । तदा यदेव खमित्येतदेव विशेषणमस्तु ॥ यद्वाव कमिति पूर्व-
विशेषणमकिञ्चित्करमित्याह । यदेवेति ॥ वाशब्दोऽतिरिक्तमित्येतदनु-
करणार्थः ॥ विशेषणयोरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तमिहान्नीलोत्पलवदेव । नन्विति ॥
तथा च सुखस्य लौकिकसुखाद्याद्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमाकाशस्य
च लौकिकाकाशाद्वाद्याद्यर्थम् यद्वाव कमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः ॥
अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृत्तिसिद्धेरकिञ्चित्करं विशेषणद्वय-
मिति शङ्कते । सुखेनेति ॥ यदा सुखेनाकाशं विशेष्यते तदा भूतादाका-
शादाकाशं व्यावर्तितं भवति सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात् सुखमपि
लौकिकसुखाद्यावच्छिद्यते लौकिकसुखाकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः ।
अतः सुखेनाकाशस्याकाशेन सुखस्य चाविशेषितत्वसामर्थ्यात्तत्प्राप्त्यैव
सुखाकाशयोरलौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव विशेषणमर्थव-
दित्यर्थः ॥ किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावर्तकत्वमित्यापाद्यते किं वा
नस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवेति ॥ द्वितीयं दूषयति ।
न त्वित्यादिना ॥ विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषणस्यापि ध्येयत्वं सिद्ध-

प्राणञ्च हास्यै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥१०॥

व्यनियन्तृत्वेनैवोपक्षयात् । अतः खेन सुखमपि विशेष्यते
ध्येयत्वाय । कुतश्चैतन्निश्चीयते । कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्द-
सम्बन्धात् कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य स्वस्य
ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात् कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्नयः प्रथमम्
न चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो
ब्रह्मचारिणो मोहापनयनाय कखशब्दयोरितरविशेष-
विशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाव कमित्यादिः । तदे-
तद्ग्निरुक्तं वाक्यार्थमस्मन्नोधाय श्रुतिराह । प्राणञ्च
हास्यै ब्रह्मचारिणे । तस्याकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य
सम्बन्धात्प्रयत्नेन हार्दं आकाश इत्यर्थः । सुखगुणवत्त्व-

तीति चेन्नैवं दृष्ट्वा प्रैधानन्वाद्येतिवद्विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह ।
विशेष्येति ॥ द्वयोरपि विशेषणयोरर्थवत्त्वं निगमयति । अत इति ॥
विधानरेण ध्येयत्वासम्भवादित्यतःशब्दार्थः । खमिव सुखेनेत्य-
पेयर्थः ॥ इतश्च सुखाकाशयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमेपित-
व्यमित्याह । कुतश्चेति ॥ कुतःशब्दोपात्तमितःशब्दार्थं स्फुटयति ।
कंशब्दस्येति ॥ खं ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसम्बन्धवदित्यपेयर्थः ॥
गुणगुणिनोरुभयोरपि ध्येयत्वसिद्धार्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कं-
शब्दस्य च प्रत्येकब्रह्मशब्दसम्बन्धादपि स्वीकर्त्तव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा
साधयति । यदि हीति ॥ उक्तरीत्या द्वयोरपि ध्येयत्वमतःशब्दार्थः ।
ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योऽन्यविशेषणविशेष्यत्वापहृषादाकाशस्यैव
गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य गुणस्येति विभ्रमः । प्राणञ्चेत्यादि वाक्यं
नाम्नीनां न ब्रह्मचारिणः । तथा च कथमुपाख्यायिकामिदं निर्वहती-
त्यशङ्क्याह । तदेतदिति ।

अथ हैन गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निर-
न्नमादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

निर्देशात् । तच्चाकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्स्थस्य प्राणं
ब्रह्मसम्पर्कादेव ब्रह्म इत्युभयं प्राणश्चाकाशश्च समुच्चित्य
ब्रह्मणी ऊचुरग्नय इति ॥ १० ॥

सम्भूयाग्नयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानन्तरं
प्रत्येकं स्वस्वविषयां विद्यां वक्तुमारेभिरि । तत्रादावेनं ब्रह्म-
चारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास । पृथिव्यग्निरन्नमादित्य
इति समैताश्चतस्रस्तनवः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यश्च गार्हपत्योऽग्निः स
एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः परावृत्य स एवाह-
मस्मीति वचनं पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः सम्बन्धो

आकाशस्य प्राणसम्बन्धित्वं कया विधयेत्यपेक्षायामाह । आश्रयत्वेनेति ॥
कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारणब्रह्मोपासनसुसंहर्तुं मितिशब्दः ॥ १० ॥

प्रधानविद्यासुपदिश्याङ्गविद्याविधानायोपक्रमते । सम्भूयेति ॥ अन-
न्तरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां वक्तुमारब्धानामग्नोर्नां
मध्ये प्रथममिति श्रुतावधशब्दार्थः ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयमनूद्याग्न्यादित्य-
योरवान्तरभेदं दर्शयति । तत्रेति ॥ एवमग्न्यादित्ययोस्तादात्म्यमितीति-
शब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोस्ता-
दात्म्यसिद्धेः स एवाहमस्मीति पुनश्चिन्तितार्थिकेत्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥
भोज्यत्वलक्षणं स्वभावो ययोस्तयोर्गार्हपत्येन यथा सम्बन्धस्तथा गार्हपत्या-

स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
 लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
 वरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लो-
 केऽसुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥२॥११॥

न गार्हपत्यादित्ययोः । अन्नृतत्वपक्तृत्वप्रकाशनधर्मा अवि-
 शिष्टा इत्यत एकत्वमेवानयोरत्यन्तम् । पृथिव्यन्नयोस्तु भो-
 ज्यत्वेनाभ्यां सम्बन्धः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्य-
 मग्निमन्त्रान्नादत्वेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते सोऽपहते
 विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकवांश्च
 मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान् भवति यथा वयमिह च
 लोके । सर्वं वर्षशतमायुरेति प्राप्नोति । ज्योगुज्ज्वलं जीवति
 नाप्रख्यात इत्येतत् । न चास्यावराश्च ते पुरुषाश्चास्य विदुषः
 सन्ततिजा इत्यर्थः । न क्षीयन्ते सन्तत्युच्छेदो न भवती-
 त्यर्थः । किञ्च तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके
 जीवन्तमसुष्मिंश्च लोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं
 तस्यैतत्फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

दित्ययोर्न सम्बन्धः किन्तु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह । अन्नृतत्वेति ॥
 पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । पृथिवीति ॥ आभ्या-
 मग्न्यादित्याभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मोति परावृत्त्या पुनर्वचनं
 यथोक्तार्थविशेषसिद्धार्थमिति भावः ॥ उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया
 द्विविधं फलं दर्शयति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ कस्यैतत्फलमित्य-
 पेक्षाबाह्यमेव सङ्क्षिपति । य एतमेवमिति ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासो दिशो
 नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य
 एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृतरां लोकी
 भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरघु
 रूपाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोके
 ऽसुष्मिञ्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निरापो
 दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मे मम चतस्त्रस्तनव-
 चतुर्धा अहमन्वाहार्यपचन आज्ञानं प्रतिभज्यावस्थितः ।
 तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति पूर्व-
 वत् । अन्नसम्बन्धाज्जोतिष्टसामान्याञ्चान्वाहार्यपचनचन्द्र-
 मसोरेकत्वञ्च दक्षिणादिक्सम्बन्धाच्च । अथां नक्षत्राणाञ्च

गाह्यपत्न्योपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । अनादिवत्तदयमनूद्य दक्षिणाग्नौ
 चन्द्रे च विशेषं दर्शयति । तत्रेति ॥ अन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादा-
 त्तोऽनापन्ने नक्षत्राणाञ्च ताभ्यां भोज्यत्वेन सम्बन्ध इति वक्तुं पुनर्वचन-
 मित्याह । स एवेति ॥ कथं पुनरन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राह ।
 अन्नसम्बन्धादिति ॥ प्रसिद्धं हि दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यपचने हविः
 अपयन्ति । चन्द्रं प्राथम्यं भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्रसिद्धोऽन्नसम्बन्धः ।
 तस्मात्तयोस्तादात्म्यमिर्धः । तयोरेकत्वे हेत्वन्तरमाह । ऋषीतिहेति ॥
 तत्रैव हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति ॥ अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्नि-
 दृश्यते । चन्द्रमास दक्षिणेन पथामाष्यमाषो दक्षिणस्यां दिशि भवतीति
 गम्यते ॥ उत्तरदिग्धिष्ठातुरपि तस्य तस्यम्बन्धाद्निवारणात्तद्युक्तं तयो-

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
 द्यौर्विद्युदिति, य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥१॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति
 सर्वमायुरिति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
 क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिञ्च लोकीऽसु-
 ष्मिञ्च य एतमेव विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

पूर्ववदन्वत्वेनैव सम्बन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्यत्व-
 प्रसिद्धेः । अपामन्तोत्यादकादन्वत्वं दक्षिणाग्नेः दृष्टी-
 वगार्हपत्यस्य । समानमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्-
 द्युत् इति ममाप्येताश्चतस्रस्तनवो य एष विद्युति पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत् । सामान्यात् दिवा

रेक्यमित्यर्थः ॥ अपां नक्षत्राणाञ्च चन्द्रवदन्वाह्वार्यपचनेन तादात्म्यमा-
 शङ्काह । अपामिति ॥ पूर्ववत्पृथिव्यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्वाभ्यामन्न-
 त्वेन सम्बन्धवदिति यावत् । सम्बन्धोऽन्वाह्वार्यपचनचन्द्रमोभ्यामिति शेषः ।
 कथं नक्षत्राणासन्नत्वं तत्राह । नक्षत्राणामिति ॥ कथं पुनरपामन्नत्वं
 तदाह । अपामिति ॥ दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् । पृथिव्या
 गार्हपत्याग्निं प्रत्यन्नत्ववदित्युदाहरणार्थः ॥ १२ ॥

अथ एतमेवं विद्वानित्याद्यन्वदित्युक्तम् गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेसो-
 पासनानन्वत्यप्ययद्व्यर्थः ॥ तत्रावान्तरभेद दर्शयति । य एष इति ॥
 सोऽहमस्मीत्याद्यन्वत्त्वमानमिति सम्बन्धः । यथा पूर्वं ज्योतिर्वाविशेषो वा-

ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य ! तेऽस्यद्विद्यात्म-
विद्या चाचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तुं त्याजगाम हास्या-
चार्य्यं स्तमाचार्य्योऽभ्युवादीपकोसल इति ॥ १ ॥
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य !
ते सुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु
मानुशिष्याङ्गो इतिहापिव निङ्गुते इमे नूनमीदृशा

शयोस्वाश्रयत्वाद्विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव सम्बन्धः । समा-
नमन्यत ॥ १२ ॥

ते पुनः सम्भूयोचुर्ह उपकोमल ! एषा सोम्य ! ते तवास्य-
द्विद्याग्निविद्येत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्ता विद्याफल-
प्राप्तय इति उक्तोपरेसुरग्नयः । आजगाम हास्याचार्य्यः
कालेन । तस्य शिष्यमाचार्य्योऽभ्युवादीपकोसल इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ! ते सुखं प्रसन्नं

द्वाहं, पत्यादित्ययोरन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोश्च सास्यसक्तं तथा ज्योतिह-
सान्याद्विद्युदाहवनीययोस्तादात्मप्रमेष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ कथं
तर्हि ताभ्यां दिवाकाशयोः सम्बन्धस्तत्वाह । दिवाकाशयोस्त्विति ॥ आहव-
नीयस्य फलत्वाद्विवो विवयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्नापूर्वस्य द्युलोक-
फलत्वाभ्युपगमाद्विद्युतस्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनीययो-
र्भोग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स य एतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्त अग्नीनां मिथो विसंवादं व्यावर्त्तयति ।
ते पुनरिति ॥ तथाप्यात्मविद्या श्रोतव्येत्याशङ्क्याह । आत्मविद्येति
कथमाचार्य्योपदेशमन्तरेण भगवदुपदेशवशा, देव विद्या फलवती आचार्य्य-

अन्याद्दृशा इति हाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य !
 किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रति
 जज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य ! तेऽवोचन्नहन्तु ते
 तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न स्निष्यन्त

भाति को नु त्वानुशशासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनु-
 शिष्यादनुशासनं कुर्यात् भो भगवंस्त्वयि प्रोषित इती-
 हापेव निङ्गुतेऽपनिङ्गुत इवेति व्यवहितेन सम्बन्धेन चाप-
 निङ्गुते न च यथावद्ग्निरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः ॥

कथमिमे अग्नेो मया परिचरिता उक्तवन्तो नूनं
 यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदृशा दृश्यन्ते पूर्वमन्यादृशाः
 सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान् काकाऽग्नीन् दर्शयन् ।
 किं नु सोम्य ! किल ते तुभ्यमवोचन्नग्नय इति षष्टः
 इत्यग्निदसुक्तवन्तः इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्
 प्रतीकमात्रं किञ्चिन्न सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् ।
 अत आह आचार्यः, लोकान् वाव पृथिव्यादीन् हे

देव विद्या विदिता साधिष्ठमित्यादि हि प्राशुक्तमत आह । आचार्य-
 स्विति ॥ अप निङ्गुत इवेत्यत्र इवशब्दतात्पर्यं दर्शयति । न खेति ॥

उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्वकं विदधोति । कथमित्यादिना । काका
 स्वरभङ्गेन भोतः सद्भुक्तवान् अस्फुटमिति यावत् । भोतिं शिष्यस्यापनयज्ञा
 चार्यो ब्रूते । किन्नु सोम्येति ॥ आचार्यवाक्यमिति शब्दमनूद्य व्याचष्टे ।
 इत्येवमिति ॥ षष्टः सन्निति पूर्वेषु सम्बन्धः । यस्माद्ग्निरुक्तमाचार्याय
 प्रतीकद्वारा शिष्यो निवेदितवान् । तस्मादाचार्यः प्राप्नः साकाशमिति

एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति

सोम्य ! किल तेऽवोचन् न ब्रह्म साकल्येन । अहन्तु ते तुभ्यं
तद्ब्रह्म यदिच्छसि त्वं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु । तस्य मयो-
च्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्र
आपो न श्लिष्यन्त एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवंविदि पापं
कर्म न श्लिष्यते न सम्बध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य्य आहोपको-
सलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाचार्य्यः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्म-
चर्यादिसाधनसम्पन्नैः शान्तैर्विवेकिभिः “दृष्टेर्द्रष्टा चक्षु-
पश्चक्षु” रित्यादिश्रुत्यन्तरात् । नन्वग्निभिरुक्तं वितथं यत

आह । अत इति ॥ कं खं ब्रह्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मापि तैरुक्तमित्याशङ्काह ।
न ब्रह्मेति ॥ कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्याह । अहन्त्विति ॥
ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याङ्ग्राह । श्लेषिति ॥ १४ ॥

कथमुपसन्नाचार्य्यो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मविद्यासक्तवानित्यत आह ।
य एष इति ॥ अस्तिस्थाने तदुपलक्षितो द्रष्टा य एष पुरुषो दृश्यत इति
सम्बन्धः ॥ नासौ सर्वेषां ज्ञायात्मातिरिक्तो दृष्टिगोचरतामाचरतीत्या-
शङ्ग्राधिकारिणो विशिनष्टि । निवृत्तेति ॥ निवृत्तानि विषयेभ्यो विसृ-
खानि चक्षुषि बाह्यानि करणानि येषां तैरिति यावत् । बाह्यकरणानां
स्ववशत्वाधीनं विशेषणान्तरमाधत्ते । ब्रह्मचर्यादीति ॥ मनसो विषयपार-

होवाचैतदमृतमभयमेतद्भ्रमेति तद्यद्यस्मिन्
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥१॥

आचार्यस्तु ते गतिं वक्तोति गतिमाहस्य वक्तव्यवोचन् भवि-
ष्यद्विषयापरिज्ञानश्चाग्नीनाम् । नैष दोषः । सुखाकाश-
स्थैवाक्षणि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात् । एष आत्मा
प्राणिनामिति होवाच एवमुक्तवानेतद्यदेवात्मतत्त्वमवो-
चाम । एतदमृतममरणधर्म्यविनाशि, अत एवाभयम् यस्य हि
विनाशाशङ्का तस्य भयोपपत्तिस्तदभावादभयमत एवै-
तद्ब्रह्म दृष्टदन्तमिति । किञ्चास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुरुषस्य
माहात्म्यं तत्तत्र पुरुषस्य स्थानेऽक्षणि यद्यपि अस्मिन्
सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति पक्षावेव

वश्यराहित्ये विशेषणान्तरमाह । शान्तेरिति ॥ तेषां निवृत्तचक्षुर्हेतु-
माह । विवेकिभिरिति ॥ “पुरुषोऽक्षणि द्रष्टेत्यत्र दृष्टदारण्यकश्चुति
प्रमाणयति । चक्षुष इति ॥ आचार्येणापूर्वविद्योपदेशादग्नीनासोक्त-
र्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते । नन्विति ॥ अग्निवचनस्य गत्यन्तरमाह । भविष्य-
दिति ॥ नाग्नीनासुक्तिर्नृषा नापि तेषां भविष्यद्विषयाज्ञानमिति दूषयति ।
नैष दोष इति ॥ यत्सुखगुणकमाकाशसुपास्थमग्निभिरुपदिष्टं तस्यैव
कारणब्रह्मणो द्रष्टा रूपस्याक्षणि दृश्यते इत्यनुवादो गतिव्याख्यानाया-
चार्येण क्रियते तन्नास्ति दोषद्वयमित्यर्थः । अक्षणि दृश्यत इति प्रयोगा-
दाचार्येण ज्ञायात्मा विवक्षित इत्याशङ्काह । एष इति ॥

इतश्च नायं पुरुषश्चायात्मेत्यनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति । एत-
दित्यादिना ॥ इतिशब्दो यथोक्तगुणगौरुपास्यः पुरुषो न ज्ञायात्मा
भवितुमर्हतीत्यर्थः । असङ्गत्वाच्च नायं ज्ञायात्मेत्याह । किञ्चेति ।

एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि
वामान्यभि संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि संय-
न्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि
नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥३॥

गच्छति न चक्षुषा सम्बध्यते पद्मपत्रेणोदकम् । स्थान-
स्याप्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निर-
ञ्जनत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्वाम
इत्याचक्षते । कस्मात् ? । यस्मादेवं सर्वाणि वामानि वन-
नीयानि सम्भजनीयानि शोभनानि अभिसंयन्त्यभिसंग-
च्छन्तीत्यतः संयद्वामः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति य एवं वेद ॥

एष उ एव वामनीर्यस्मात् एष हि सर्वाणि वामानि
पुण्यकर्मफलानि पुण्यानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति

माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यते इति शेषः ॥ किमेतावता पुरुषस्यायात-
मित्याह । स्थानस्यापीति ॥ तस्यैवोपास्यत्वार्थं गुणान्तरं दर्शयति । एत-
मिति ॥ पुरुषस्य संयद्वामत्वं ब्रह्मविदुः क्वा सिद्धमपि नात्यर्थमन्तरेण व्यक्ती-
भवतीति शङ्कते । कस्मादिति ॥ अवयवार्थोपन्यासेन परिहरति । यस्मा-
दिति ॥ गुणोपास्तिफलमाह । तथेति ॥ उपास्यगुणानुसारेणेत्यर्थः ॥

एवंविदं संयद्वामगुणविशिष्टपुरुषोऽस्तीति वेदितारमित्येतद्गुणा-
न्तरसुपास्यत्वार्थं दर्शयति । एष इति ॥ तद्गुत्यादयति । एष इति ॥
गुणान्तरं ध्यानायोक्तं व्युत्पादयति । एष इत्यादिना ॥ आदि-
त्यादिरूपेणास्यैव दीप्यमानत्वे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । तस्येति ॥

एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति
सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ
यद् वैवास्विञ्छ्वयं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवा-
भिसम्भवत्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्यमाणपक्षमापूर्य -

वहति चात्मधर्मत्वेन विदुषः फलं सर्वाणि वामानि नयति
य एवं वेद ॥ एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु
लोकेष्वदित्यचन्द्राग्न्यादिरूपैर्भाति दीप्यते। “तस्य भासा
सर्वमिदं भातीति श्रुतेरतो भामानि” नयतीति भामनीः।
य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ अथेदानीं
यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मान्नेवं-
विदि श्वयं शवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
ऋत्विजः सर्वथाप्येवंवित् तेन शवकर्मणा अहतेनापि प्रति-
बद्धो न ब्रह्मप्राप्नोतीति न च हतेन शवकर्मणाऽस्य कश्च-
नाभ्यधिको लोकः “न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति”
श्रुत्यन्तरात्। शवकर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तोति न
पुनः शवकर्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति ॥

गुणोपास्तिफलमाह। य एवमिति ॥ गतिं वक्तुं पूर्वोक्तब्रह्मविद्याया-
मधिकगुणानेवाचार्योऽन्ववादीदिदानीं तामेव गतिमवतारयति। अथेति ॥
तां वक्तुं पातनिकां करोति। यद्यदीति ॥ करणाकरणाभ्यां विदुषो न
दृष्टिर्नापि हानिरित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति। न कर्म्मणेति ॥ अथ यद्
चैवेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति। शवकर्मणेति ॥ तात्पर्यान्तरं दर्श-
यति। न पुनरिति ॥

माणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः
 संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसं
 चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥

अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मणां फलारम्भे
 प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफला-
 रम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन
 फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्दामनी-
 र्भामनीरित्येवङ्गुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां तेषा-
 मन्यत्कर्म भवतु मा वा भूत् सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभि-
 सम्भवन्त्यर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त
 इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिदेवतायाः, अहरहरभिसानिनीं
 देवताम्, अङ्ग आपूर्थ्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवताम्, अपूर्थ्यमाणप-
 क्षाद्यान् षण्मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्मा-
 सानुत्तरायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सर-
 देवतां, ततः संवत्सरादादित्यम्, आदित्याञ्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो

यदि विदुषोऽपि शवकर्म कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं तस्य विशेषस्तत्वाह । अक्रि-
 यमाणे हीति ॥ अन्यत्वेत्यविद्यावतीत्यर्थः । इहेति प्रस्तुतवाक्यस्थे विद्या-
 वतीत्यर्थः । फलारम्भमिति । वेत्युक्तेः शवकर्मण्यनादरपूर्वकमिति शेषः । वि-
 द्यावतः शवकर्मभावाभावयोरप्रतिबन्धः फलं सिद्धति । अविद्यावतस्तु शवक-
 र्माकरणे कर्माणि न फलदानीति विद्यास्तुतिरिहाभिप्रेतेति भावः ॥ तेऽ-
 र्चिषमेवेत्यत्र तच्छब्दार्थं व्याचष्टे । ये सुखाकाशमिति ॥ सत्यलोकास्त्यमिति ।
 देशश्च क्वेदेन किमिति व्याख्यायते? सुखमेव ब्रह्मशब्दालम्बनं किं नोच्यते?

स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथः ।
एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते
नावर्त्तन्ते ॥ ६ ॥ १५ ॥

विद्युतं तत्तत्स्थानान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्य अमा-
नवो मानव्यां हृष्टौ भवो मानवो न मानवो अमानवः
स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्य गमयति गन्तृगन्तव्य-
गमयित्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्रब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ।
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्याय्यम् । सर्वभेद-
निरामेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गो
गमनायोपतिष्ठते । स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुत्यन्त-
रात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयित्वेनाधिकृतै-
रुपलक्षितः पथ्या देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोप-
लक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म

तत्राह । गन्तव्येति ॥ एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्यं ब्रह्म न मुख्यमिति
सम्बन्धः ॥ मुख्यब्रह्मप्राप्तावपि यथोक्तव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह ।
सन्मात्रेति ॥ तदनुपपत्तेर्न तादृग्ब्रह्मशब्दमिति शेषः ॥ अनुपपत्तिभेव
स्फोरयनि । ब्रह्मैवेति ॥ तत्रेति मुख्यप्राप्तिरुच्यते । कस्यचिदपि सन्मात्र-
ब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्क्याह । सर्वं भेदेति ॥ वक्ष्यति षष्ठोऽध्याये
श्रुतिरिति शेषः ॥ जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्म पारमार्थिकं रूपञ्चेदुपासकस्यापि
न गतिरुचिता तस्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभावादित्याशङ्क्याह । न
चेति ॥ एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टश्चेदवगमनाय नोपतिष्ठते न हि ध्यान
निष्ठस्यादृष्टभेकत्वगमनं वारयितुं पारयत्यज्ञानप्रतिबन्धात् तस्य गमन-
भ्रान्तिसम्भवादित्यर्थः । यद्वा एकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो न गमनाय

इमं मानवं समुसम्बन्धिनं मनोः हृष्टिलक्षणभावर्त्तं नाव-
र्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रवन्धचक्रारूढघटीय-
न्ववत् पुनःपुनरित्यावर्त्तसं न प्रतिपद्यन्ते । नावर्त्तन्त इति
द्विरुक्तिःसफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था ॥ १५ ॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गत्वादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे क्षति
उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्याः । तद-
भिन्नस्य चर्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमारभ्यते ।

भोक्षायीपस्थितो भवतीत्यर्थः ॥ तत्र प्रमाणमाह । स एनमिति ॥ स पर-
मात्मा प्रत्यङ्गत्वनाज्ञातः सन्नो नमधिकारिणं सक्तिप्रदानेन न पालयतीत्यर्थः।
प्रकृतं गतिमुपसंहरति । एष इति ॥ गतिफलं निगमयति । एतेनेति ॥
इममिति विशेषणादनादृष्टिरस्मिन्कल्पे । कल्पान्तरे त्वादृष्टिरिति
सूच्यते ॥ आवर्त्तशब्दं व्याकरोति । आवर्त्तन्त इति सफलाया यथोक्त-
गतिपूर्वकेन फलेन संहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपासनसञ्चिता
कारणब्रह्मोपासना यथोक्ता न विद्यासंहिता विद्यात्वं विवक्षिता तस्या
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पूर्वोत्तरपन्थयोरसङ्गतिमाशङ्क्य प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह । रहस्यप्रक-
रण इति ॥ रहस्यसुपासनं तत्प्रकरणे । विदुषां फलप्राप्तये मार्गोपदेशप्रसङ्गेन
यज्ञस्य समाप्तिं गमनायानन्तरपन्थेन मार्गोपदेशादस्ति सङ्गतिरित्यर्थः ॥
किञ्च पूर्वोत्तरपन्थयोरारण्यकत्वेन न समानत्वादपि सङ्गतिरस्तीत्याह ।
आरण्यकत्वेति ॥ किञ्चाग्निविषया विद्या प्रकृते यज्ञे वा सिद्धेऽग्निसम्बन्धे
यदि किमपि क्षतसत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या
इत्यनन्तरं पन्थप्रवृत्तिरिति सङ्गत्वनन्तरमाह । यज्ञ इति ॥ प्रकृतायासुपा-
सनायां मौनमङ्गीक्रियते वाग्वापारे विच्छिन्नचित्ततया ध्यानानुष्ठाना-
सिद्धेः । ऋत्विग्विशेषस्य च प्रायश्चित्ताभिन्नस्य मौनमत्र विधीयते तेनास्ति
मित्यः सङ्गतिरित्याह । तदभिन्नस्येति ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्नि-
दं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति

• एष ह वै एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै इति प्रसिद्धार्थावद्योतकौ निपातौ । वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु । “स्वाहा वातेधाः” “अयं वै यज्ञो योऽयं पवत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलनात्मकत्वात्क्रियासमवायी । वात एव यज्ञस्थारम्भकः वातः प्रतिष्ठेति च अवगणात् । एष ह यन् गच्छन् चलन्निदं सर्वं जगत् पुनाति पावयति शोधयति । न ह्यचलतः

यज्ञस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात्क्रियायाश्च क्षणभङ्गिन्या गतिमन्वायोगान्मार्गोपदेशासम्भवात्कथमाद्या सङ्गतिरित्याशङ्क्य गतिमत्त्वं सम्पादयितुं यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह । एष इत्यादिना ॥ यज्ञो वाय्वाश्रयो वाय्वात्मक इति श्रौती प्रसिद्धिस्तामेव प्रकटयति । वायुप्रतिष्ठ इति श्रुतीरुदाहरति । स्वाहेति ॥ स्वाहाकारसञ्चार्यं वाते वायौ धीर्वा स्थिप्यते इति वातेधा यज्ञः ॥ श्रुत्यन्तरमाह । अयमिति ॥ आदिशब्देन “वाताद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति” श्रुतिर्गृह्यते ॥ आदर्शितश्रुतीनामर्थं सङ्गृह्णाति । वात इति ॥ यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः स वायु-देव । इत्योच्चलनात्मकत्वाविशेषात् । तस्माद्वायुप्रतिष्ठस्तदात्मको यज्ञ इत्यर्थः ॥ वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । वात एवेति ॥ पवनत्व-श्रुत्याऽपि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह ॥ एष ह यन्निदं ॥ विनाऽपि वायुं शुद्धिः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अचलतो विहितक्रियामननुतिष्ठत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोषनिरासः । स च निषिद्धं प्रत्यक्तुं यतमानस्य सिद्धति न तु निषिद्धक्रियात्वागोदासीनस्य, दोषनिरासात्मिका शुद्धिः

तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य वाक् च मनश्च वर्त्तनी
 ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा
 वाचा होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतरां स येऽचोपा-
 कृति प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा

शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य ।
 यद्यस्माच्च यन् एष इदं सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञो
 यत्पुनातीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक् च मनो-
 च्चारणे व्यापृता । मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतम् । ते
 एते वाङ्मनसे वर्त्तनी मार्गौ याभ्यां यज्ञस्तायमानः प्रव-
 र्त्तते ते वर्त्तनी । “प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाच-
 श्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यज्ञस्य” इति हि श्रुत्यन्तरम् ।
 अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो वर्त्तनीभ्यां वर्त्तत इति वाङ्मनसे
 वर्त्तनी उच्येते यज्ञस्य । तयोर्वर्त्तन्योरन्यतरां वर्त्तनीं
 मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मात्विग्वाचा वर्त्तन्त्या ।

सम्भवति । चलनं वायुः । तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत् पुनाती-
 त्याह । दोषेति ॥

वायोरस्तु पावनत्वं प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्याह । यद्यस्मादिति ॥
 वाङ्मात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपदिशति । तस्येति ॥ एवं
 विशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति यावत् यज्ञस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये
 सोपस्कारमैतरेयवाच्यमुदाहरति । प्राण्येति ॥ प्राणापानाभ्यामुच्छ्वास-
 निश्वासाभ्यां परिचलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाचश्चित्तस्य पूर्वापरभाव-
 क्रमेण यज्ञः सम्पाद्यते । मनसा हि ध्यायन् वाचमभिव्याहरन् पूर्वाप-
 रीयभावेन यज्ञं सम्पादयतीत्यर्थः । यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्टमुपसंहरति ।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां
 रसान् प्रावृहदग्निं पृथिव्या, वायुमन्तरिक्षादा-
 दित्यं दिवः ॥१॥ स एतास्त्रिस्तो देवता अभ्यतप-
 तासां तप्यमानानां रसान् प्रावृहदग्नेर्ऋचो
 वायोर्यजूंषि सामादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं

स्ववर्त्तनीभ्यां वर्त्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्
 वर्त्तत इत्यर्थः। यच्च प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति
 एवं मौनी विज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यन्नमिष्ट्वा श्रेयान् भवति
 श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्र ब्रह्मणो मौनं विहितम् । तद्रूपे ब्रह्मत्वकर्मणि चा-
 थान्यस्त्रिंशच्च हौतादिकर्मरेषु व्याहृतिहेमः प्रायश्चित्त-
 मिति । तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह । प्रजापति-
 र्लोकानभ्यतपल्लोकानुद्दिश्य तत्र सारजिष्टक्षया ध्यानल-
 क्षणं तपश्चचार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान् सार-
 रूपान् प्रावृहदुद्धृतवान् जग्राहेत्यर्थः । कान् ! अग्निं रसं
 पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः । पुनरप्येव

चाम्ये चर्त्विजो द्वे वर्त्तन्थौ संस्तुर्व्यन्येवेत्याह । नेति ॥ वर्त्तनीद्वयसंस्तारे
 किं स्यादित्यपेक्षायामाह । एवमिति ॥ १६ ॥

नित्यानुष्ठानसुक्ता नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थसुपक्रमते । अत्रेति ॥ तद्गुंशे
 ब्रह्मणो मौनभ्रंशे सतीति यावत् । रसान् विशेषतो ज्ञातं पृच्छति । का-
 निति ॥ एवं यथा लोकानभ्यतपत् तथेति यावत् । जग्राहेति सम्बन्धः । तदेव

विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान् प्राहृह-
रित्यृग्भ्यो, भुवरिति यजुर्भ्यः, स्वरिति सामभ्यः
॥३॥ तद्यद्युक्तो रिष्येद्भुवः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
यादृचामेव तद्रसेनञ्चां वीर्य्येणञ्चां यज्ञस्य विरि-
ष्टं सन्धाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिष्ये-
द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्य्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

मेवमग्न्याद्याः । स एतास्त्रिस्तो देवता उद्दिष्ट्याभ्यतपत् ।
ततोऽपि सारं रसं तथीविद्यां जग्राह तां पुनरभ्यतपत् तथीं
विद्याम् । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिष्टग्भ्यो
जग्राह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
सामभ्यः । अत एव लोकवदेव वेदरसा महाव्याहृतयः ॥
अतस्तत्तत्र यज्ञे यद्युक्तः ऋक्सम्बन्धादङ्गिमित्तं रिष्येद्यज्ञः
क्षतं प्रभ्रुयाद्भुवःस्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रार्थाश्चत्तिः ॥

कथञ्चामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनञ्चां वीर्य्ये-
णौजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिनो यज्ञस्य विरिष्टं

विदृष्योति भूरिति ॥ व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतः शब्दो यत इत्यस्मिन्-
क्षर्ये यद्युक्त इति ऋक्शब्दस्तस्मिन्नुक्तः ॥

प्रार्थाश्चत्तमेवाकाङ्क्षापूर्वकं विदृष्योति । कथमित्यादिना ॥ क्रिया-
विशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं सन्धातीति यत्तदृचामेव रसेन सन्धाती-
त्यर्थः । योजसा सन्धातीति सम्बन्धः । तथा च सति यद्योक्ते साधने
सतीत्यर्थः ॥ यथा पूर्वस्मिन् प्रार्थाश्चत्ते यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्धाति ॥

सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिष्येत्स्वः
स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सान्नामेव तद्रसेन साम्नां
वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्सुवर्णेन
रजतं रजतेन त्वपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
लोहेन दाह चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

विच्छिन्नं क्षतरूपसुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिसन्धत्ते ॥ अथ
यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नेौ
जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहव-
नीये जुहुयात् ॥ तथा पूर्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते
तु रेषे त्विष्वग्निषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्वय्या हि विद्यायाः स रेषः । “अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
यैव त्वय्या विद्ययेति” श्रुतेः । न्यायान्तरं वा षष्ठ्यं ब्रह्मत्व-
निमित्ते रेषे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात् । क्षारैश्च
ढङ्कणादिना खरेषु षडुत्वकारं हि तत् सुवर्णेन रज-

तथा द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्नाञ्च रसेनाध्वर्युर्दृष्टाता
च तत्क्षतं सन्धत्त इत्याह । पूर्ववदिति ॥ होताद्यपराधाधीनयज्ञध्वंसे
प्रायश्चित्तसङ्गा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशङ्क्याह ।
ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । त्वय्या हीति ॥ ब्रह्मण्यस्त्वयी-
सारत्वे प्रमाणमाह । अथ केनेति ॥ साधारणकार्यस्य साधारणसामपी-
जग्यत्वनिवृत्त्यादेदत्वसाधारण्ये ब्रह्मत्वे वेदत्वसाधारण्यमेव प्रायश्चित्तं

नामासां देवतानामस्यास्त्वया विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टे सन्द्धाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यनैर्विद्वद्भ्या भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा

तमश्वसन्धानं सन्द्धात् रजतेन, तथा तपु तपुणा, सीसं
सीसेन लोहं लोहेन, दाह चर्मणा चर्मवन्धनेन ॥
एवमेषां लोकांनामासां देवतानामस्यास्त्वया विद्याया
वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टे सन्द्धाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्त एव पुमांसिकित्स्-
केन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन् यज्ञे
एवंविद्यथोक्तस्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्वद्भ्यात्विग् भवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिन्वो

वाच्यमित्येकोन्यायो दर्शितः । सम्प्रत्यभिन्नस्यैव वेदेकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्व-
वेदार्थाभिन्नस्य ज्ञानमाहात्म्येनैव दोषनिरासाद्धान्याप्रायश्चित्तं विधेय-
मिति न्यायान्तरमाह । न्यायान्तरं वेति ॥ वस्तुस्वभाववैचित्त्यप्रादुत्पन्नस्यापि
ज्ञतस्य केनचित्सन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना ॥ किन्तत्र
साधनमिति तद्दर्शयति । चारेणेति ॥ चारे सुवर्षे वज्रिसंयुक्ते द्रवीभूते
चारप्रक्षेपेण टङ्कादिना ऋदूकरणं मिथोऽवयवसंयोजनं सन्धानं प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । रजतं सुवर्षेन स्वरसतस्तावदशक्यं सन्धानं तथापि वज्रिसंयोग
पूर्वकं पूर्ववदेव तत्रापि प्रसिद्धं सन्धानमित्याह । सुवर्षेनेति ॥ रजते-
नेत्यादावपि यथोक्तं द्रष्टव्यम् । सन्द्धाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव कृतः
संस्कृत इति यावत् ॥

तदेव ऋदुयति । रोगार्त्त इति ॥ भवति संस्कृत इति शेषः । इतश्चैवं-
विदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किञ्चेति ॥ गाथाशब्दो गायत्र्यादिकन्दोव्य-
तिरिक्तशब्दोविषयः । यतो यतः प्रदेशात्कर्म आवर्त्तत इत्युक्तं विदुषोति ।

उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
ह वा एषा ब्रह्माणमनु गाथा यतो यत आवर्त्तते
तत्तद्गच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कु-
रूनश्चाऽभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

दक्षिणोष्वायो यज्ञो भवति । उत्तरमागं प्रति हेतुरि-
त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणश्चत्विजं
प्रत्येषानुगाथा ब्रह्माणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्त्तते
कर्म प्रदेशात् । ऋत्विजां यज्ञः क्षते भवंस्तत्तद्यज्ञस्य
क्षतरूपं प्रतिसन्दधत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयती-
त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मौनाचरणान्मननाडा ज्ञानवत्त्वा-
त्ततो ब्रह्मैवैकत्विक्कुरून् कर्तृन् ॥

योधानारूढानखा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविद् वै
वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति तत्कृतादो-
षाप्रनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांस्रसादेवं-

ऋत्विजाभिति ॥ यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युं प्रभृतीनामभवत्तत्र
तत्र यज्ञस्य क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसम्भ्रानात् ब्रह्मा कर्तृन् परिपालय-
तीति सम्बन्धः ॥ ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह ।
मौनेति ॥ ज्ञानातिशयस्य शब्दार्थः । कर्तृन्भिरक्षतीति सम्बन्धः ॥

ॐ नमो ह्येतेन प्रकथयति योद्धृनित्यादिना ॥ प्रकरणाद्यर्थसुपसं-
रति । एवमिति ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीशुद्धा-

ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

विदमेव यथोक्तवाङ्मत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतिति । नाने-
 वंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥
 इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका
 चार्धस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विब-
 रणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

नन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकवायां छान्दोग्योपनिषदाष्टीकायां
 चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ॐ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च अष्टञ्च वेद ज्येष्ठञ्च ह
वै अष्टञ्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठञ्च अष्टञ्च ॥१॥

॥ॐ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं
पञ्चमेऽध्याये पञ्चाग्निविदो गृहस्थस्य ऊर्ध्वरेतसाश्च अष्टा-
लूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिण-
दिक्सम्बन्धिनी केवलकर्म्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतो-
र्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः अष्टो वागादिभ्यः प्राणो वाव
संवर्ग इत्यादि च बद्धोऽतीति ग्रन्थे प्राणग्रहणं तं स
स कथं अष्टो वागादिषु, सर्वैः संहत्यकारित्वाविधिं,

॥ अं ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ उत्तमनूद्य वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्य स
सङ्गिरते । सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाग्निविद्यातिरिक्ता सगुणविद्या ।
तच्छीलिनं तद्विधानामिति यावत् ॥ तामेव गतिमर्च्चिरादिलक्षणा-
मित्यर्थः ॥ ततो गतिद्वयात्तृतीया विद्याकर्म्मरहितानामिति शेषः ॥
अथ क्रमेण सक्तिसम्भवादुत्तरा गतिरुच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च
संसाररूपा गतिरिति निरुपदिश्यते तत्राह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्म
विद्यावातमर्च्चिराद्यां गतिसुक्ता ससञ्चितानामससञ्चितानां कर्म्मिणां
संसारगतिप्रभेदरूपं फलं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्म्मविधिसं धन-
सम्पत्तौ सत्यां भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य अष्टेऽत्र सत्येव सम्भवतीति
अष्टासिद्धये प्राणोपासनं पूर्व्वत्वात्सुक्तं वक्तव्यमित्यनन्तरपन्थसङ्गतिं वदन्
प्रसङ्गं करोति । प्राणः अष्ट इत्यादिना ॥ प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादि-
शब्दार्थः । उदाहृतात्तुदाहृतस्यत्यनन्तरससञ्चयार्थेऽकारः । प्राणस्य वागा-
दिभ्यः अष्टासुक्तमाश्रयति । कथमिति ॥ सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्वाया
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा, श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति फलेन
पुरुषं प्रलोभ्याभिसुखीकृत्याह। प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वयसा
वागादिभ्यः। गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति। यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पञ्चाहागादीनां वृत्ति-
लाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति। श्रेष्ठत्वन्तु

कार्यकरत्वे सम्प्रतिपन्नो स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषामन्यतमस्यैव श्रेष्ठं
किं? न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठप्राणद्वयं वागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमप्राण
प्राणस्यैव नोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याक्षेपान्तरमाह। कथञ्चेति ॥ प्राणस्य
श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव तावत् प्रथममारभ्यते। यो ह
वै ज्येष्ठश्चेति, आद्यशोध्यं परिहरति। प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न
वागादीनामित्येतदनन्तरमारभ्यते। अथ ह प्राण उच्चैःक्रमिष्यन् इत्या-
दिनेति ॥ द्वितीयं शोध्यसुहरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्व-
श्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्य इत्याह। फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो श्रेष्ठं
प्राणस्य प्रतीतम्। सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सर्वैव गर्भस्थे स्वतो वृत्ति-
भागिनो भवन्ति तत्राह। गर्भस्थे हीति ॥ तत्र गर्भविद्वद्भिर्दर्शनं प्रमाणा-
वति। यथेति ॥ कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिलाभस्तत्राह। चक्षुरा-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽस्मिंश्च
चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
सहास्यैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च ओत्रं
वाव सम्पत् ॥४॥ यो ह वा आयतनं वेदायतन्

प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वशिष्ठं वसिष्ठतममाप्सादयिष्ठतमं वसु-
मत्तमं वायोवेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञाती-
नाम् । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मिनो
हि पुत्रा वसन्ति अभिभवन्त्यन्यान् वसुमत्तमांश्चातो
वाग्वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लो सु-
स्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । क्षु-
र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रति-
तिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
अस्यै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

दोति ॥ प्राणस्य अस्मिं प्रतिपादितं निगमयति । इति प्राण इति ॥
गुणद्वयसुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति । अत इति ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमत्तमं धन-
वत्त्वादग्रेषां निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासनासुरसारेणेति वावत् ।
वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः ॥ वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते ।
वाग्मिनो ह्येति ॥ वसुमत्तमाश्च तेनान्वास्मिन्निवासयन्तीति शेषः ॥ गुणान्तर
माध्यानाद्योपदिशति । यो ह्येति ॥ प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति ।

ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ४ ॥
 अथ ह प्राणा अहं अयेसि व्यूदिरेहं
 अयेयानस्याहं अयेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
 पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः अेषु इति

दित्याह । ओत्रं वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं गृह्णन्ते
 तदर्थविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्पदि-
 त्वेवं कामसम्पद्धेतुत्वात् । ओत्रं वाव सम्पत् । यो ह वा आय-
 तनं वेदायतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनम् ॥
 इन्द्रियोपहृतामां विषयाणां भोक्तृथीनां प्रत्ययरू-
 पाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आय-
 तनमित्युक्तम् । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं
 अयेस्यहं अयेयानस्याहं अयेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
 व्यूदिरे नामा विरुद्धोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते हैवं
 विवदमाना आत्मनः अेषुविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं
 जनयितारं कश्चिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं
 मध्ये अेषोऽभ्यधिको सुखैरित्येवं पृष्टवन्तः । तान् पितोवाच
 ह यस्मिन् वो सुष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

चक्षुषा हीति ॥ गुणान्तरमाह । यो ह वा इति ॥ देवाः कामाः स्वर्गा-
 दयो वा मानुषाः पञ्चादयः । ओत्रस्य सम्पत्वं साधयति । यस्मादिति ॥
 इत्येवं यस्मात्सस्मादिति योजना ॥ सम्पति गुणान्तरमाह । यो हेति ॥
 कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रियोपहृतानामिति ॥

तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 छतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्ये-
 त्योवाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला अवदन्तः प्राणन्ता प्राणेन पश्यन्तच्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्हीञ्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य
 पर्य्येत्योवाच कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

मिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पि-
 छतरमेवातिशयेन दृश्यते । कुण्डपमस्यृष्यमशुचि दृश्यं स
 वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।

तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती
 पुनः पर्य्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण, अशकत
 शक्त्वन्तो यूयं महते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

अथोक्ता गुणा मुख्यप्राणगामिनः प्रत्येकं वागदिपुन भवन्तीति वक्तुमाख्या-
 यिकां प्रणयति । अथेति ॥ कश्चिद्विराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्स्यर्थः ।
 शरीरस्य पापिष्ठत्वं पापकार्यप्रधानत्वम् । इवशब्दोऽवधारणार्थः ॥ उक्त-
 मेवार्थं सङ्क्षिप्याह । कुण्डपमिति ॥ त्यक्तप्राणीं श्वरूपमिति यावत् ॥

ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभिवदति

ह चक्षुः॥८॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संबन्धं प्रोष्य
 पर्येत्योवाच कथमशकतर्त्तं मज्जीवितुमिति यथा
 बधिरा अश्रुण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रम्॥ १०॥ मनो होच्चक्राम तत्संबन्धं प्रोष्य
 पर्येत्योवाच कथमशकतर्त्तं मज्जीवितुमिति यथा
 बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा श्रुण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश
 ह मनः॥११॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन्त्स यथा
 सुहयः पद्मीशशङ्खून् सङ्घिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समखिदत्तुहाभिसमेत्योचुर्भगवन्ने धि त्वन्तःश्रेष्ठः

मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूका यथा लोकेऽ
 वदन्तो वाचा जीवन्ति । कथम् । प्राणन्तः प्राणेन, पश्यन्त-
 श्चक्षुषा, श्रुण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसा, सर्व्वकरणचेष्टां
 कुर्व्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
 वेत्यर्थः । समानमन्यत् । चक्षुर्ह उच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
 मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बालाअमनसः अपरूढमनस

तत्राह । काकोति ॥ अयं श्रेष्ठ इत्युक्ते एतेषां वागादीनां दुःखं तत्परि-
 हर्त्तुं मिच्छन् प्रजापतिः स्वरभङ्गोपायविशेषेण श्रेष्ठत्वसुक्तवाचं स्फुट-
 मित्यर्थः ॥ अन्यदित्यस्य विषयमाह । चक्षुरिति ॥ बालानामपि बहिरन्त-

ऽसि मोक्षमीरिति ॥ ७२ ॥ अथ हैनं वागु-
वाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं
चक्षुस्वाचा यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हैन् ओचमुवाच यदहं सम्प-

इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चिक्रमिष्यन्नुत्क्रान्तुमिच्छन् किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पङ्कवीशश्चङ्गुन् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणायारूढेन कशया हतः सन्
सङ्घिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिता-
सन्तः स्वस्थाने स्यातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुखं प्राणं
तमूचर्हे मगवन् एधि भव नः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्य्येणापादयन्त आर्द्धवर्जिमिव हरन्
राज्ञो विशः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वशिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणम् । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं त्वद-
सिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

रिन्द्रियत्वाविशेषात्कथमनस इति विशेषणमत आह । अपरूढेति ॥
परीक्षितेषु श्रेष्ठतारक्षितेषु निरूप्योपनिश्चितेष्वित्येतत्पदनशीलाः प्रादा-
स्तेषां संहतिः पठित्तत्त्वा ईशा नियामकाः शङ्खः वस्त्रविकारम्बान्दसः ।
तान्बोधोक्तानशो ब्रुगपदुत्पाटयेत् ॥ अथेति षट्पान्तसङ्का दार्ष्टान्तिकमाह ।
एवमिति ॥ मयि श्रेयत्वधीर्युष्माकमस्तीति कथं ज्ञातुं शक्यमित्याशङ्काह ।

दस्मि त्वं तत्सम्पदसौत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥१४॥ न वै
वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसी-

अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषणमेव । त्वत्कृतस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्धमेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुः श्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचक्षते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचक्षते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्जिहीर्षति ॥

अथेति ॥ वचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ क्रियाविशे-
षणत्वमेव विशदयति । यद्वसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन गुणेनाहं गुणवानस्मि
यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्यमादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना
तद्वसिष्ठ इति समस्तपदमिति गृहीत्वा व्याख्याय पक्षान्तरमाह । अथ
वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपेक्षार्थः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव
वसिष्ठत्वगुणोऽसीति कथमिदानीदृश्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्त-
वासीदित्याशङ्क्याह । त्वत्कृत इति ॥ वाचि दर्शितं न्ययं चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनतां वागादेः श्रुतिरेव
कथयन्तीत्युत्तरस्य 'न वै वाच' इत्यादेस्तात्पर्यमाह । श्रुतेरिति ॥ तदेव
च सोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥ यदि सर्वाण्येव करणानि

त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो हेतानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठता
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पर्द्धयेयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणस्तुतिर्वीपपद्यते । तत्राग्न्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्ध-

वाक्स्तन्वाणि स्पर्द्धां वाचमित्येव तानि ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तन्वाणि
स्युस्तदा सर्वाण्येव चक्षुं षीति वदेयुः । न चैवं वदन्ति प्राणा इति तु
तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राणपारतन्त्र्यं करणानां सिद्धमित्यर्थः । वागा-
दिभिरुक्तत्वं त्वद्दसिष्ठोऽसीत्यादि प्राणस्यैव यद्योक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रक-
रणार्थः ॥ साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसंज्ञिहीर्षतीत्युक्तम् । आख्यायिकाया
यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्विति ॥ यथा पुरुषाश्चेतनावन्तो विवदमानाः
स्पर्द्धन्ते तथा वागादयोऽचेतनाः स्वकीयश्रेष्ठत्वसिद्धार्थं विप्रतिपन्ना मिश-
स्पर्द्धेरन्निति न युक्तमचेतनेषु स्पर्द्धादेरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च वाग्व्य-
रिक्तानामन्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह । न
हीति ॥ किञ्च वागादीनां देहोत्सर्पणाद्यायुक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति ॥ वाग्दो न हीत्यस्थानुकर्षणार्थः । अग्न्यादयश्चेतनावन्तो देवता-
स्ताभिरधिष्ठितत्वात्सादात्मगामिप्रायेण वागादीनां चेतनावत्त्वसम्भवाद्द-
नादिव्यवहारः सम्भवतीति ॥ “अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशदिति” श्रुति-
मनुखत्योत्तरमाह । तत्रेति ॥ एकस्मिन्देहे अनेकचेतनावतां विश्वाने-
काभिप्रायानुविधायित्वेन देहस्थोऽन्यथनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा नानेक-
चेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेक-
शरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्णीतकर्तृभोक्तृधि-
ष्ठितमिति विकल्पप्राद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते शरीरस्य

भागमतः । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मि-
न्नेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरसभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनश्चादि-
कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां वाह्यानाञ्च पृथिव्यादीनाम्
ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-
वत् । न चास्याभिरग्न्याद्याश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्म-
कर्तृभोक्तृयोस्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां
हि तामां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-
भेदकोटिविकल्पानां । अध्यक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युप-
गम्यते । स ह्यकरणः । “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

जीवाधिष्ठितस्वैश्वराधिष्ठितत्वं तथाचैकशरीरमनेकचेतनाधिष्ठितं न
भवतीति नास्ति स्वैश्वरादिनां शङ्केत्यर्थः ॥

सङ्गहवाक्यं विदुष्येति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतनाधिष्-
तानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ।
न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां तर्हि तत्कार्यकारणानां
किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति । किन्तुर्हीति ॥ देवताकार्यकारणा-
नामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्टं चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्य-
करणवतीनामिति ॥ शाकल्यनाश्लेषमनुसृत्याह । प्राण्येति ॥ ननु भूयस्यो
देवताः कथं तामां प्राणलक्षणैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्म्येति ॥
अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति विपश्चः ॥
नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अध्यक्षतामात्रेण्येति ॥
अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देवतानामिव स्यादिति चेन्ने-
त्याह । स हीति ॥ अकरणत्वमकार्यत्वस्योपलक्षणम् ॥ तत्र श्रुतिं प्रमाण-
यति । अपाणीति । आदिपदेन च न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत
इत्यादि मन्त्रवर्णो गृहीतः । सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः सा चैका समष्टिरूपा

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यादिमन्त्रवर्षात्! “हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानम्” “हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व” मि-
त्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति ।

भोक्ता कर्मफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थम् । यथा लोके
पुरुषा अत्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कश्चिद्गुण-
विशेषाभिन्नं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्चेन अदः कार्यं साधयितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं संव्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दुष्टं न तु प्राणस्येति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौपीत-
किनाम् । “जीवति वागपेतो भूकान् हि पश्यामो जीवति

देवता तदवस्थाभेदानां देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमायमाह ।
हिरण्यगर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेत्यादि गृह्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् । वागा-
दिशब्दवाच्यं श्वेतनावत्यो देवता इति स्त्रीकृत्यत्वाधिक्याद्याश्रायनिष्पत्त्यर्थ-
सक्तमिदानीं तस्य स्तात्यर्थमाह । वागदीनाञ्चेति ॥ कल्पनाप्रयोजन-
माह । विदुष इति ॥ यथोक्तां कल्पनां दृष्टान्तेऽप्यप्यति । यथेत्यादिना ॥
तेनोक्ता इत्युक्तमेव व्यनक्ति । एकैकश्चेनेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति वत्किञ्चिद-
दिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तदा एत-
दनस्य न्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

चक्षु रपेतोऽन्वान् हि पश्यामो जीवति, श्रोत्रापेतो बधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो बालान् हि पश्यामो
जीवति वाङ्मूर्च्छन्ो जीवत्यूर्च्छन्” इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वादादीन् प्रति वक्तृनिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमा श्वभ्य
आ श्वभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्व्यागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

प्रकटयति । कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्ये-
तेति सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्क्षिपति । वागादीनामिति ॥ फल-
वती कल्पनेति शेषः ॥ इष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुयाहकत्वेन दर्शयति । तथा
चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रेष्ठरादिगुणः प्राणोऽस्त्विति विद्यादिति प्रधा-
नविद्यासप्तदिश्य तद्दर्शनाङ्गभूतान्नवासोऽदिविधानार्थे प्रक्रमे प्रथमसप्त-
दृष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुरुते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य प्राणस्य प्रदृत्तं
वागादीनां प्रति वक्तृत्वं काल्पनिकमित्याह । मुख्यमिति । यदिदमित्युक्त-
मेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यत्रानूद्यते । तद्वा एवदित्यादि ॥
उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यार्थभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं
विज्ञायाऽनःशब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अन्न चेष्टायामिति
धातुजज्ञानशब्दस्वीपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्तिगुणप्रद-

विदि किञ्च नान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

ताख्यायिकारूपाद्याट्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिल्लोके प्राण्यभिरन्नमद्यते अन्नस्य प्राणस्य
तदन्न प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राण्युपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वा-
न्नानामन्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन्न इति ।
सर्वान्नानामन्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्वान्ना-
मन्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्रा-
ण-
भिराद्यं सर्वैरन्नमनद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं व-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । “प्राणाद्वा एष इति

र्शनार्थम् । तथा यः कोऽपि दहति शोषयति ज्ञावयति वा सर्वोऽपि प्राण
एवेति युक्तम् । प्राणस्थान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पूर्वीरुक्तधातुजनाना-
मेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अन्नशब्दस्येति शेषः । न प्राणस्य
सर्वचेष्टाप्रित्येवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्ति-
रेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन्न इति प्रत्यक्षमिदं नाम । सर्वान्नानामन्तु-
र्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे । सर्वान्नानामिति ॥ ततश्च
प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तद्विदुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ
तद्विषयं शास्त्रं विरुध्येतेत्याशङ्क्याध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽऽधिदेविकेन
रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभागशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्ध
मित्याह । प्राणभूतत्वादिति प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं

एतदधिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाञ्चाङ्घ्रिः परिद-
धति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति॥२॥

प्राणोऽस्मिती, “त्युपक्रम्यवंविदो ह वा उदेति सूर्व्य एवंविद्य-
स्मितीति” अत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वासो
भविष्यतीत्यर्थ इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आपस्तम्बाद्वा एतदधिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च
ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किम् ? अङ्घ्रिर्वासस्थानीयाभिः
पुरस्ताङ्गोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाञ्च भोजनादूर्द्ध्वञ्च परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो
वासो भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बु कृत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदा-
चमनं श्रुद्धार्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
त्रमिह विधीयते । अङ्घ्रिः परिदधतीति नाचमनान्तरम् ।
यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

संवादयति । प्राणाद्देति ॥ प्राणविद्याकृत्वेनाङ्घ्रिर्दृष्टिर्दृष्टा ॥
सम्प्रति तदकृत्वेन वासोदृष्टिं प्रस्तौति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य
प्रदृत्वं वागादीनां प्रति वक्तृत्वञ्च कल्पितमेवेत्याह । पूर्ववदिति ॥ अपां
प्राणं प्रति वासोदृष्टत्वे गमकमाह । यस्मादिति ॥ वासोदृष्टिफल-
माचष्टे । लम्बुक इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनरुक्त्य-
माशङ्क्यार्थविवेकमाह । वास इति ॥ आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयते
एवंविदधिष्यन्नाचमेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह । भोक्ष्यमाणस्येति ॥ आदि-

मात्रं । तद्वत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यद्याचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कस्याद्य-
न्नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणास्य
विज्ञानार्थत्वादङ्गं जरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुम् ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्थार्थं प्राणस्यानग्नतार्थञ्च न
भङ्गतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तुर्हि प्रायत्थार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनस्योद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषचोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

पदेन प्रश्नप्रतिवचने नृद्वेते । सर्वप्राणिभोग्येऽपि तस्यान्नमिति इदिवदा-
चमनीयास्त्वप्यु तस्य विधीयते ॥ वासोर्दृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा विद-
शोति । यदीति ॥ तादर्थ्येनानग्नतार्थ्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्वमङ्गदृष्टरेव विधीयते । सर्वान्नभक्षणस्य प्रमाणाविरुद्धत्वा-
दिच्छ त्वपूर्वमाचमनविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याह । तुल्ययोरिति ॥
एकस्याचमनस्य ऋद्धार्थत्वमनग्नतार्थञ्च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह ।
यत्किञ्चि ॥ विरोधो यथा स्यात्तत्रेति यावत् । तर्हि कीदृशाचमनं विव-
क्षितमित्याह । किन्तुर्हीति ॥ प्रयत्नस्य भावः प्रायत्वं तदार्था या आचमन
क्रिया तस्याधनभूतास्त्वप्यु वासःसङ्कल्पनं क्रियान्तरमत्र विधिस्त्रितमि-
त्याह । प्रायस्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति ॥ अन्वार्थास्त्वप्यु
अन्वार्थत्वचिन्तने प्रमाणाविरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयम् । तत्र चानग्नतार्थत्वचिन्तनस्यचित्तमिति शङ्कार्थः । वासोऽर्था-
पूर्वमाचमनविधाने तत्रानग्नतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रसिद्धा

तद्वैतस्यैककामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयात्
ज्जाथेरन्नेवास्मिच्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानैति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां
दोक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं

पूर्वाचमनविधाने तवानग्नार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेदः। आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात्।

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूयते। कथं तद्वैतप्राणदर्शनं सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नान्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यसत्त्वै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः। किन्तुदुवाचेत्याह। यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणवित्, जाथेरन्नुत्पदोरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि च पलाशि।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति। यद्योक्तप्राणदर्शनविद्
इदं मन्याख्यं कर्म्मरभ्यते। अथानन्तरं यदि महन्महत्त्वं

चमनसाधनमूतास्त्रपुस्तु वासोदृष्टिपरमेव च वाक्यमित्युत्तरमाह। नेत्या-
दिना॥ वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्या-
प्रमाणत्वप्रसङ्गादिति यावत् ॥

तद्वैतदित्यादि वक्तव्यं विधानार्थं नापि फलवचनं तथाच व्यर्थमित्या-
शङ्क्याह। तदेतदिति ॥ स्तुतिमेव प्रश्नपूर्वकं विदुषोति। कथञ्चित् ॥
जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्त्वदर्शनं ब्रूयात्तदास्मिच्छाखाफलं भवतीति
किमु वक्तव्यमिति योजना। गोदोहनप्रदधिकृताधिकारमिदं कर्म्म प्राण-

दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य ऊत्वा मन्ये
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य ऊत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृष्ट्याञ्जलौ मन्यमाधाय जप-

जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वं प्राप्तुं यदि कामं दि-
 त्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वे सति श्रीमतो न-
 मते । श्रीमतो ह्यर्थं प्राप्तं धनं, ततः कर्म्मार्नुष्ठानं, यतश्च
 देवयानं पित्रयानं वा पत्न्यां प्रतिपत्स्यत इत्येतत् यो-
 जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्तोरिदं कर्म, न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अभावस्यायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

विदोऽस्मिन्नधिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तेति ॥ अनन्तरं प्राणविद्या-
 निष्पत्तिरिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वाराविषयोप
 भोगकामस्य कर्मविधायि शास्त्रं श्येनादिशास्त्रवदनर्थफलमेवेत्याशङ्क्याह ।
 महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतमन्यग्राह्यकर्म्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दो
 द्रव्यादिसङ्ग्रहार्थः । दैर्घ्यं दीक्षायां भवं मौञ्जग्रन्थिनादि न सर्वमेव-
 मनुतिष्ठति । प्रकृतिधर्मा हि विकृतावतुवत्सेन्ते । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्त-

त्वमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्ह्येवमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्म-
 न्याख्यस्य कर्मणः । उपसद्व्रतीतिश्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपपादत्ते । पौर्षमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वौषधस्य ग्रामारण्यानामौषधीनां यावच्छ-
 त्नाल्पमल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुनोः
 'औदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे पात्रे' अत्यन्तरात्रि-
 प्योपमथ्याऽग्रतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्ना-
 वावसथ्यै आज्यस्य आवापस्थाने कृत्वा श्रुवसंलग्नं मन्थे
 सम्पातमवनयेत्संख्वमधः पातयेत् । समानमन्थत् । वसि-

व्येति न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विकारितरतो यथोक्तधर्मवत्त्वमे-
 वात् विवक्षितमित्यर्थः ॥ दीक्षित्वेत्त्वेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह । उप-
 सदिति ॥ उपसदो नामेष्टयः प्रथम्यां हस्तु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं पयोमात्र-
 भक्षणं तदुपेतो भूत्वा मन्थं सम्पाद्य जुहोतीति वाजसनेयके समानप्रक-
 रणे श्रवणादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदासमपक्वमेव दधिमधुनोः सम्बन्धं
 पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः । औदुम्बरत्वे नियमः । पात्रस्याकारे तु विकल्पः ।
 कथमशुतं पात्रमत्र कल्पते तत्राह । अत्यन्तरादिति । 'औदुम्बरे कंसाकारे
 कंसे चमसे वेति' वाजसनेये श्रवणात्संश्रान्नाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्र-
 मत्र गृहीतमित्यर्थः । आवासथसम्बन्धी शौकिकोऽग्निः । आवासथ्यो
 विवक्षितो ब्रह्मिन्प्राप्तनाख्यं कर्म क्रियते आज्यस्य कृत्वेति सम्बन्धः ।

॥ इ ॥ अथ खल्वेतयञ्ची पच्छ आचामति
तत्खवितुर्दृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

ष्ठाय प्रतिष्ठायै सम्यदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्पातमवनयेत् । ऊत्वाऽथ प्रतिहृष्याग्नेरीषदपह-
त्याञ्जतो मय्यमाधाय जपतीमं मन्त्रम् । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि
प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मय्यद्रव्यं प्राणस्यान्न-
त्वात्प्राणत्वेन सूयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यत्ते
ऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मय्यो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्ठाय पालयिता सर्वस्य । स मा मामपि मय्यः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदमानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

अ वापस्थानमाह्वतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ गृह्योक्तं वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवाक्यं
पूर्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥ तुल्यत्वमेव स्पष्टयति ।
वसिष्ठार्येति ॥ स्वाहेति मन्त्रं सप्तज्ञार्यं ऊत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथम-
होमानन्तरमित्यर्थः । आह्वत्यनन्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्थेदं नाम मन्यनस्य तु कथं । तन्नामतेत्याशङ्क्याह ।
अन्नेन हीति ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रअपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥ अत-
श्चामो नामासीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ हेतुं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अन-
न्तरं जपकर्म्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तदेव स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥

भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

खल्वेतया वक्ष्यमाणयज्ञां पच्छः पादश आचामति भक्ष-
यति । मन्वस्यैकैकेन पादेनैकैक्यासं भक्षयति । तद्भो-
जनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यश्चैकीकृत्यो-
च्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्यरूपम् ।
येनाब्देन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वरू-
पापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेषु सम्बन्धः । श्रेष्ठं प्रशस्यतमं रुर्वाब्देभ्यः रुर्ब्रधातमं
सर्वस्य जगतो धारयित्तमं अतिशयेन विधात्तममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुरं त्वरं तूर्खं शीघ्रमित्ये-
तद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्त
इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य अयः कारणं महत्त्वं प्राप्तं
कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वञ्च मन्य-

मन्वस्यैकैकेन पादेन मन्यस्यैकैकं यासं भक्षयतीति योजना । भोजनं
मन्यरूपमिति सम्बन्धः । तत्कथं सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्यद्रव्यमन्न-
मित्युक्तं तत्राह । प्राणमिति ॥ उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः ॥
प्राणादित्ययोरेकत्वे फलितं वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति ॥ मन्यरूपं
तद्भोजनमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । वेनेति ॥ तस्यैव विशेषणा-
न्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिकारणत्वमुक्त्वा जनकत्वं पञ्चान्तरमाह । अति-
शये नेति ॥ जमद्व्याप्तौ फलदाने च ध्यातुः श्रेष्ठं किमिति

निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्चाद्ग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेष श्लोको "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥ २ ॥

लेपं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वौदुम्बरं पात्रम् । पीत्वा आचम्य पश्चाद्ग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्मणि वाऽजने स्थण्डिले केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसृज्यते
 नाभिभूयते स्वप्नदृष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवम्भूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । इहा

भोजने कथ्यमाने ध्यानसुच्यते तत्राह । विशिष्टेति ॥ शुद्ध-
 धीत्वं ध्यानकारणसुक्ता प्रकृतकर्म्मप्रेरितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनु-
 ष्ठीयमित्याह । अथवेति ॥ सावितं रूपसुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिता-
 कारे विशेषः । पात्रं प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्धः । मन्त्रेणपात्रं प्रक्षाल्य
 पीत्वाचमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे लक्ष्णाजिनव्यवहितयां केवलायां वा
 भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ॥ शयनस्य कर्त्तव्यं दर्श-
 यति । वाचंयम इति ॥ तस्य स्वप्ने कथञ्चिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागमः सूच्यत
 इत्याह । स एवम्भूत इति ॥ २ ॥ प्राणविद्या तदङ्गकर्म्म चेत्युभ-
 यसुक्तमिदानीमग्निविद्यामाख्यातुकामस्तावदाख्यायिकायास्तात्पर्याभाह ।

श्वेतकेतुर्हीरुण्येयः पञ्चालानां समितिमेयाय
 तं ह प्रवाहणो जैबलिरुवाच कुमारानु त्वा-
 शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ “वेत्य
 यदितोऽर्धप्रजाः प्रयन्तीति” “न भगव इति” “वेत्य
 यथा पुनरावर्त्तन्ता ३ इति” “न भगव इति” “वेत्य
 पथे देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना ३ इति”

कर्मसु काश्येपु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
 स्वप्नकालेषु वा पश्यति सम्बद्धं तत्र जानीयात् । कर्मणां
 फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
 स्त्र्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । दिशक्तिः
 कर्मसमाप्तार्था ॥ १ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः संसार-
 गतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आख्या-
 यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्यैतिह्यार्थः ।
 अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुण्येयः पञ्चालानां जन-
 पदानां समितिं सभामेयाय आजगाम । तमागतवन्तं ह
 प्रवाहणो नामतो जीबल्यापत्यं जैबलिरुवाचोक्तवान् । हे
 कुमार! अनु त्वा त्वामशिषदम्बशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्व
 पितेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहाऽनु ह्यनुशिष्टोऽस्मि
 भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽसि

ब्रह्मादीति ॥ तासाञ्च वक्तव्यत्वे हेतुमाह ॥ वैराग्यहेतोरिति ॥ राजा
 कुमारेति सम्बोधयन्नभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीषति ॥

न भगव इति” ॥ २ ॥ “वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्णता” ३ इति “न भगव इति” “वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति” “नैव भगव इति” ॥ ३ ॥ अथ तु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

वेत्य यदितोऽस्मान्लोकादध्यध्युर्द्धं यत्प्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः “न भगव” इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि “वेत्य जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ता” इति “न भगव इति” प्रत्याह । “वेत्य पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना व्यावर्त्तनं इतरेतरवियोगस्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्य यथासौ लोकः पितृसम्बन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्त्तन्ते बद्धभिः प्रयद्भिरपि येन कारणेन न सम्पूर्णता ३ इति । ‘न भगव इति’ प्रत्याह । “वेत्य यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकायाम् आहुतौ हुताग्रामाहुतिनिर्हन्ता आहुतिसाधनाश्चापः पुरुषवचसः

यथेति ॥ अस्मार्थमाह । वेनेति ॥ विद्मद्विदुषोस्तुल्यमार्गयोः सतोर्हीमार्गो तयोर्मध्ये देवयानस्येत्वादि योष्यसुक्तं वाक्यार्थं सङ्क्षिपति । इतरेतरेण ॥ विदुषाञ्च कर्मिणाञ्च मार्गद्वयमधिकृत्य सह प्रस्थितानां यत् मिथो वियोगो भवति तत्किं वेत्येत्यर्थः ॥ पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्यावरोति । यं प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्हन्त इत्यस्य व्याख्यानं आहुतिसाधनाश्चेति रूपूर्णरूपाणां भतान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । अथवा

तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तं होवाचा
 ऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मां राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 चीत्तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच

पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेण
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषार्थ्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तौ “नैव भगव” इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमहः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्यवोचया उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 षष्ठान्यर्थेजातानि न विद्यान्व विजानीयात्कथं स विद्वत्स्व-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतूराज्ञाऽऽयस्य आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयाय गतवांस्तच्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिष्याऽनुशासनमकृत्यैव मा मां किल भगवान् समा-
 वर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वाशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्येति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्दत्त इत्यर्थो

पयोधृतादिदृशेणाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्या पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना
 इत्यर्थः । क्रमेणेति अद्वाषोमदृष्ट्यन्तरेतसां हवनद्वारेणेति यावत् । षष्ठा-
 ङ्गतिभूतानामन्त्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा सूक्ष्मतां गताना-
 मित्यर्थः ॥ त्वत्पुष्ट्यर्थजातातिरिक्तविषयमनुशासनं समास्तीत्यनुशिष्टो-
 ऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥

अननुशिष्य त्वामन्वाशिषमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह । यत
 इति ॥ नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्पदं नाशकमिति सम्बन्धं दर्शयितुं पुन-

यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं तेनावच्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽहमेयाद्य तस्मै ह प्राप्ता-

ऽप्राप्तीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च एकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स ! त्वं त्वदागममात्रमेव
एतान्प्रश्नानवदं उक्तवानसि तेषां नैकञ्चनाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्चनैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाङ्ग एतान्प्रश्नान्न जानीषे तथाऽहमप्येतान्न जान इत्यर्थः ।
अतो मथ्यन्वथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवेदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावच्यं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोवतो

रूपात्सम् । अतो मां प्रति तव सिध्धावादितो सिद्धेति शेषः । पिता स्वकीयं
सिध्धावादित्वशङ्कां परिहरति । स होवाचेति ॥ यथा मा त्वमित्यादि-
वाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तरवाक्यभाकाङ्गापूर्वकमुत्थापयति । कथ-
मित्यादिनां ॥ तद्याचष्टे । यथेति । अज्ञानाविशेषोऽतःशब्दार्थः । अन्यथा
भावो ज्ञातेऽपि विषये तथानुक्तिरिति यावत् ॥ .

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कासङ्गाव्यानन्तर-
वाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव ज्ञानभूतस्याऽनुपदेशान्न-
दीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अहंमर्हस्यां योग्यां पूजामित्यर्थः । सभार्य-

यार्हाञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तथ
 होवाच मानुषस्य भगवन् ! गौतम ! वित्तस्व वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं, यामैव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामैव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

राज्ञो जैबलेरहं स्थानमेयाय गतवान् । तस्मै ह गौतमाय
 प्राप्तायार्हामर्हणाञ्चकार कृतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिथ्यं उषित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभागे सभां गते राञ्चि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतमं राजा, भगवन्
 गौतम ! मानुषस्य ! मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्व ग्रामादेर्वरं वर-
 णोयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तम् । यामैव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रलक्षणांमभाषथां उक्तवानसि
 तामैव वाचं मे मत्तं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा
 सह कृष्ठी दुःखी बभूव ॥

पदं सप्रसन्नं राजविषयम् । प्रथमं गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतम-
 भोगतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा राजा प्रसन्नः सञ्जुक्तवानिच्छाह । तं होवा-
 चेति ॥ तर्हि कृतकस्व तव किमानममन्तिवाद्यह्वाह । य.मेवेति ॥

स ह कच्छी बभूव तं ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तं होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

कथन्निवदमिति । स ह कच्छीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वंक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां, यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्व तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्वास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेणोयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्ययाऽनु-
शासितवन्तः । तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतो यस्माद् पुरा पूर्वं

कच्छीभावमभिनयति । कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखी-
भावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति ॥ किमिति तर्हि
चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संबन्धरं वसेदिति यावत् ।
वक्तव्यविद्येतिशेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां कुर्वतो न प्रत्यवायः
स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्यानादिविषयहेतुवचनं न केवल
विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु जातितोऽपीत्यपेक्षार्थः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाच-
मित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत् । यथेत्यस्या

तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भूव । क्षत्रियपरम्परचैवेयं
विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
त्वत्सम्प्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्क्षन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ३ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके तं

प्रेक्षितं पूरयति तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥ ब्राह्मणा-
नामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत् ॥ इतिशब्दोपात्त-
मर्थं कथयति । क्षत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्यानादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥
ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनशुचितं पञ्चमन्तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता
क्रमो निराकृतस्तत्र किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनु-
सृत्य पाठक्रमोऽभिधातव्य इत्यर्थः ॥ ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रकरणे-
ऽग्निहोत्राहुतपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पिष्टपेषणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्रप्रकरणस्थित
मर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुतोरिति ॥ उक्तप्रकारमेव प्रदर्शयन् प्रथमं
याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति षट् प्रश्नानुत्थापयति । तं प्रतीति ॥ कार्यार-
म्भकस्तत्कार्यः । अग्निहोत्राहुतपूर्वपरिणामो जगदिष्यते । तत्राग्नि-
होत्रे सायं प्रातश्चतयोराहुतोरक्षाहोकादुत्क्रान्तिः । उत्क्रान्तयोः
परलोकं प्रति गतयोस्तत्र प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये हव्याद्यमाना
हविः । हविमापाद्यावस्थितयोः पुनरिदं लोकं प्रत्याह्वयः । आह्वययो-

प्रति प्रश्ना । उत्क्रान्तिराङ्गत्योर्गतिः प्रतिष्ठा तृप्तिः पुन-
राट्तिर्लोकं प्रत्युत्थायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आङ्गती ङ्गते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरी-
चिरेव शुक्लामाङ्गतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विवं तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः

राश्रयः पुमान् कथमसुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्यान्तरिक्षमधि-
कृत्य षट् प्रश्नाः प्रष्टव्या इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रतिजन-
कस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वरूपे खलाङ्गती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः । ते
च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्तदाविशतः । ते
पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुक्कूलतया स्थिते स्वयमन्तरिक्षाधिकरणे तदाह-
वनीयमिव कुर्वाते । आङ्गत्यधिकरणः अहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिध-
मिव कुरुतः । वायुनाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लं शुक्लामाङ्गतिं
मिव मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्तरिक्षस्थे
तद्विषं यजमानं फलोन्मुखादधाते । ते पुनरन्तरिक्षादुत्क्रामति यजमाने
सहोत्क्रामतः । यजमाने च दुलोकमाविशति सहाविशतः । तमाविश्य
तमेवाहवनीयं कुर्वाते । आदित्यं समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवोक्तम् ।
यथा वाङ्गती पूर्वमन्तरिक्षं तर्पयत इत्युक्तं तथैव दुलोकस्थयजमानं फल-
दानेन सुखिनमातन्वाते । ते चारब्धक्षये ततो दुलोकाद्यजमाने पृथिवी-
माविशति अबभूते सहावर्त्तन्ते । पृथिवीञ्चाविश्य ब्रह्मादिना स्वाश्रयं
क्षेपयित्वा रेतस्समिधं पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाञ्च रेतोद्वारा
द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूतं स्वाश्रयं कर्मानुष्ठानयोग्यं देहभागिन-
मापादयतः । ततोऽसौ पारलौकिकं कर्मानुष्ठायान्ते लोकं प्रत्युत्थानशीलो

स्त्रियमाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति । तदाग्नि-
होवाहुत्योः कार्यारम्भमात्रमेव प्रकारं भवतीत्युक्तम् ॥

इह तु तं कार्यारम्भमग्निहोवापूर्वपरिणामलक्षणं
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनसुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धनं विधित्स्वन्वाहाऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोवाहुती हुते पयआदिसाधने अद्वा-
पुरःसरे आहवनीयाग्निमिद्धुमार्चिरङ्गारविष्कुलिङ्गभा-
विते कर्त्वादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य
दुलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽप्समवायित्वाद्पशब्दवाच्ये
अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणमग्निः ।
अन्यच्च तस्मिन्सन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

भवति । इति सर्वं जनकेनोक्तमित्यर्थः । तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्या-
शङ्कोक्तमेव सङ्गिष्याह । तत्रेति ॥ वाजसनेयिकं सप्रत्यर्थः ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा दुपर्जन्य-
ष्टथिवीपुरुषयोषित्प्रकारैरिति यावत् । पञ्चाग्निस्वस्वभवतार्यं प्रथम-
पर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अयं लोको भूलोकस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
आहुत्योरप्समवायित्वसिद्धार्थं विशिनष्टि । पयआदीति ॥ तयोः अद्वात्व-
सिद्धार्थं अद्वापुरःसरे इत्युक्तम् । तयोरधिकरणमग्निरित्यादिकल्प-
नोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमदत्ते । आहवनीयेति ॥ तयोः स्वातन्त्र्यं
परिहरति । कर्त्तादीति ॥ अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धम्मिपरः । काल-
निको दुलुकाद्याख्योऽग्निस्तस्मिन्सन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्यच्च-
त्युक्तं स्पष्टयति समिदादीति ॥ आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादिविषयः ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

असावग्न्यादिभावनाङ्गत्योः सापि तथैव निर्द्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम ! यथाऽग्निहोताधिकरणं
आहवनीयम् । इह तस्याग्नेर्दुर्लोकाख्यस्यादित्य एव समित्
तेन हीहोऽसौ लोको दीप्यते । अतः सस्मिन्वनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्यानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अङ्गः प्रश्मोऽभिव्यक्तेः । अर्चिषो
हि प्रश्मोऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मि य-
योक्तलक्षणोऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिहः ।
अधिदैवतं अङ्गाम् । अग्निहोताहुतिपरिणामावस्वरूपाः
सूक्ष्मा आपः अङ्गामाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चस्यामोऽहुता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां ह्यैभ्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

पर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति । असावित्यादिना ॥ इहे-
त्तेतल्लोकनिर्देशः पूर्वार्धेण सम्बध्यते । तदुत्यानादित्यत्व तच्छब्देनादित्यो
व्यहोतः ॥ अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति । यजमानेति ॥
प्रत्ययविशेषत्वेन अङ्गाया ह्यौस्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य अङ्गां व्याकरोति ।
अग्निहोलेति ॥ किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् । प्रश्ने चापां ह्यौस्य-
तया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अङ्गाशब्दिता ह्यौस्यतया विवक्षिता इत्याह ।
पञ्चस्यामिति ॥

देवाः अद्वां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद्भं

अद्वा वा आपः अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तां अद्वामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः
सोमो राजा । अपां अद्वाशब्दवाच्यानां द्युलोकान्गौ
हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वे-
दादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यथा
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारम्भन्त इत्युक्तम् । तथेमा
अग्निहोताहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः अद्वाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहो-
ताहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टाः अद्वाप्स-

अप्सु अद्वाशब्दस्य दृढव्यवहारप्रयोगाभावाच्चैवमित्याशङ्क्याह ।
अद्वेति ॥ कथमापः अद्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । अद्वा
इति ॥ अद्वापूर्वकहोमसिद्ध्यर्थं पयः सोमाज्याहुतिसाधनं सम्पाद्य
जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु अद्वाशब्दः सम्भवती-
त्यर्थः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तं मधु-
विद्यायामिति शेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं तत्त्वदृशं शरीर-
मित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कथं फलितत्वमत आह । यजमाना-
श्वेति ॥ आहुतौ तच्छब्देन गृह्यते । प्राधान्यं मयडित्यर्थः ॥ तदेव
स्पष्टयति । आहुतिभावनाभाविता इति ॥ तत्त्वस्तुतास्तदनुसारिणस्तदा-
श्रया इत्यर्थः ॥ तद्भावितत्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाकृष्टत्वं
वशीकृतत्वम् ॥ आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्वेति ॥ तत्पूर्वकं

धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥ .

मवायिनो दुर्लोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निहोत्रं हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमा-
नानां गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम
वृष्ट्युपकरणाभिमानिनी देवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये
वृष्टिदर्शनात् ॥

पयः सोमादिषाध्यं यत्कर्म्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूतास्तत्समीपस्थं
शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं धर्म्मिणं फलमित्या-
शङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोमभावो गतिमन्तरेण न सिध्यति ।
तथाच वक्तव्या गतिरित्याशङ्क्याह । अत्रेति । आहुवनोयोऽग्निः
सप्रत्यर्थः । सा तर्हि कुत्रोच्यते । न हि तदुक्लिमन्तरेण यथोक्तं फलं
सिध्यत्यत आह । तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः
पर्यायस्तस्य धं निष्ठातं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवाता-
दीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आज्ञतेरन्
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

अत्र धूमो धूमकार्थत्वाद् धूमञ्च लक्ष्यमाणत्वात् । विदु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । काठिन्यात्
विदुत्सम्बन्धाद्वा । ह्लादुनयो विस्फुलिङ्गाः । ह्लादुनयो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुह्वति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अद्वाख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीयेपर्ष्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥५॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी ब्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमो
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

उक्तञ्चाभाषां धूमकार्थत्वं पौराणिकैः । यत्र धूमोद्भवं त्वम्भं द्वि-
जानां च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भूतमम्भं वनहितं ऋतम् ॥ ऋत-
धूमोद्भवन्त्वम्भमशुभाय भविष्यति । अग्निचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय
वै द्विजा इति ॥ अध्यात्मं यजमानस्य प्राणाः । इन्द्रादयस्त्वाधिदैवतं

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्च्चिश्चक्षुरङ्गाराः ओत्रं विष्कु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं
 जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
 योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्य एव

न्तत्सामान्यात् । अवान्तरदिशो विष्कुलिङ्गाः । क्षुद्रत्व-
 सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं
 व्रीहियवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
 मुखेन समिध्यते पुरुषो नमूकः । प्राणो धूमो धूम इव सुखा-
 न्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास
 आश्रयत्वात् । ओत्रं विष्कुलिङ्गाः । त्रिप्रकीर्णत्वसाभ्याम् ।
 समानमन्यत् । अन्नं जुहति व्रीह्यादिसंस्कृतम् । तस्य
 आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्य एव समित् ।
 तेन हि सा पुत्रादुत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स
 देवा इत्याह । पूर्ववदिति ॥ सोमं राजानमित्यादि व्याचष्टे । अद्वाख्या
 रवि ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । एवमिति ॥
 यथोक्तरीत्या अद्वादीनां रेतोऽन्नानां यानि दुलोकादिषु योपिदन्नेष्व-
 म्निषु हवनानि तेषामेकैकमस्मिन् पर्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति
 यावत् ॥

कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराणामपि हृद्यो गर्भीभावस्तस्य
 पाञ्चभूतिकत्वादत अह । ननेति ॥ भूतानां मध्ये किमित्यपां प्राधान्य-

समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्च्चिर्यदन्तः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ८ ॥

धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्च्चिर्लोहितत्वात् ।
 यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
 अङ्गासोमवर्षान्वरेतो हवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न तत्राप एव केवलाः
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽतिवृत्कृताः सन्तीति ।
 त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्चालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमवाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्सुदिता-

विवक्षयैष निर्देशः ॥ तासामेव केवलानां कार्यारम्भकत्वविवक्षा किं न
 स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासङ्कृतानां केवलानामपामारम्भकत्वे
 यदारम्भं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य जलबुद्बुदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः ॥
 केवलानामप्यपत्वसुप्तेत्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इति-
 शब्दस्तासां त्रिवृत्कृतम् । त्रिवृत्कृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥
 सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्कसाह । त्रिवृत्-
 कृतत्वेऽपीति ॥ अपरं प्राधान्यविवक्षया प्रत्यप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युप-
 सङ्हरति । तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् ॥ कथमार-
 म्भकेषु भूतेष्वपि बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरि-

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्बाष्टतो गर्भी दश वा मासान्तः
शयित्वा यावद्वाय जायते ॥ १ ॥

वभतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्यार-
म्भकार्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्त-
रेतोदेहेषु । बहुद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
माहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु दुर्लोकार्दिमां
प्रत्याष्टतयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य
लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तत्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्य यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भीऽपां पञ्चमः

त्वाह । दृश्यते चेति ॥ सोमादीनामव्वाहल्येऽपि कथं पार्थिवशरीरस्य
तद्वाहल्यमित्याशङ्क्याह । बहुद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्णयसुपसंहर्तुं
पातनिकां करोति । तत्रेति ॥ योषाग्नाविति यावत् ॥ गर्भीभूताः
पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थे व. क्यं योजयति । इति त्विति ॥ अपां गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादलसुत्तरपन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य तात्पर्य-
माह । यत्त्विति ॥ वाहल्योः सम्बन्धीति शेषः । प्रासङ्गिकं गर्भीभावोक्ति-
प्रसङ्गादागतमिति य. वत् ॥ इहेति प्रकृतस्तुत्युक्तिः ॥ प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं
त्वक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरपन्थयोरस्ति सङ्गतिरिति तात्पर्यान्तरमाह ।
इह चेति ॥ प्रजानामूर्द्ध्वगमनसुत्तरत्व निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासा-

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

परिणामविशेषः । आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दा-
च्यानां उल्बाहत उल्बेन जरायुणाऽऽहतो वेष्टितो दश
वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्यूनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते ॥

उल्बाहत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूषे तदनुलिप्तस्य
गर्भस्योल्बाऽशुचिपूयाहतस्य लोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्ति-
बलीवीर्यतेजः प्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड-

सुत्यन्तिरादावुच्यत इत्यर्थः ॥ द्विविधां सङ्गतिमुक्त्वा वाक्याचराणि योज-
यति । स गर्भं दति । सोमदृष्ट्यन्तरेतांस्यपेक्ष्यं पञ्चमत्वं गर्भाख्यस्य परि-
णामस्य दृष्टव्यम् । अपां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयम् ।
अथवा पूर्वोक्तात्कालान्यूनधिक्तेन वा कालेन यावता जन्तुः समयाङ्गो
जायते तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः । अनन्तरं योनितो
निर्गमनकारणोभूतकर्माभिव्यक्तोरिति शेषः ॥

उल्बाहतत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निःसरणमित्येतदशेषमिति
प्रसिद्धं किमिति न्युत्वा व्यपदिश्यते तत्राह । उल्बाहत इत्यादीति ॥
वैरग्यर्थत्वमस्य स्फुटयति । कष्टं हीति ॥ श्लेष्मादीत्यादिशब्देनाहृक्
पूयश्लयुमज्जादीनि षट्छान्ते । तदनुलिप्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादि-
विषयः । शक्तिवृद्धिसामर्थ्यम् । बलं देहसामर्थ्यम् । तेजः शरीरगता
काम्निः । प्रज्ञा चेतना जीवनवर्णः । चेष्टा प्राणधर्मः । ता निरुद्धा
यस्य तस्येति विग्रहः ॥ मातुरुदरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनि-
द्वारा निःसरणं सुखकरमिति चेन्नेत्याह । तत इति ॥ तद्ग्राह्यत्वप्रकार-

मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो
भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं च यति ।
सुहृत्समिप्यसह्यं दश वा मामानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्ववङ्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्ष्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणापोपान्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रोतं सृत्तं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाघिकृतसामेनं सृत्त-
मितोऽस्माद्दुःखामादग्नयेऽग्न्यर्थं सृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्य-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्ने

मेवाभिनयति । सुहृत्समिपीति ॥ यन्मातरन्तः शयनं सुहृत्समिपि दुःसहं
तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यम् । कथञ्च दश वा नव वा मासान्तः
शयित्वा पुनर्योनिद्वारा दुष्करं निश्चरणं दुःसह्यं स्यादिति वैराग्यं प्राह-
यति सृत्तिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याह । स एवमिति ॥
यावदायुषमित्येतस्याचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्ववङ्गं गमनार्थं वा
निमित्तं कर्म पौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्मणार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे
जीवति ततो भ्रियते । तथा च जातस्य सृत्त्वुप्रौढ्यादास्ति सभ्यग्नानं
विना स्रस्तिप्रतिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि सृत्तस्य कृतकत्वतेत्याशङ्क्याह ।
तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि सृत्तस्य पारलौकिकत्वं स्यादिति चेद्वेत्याह ।

भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वेद्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽ
पाकर्त्तव्यतया । तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिष्ठितानां गृह-
मेधिनां य इत्यमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं दुर्लोकाद्य-
ग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चान्यात्मान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्यं विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्यं विदुः
केवलेष्टापूतदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च
ऋद्धाप इत्युपासते तेषाञ्चेत्यंविद्धिः सहार्चिरादिना

यदीति ॥ तदा परलोकं प्रति कर्मणा निद्विष्टमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ।
युक्तञ्च तन्मृतस्याग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ६ ॥

स उल्बाष्ट इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थितः प्रजो-
त्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्यं विदुरित्येतद्वाचष्टे । तत्रे-
त्यादिना ॥ सप्रत्यर्थमेव स्फुटयति । लोकमिति ॥ निर्वाणार्था षष्ठी ॥
वेदनप्रकारमनुवदति । दुर्लोकादीति ॥ तेषु चिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरत्र
सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तेर्विशेषे सङ्कोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते ।
कथमिति ॥ पारिशेष्यं सङ्कोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥
षष्ठी निर्धारणे । अतश्च केवलकर्म्मिणो गृहस्था न विदुरिति पश्य-
मर्हन्तीति शेषः ॥ परिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृहस्थानामिति चेत्तेत्याह ।
ये चेति ॥ केषां तर्हि पश्यन्मत आह । पारिशेष्यादिति ॥ गृहस्थ
एव । हेत्वन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाऽऽत्यपूर्वपरिणामात्मकं जग-
दत्र पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेन दर्शनसुत्तरमार्गप्राप्तिसाधनं चोद्यते ।

गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोवाङ्गतिसम्बन्धाच्च
गृहस्था एव गृह्यन्ते इत्यं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणश्रुतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणासु-
त्तरेणार्थ्यं भूयः प्रत्याः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्हाः । ननूर्द्धरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणश्रुतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यं वित्त्वमनर्थकं प्राप्तम् ॥
अतो विद्यायास्तत्सम्बन्धः गृहस्थानामपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवैह
ग्रहणसुचितमित्यर्थः ॥

पारिशेष्यमाक्षिपति । नन्विति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः । न च
ब्रह्मचारिणं पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो गृहीताः ।
गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषामिह ग्रहणसम्भ-
वाच्च पारिशेष्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽत्रेत्यं विदुरिति
गृह्येण किं उपकुर्वाणा इति विकल्पप्राद्यं दूषयति । नैष दोष इति ।
अष्टाशेति सहस्राणि यतीनामूर्द्धरेतसाम् । श्रुतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव
गुरुवासिनामित्यादिपुराणश्रुतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्म-
चारिणामूर्द्धरेतसामादित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानाख्यो
मार्गो यावता त्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहस्राखण्डितब्रह्मचर्येणैवा
चिरादिगतिलाभाच्च पञ्चाग्निवित्त्वेन प्रयोजनमिति पारिशेष्यसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते हि स्वाध्याय-
ग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं गृह्णन्तस्तत्फलमेव
फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभज्येत्यं विदुरिति निर्देशमर्हन्ती
त्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचारिणासुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकं-
इत्यं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धि-
तादवस्थप्रमिति शङ्कार्थः ॥

न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
 स्तेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः पय्याः प्रसिद्धस्तेषां ये
 इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चैवास्मिन् शब्दं
 कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति ॥
 ननुर्हरेतसां गृहस्थानाम् समाने आश्रमित्वे ऊर्द्धरे-
 तसामेवोत्तरेण, पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तम् ।
 अग्निहोत्रादिवैदिककर्म बाहुल्ये च सति नैष दोषः ।
 अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्वसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

किमित्यवित्त्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सञ्चानेव
 प्रतीति विकल्पप्रादुर्भावात् द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति ॥ तान्
 प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यवित्त्वस्य विभञ्ज्य समर्षयते । ये गृहस्था इति ॥ स्वभावत-
 स्तदनुष्ठितेऽपूतबलादित्यर्थः । तेषामेव गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुक्तेन
 प्रकारेणेत्यं पञ्चाग्निदर्शनं विदुरग्निभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देव-
 यानोत्तरेण पथा गच्छन्तीति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थानां पञ्चाग्निवित्त्व-
 मेव किन्तु सगुणब्रह्मवित्त्वमपि तेषामस्तीति प्रमाणमाह । अथेति ॥
 अन्येऽपि करणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिश्रवणादस्ति
 गृहस्थानामपि ब्रह्मवित्त्वमिति गम्यते । पारिव्याजकादिष्वन्ये ऋषयः-
 केन विद्यास्तुतेरपि दुर्वचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वाविशेषादाश्रमाणां
 तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ साम्यसङ्गा गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति ।
 अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाम् बाहुल्ये
 सत्यविदुषामूर्द्धरेतसामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तम् ।
 साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमिताविशेषेऽपि
 भर्माविशेषाद्विशुद्धितारतम्यसम्भवाच्चैककर्ममिति परिहरति । नैष दोष
 इति ॥

रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसावृत्तमायाऽब्रह्मचर्यादि च बह्व्युद्दिकारणमप्यपरि-
 हार्यं तेषाम् । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमनम् । हिंसावृत्तमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे शत्रुमित्तरागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते प्रज्ञानानि भोजिरे । ये प्रजां
 नेषिरे धीरास्तेऽस्यतत्वं हि भोजिर इत्याहुः । इत्थं-
 विदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽस्यतत्वे
 फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तम् । तथाच
 श्रुतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसस्तपस्विन
 इति । स एवमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्धम् । न ।
 आभूतसंभवस्थानस्यास्यतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मावतां विद्याहीनानामध्व-
 तत्वं तत्राह । शत्रुमित्तेति ॥ अब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन परिगृहीतादि
 गृह्यते । अगुद्दिवाहल्यकारणमतःशब्दार्थः । तस्यमूर्द्धरेतसामप्यगुद्दि-
 हेतुवाञ्छत्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिंसेति ॥ ऊर्द्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे
 फलितमाह । तेषामिति ॥ ऊर्द्धरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाण-
 माह । तथा चेति ॥ पौराणिका आहुरिति सम्बन्धः । आश्वमधर्मात्
 मार्गद्वारेणास्यतत्त्वमूर्द्धरेतसासक्तमाश्वपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां वि-
 द्यानर्थक्यमित्यभेदेत्याशङ्क्याह । तथा चेति ॥ स परमात्मा सत्यमन्तः सत्त्वेन
 अधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पालयतीति च व. क्यं विद्यामन्तरेणास्यतत्वं
 ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः ॥ ऊर्द्धरेतसामस्यतत्त्वस्यापेक्षितत्वात्तत्र विद्यानर्थक्य
 भवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । आभूतसंज्ञवं स्थानमस्यत्वं
 हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकमस्यत्वं तदपेक्षया न तत्र
 दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतय
 इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्त्तन्त इतीमं मानव-
 मावर्त्तं न वर्त्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं
 मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च ।
 यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तेरन्विमं मानवमिहेति च विशेषे-
 षणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् ।
 न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्तार्थस्य प्रतीतत्वादा-
 वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-
 च्चाय अन्यदावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीय-
 मित्येवं प्रत्ययवतां मूर्द्धन्यानाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनम् ॥

आपेक्षिकमस्यत्त्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः का-
 मयमाना सुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्र्यन्निधाविति यावत् ॥
 कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ आदि-
 शब्दस्तमेवं विद्वानस्यत् इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहार्थः ॥ आपेक्षिका-
 स्यत्त्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्त्तुमिति शङ्कते । न चेति ॥
 आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग्रहार्थः ॥ इममिहेति
 विशेषणावष्टम्भेन निराचष्टे ॥ नेत्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकसुखेन विश-
 दयति । यदीति ॥ सर्वकल्पेषु श्रुतेरेतादृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामा-
 न्येन सर्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमाह । नाना-
 वृत्तीति ॥ विधानरेण विशेषणार्थसम्भवे फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन्
 कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यतेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसामान्य-
 धर्म्मभावात्निष्ठानामस्यत्त्वमपेक्षिकसुपक्षिप्तम् । सम्प्रति तेषामेव साक्षात्-
 कृतब्रह्मतत्त्वानामात्यन्तिकमस्यत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न
 चेति ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सच्चैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्पत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्कैवैषा । यदापि भोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरूपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण सन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकमसृत्तत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिका नवश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते । न तस्मादिति ॥ वाक्यशेषविरोधान्नैवमिति दूषयति । नात्रेति ॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूय्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि भोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्कायां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्काह । यदापीति ॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवलयस्तथापि जीवस्य गमनायत्तमसृत्तत्त्वमित्याशङ्काह । न चेति ॥ कश्चिन्नहसृत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कश्चिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः ॥ किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य विदात्मनो जीवत्वं नीपपद्यते प्राणो पाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दाच्चत्यादित्याह । जीवत्वं वेति ॥ उक्तमर्थं

अतस्तद्वियोगे जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुम् । अत-
 यञ्चेत्प्रमाणम् । न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूप
 छिद्रीकुर्वन् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुम् । तस्मात्तयोर्द्ध-
 मायन्नस्यतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाद्या
 गमनं सापेक्षमेव चास्यतत्वम् । न साक्षान्मोक्ष इति गम्यते ।
 तदपराजितापूस्तद्वैरं मदीयं सर इत्याद्युक्त्वा तेषामेवैष
 ब्रह्मोक्त इति विशेषणात् । अतः पञ्चाग्निविदो गृहस्था
 ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
 चारिभिः अद्वातप इत्येवमाद्युपासते । अद्धानास्तप-
 स्विनश्चेत्यर्थः । उपासनशब्दात्पर्य्यायः । इष्टापूर्त्तदत्त-

समर्थयते । सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्पनायामधिष्ठाने सति ह्यतो
 निर्भागं सर्वस्यात्मा । तस्मादग्नेर्विस्फुलिङ्गवज्जीवत्वाख्यभेदसम्पादनं तस्य
 प्राणशब्दमात्ममेवेति वैदिकानां प्रसिद्धम् । तथा च प्राणवियोगे चिदा-
 त्मनो जीवत्वं गतिर्वा न शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात्पूर्वत्वादिप्रतिपादक
 अतीनां प्रमाणत्वादित्यर्थः । सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणे न
 प्राणोपाधिकतम् । किन्तु स्वत एव तस्यांशो जीवस्तथा चाग्निविस्फु-
 लिङ्गवत्तस्य गत्यर्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निष्कलं निष्क्रियं
 शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । प्रकरणार्थसुप्रसंहरति । तस्मादिति ॥
 निर्युण्णब्रह्मविदामात्मनिकास्यतत्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षमस्यतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूल-
 यति । तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदश्रुत्यः सोमसवन इत्यादि
 गृह्यते । तेषामेवब्रह्मविदां च पूर्वोक्तविशेषण गुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य
 लोको नान्येषामकृतात्मनामिति विशेषदर्शनादस्यतत्वं तेषां तत्त्वोक्त-
 निवासिभिः समं सापेक्षमेवेति निर्द्धारितमित्यर्थः । अद्दरेतसामान्यम-

य चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषामभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरङ्ग आपूर्यमाण पक्षमापूर्य-
माणपक्षाद्यन् षडुदङ्घ्रिति मासास्तान् ॥१॥
मासेभ्यः सम्बत्सरः सम्बत्सरादादित्यमादि-

मित्युपासत इति यद्वत् ॥ श्रुत्यन्तराद्ये च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनीन्देवता-
मभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्थञ्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पथ्या व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्दक्षिः । यद-
न्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

मात्रनिष्ठानामपि ब्रह्म लोको लभ्यते । ऋहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युप-
पाद्य प्रकृतिप्रतिष्ठा व्यानमनुवर्त्तयति । अत इति ॥ पूर्वोक्तपारि-
शेष्यादिति यावत् । पारिब्रजकाश्चेत्यसुख्य सख्यासिन स्त्रिदण्डिनो
ऋहान्ते सुख्यसथासिनां ब्रह्मसंस्थोऽऋतत्वमेतीति पृथक् तत्वात् । अत्रां
सत्यमुपासत इति श्रुत्यन्तरम् । पञ्चाग्निविदो ऋहस्थाः स्वाश्रममात्र-
प्रवणादूर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभवे सर्व्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशविविध्यायां गतिं व्याख्यानमतिउत्तं तेन समानमर्चि-
षोऽहरित्यादि वाक्यव्याख्यानम् । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमित्याह । समान
मिति । समानमित्यन्तरमार्गव्याख्यानमुपसंहरति । एष इति ॥ देवयानेन
पथा वहिरण्डाह्यवस्थितं ब्रह्मगन्तव्यमित्येके तानुप्रत्याह । नाण्डादिति ॥
तत्र हेतुमाह । यदन्तरेति ॥ पितरं द्युलोकं मातरञ्च पृथिवीं मध्ये द्वे
ऋती अष्टखं ताभ्यामिदं विश्वं कर्म्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । नचाण्डा-
द्वहिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः । वेत्ययदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रत्यस्य
प्रतिवचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातम् । सम्प्रति पितृयाणोपदेशेनाऽपि

त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
 स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
 ॥२॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूत्ते दत्तमित्युपासते
 ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
 परपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नेति

प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्तार्थम् ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो
 व्यावृत्तार्थं तद्वत् । इष्टापूत्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
 पूत्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च वह्निर्वैदि-
 यथा शक्तप्रहेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरण-
 परित्वाणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
 दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिसुख्येन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिताधूमाद्रात्रिं रात्रि-
 देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
 नीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

यामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याह । ग्राम इतीति ॥ सपत्नीको हि
 वासो ग्राम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्द्धरेतसां युक्तं तथाच गृहस्थानां
 मेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थकमूर्द्धरेतस्थेषां व्यावृत्त्यर्थत्वा-
 दित्यर्थः । तदेव वृष्टान्तेन स्फुटयति ।

यद्येति ॥ वेद्यन्तर्भावव्यासेधाद्दक्षिणैदीति विशेषणमादौ दत्तमित
 प्रतीकोपादानं पुनर्व्याख्याऽस्त्वानुवाद इत्युपनर्तकः । इतिशब्दार्थमाह ।
 इत्येवंविधमिति ॥ परिचरणं युर्वादिशुश्रूषा परित्वाणं रक्षणम् । आदि

सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्च न्यससमेष
सोमो राजा तद्देवानामन्त्रं तं देवा भक्षयन्ति ॥४॥

सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानी-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्ख्यचारिण्यो हि षण्मासदे-
वता इति मासानिति बद्धवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्बत्सरं सम्बत्सराभिमानीनीं देवतामभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्बत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिपद्यते ।
अस्ति हि सम्बत्सरस्य प्रसङ्गोत्तरेकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्तार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्बत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिष्ठापिते
नैते सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं

पदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्ग्रहार्थम् । उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति
यावत् । कथमिति शब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति ह्यसोपाध्यायः कथयतीति-
वत्प्रकृतमात्रगामित्वदित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति ॥ देवानामधिष्ठतेभ्यः
सकाशात् पितृयाणाधिष्ठतेषु विशेषान्तरमाह । नैत इति ॥ अप्राप्त-
प्रतिषेधोऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दश यद्गुत्तरमाह । अस्ति हीति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन पथाऽवयवेभ्योऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् । अत्र-
शब्दस्य यथाश्रुतमर्थं श्रुत्वा चोदयति । नन्विति ॥ औपचारिकमर्थं

पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्मैः प्राप्यते
चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति । ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां ख्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो
देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
मखले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
द्युलाकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

गृहीत्वा परिहरति । नैष दोष इति ॥ दृष्टप्रयोगमन्तरेण कथमुपकरणवि-
षयेऽन्नशब्दो वा ख्यायते तत्राह । दृष्टश्चेति ।

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगभावा-
दनर्थकमिष्टादिकरणमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ अन्योपभोग्यानामपि
स्वयं भोगमत्वं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां कृतानामशरीरिणां कथं
सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । शरीरञ्चेति ॥ कथमपां चन्द्रलोके
तद्देहारम्भकत्वं तदाह । तदुक्तमिति ॥ अथापां सोमत्वमेवाद्भत्वंप्रतीयते

तस्मिन्वावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुन- निर्वर्तन्ते

अन्यायाञ्च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दक्षमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोद्धं यजमानमावेष्ट्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशस्त्तिकास्थानीया वाह्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणैष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पतन्ति
येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिन्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गम् पुनर्निर्वर्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निष्टत्ताश्चासन्निति
गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

नतु कर्मिन्देशारम्भकत्वमित्या शङ्काह । ता आप इति ॥ कर्मसमवायिनी-
नामपां कर्मापूर्वद्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं द्युलोकप्रवेष्टादि सम्भ-
वतीत्याशङ्काह । अन्यायाञ्चेति अङ्गिरारब्धस्य शरीरस्य भोगयतनत्वं
दर्शयति । तदारब्धेनेति ॥

तद्देवानामन्नमित्यादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे । याव-
दिति ॥ चन्द्रलोकस्तच्छब्दार्थः । यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते । कथ-
मन्यथा व्याख्यायते तत्राह । सम्पतन्तीति ॥ पुनः शब्दप्रयोगस्य तात्पर्य-
माह । पुनरिति ॥ अथेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
तच्छब्दपरामृष्टहेतुं स्पष्टयति । स्थितोति ॥ यथा दीपस्य ज्ञेहक्षये
स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिस्तथा चन्द्रलोके स्थितिनिमित्तस्येष्टादे-
र्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवाददृष्टिरेवेत्यर्थः । तस्मिन्वावत् सम्पातमुषित्वे

लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाकूटस्तस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तद्वैव मोक्षः स्यान्वेति । तत आगत-
स्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादि-
स्रुतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूतदत्तव्यतिरेकेणऽपि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

त्यत्र विचारयति । किन्त्विति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य
च सर्वस्य कर्मणः क्षये सतीति यावत् । सावशेषोऽभुक्तात्कर्मणः सकाशाद-
तिरिक्तेन केनचित्कर्मणा सहितः सन्नित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि फलं पृच्छति ।
किन्तत इति ॥

तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षिसुखेन प्रतिचिक्षिप्सुस्तत्फलमाह । यदीति ॥
तत्रैव दूषणान्तरमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डलं सप्रत्यर्थः । ततश्चन्द्रम-
ण्डलादित्येतत् इहेत्येतत्कोक्तिः । आदिपदं शुभाशुभकर्मानुसारिसर्वव्या-
पारसंप्रसङ्गार्थम् । न केवलं सर्वकर्मक्षयपक्षे रुक्तिरेव विरुध्यते किन्तु स्रुति
श्चेत्याह । तत इति ॥ चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं
शेषेणानुपभुक्तेन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्रुतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे
विरुध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणाऽन्यथावादिना प्रतिक्षिप्ते
सावशेषपक्षसुत्तरवादी प्रतिपद्यते । नन्विति ॥ तान्यपि चन्द्रमण्डले भुक्ता-
न्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्र-
मण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले कर्मफलोपभोगाभावा-
दलं तदारोहेणेत्याशङ्क्याह । यच्चिमित्तमिति ॥ अविरोधश्चन्द्रमण्डले
भोगस्य शेषकर्मसङ्गावस्य चेति शेषः ॥ यत्तु ततः शेषेणेत्यादिस्रुति-

क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारूढस्तान्येव
क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धानिकथोन्युपभोगफलानाञ्च कर्मणामेकैकस्य जन्तोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्वकर्मणां क्षय
उपपद्यते । ब्रह्म इत्यादेशैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मरणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्मण आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
स्वसमानानां कर्मासम्भवे संसारानुपपत्तिः ! तस्मान्नैकस्मि-

विरोध इति तत्राह । शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मस्वभुक्त-
कर्मसु शेषशब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वाच्चात्र
सावशेषपक्षे सृष्टिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥ शेष-
कर्मासङ्गावादेनेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह । विरुद्धेति ॥
आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि कर्मशेषः सम्भवतीति ॥
अथैकस्मिञ्जन्मनि सवर्षिण ज्ञीयन्ते कर्माशयस्यैकभविकत्वादित्यशङ्क्याह ।
न चेति ॥ एकभविकन्यायस्योपरिष्ठाच्चिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च
शेषकर्मसिद्धिरित्याह । ब्रह्म इत्यादेशेति ॥ स्वसृकरस्मरद्वाराणामित्यादि-
स्मरणं घृतभारुद्धो हशेषवत् भुक्तस्यैव कर्मणः शेषान्तुपुनरावृत्तिर्भविष्यती-
त्यत आह । स्यावरादीति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेत्वन्तरमाह । गर्भभूताना-
मिति ॥ कर्मशेषसङ्गावृत्तिसंहरति । तस्मादिति ॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेक
जन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मतान्तरमुत्पापयति । यत्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्त-
फलं कर्म न ज्ञीयते तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वपक्षं नार-

ञ्जन्मनि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते
सर्वकर्माश्रयोपमर्हेन प्रायेण कर्मणां जन्मारम्भवत्वम् ॥

तत्र कानिचित्कर्माश्रयनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानि-
चिज्जन्मान्तरमारभन्त इति नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्मा
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति । तदसत् ।
सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्हः । कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि
साश्रयाणामुपपमर्हे भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुष्य-
मयूरमकंटादिजन्माभिसंस्कृताविरुद्धानेकवासना मर्कटत्व-

भन्ते । मरणकाले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्माश्रयसङ्घातोपमर्हेन तेषा-
मुत्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥

तथापि कथं शेषकर्मसङ्घावासिद्धिरित्यत आह । तत्रेति ॥ अनारम्भ-
कर्मणां सर्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सतीति यावत् ॥ प्रयाणकाले यानि
कर्माश्रयभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरारम्भकाणि इतरेषान्त न शरीरा-
रम्भकत्वमिति द्रुपयति । तदसदिति ॥ मधुमाङ्गणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य
सर्वात्मकत्वाद्गोकाराद्देहस्यापि तथात्वान्न सर्वात्मनोपमर्हेः पपत्तिरित्यर्थः ॥
उक्तमर्थमुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति ॥ सर्वं सर्वस्य कारणं
कार्यञ्चेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् क्वचित्सर्वा-
त्मनोपमर्हः । तथाभिव्यक्तिर्वा नोप पद्यते । प्रतीयमानोपमर्हादेर्देशविशेष-
षादिहृतत्वादित्यर्थः ॥ उक्तन्यायं प्रकृते योजयति । तथेति ॥ इतश्च
कर्मशेषः सम्भवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह । यथा चेति ॥ पूर्वं क्रमे-
णानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि तैरभिसंस्कृताः सम्पादिता विरुद्धा

प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्मारम्भमाणेन नोपसृद्यन्ते तथा कर्माख्ययन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानिनोपसृद्यन्त इति युक्तम् ॥

यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपसृद्येरन् मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुद्-रसंलग्नत्वादि कौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुम् । तं विद्याकर्मणी संमन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः । तस्माद्वासनावन्नाशेषकर्म्मोपमर्द्द इति शेषकर्मसम्भवः । यत एवं तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मणः संसारः उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यं प्रति निवर्त्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्त्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृ-लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमसमिति गमन-

या भूयस्यो वासनास्तज्जातिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारम्भमाणेन निरुद्धान्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विदुषोति । यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाव्य-वहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्मोत्पत्त्यवासनासामर्थ्यान्मर्कटशिशो र्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्य-विशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति श्रवणादव्यवहित-पूर्वजन्मवासनैव तमन्वेतीति न शक्यं विशे षतो वक्तुमित्याह । तं विद्वेति ॥ दृष्टान्तसुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मसङ्गाव फलितमाह । यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मणः शेषेणैति सम्बन्धः । कश्चि-दिति श्रौते वा स्मार्त्तौ वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ॥ एतमेवाध्वान मिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽम्भं भवति ॥ पू ॥ अम्भं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रौहि

क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तुर्ह्याकाशाद्वायुमि-
त्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवंविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आसंस्तास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयन्ते । दृत्-

तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भवति ॥ किं
वा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते ॥ तत्राद्यं दूषयति । नैष दोष इति ॥

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनैवंविध-
मपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता । किन्तु विधन्तरे-
णापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे कीदृशो नियमो विव-
क्षित इत्याशङ्काह । पुनरिति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत्र
आह । अत इति ॥ गतिक्रमवर्द्धितिक्रमे नियमाभावोऽतःशब्दार्थः ।
उक्तञ्च यथेतमेवंविधञ्चेति । निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति ॥
परमात्मानं व्यावर्त्तयितुं भौतिकमित्युक्तम् । कथं पूर्वसिद्धाकाशता-
दात्मग्रापत्तिरवरोहतां सिध्यतीत्याशङ्का तत्साध्यगमनमेव तद्भावापत्ति-
रित्युपचर्यते । स्वाभाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति ॥
दृत्तस्य संस्थानं काठिन्यतास्त्राकाशभूताच्च तत्परिवेष्टिताः कर्मणोऽध्यव-

यवा ओषधिवनस्यतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
ऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो

संस्थानमिवारिनसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-
भूता इव सूक्ष्मा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायु-
प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चासुतश्चोक्ष्यमानास्ताभिः सह क्षीण-
कर्म्मा वायुभूतो भवति । वायुभूत्वा ताभिः सहैव धूमो
भवति । धूमो भूत्वाऽन्नं अन्नभरणमात्ररूपो भवति । अन्नं
भूत्वा ततः सेचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-
प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्म्मा पततीत्यर्थः । त इह
व्रीहियवा ओषधिवनस्यतयस्तिलमाषा इत्येवमकारा
क्षीणकर्म्माणो जायन्ते । क्षीणकर्म्मणामनेकत्वाद्बहुवचन-
निर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

रोहन् स्तद्भूता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति ।
ता अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति यावत् ॥
त इत्यनुशायिनो निर्दिश्यन्ते । इहेति पृथिवी कथ्यते । कथमस्मिन्
वाक्ये बहुवचनेनानुशायिनां बहुवचनं निर्देशस्तत्वाह । क्षीणकर्म्मणामिति ॥
कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचननिर्देशस्तत्वाह । मेघादिव्यति ॥
ये पूर्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्सु-
पस्त्रिष्टानामनुशायिनामप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ अतो वै
खल्वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनुशायिनां दुःशङ्कनिःसरण-
मित्युक्तं प्रपञ्चयति । यत इत्यादिना ॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
तेभ्यस्तत्समनजातीयत्वेन समुद्भवो भविष्यतीति चेन्नैत्याह । तेऽपीति ॥

रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

स्त्राणि वर्षधाराभिः पतितानाम् । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु
दुर्निष्पतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणम् । यतो गिरतटा-
दुदकस्रोतसोच्छमाना नदीः प्राप्नुवन्ती ततः समुद्रम् ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्रान्धोभिर्जलधरैरालुष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भक्ष्यन्ते शिलातटे वाऽगस्ये पतितान्निष्पत्ति-
कदाचिद्द्व्यालम्बगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवम्प्रकारा, परिवर्त्तेरन् । कदाचिद्-
भक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव श्रुत्येरन् । भक्ष्येष्वपि
स्थावरेषु प्रजातानां रेतः सिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । बहु-
त्वात् स्थावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वम् । अथवाऽतो
ऽस्माद्बोह्यवादिभावाद्दुर्निष्पतरं दुर्निगमनतरम् ।
दुर्निष्पतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । व्रीहिय-

मकरादयोऽपि जलचारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथाच समुद्रे पतितानामनु-
शायिनां तत्रैव लयः स्यादित्यर्थः । नन्वेवमनुशायिनः समुद्रे लीना न ततः
पुनरुद्भूयं शक्यन्ते ॥ तथा च कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरै-
रिति ॥ समुद्रीऽन्धोभिरिति तृतीया सहाय्ये ॥ तर्हि सर्षप्याघोपभुक्ताना
मनुशायिनां तत्समाभजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्षिता-
श्चेति ॥

यैस्तर्हि सर्षपदयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समाभजातीयत्वेनानुशायिनासु-
क्ताः स्यादिति चेन्नेत्याह । तेऽपीति ॥ तथापि यथोक्तरीत्या परिवर्त्त-

वादिभावो दुर्निष्पततरस्तस्मादपि दुर्निष्पतराद्रेतः-
सिग्देहसम्बन्धो दुर्निष्पततर इत्यर्थः । यस्माद्दूर्ज्जरेतोभि-
र्बालैः पुंस्तरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता इन्तराले शीर्यन्ते ।
अनेकवादान्नादानाम् । कदाचिन्नाकतालीयन्यायेन रेतः-
सिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
वृत्तिजाभः । कथं यो यो ह्यन्नमत्ति अन्नशदिभिः संश्लिष्टं
रेतःसिक् यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योषिति तद्भूय एव
तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तद्वयव आकृति-
भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

नात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा कदाचिन्नपद्येरन्निति चेत्तेत्याह । कदा-
चिदिति ॥ तथापि भक्ष्येषु जातानां रेतः सिग्योग्यः सुलभः स्यादिति
चेन्नोत्याह । भक्ष्येषुषीति ॥ इतिशब्दो यच्छब्देन पूर्वेषु सम्भूतः ।
पूर्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । सम्प्रति ब्रौह्माद्यवधिवाचकत्वेन
तं व्याचष्टे । अथवेति ॥ दुर्निष्पततरमितिकारसहिते पाठे सति
विवक्षितमर्थमाह । ब्रौह्मादीति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि
तेषामन्तराले विशेषानां देहभागत्वाभावादनुशयवैयर्थ्यात्स्त्रियाशङ्काह ।
कदाचिदिति ॥ काकतालीयया इत्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् ॥ अनु-
शयाख्यस्य कर्मणो भाविदेहारम्भायं सुखं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथ-
मित्यादिना ॥

अनुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्ते हेतुमाह । रेतस इति ॥ तस्य
रेतःसिगाकृत्वा तदंशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वासदङ्गसम्भूतत्वासद्रूपेण
गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवतीत्यर्थः । रेतसो रेतःसिगङ्ग-
समुदात्ते प्रमाणमंतरेयश्रुतिरित्याह । सर्वेभ्य इति ॥ रेतोरूपेण गर्भा-

गोर्वाकृतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्माद्युक्तं तद्भूय एव
भवतीति । ये त्वन्येऽनुशयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
र्माभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
गतास्त्रेषां नानुशयिनामिव दुर्निघ्नपतरं । कस्मात् कर्मा-
णा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपात्त इति । तदुपभोगनि-
मित्तक्षये व्रीह्यादेस्तम्बदेहविनाशे यथा कर्माजितं देहा-
न्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्गमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवाम्बवक्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
तथापि स्वप्नवद्देहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्मोद्भाषितवासना-

शयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकारत्वसुक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुशयिनो
रेतःसिगाकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्थलस्खल-
तानामवरोहतां व्रीह्यादिदेहसंस्तिष्टानां द्राघीयसा कालेन देहान्तर-
लाभश्चेत्तर्हि व्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःशक्यं निष्क्रमणम् ॥ व्रीह्या
दिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ व्रीह्यादिदेहसम्बन्धा-
विशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भवतोत्याशङ्क्य विशेष-
माह । कस्मादित्यादिना ॥ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर
इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं स्थावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवा-
वधिः । अवरोहतान्तु कर्मासङ्कीर्तनाद्दोषमितिर्थाः । यथा जलूका
दृष्टान्तृषान्तरं दोषभूता सङ्गमनेन तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिदेहभाजो-
ऽपि तत्क्यागेन देहान्तरं गच्छन्तस्तिष्ठयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तित्यत्र
बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणावति । सविज्ञान इति ॥

अथोपसंहृतकरणानां विज्ञाने कारणासम्भवात्कथं सविज्ञानत्वं
तत्राह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ
निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह ।

ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
ण्यात् । तथाचिंरादिना धूमादिना च गमनम् । स्वप्न इवो-
द्भूतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
ऽनुशयिनां व्रीह्यादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव
रेतःसिन्धोषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि व्रीह्यादि-
लवनकण्डनपेण्यादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु
चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरौ नरकानुभवः ॥

इष्टापूर्त्तादिकारिणां चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्तो
यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूर्त्ता-
द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं बैदि-

श्रुतिप्रामाण्यादिति ॥ श्रुतिरत्र बृहदारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानाना-
मेव व्रीह्यादिदेहान्तरगमनं तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणां
धूमादिना च गमनं स्वप्न इवोद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति ॥
तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति ॥ अनुशयिनामपि तर्हि व्रीह्या
दिषु संस्त्रिष्टानां रेतःसिन्धोषिद्देहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति चेत्तेत्याह ।
न तथेति ॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह । न हीति ॥ व्रीह्यादिसंस्त्रिष्टाना-
मनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तज्जीववत्तेषामपि प्रवासप्रसङ्गाच्च
रेतःसिन्धोषिद्देहसम्बन्धः सिध्येदित्यर्थः । व्रीह्यादिषु देहान्तरं गच्छन्तु विज्ञा-
नत्पोषलम्भादननुशयिष्वपि देहान्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति
शङ्कते । नन्विति ॥ तृष्णासृष्टान्तरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि
देहः देहान्तरं प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्द्रीह्यादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति
योजना । अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति ॥

इष्टापूर्त्तादिकारिणांमन्तराले नरकानुभवः । तथा च सति तदनुष्ठानस्या-
नर्थायं विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयककर्मकाण्डं विरुध्येतेत्याह । श्रुते-

कानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृक्षारोहणपतनवत्
विशेषसम्भवात् । देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्तोः कर्मणा
लब्धवृत्तित्वात् । कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
युक्तम् । वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चि-
रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
चन्द्रमण्डलमारुह्यतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुह्यतां
वृक्षाग्रादिव पततां सचेतनत्वम् । यथा च सुङ्गराद्य-
भिहतानां तदभिघातवेदनान्निमित्तसंमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
करणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं नीयमानानां
विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादि-
देहान्तरं प्रत्यवरुह्यतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मक्षया-

चेति ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृक्षमारोहतो सविज्ञानत्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं
पततां नसविज्ञानत्वं विज्ञायते । तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वे-
ऽपि ततोऽवरोहतां नैव तदस्ति उद्धूतकर्मभावात् । इत्यारोहावरोहयो-
र्ज्ञानविशेषसम्भवान्कैवमिति परिहरति । न वृक्षेति ॥ सङ्ग्रहवाक्यं विवृ-
णोति । देहादित्यादिना ॥ चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेदिति
सम्बन्धः । अवरोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्य
स्वाभाव्याद्दृष्टान्तततामपि विज्ञानमालमख्येवेत्याशङ्को दाहरणान्तरमाह ।
यथा चेति ॥ तेन सुङ्गरादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना यद्देहनाख्यं निमित्तं
तेनसंमूर्च्छितानि प्रतिबन्धानि वा करणानि येषान्नेषामिति यावत् ।
अदितोऽभिनष्टो देहोऽन्वयः स्थूलो देहो येषां तेषान्त एव प्रतिबन्ध-
करणानां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः । यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डला-
दवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्ध्यन्तीति निगमयति । अत इति ॥ तथापि

म्बृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानाम् । अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-
वीजभूताभिरङ्गिर्मूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणोभामवसृज्य
कर्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरणा-
तयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा सवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्ष्यरसादिपरिष्णा-
मरेतःसेककालेषु मूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

मूर्च्छितानां स्थूलदेहसङ्घावाद्देहान्तरगमनं न युक्तम् । अवरोहतान्तु तद-
भावे कथं ब्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अपरित्यक्तेति ॥ न परि-
त्यक्तं देहभावस्य वीजं कर्मापूर्वं याभिरङ्गिस्ताभिरुपहिता जीवामूर्च्छित
वद्विज्ञानमून्यगगनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्थावर-
शरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः । स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा
सविज्ञानत्वं सम्भवतीत्यःशङ्काह । प्रतिबद्धेति ॥ ब्रीह्यादिसंज्ञे भावस्या-
य मनुशयिनां कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभा-
वादनुद्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं ब्रीह्यादिसंज्ञे कालेऽनुद्भूत विज्ञानत्वं किन्तु ब्रीह्यादेर्ल-
वनादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारो रसादीत्यादिषुब्दे न
शोणितमांसमेदोऽस्थिसञ्जारेतांसुच्यन्ते । तस्मिन् काले मूर्च्छितवदनुद्भूत
विज्ञानत्वे देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेस्तदस्येवेति हेतु
मह । देहेति ॥ अतस्त्ववृत्तित्वादिति छेदः कथं पुनरनुशयिनां विज्ञान
मून्यत्वे ॥ तद्यथा दृष्यजलायुक्ता दृष्यस्थानं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानसु-
पसंहरतीत्यादौ सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह । देहवी-
जभूतेति ॥ सर्वास्ववस्थासु तासु ब्रीह्यादिसंज्ञे पतन्नुपनादिवशादिति या-
वन् । न चेतनावत्त्वं जलूकादृष्टान्ते विवक्षितम् । किन्तु सातत्यमात्मनिवि-
भावः । अनुकावत्त्वं जलूकासु दृश्यमनुशयिनामित्यर्थः । आरोहतां सवि-
ज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपपाद्यारोहतामपि यावत्सावस्था

कर्मणोऽलम्ब्यत्तित्वात् । देहवीजभृताप्सकृन्वापरित्यागे-
वनै सर्वास्वस्थासु वर्तन्त इति जलकावञ्चेतनावत्वं न
विरुध्यते ॥ अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।
न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्य-
मनुमातुम् । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्वभू-
तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः । शास्त्रचोदिताया हिंसाया
नाधर्म्यं हेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्म्यं हेतुत्वे मन्त्रै-
र्विषादिवृत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकत्वोपपत्ति-
वैदिकानां कर्मणां मन्त्रेणैव विषभक्षणस्येति ॥

नेभ्यः करणान्युपसंहृत्य हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वम् । न देहा-
द्विहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरप्राप्तेः । तदस्यनुशयिनां तु चन्द्रमण्डला-
दवरुक्ततामपि न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणा-
भावादित्याह । अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तर-
गमनस्य त्वत्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥

यत्तु हिंसानुप्रहात्मकत्वादिष्ठादिकर्मणां स्यावरत्वमपि तत्फलमेव ।
तथापि वैदिकानां कर्मणासनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तत्राह ।
न चेति ॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति यावत् ॥ अहिंसन्नित्यादि-
श्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽ
पीति ॥ यद्यपि स्वरूपेण हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्यज्ञानां
वैदिककर्मणां नानर्थारम्भकत्वम् । यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरणज्वरादि
हेतुत्वेऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकत्वम् । तथा
हिंसायाः स्वतोऽधर्म्यहेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्देहत्वम् । वैदिकै
रेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धेरित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमेव ह्येतान् स्पष्ट-
यति । मन्त्रेष्वेति ॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषयानर्थाहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्वमद्वै-
दिककर्मणानुप्रविष्टया हिंसायाः पुरुषार्थमेव शुद्धमिति चेन्न शब्दादिति
न्यायादित्यर्थः ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्

तत्तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । क्रौर्ष्यावृत्तमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसङ्गावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणम् । ते रमणीयां क्रौर्ष्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वस्वकर्मानु रूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

तद्भूय एव भवति इत्येतत्प्रसङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्या नमनुवर्त्तयति । तत्रत्वेति ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्व्ववदभिलाषादिति न्यायेन तेषु व्रीह्यादिषु संक्षिप्ता येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिन्लोकेश्चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्था धामनुष्ठिताभुक्तरमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं प्रापद्येरन्निति सम्बन्धः ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं रमणीयचरणानुरोधेन शोभनोऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह । क्रौर्ष्येति ॥ तेऽनुशयिनो रेतःसिन्धुगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्तत्क्षिप्रमेवेति योजना । तत्रापि हेतुमाह । स्वकर्मेति ॥

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति ॥ तद्विपरीतास्तेभ्यो

श्वयोनिं वा शुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व भ्रियस्वेत्येतच्तृतीयं स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते

योऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथा कर्मयोनि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्मसम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनि
मापद्येरन् । श्वयोनिं वा शुकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा
स्वकर्म्मनुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणाद्विजातयस्तो स्वकर्म
स्याश्चेदिष्टापूजादिकारिणस्तो धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्याभ्युस्तुदाचिंरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविनो नापीष्टापूजादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

विलक्षणा इति यावत् । ते कपूयां योनिमशुभानुशयवशाद्देतः सिग्धोगान-
न्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति योजन ॥ तत्रापि विकल्पे कारण-
माह । स्वकर्मेति ॥ योनिविकल्पे तृतीयं पन्थानमवतारयितुं पूज्योक्तौ
पन्थानौ सङ्क्षिप्यानुवदति । ये त्विति ॥ शुभानुशयवशाद्ये केचिद्ब्राह्मणादि
योनिमापन्नास्तो स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्मकृतवन्त-
स्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये कर्मणि भोगेन
लोके पुनरवशिष्टेन कर्मणा पृथिवीभागच्छन्ति । एवं घटीयन्त्रवत्पुनः
पुनरारोहन्तोऽवरोहन्त्य कोशलकर्मिणो दृश्यन्ते । यदि चेद् द्विजातयः

क्षुद्राणि दशमशककीटादीब्यसकदावर्त्तीनि भवन्व्यत
उभयमार्गपरिष्वष्टा क्षुद्रसकृज्जादन्ते च्चियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
च्यस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्क्षुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पथ्यानावपेक्ष्य स्थानं संसरताम् । येनैव दक्षिणमार्गगा
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्म्मणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्च-
मस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणेत्-
रमार्गाभ्यामपाकृतो दक्षिणेतरयोः पथोर्व्यावर्त्तनापि
सूतानामग्नौ प्रक्षेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्तान्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

स्वकर्मस्थाः सन्तो ज्ञानं लभेरनुत्तरेण यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥
इदानीं तृतीयस्थानस्यपदिशति । यदा त्विति ॥

पौनःपुन्येन लोणमध्यमैकवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात् पुनः
पुनर्जायन्ते च्चियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व च्चियस्वेति प्रयोग इत्याह ।
तेषामिति ॥ यद्वा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व च्चियस्वेति प्रेरय-
त्येतदिहोच्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ तेनासावित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैव-
मिति ॥ उक्त्या रीत्या निर्णीतान् प्रश्नान् विविच्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं
कथयति । पञ्चमस्त्विति ॥ व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरत्र सम्बन्धः ।
सूतानामविदुषाश्चेत्यर्थः । अन्येऽन्यन्नरं विदुषां कर्मिणाञ्च समस्तसर-
मिति ज्ञानिनोऽन्येन । अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्मिण इति
विभागः ।

तस्माज्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥८॥ स्तेनो हिरण्यस्य
सुरां पिबन्श्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चाचरुस्त्रैरिति ॥ ९ ॥

पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश-
यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । असुख्य लोक-
स्यापूरणं स्वशब्देनैवोक्तम् । तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति ॥
यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्माच्च
जन्ममरणजनितवेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते
घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अश्वे निराशा-
श्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
बीभक्षेत दृणीभवेत् । माभूदेवंविधे संसारे महोदधौ घोरे
पात इति । तदेतस्मिन्वर्धे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये ॥
स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्षस्य हर्ता । सुरां पिबन् ब्राह्मणः
सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च पतितैः सहाचरन्निति ॥

क्षीणानुशयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति यावत् ।
स्वशब्देनैवानुवदति । तेनेति ॥ किमर्थमेधां महायासवती तीव्रा संसार-
गतिरुक्तोत्थाशङ्कराह । यस्मादिति ॥ तृतीयस्थानस्य कष्टत्वं स्पष्टयति ।
यस्माच्चैति ॥ जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवे कृतः क्षणोऽवसरो
नान्यत्र येषाम् । तथाऽप्युक्त इति श्लोदः ॥ तृतीयस्थानवदितरयोरावृत्ति-
मत्वात्तुल्या कष्टतेत्यभिप्रेत्याह । तस्माच्चैति ॥ संसारगत्सुपवर्षानस्य
तात्पर्यंशुक्ता पञ्चाग्निविद्यायामनुष्ठानसिद्धयर्थं तस्य स्तावकं श्लोकसदाहृत्य
व्याचष्टे । तदेतस्मिन्निवृत्त्यादिना ॥ पञ्चाग्निविद्यासाहाय्यं सप्तम्यर्थः ॥

अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह
 तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
 लोको भवति य एवंवेद य एवंवेद ॥ १० ॥ १० ॥
 प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरी-

अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरप्याचर-
 न्महापातकिभिः सह न याप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
 पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
 त्यादिर्दस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
 समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः सरस्व-
 त्प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
 मन्नभाव उक्तस्तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्तीति क्षुद्रज-
 न्तुलक्षणा च कथा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
 जिहीर्षया वैश्वानरान्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आर-
 भ्यते । अत्यन्तं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादाख्यायिका
 सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्यास्तुतिरिह
 भातीत्याशङ्क्याह । अथेति ॥ शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ॥ कस्येदं फल-
 मित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तस्तुवदति । य एवमिति ॥ १० ॥ पूर्वो-
 त्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भभवतारयति । दक्षिणेने-
 त्यादिना ॥ उत्तरपत्यस्य वैश्वानरान्तृभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह ।
 अस्तीति ॥

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यसास्य न्यायो विनयादिसम्प्रतिपत्त्यर्थ-

न्द्रद्युन्नो भाल्लवयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्व-
तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसान्द्रक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्र द्युन्नो नामतो
भल्लवेरपत्यं भाल्लबिस्तस्यापत्यं भाल्लवेयः । जन इति नामतः
शार्कराक्ष्यस्यापत्यं शार्कराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्व-
स्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हैते महाशाला महाश्र-
वस्या विसृष्टीर्षाभिः शालाभिर्युक्ताः सम्पन्नाः । महाश्रोत्रियाः
श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः । त एवम्भूताः सन्तः समेत्य
सम्भूय क्वचिन्मीमांसां विचारणाञ्चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः ।
कथम् । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित-
रेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं
निर्वर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण्य
उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवात्मेत्येवं
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

नार्था चाख्यायिका ॥ दृश्यते चाल्म प्राचीनशालप्रभृतीनां तत्सम्पत्ति-
रित्याह । विद्येति ॥ कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं
व्यावर्त्त्याभावादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥ उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशे-
ष्यत्वे फलितमाह । अभेदेति ॥

ते ह सम्पादयाञ्चक्रुर्दहालको वै भगवन्तोऽय-
 मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
 हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
 ह सम्पादयाञ्चकार प्रच्यन्ति मामिमे महाशाला
 महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
 हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
 चाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् । ते
 ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
 सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारम् । उदालको वै प्रसिद्धो
 नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तो ऽयमारुणिः अरुणस्या-
 पत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति
 स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
 हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषा-
 मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथम् । प्रच्यन्ति
 मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
 सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्येवक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
 नीमन्यमेषामभ्यनुशासानीति वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य
 तान् होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेय-

इतश्चोपास्यस्य सर्वात्मनं गत्यते । परिच्छिन्नोपासनस्य निन्दि-
 तत्वाद्भूम्नः क्रतवञ्जप्रत्यस्वमिति न्यायादित्याह । मूर्द्धेति ॥ भगवन्तः

त्मानं वैश्वानरमध्येति तए हन्ताभ्यागच्छामेति
 तए हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः
 पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार सह प्रातः संजिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
 नानाहिताग्निर्नाविद्वान् स्वैरौ स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा
 ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्रुगो दास्यामि

स्थापत्यं कैकेयः सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समानम् । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्य-
 र्हाणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येष्टुराजा प्रातः संजिहान उवाच विनयेनोप-
 गम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्याता मयि
 दोषं पश्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मनः सहृत्ततां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता
 सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः
 शतशुः । नाविद्वानधिकारानुरूपम् । न स्वैरौ परदारेषु गन्ता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च
 न वयं धनार्थिन इत्युक्त आहाल्पं मत्वाते धनं न गृह्णन्तीति ।

सन्तः सम्पादयाञ्चक्रुरिति पूर्वेषु सम्भवः । अत्रपतिरिच्छादौ भगवन्त
 इति प्राचीनशास्त्रप्रभृतयः सम्बोध्यन्ते ॥ सहेत्यादि शोषकारं व्याचष्टे ।

वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत् ॥ हैव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

यज्यमाणो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मा यावदेकैकस्मै यथोक्तवृत्तिजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हैवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्भ्रष्टेत्युरुषं तं हैवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सताम् । वयश्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥ आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्यग्जानासि अतस्तमेव नोऽस्माभ्य ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्युः पृथ्वाङ्गे राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यम् ।

स हान्येदुरित्वादिना ॥ यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तुर्हि भगवदागमनप्रयोजनं तदाह । वयश्चेति ॥

तन्ममापि नास्तीति शङ्कां निरस्यति । आत्मानमिति ॥ शिष्यभावेनोपसङ्गो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

अपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्यन्तं पश्यसि

तेभ्यश्चादाद्विद्यां विद्वानुपनीयैवापनयनमस्त्यैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येत्याख्याधिकार्यः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । अपमन्यव हे कामात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्ते इति पप्रच्छ । नम्यमन्याय आचार्य्यः सन् शिष्यं
पृच्छतीति । नैष दोषः । यद्वेत्य तेन भोपसीद ततस्त-
ज्जुं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यत्राप्यप्रतिभानवति
शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः । द्वैष
तदाऽभूत्कुत एतदागादिति । दिवमेव दुर्लोकमेव वैश्वान-

प्रायः । तेहेत्यदिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति ॥ योगक्षेमाद्यं
राजानं प्रत्युपगमनमिष्टमेवेति मन्वानो विश्वनिष्ठ । विद्यार्थिन इति ॥
तथेत्यत्रातःशब्दो द्रष्टव्यः । उपनयनं पादयोर्निपतनं वक्ष्यमाणवैश्वानर-
विज्ञानम् । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ॥ व्याख्यायिकातात्पर्य-
सुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिष्या हि प्रष्टारः । आचार्य्यस्तु प्रतिव्रजेति न्यायेन शङ्कते ।
नन्विति ॥ वाक्याद्येवावष्टम्भेन दूषयति । नैष दोष इति ॥ उद्ददारत्यक-

प्रियमत्तग्रन्थं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा-
त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते विपतिष्य-
द्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानसु-

नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अथमात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योप(सनात्तव सुतमभिषुतं
सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतञ्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यग्रं दीप्ताग्निः सन् पश्यसि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टम् ॥

अन्योऽप्यन्वमत्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसु-
सुतमित्यादिकर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेव वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा तु वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वान-
नरः । अतः समस्तवृद्धा वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्धा ते

शुक्लालोचनावामपि नैतदन्यायमित्याह । अन्यत्वापीति ॥ आचार्यस्त्वा-
जातयत्नोरिति सख्यन्वः । तस्मात्त्वत्वेहेतुनाह । आत्मन इति ॥ एकाहादि-
रूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणसत्त्वं सुतं सोमरूपं सताद्रव्यं अग्निने प्रसुतं
सत्त्वे त्वासुतमिति भेदः । तवेति पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थम् ॥

न वेदं प्राचीनशास्त्रनिर्दिष्टं फलं किन्त्वन्वयापि भवतीत्याह ।
अन्योऽपीति ॥ तर्हि यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव कृतकत्वतेत्याशङ्क्याह ।

पाश्च इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
चैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
मुपास्मो तस्मात्तव वज्र विश्वरूपं कुले दृश्यते
॥ १ ॥ प्रष्टतोऽश्वतररीरथो दासीनिष्कोऽत्सग्रन्नं
पश्यसि प्रियमत्तग्रन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
चक्षुद्वेतदात्मन इति होवाचाभ्योऽभविष्यद्वन्मां

विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदिमां
नागतोऽभविष्यत् साध्वकार्षीर्यन्मामागतोऽसीत्यभिप्रायः
॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्यं कं
त्वमात्मानमुपास्मू इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
शुक्लनीलादिरूपत्वादिश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥
सर्वाणि रूपाणि हि त्वाद्ग्राहि यतोऽतो वा विश्वरूप
आदित्यस्तदुपासनात्तव वज्र विश्वरूपमिहामुत्तार्थमुप-
करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रष्टतोऽश्वतररीभ्यां युक्तो
रथोऽथोतररीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को
हारो दासीनिष्कोऽत्सग्रन्नमित्यादि समानम् । चक्षुर्वैश्वानरस्य

मूर्धा त्विति ॥ अक्षरार्थशुक्ला विवक्षितार्थमाह । साध्विति ॥ १२ ॥ अथ
प्राचीनशाले तूष्णीम्भूते जिज्ञासमाने सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य
शुक्लत्वादिरूपत्वमप्ये स्पष्टी भविष्यति ॥ तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुप-
पादयति । सर्वाणीति ॥ अत्सग्रन्नमित्यादि चक्षुद्वेतदित्यतः प्राक्तनमिति
शेषः । चक्षुद्वेतदित्यादिवाक्यं व्यचष्टे । चक्षुरित्यादिना ॥ तत्रापि तान्तर्यं

नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं
 भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्य इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्ब-
 र्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ये तस्मात्त्वां
 पृथग्बलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्प्रनुं पश्यसि प्रियमत्प्रनुं पश्यति प्रियं भव-
 त्स्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

तु सविता । तस्य समस्तबुद्धीपासनादन्वो भविष्यच्चतुर्हीनो
 भविष्यो यन्मां नागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्य
 इत्यादि समानम् । पृथग्बर्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोहृहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्बर्मात्मा
 वायुः । तस्मात् पृथग्बर्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथग्-
 नानादिक्कास्त्वां प्रति बतयो वस्त्रान्नादिलक्षणा बलय आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 यन्ति । अत्स्यन्नमित्यादि समानम् । प्राणस्वेष आत्मन इति

यथा पूर्वं द्रष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्ययज्ञोपरमानन्तरमित्य-
 थयद्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतम् । पृथग्बर्मेति प्रतीक-
 मादाय व्याचष्टे । नानेति ॥ आभिसृष्ट्येनागच्छन्नावहः जह्वेन वहती
 त्युद्धः ॥ तस्मात्सामित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति ॥ नानादिक्का नाना-
 विधासु दिक्षुभवा इत्येतत् । अत्प्रन्नमित्यादि समानमित्यन्नादिपद-

उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमु-
 पास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्ते
 तस्मात्त्वं बहलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्सन्नं पश्यसि प्रियमत्तन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिष्यदुत्क्रान्तो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानम् ।
 एष वै बहल आत्मा वैश्वानरः । बहलत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्वाद्बहलशुणोपासनाच्च । त्वं बहलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दिलक्षणाया धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेषः सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिहतेर्धातोरुपचर्यार्थत्वान्मां-
 सरुधिरास्थ्यादिभिश्च बहलं शरीरम् । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यशीर्यत शीर्णमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥१५॥

मुपास्ते इत्यन्नवाक्यसङ्ग्रहार्थमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसाध्यं मत्वाह । प्राण-
 स्त्विति ॥ १४ ॥ इन्द्रद्युम्नोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । अन्नादिपदभेद
 इत्यन्मात्मानान्नवाक्यसंग्रहार्थम् । कथमाकाशस्य बहलत्वमत आह ।
 बहलत्वमिति ॥ कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाची सन्देहशब्दो वर्तते
 तत्वाह । दिहतेरिति ॥ आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहलत्वाद्देहस्य च परि-
 षिद्धत्वेन तदभावात् । कथमाकाशं वैश्वानरस्य शरीरं स्यादित्याशङ्काह ।

हस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥१५॥ अथ
 होवाच बुडिलमाश्वतराश्विं वै व्याघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्ते इत्यथ एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रथिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वर्गयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥
 अत्स्रन्नं पश्यसि प्रियमत्स्रन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते बस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 बस्तिस्ते व्यभेत्स्रद्यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥१६॥

अथ होवाच बुडिलं आश्वतराश्वि मित्यादि समानम् । एष
 वै रथिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अद्भ्योऽन्नं ततो धन-
 मिति । तस्माद्गयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टे-
 श्चान्ननिमित्तत्वात् । बस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य बस्ति-
 मूर्त्तसंग्रहस्थानं बस्तिस्ते व्यभेत्स्रद्यन्मो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥ १६ ॥

मांसेति ॥ तच्छरीरमिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ जनस्योपरमानन्तरमथशब्दार्थः ।
 कथमनात्मको वैश्वानरो रथिरिति धनेन निर्दिश्यते तत्वाद् । अद्भ्य इति ॥
 आद्युर्वेषुतमितिवत्कार्यवाचकेन कारणं लक्ष्यते इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्त-
 वैश्वानरोपासनादित्येतद्वनरूपवैश्वानरोपासनात्तद्वानित्येव ब्रह्मव्ये कथं
 पुष्टिमानित्यधिका वाऽऽपस्तत्वाद् । पुष्टिश्चेति ॥ मूर्त्ताथयो धनुर्वक्रो
 बस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाद् । बस्तिरिति ॥ १६ ॥

अथ होवाचौहालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
 त्मानमुपास्म इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
 मुपास्मे तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
 भिस्य ॥ १ ॥ अत्सप्रन्नं पश्यसि प्रियमत्तप्रन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
 पादौ ते व्यञ्ज्यास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥
 १७॥तान्होवाचैतेवै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

अथ होवाचौहालकमित्यादि समानम् । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रस्य । पादौ ते व्यञ्ज्यास्येतां विञ्ज्यानावभविष्येतां शिथि-
 लीभूतौ यन्मां नागमिष्य इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वान-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

प्राचीनशालप्रवृत्तिषु पञ्चसु मौनमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्यथशब्दार्थः ।
 उहालकान्तेषूपसन्नेषु सामन्नेन वैश्वानरविद्यां वक्तुकामस्तेषां मिथ्या-
 ज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना ॥ अनर्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वन-
 र्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञानत्वसिद्धिश्चारकत्वाद्युयमित्यन्यवार्थम् । प्रायुक्त-
 मपि पाठक्रमेण पुनरनूद्य पृथगिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा जाल्यन्वा
 हस्तिदर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि सर्वार्थ-
 त्मकं सन्नं भिन्नभिध विद्वांसः परिच्छिद्वात्तृरूपेणात्मानं बुद्धवन्तः । तथा
 च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्नासागतवन्तः साधु कृतवन्त
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं पातनिकां कृत्वा तामिदा-

वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमसि ॥१॥

पृथग्विवाद्यथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्न-
मत्य परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्वृत्तिदर्शन इव जात्यन्वाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं भीयते
ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । सुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन
भीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिश्विकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेः-

नीचुपदिशति । यस्त्वित्यादिना ॥ एतमेवभूतं यस्तुपास्ते स
सर्वेष्वन्नमसि सन्वः ॥ एवं शब्दार्थमाह । यथोक्तेति ॥ एवं समस्तं
तैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्रमित्येतद्विभजते । प्रादेशैरिति ।
यथोक्तैराधिदैविकावयवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मन्येवायं भीयत इति व्युत्पत्त्या
प्रादेशमात्रमिति यावत् ॥ प्रकारान्तरेण । व्याचष्टे । सुखादिषु वेति ॥
तेषु हि प्रादेशेष्वयमकर्तृत्वेन साक्षितया भीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत
इत्यर्थः । विधान्तरेण व्याचष्टे । द्युलोकादिति ॥ अर्थान्तरमाह । प्रकर्षे-
येति ॥ आत्मनस्त्वेन नैवमस्मिन्निति न्यायेन पक्षान्तरमाह । शाखान्तरे
त्विति ॥ अस्तु तर्हि जावालश्रुत्यनुसारेण भूदान्तरेभ्याधरफलपर्यन्ते

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ चरं

मिति ज्ञायत इत्यभिधिमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वा-
न्वरान्प्रयति पुण्यपापानुरूपां गतिम् । सर्वात्मैष ईश्वरो
वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः
प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
सुपास्तो यः सोऽदन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु
सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्व्वात्मसु शरीरैर्न्द्रियमनो-
बुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्वमन्ति ।
वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्मन्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्मा-
भिमानः सन्नित्यर्थः । कश्चादेवम् । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यै-
वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

देहावयवे सम्पादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह । इह त्विति ॥
सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनाच्चात्र जाबालश्रुतिरसुसर्त्तव्येत्यर्थः ॥
विशेषणान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्मतयेति ॥ सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्व-
प्रत्यक्षत्वं वा हेतुकृत्य वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्या-
दिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदसुभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वान-
रविदन्नमदन् सर्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमसीति सम्बन्धः ।
कथमात्मशब्देन शरीरादयो षट्स्थाने तत्राह । तेषु हीति ॥ सर्वेषु
लोकेष्वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥
वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नन्नमसीत्येवं कश्चाद्भेतोर्निश्चितमि-

एव वेदिर्लोमानि वर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥
 तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमा-
 माङ्गतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं
 वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं सम्पिपादयिषन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि
 वर्हिर्वेद्यामिवोरसि लोमान्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदेयाद्धि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्ययतेऽस्मिन्नन्वमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यज्ञं
 भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं तद्धोमीयं

त्याशङ्कामनूद्य हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाक्यरूपादत्ते । कक्षादित्या-
 दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्वाद्दशौ
 सर्वात्मभूताः सर्व्वत्वात्प्रमत्तीति युक्तमित्यर्थः ॥ तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्य्यां
 नरमाह । अथ वेति ॥ प्रधानविद्यासङ्गा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयित्वा-
 कामो भूमिकां करोति । अथेति ॥ सम्पिपादयित्वाग्निहोत्रादौ तदङ्गान्य-
 श्वपतिराहेत्यर्थः । वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे
 तावन्मात्रस्योपयुक्तत्वादितरस्य दर्शपूर्व्वमासाद्यं गत्वा वेद्यामास्तीर्ण्यन्ते
 ये दर्भावर्हिःशब्दनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रणयनहेतुत्वा-
 त्प्रणीतस्युत्पन्नमित्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति । आहव-
 नीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्तन्यायेनाग्निहोत्रे सम्पिपादिते सतीत्यर्थः ।

चक्षुषि तृषत्यादित्यस्तृषत्यादित्ये तृष्यति
 द्यौस्तृष्यति दिवि तृषत्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
 दित्यश्चाधिष्ठितस्तृष्यति तस्यानुत्पत्तिं तृष्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां
 जुहुयाद्ग्रानाय स्वाहेति व्यानस्तृष्यति ॥ १ ॥
 व्याने तृष्यति श्रोत्रं तृष्यति श्रोत्रे तृष्यति चन्द्र-
 मास्तृष्यति चन्द्रमसि तृष्यति दिशस्तृष्यन्ति
 दिक्षु तृष्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
 ठिष्ठन्ति तत्तृष्यति तस्यानुत्पत्तिं तृष्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्पा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृष्यति ॥ १ ॥ अपाने

तद्भोतव्यं अग्निहोतसम्पन्नास्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोताङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं
 जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणाहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्त्रं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

सम्पादितस्याग्निहोतत्वस्य सामान्यादग्न्युद्दरणादीनि तदङ्गान्यत्र भवेयु-
 रित्याशङ्क्य तदुच्यते त्विमावस्य विवक्षितत्वान्कवमित्याह । अग्निहोलेति ॥
 इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते ॥ प्रकृतहोमान्तावान्तरविभागसाह । स
 भोक्तेति ॥ कथमिति मन्त्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा उच्यते यत्न

तप्यति वाक्त्वयति वाचि तप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तप्यति पृथिवी तप्यति पृथिव्यां तप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति
 तस्यासुहृत्सिं तप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तप्यत्यां यत्किञ्च
 विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यासु-
 हृत्सिं तप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥२२॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥१॥
 उदाने तप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तप्यत्याकाश-

द्यौश्चेत्यादि तप्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे तप्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्द्वौश्चादित्यश्च स्वामित्वेनाधितिष्ठत-
 स्तच्च तप्यति तस्य हृत्सिमनु स्वयं भृञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षम् ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीरस्था दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

प्रथमं प्रत्याह । प्राणार्थेति ॥ यदि द्वितीयस्तत्वाह । आहुतीति ॥ अ-
 दानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 यावत् । तृतीयश्चेत्तत्वाह । तेनेति ॥ भृञ्जानस्य तप्तौ प्रत्याहं प्रमाणं प्राणा-

स्तृपत्याकाशे तृपति यत्किञ्च वायुश्चाकाशाश्चा-
धितिष्ठतस्तृपति तस्यानुत्पत्तिं तृपति प्रजया
पशुभिरनुद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥२३॥

स य इहमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
नपोह्य भस्मानि जुहुयात्तादृक् तत्स्रात् ॥१॥ अथ

वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १९ ॥ अथ
यां द्वितीयाम् ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयाम् ॥ २१ ॥ अथ यां
चतुर्थी ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानम् ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्सन्मग्नि-
होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोह्या-
नाहुतिस्याने भस्मानि जुहुयात्तादृक् तत्सुत्यं तस्य
तद्ग्नहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं सूयते ।
अतश्चैतद्विधिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

देस्तृपौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्षमिति ॥ प्रजादिभिश्च
भोक्ता हृष्यतीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहोत्रमव-
श्यकर्त्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिनां प्राणाग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्यो
हेत्वन्तरमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ नैय-
मिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणाग्निहोत्रस्तुत्पन्नरं विधान्तरेण तस्यैव नि-
रवद्यता कीर्त्तयति इत्यथशब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तम् । एव-
मिति वैश्वानरसोक्तसंख्यात्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या
दिकमग्निहोत्रं नृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकोष्वन्नमत्तीति वाक्यं

य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु ऊतं भवति॥२॥

तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रद्रूयेतैव च हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रद्रूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

ग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविद्यावतः सर्वेषु
लोकेष्वित्यादुक्तार्थम् । ऊतमन्मन्तीत्यनयोरेकाध्यायान् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्तूलमग्रमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं
प्रद्रूयेत प्रदह्येत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्वात्मभूतस्य
सर्वान्मानानामन्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्म्माधर्म्माख्या
अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनश्च प्रद्रूयन्ते प्रदह्येरन् । वर्त्तमानशरीरान्भक्तपाप्मवर्जं
लक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वान्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि
चण्डालायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात् ।
पतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

व्याख्यातम् । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्यादशभिर्द वाक्यं
तत्राह । ऊतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानर-
विद्यां स्तौति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त इति
यावत् । ईषिका सञ्जामध्यवर्त्तित्वात्सैतत् ॥ सर्वशब्दात्पारमार्थिकार्थोऽपि
दाहमाशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति
तत्कर्तुः सर्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥ विद्यामेव

होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् वैवविद्यापि
 चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वै-
 श्वानरे ज्ञतः स्यादिति तदेष श्लोकः ॥४॥ यथेह
 क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव सर्वाणि
 भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

लदेहस्थे वैश्वानरे तद्भुतं स्यान्नाधर्म्मनिमित्तमिति विद्या-
 मेव सौति । तदेतस्मिन् स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
 यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते
 कदा नो मातान् प्रयच्छतीत्येवं सर्वाणि भूतान्यन्नादान्येवं
 विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वसौ भोष्यत इति
 जगत्सर्वं विदुङ्कोजनेन तप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्याय-
 परिसमाप्तार्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
 कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपो
 योऽर्थस्तस्मिन्नित्येतन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । जगदिति ॥ विदुषो
 वैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरि-
 व्राजकाचार्यश्रीशुभानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दो-
 ग्यभाष्यटीकायां पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥ ॐ तत्सत् ॥

हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुर्हारीण्येय आस तं ह
 पितोवाच श्वेतकेतो ! वस ब्रह्मचर्य्यं न वै सोम्या
 ऽस्मात्कुलीनो ऽननूच्य ब्रह्मवन्धुरिव भवतीति ॥

ॐ श्वेतकेतुर्हारीण्येय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदि जायते
 तस्मिन्नेव च लीयते ऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यम् । अनन्तर-
 श्वैकस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्प्रभं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे
 सदात्मनः सर्वभूतस्थस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
 त्वमिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा
 ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
 नामतो ह इत्यैतिह्यार्थम् । आरुण्योऽस्य पौत्र आस
 बभूव । तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वान-
 स्तस्योपनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतो ऽनुरूपं ग
 कुलस्य नो गृत्वा वस ब्रह्मचर्य्यम् । न चैतदुक्तं यदस्मद्गुणा

श्रीं वर्तिष्यमाणाध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं गृहीत्वा
 तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्प्रथमं तृतीयेनाध्याये-
 नास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आर-
 भ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितं सम्बन्धसङ्गाऽव्यवहितं तमादर्शयति । अन-
 न्तरश्चेति ॥ अध्यायतात्पर्य्यसङ्गाऽऽख्यायिकातात्पर्य्यमाह । पितेति ॥
 पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च पृष्ठत्वेन विधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः
 सारिष्ठत्वद्योतनार्था । पिता हि पुत्राय सारतमनेवोपदिशतीत्यर्थः ।
 कुलस्यानुरूपमित्यादिवचनात् कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्य्य-
 मध्ययनार्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्वाणवकाधीनमध्ययनमिति

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध
एयाय त् हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

हे सोम्याननूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
णान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्
सन्पुत्रं नोपनेष्यति स पितोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सन्नुपे-
त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदांश्चतु-
रोऽप्यधीत्य तदर्थञ्च बुद्ध्वा महामना महद्गर्भारं मनो
यस्य स ममात्मानमन्धैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽ
नूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृहम् । तमेवन्मृतं
हात्मनोऽनुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच
सद्गर्भावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निन्ददं महामना अनू-
चानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
तापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्यो-
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते ऽसावादेशस्तम-
प्राक्तः दृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

स्त्वचितम् । माभूदुपनयनमध्ययतश्चेत्याशङ्क्याह । न चैतद्युक्तमिति ॥

किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तत्राह । तस्येति ॥
अपःशब्दः स्वयं इविषयः । अनुमानं कल्पनं तत्र कल्पकमाह । येनेति ॥

प्राच्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं तु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्यैकेन ऋत्पिण्डेन सर्वं ऋणमयं विज्ञातं

नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतिकृतं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यद्देद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न जानात्याख्यायिकाऽतोऽवगम्यते । तदेतदङ्कृतं
श्रुत्वाह कथञ्चेत्तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं
मन्वानः पृच्छति कथं तु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य ! यथा
लोके एकेन ऋत्पिण्डेन रुचककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं ऋणमयं ऋद्विकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं ऋत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्यं
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात् कार्यं स्य

अनूचानोऽनुवचनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या कुरणव्युत्पत्त्या आदेशशब्दो
व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्ववेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्या-
मधिकृत्य पिता पृच्छति तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव कृतार्थत्वादित्या-
शङ्क्याह । सर्वानपीति ॥ तदेतदङ्कृतं श्रुत्वा हेत्युक्तं विवृणोति । कथं
न्विति ॥ ऋणमयमित्यस्य व्याख्या ऋद्विकारजातमिति । तद्यथा ऋत्-
पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानादन्यविज्ञान-

स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं ष्टिकेत्येव
सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिज्ञा सर्वं
लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन
नखनिष्ठान्तनेन सर्वं काष्णायसं विज्ञातं स्याद्वा-

यन्मन्यसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यन्न ज्ञायत इति । सत्यमेवं
स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्नत्वेवमन्यत्कारणात्कार्यम् ॥
कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति । ष्टुगु
वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येत् । कोऽसौ । वि-
कारो नामधेयम् । नामैव नामधेयं स्वार्थे धेयट्प्रत्ययः ।
वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वस्ति पर-
मार्थतो ष्टिकेत्येव ष्टिकैव सत्यं वक्ष्विति ॥ यथा च
सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं
कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि
समानम् । यथा सोम्यैकेन नखनिष्ठान्तनेनोपलक्षितेन कृष्णा-
यसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं काष्णायसं कृष्णायसो विकारजातं
विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्टी-

मदृष्टत्वादस्तिमिति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्यकारणयोरन्यत्वासिद्धे-
र्मेवमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥ तदेव स्फुटयति । यन्मन्यस
इत्यादिना ॥ अन्यत्वाभावे लोकप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति ॥
वाचारम्भणमित्यत्र वाचेति तृतीया षष्ठ्यर्थे दृष्टव्या ॥ नामधेयमित्यस्यार्थं
कथयति । नामैवेति ॥ विकारस्य विख्याले किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याह ॥

चारम्भणं विकारो नामधेयं कृणायसमित्थेव
सत्यं एतत् सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्वेदवेदिष्यन्

न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थञ्चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽवे-
दिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनम् ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदित-
वन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्य-
न्नीकवन्तस्तेनाहं मन्ये ज विदितवन्त इति । अवाच्यमपि
गुरोर्न्यग्भावमवादीत्युनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो
भगवांस्त्वेव मे मच्चं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्यात्तद्भवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यास्तामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं
सर्वगतम् । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवमञ्जते

वृत्तिकेत्वेवेति ॥ एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमनेकदृष्टान्तो-
पादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति ॥ न वा इत्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे ।
भगवन्त इति ॥ तेषामज्ञाने हेतुमाह । यदित्यादिना ॥ ननु चेतकेत-
सुं कृष्णामज्ञानमात्राणो गुरुद्रोही प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्य
मपीति ॥ गुरुष्णामज्ञानमतःशब्दार्थः ॥ १ ॥ यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते
तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं प्रकटीकर्तुं सर्वस्य सन्नात्मत्वं प्रतिजानीते । सदे-
वेति ॥ सञ्चब्दस्य सामान्यविवयत्वं व्युत्सृजति ॥ सदितेति । तस्य पृथिव्या-
दिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति ॥ आकाशादिभ्यो विशेषमाह ।
निर्विशेषमिति ॥ अन्तर्गविशेषव्याप्यर्थं विशेषमाह । सर्वगतमिति ॥ तस्य

कथं मे नावच्छन्निति भगवांस्त्वेवमेतद्भवो-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ १ ॥ स देव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् ॥

सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तुद्वयमित्य-
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावर्द्धकतमुपलभ्यते यत्त-
त्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनाग्रऽआसीदिति विशेष्यते न
कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरू-
पविशेषणवदिदं शब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

ताटस्यं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥ प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति ।
निरञ्जनमिति ॥ निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यथोक्ते
वस्तुनि प्रमाणमाह । यदवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशायास-
सत्त्वं जगतो नास्तीत्याह । नेति ॥ सदा सत्त्वाविशेषे विशेषणं न निर्वह-
तीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगत-
स्योद्यते किं वा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छते तत्राद्यं दूषयति । इदानी-
मपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधान्न वर्त्तमानावस्थायां जगदसत्त्वविद्विरिक्त्यर्थः ॥
द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यज्ञेदं वर्त्तमानं जगन्नामरूपविशेषण-
वदाकष्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेः विषयभावेन स्थितं भवतीति कल्पेदसि-
दानीमित्यपि व्यवहियते तदेव त्वये-प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिसत्त्वेताव-
न्नात्रगम्यमेव न त्विदंशब्दस्य तद्बुद्धेः विषयो भवतीत्यपि सदेवेदमग्र

मय आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
हेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु । सुषुप्तकाल इव । यथा सुषु-
प्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यथेदमुच्यते लोके । पूर्वार्द्धे घटादिसिद्धत्वा
कुलालेन च त्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराद्धे तदैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
मुपलभ्य सदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वार्द्धे आसी-
दिति तथेहोच्यते सदेवेदमय आसीदिति ॥ एकमे-
वेति । स्वकार्यपतितमन्यन्नासीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्विती-
यमिति ॥ सद्यतिरेकेण सद्दो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण

आसीदित्यवधार्यते तस्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धिव्याप्यपेक्षं प्राक्कालीने
जगत्परिवृद्धमित्यर्थः ॥ अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वेऽपि
तत्त्वेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति ॥ यथा सुषुप्ते काले सदपि
वस्तु नेदंशब्दबुद्धौ गौचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि जगन्नामवत्त्वेन रूप-
वत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्त्तुं शक्यं कारणोपसंहारसोभयत्न तुल्यत्वादि
त्यर्थः ॥ सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥
तत्र वस्तुनोऽसत्त्वसुत्थितस्य परामर्शादनुभूतस्यानुभवित्वाभावे तदयोगात् ।
न च तत्र विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्त्यभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसन्मात्रं
वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सत्त्वं सन्मात्रसुक्तमेवेत्यर्थः । उक्त-
मेवार्थं सत्यतिपक्षेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते ॥ यथेत्यादिना ॥ किमिदं
सदित्यपेक्षायां तद्व्यवहारमाह । एकमिति ॥ अवतारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं
विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्येति ॥ स्वजातीयसङ्गतभेदहीनमित्यर्थः ॥
विशेषणान्तरमादाय व्याकरोति । अद्वितीयमिति ॥ विजातीयभेदशून्य-

तत्रैक आङ्गसदेवेदमग्रऽत्रासीदेकमेवाहि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

परिणमयित्कुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्ग्र-
तिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्वन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्वन्तरं-
विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधि-
करण्यं सर्वं स्थोपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धानुत्तरे ।
सद्द्रव्यं सन्गुणः सत्कर्म्मत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानो प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

ऋदादिदृष्टान्तेभ्यस्तत्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आङ्गर्वस्तुनिरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीयमासीदिति ।

मित्यर्थः । यदुक्तं सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्वारम्भवादो
शङ्कते । नन्विति । किं कार्यस्य सत्सामानाधिकरण्यं वर्त्तमान-
दद्यायां परपक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थयामपीति
विकल्पप्राप्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । प्रागुत्-
पत्तेस्त्विति । लक्षणवाक्यञ्च परपक्षे दुर्विज्ञमित्याह । न चेति । वाक्यद्वय-
पर्यालोचनया परपक्षासम्भवसंहरति । तस्मादिति ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकरूप्यादृष्टान्तामगं कार्यकारणाभेदनिष्ठत्वाच्च
वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह । ऋदादीति ॥ वैशेषिकपक्षासम्भवेऽपि वैना

सद्भावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति वैशाः । न तु
सत्प्रतिद्वन्द्वस्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सञ्जासदिति गृह्य-
माणं यथा भूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः ॥
ननु सद्भावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं
प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कालसम्बन्धः
सञ्जासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाढम् । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् ।
असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

शिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्तत्रेति ॥ असच्छब्दस्य तु कालाद्वृत्ति-
विषयत्वं वारयति । अभावमात्रमिति ॥ सतोऽन्यदसदिति स्थितेः सत्त्वादि-
नाऽपि प्रतियोगिभूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सद्भावमात्रमिति ॥
तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमिति
चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सञ्जासञ्जेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैया-
यिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावविति तैरभ्युपगमात् तथा
बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिदं सदत्यन्ताभावोऽसदित्यभ्युपगमात् । अप्रतीत-
प्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया शशविषाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादि-
त्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यसुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिष्योक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदित्यभ्युप-
गच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत इति युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः ।
किञ्च तन्मते यस्य कश्चिदसत्त्वमिदम् ॥ सर्वस्य वेति विकल्पग्राह्य-
सपेक्ष्य द्वितीयं दूषयति । असत्त्वेति ॥ किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युप-
गन्तव्यः किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्पग्राह्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषय-
न्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥ स किं तदानीमसत्त्वाच्चाभ्युपगम्यते तथा
प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता सच्चित्त्वस्याभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसम्ब-

चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रामाण्याभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनामुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृते शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । सदूग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरण्यौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येष-

वाच्यं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्सत्त्वे मानाभावः । विमतः कालो ज्ञातृसत्तावान् कालत्वात्सम्मतवदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परपक्षं दूषयित्वा वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चोदयति । नन्विति ॥ अन्योपोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदिति शब्दस्यार्थसिद्धिराकृतेषु भीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्त्वेकमद्वितीयमिति पदयोरकृतिवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च पदार्थसंसर्गाद्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुपपत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु न्यूनमेव साक्षादभिधत्ते ॥ तत्र वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामगृहीतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । सदित्यवमिति ॥ एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयवदिदमासीदिति च शब्दौ सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह । तथेति ॥ सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वे ऽपि कथमसदेवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ इवशब्दो यद्दक्षिणार्थे तद्वदिति पृथक्प्रयोगादित्यर्थः ॥ किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादि-

कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच
कथमसतः सज्जायतेति ॥

लक्षणं ततः सद्वाक्यान्निवर्त्तयति । अत्राह इवाश्वाल-
कनोऽश्वं तदभिसुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः
सद्भावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थ-
परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवन्ताऽसदादि-
वाक्यस्य औतत्वं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्माद-
सतः सर्वाभावरूपास्सद्द्विद्यमानमजायत समुत्पन्नम् । अडा-
भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं
दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

त्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ सद्भावस्यात्मनाभावलक्षणस्य तुक्त्वात्कश्चि-
न्निगोचरत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदाभिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं
वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ प्राक्काळे पुरुषस्य सद्भिनिवे-
शनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नञ्पदमेव प्रयोक्तव्यं किमित्यसदेवेदमप-
वासीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । दर्शयित्वा हीति ॥ अथवा सदेवेत्या-
दिना स्वपक्षसङ्गा तद्वृत्तीकरणार्थत्वे गच्छदेवेत्यादिनानुवादेऽवमिति
तात्पर्यान्नरमाह । दर्शयित्वा हीति ॥ प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्या-
र्थाभावाद्वितीयः पक्षो गृह्यते । तत्र कारणस्यासत्पक्षसङ्गमिदानीं कार्यं
स्यापि तद्दर्शयति । तस्मादिति ॥ अजायतेति वक्तव्ये कथं नृत्वा जायतेति
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । अडाभाव इति ॥ कुतस्तु खलित्यादिवाक्याणी-
चनावापि द्वितीयः पक्षो प्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तदेतदिति ॥

णादेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्देऽङ्कुरो जाय-
मानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथं
ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त
एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्वीजाकारसं-
स्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युप-
गम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्यवयवव्यतिरिक्तं
वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्ताभ्युप-
गतं बीजसंस्थानरूपमुपसृज्यत इति चेत् । केयं संवृत्ति-
नाम किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ता-
भावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । बीजावयवभ्यो
ह्यङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपसृज्यन्त इति चेत् । न । तद-
वयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्यादङ्कुरवदिति शङ्कते । यदपीति ॥ अप्रसिद्ध-
विशेषणत्वं मत्वा परिहरति । तदपीति ॥ बीजोपमर्देनाङ्कुरोत्पत्तेरिष्ट-
त्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्कते । कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ
बीजावयवा उपसृज्यन्ते किं वा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्पग्राह्यं
प्रत्याह । ये तावदिति ॥ द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तर्हि किं
परमार्थवस्तु किं वा संवृत्तिसिद्धम् । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्विती-
यमुत्थापयति । अथ संवृत्तेरिति । संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति ॥ आद्यो
भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वासाध-
कत्वादित्याह । यदीति ॥

द्वितीयमन्यं दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संनियते आच्छाद्यते
सा संवृत्तिलौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तथा बीजावयवानाम-
ङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ॥ लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य

सत्त्वेव सोम्ये दमग्र आसीत्

वयवो नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामप्युपमर्दानुप-
पत्तिः । बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्थानिष्टत्तेः सर्वत्रोपमर्दा-
नुपपत्तिः । सद्बुद्धानुष्टत्तेः सत्त्वानिष्टत्तिश्चेति सद्वादिनां
सत एव सद्बुत्पत्तिः सेत्स्यति । न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तो
ऽस्त्यसतः सद्बुत्पत्तेः । च्छत्तिगुण्डाद्दुत्पत्तिर्दृश्यते सद्वा-
दिनां तद्भावे च भावान्तदभावे चाभावात् ॥ यद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना च्छत्तिगुण्डेनोपादीयेत ॥

अभावश्चब्दबुद्धानुष्टत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद-

परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ॥ असत्त्ववयवविन्मुपमर्दायोगव-
दवयवेष्वपि तदयोगस्य तल्ल्यत्वाच्चेदं चोद्यमित्युत्तरमाह न तदवयवेष्विति ॥
तदेव स्फुटयति । यथेति ॥ नन्वस्तत्पक्षे परमावयवी नास्त्यवयवास्तु
सन्त्वेवेति तत्राह । बीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामङ्गुरजन्मन्मुप-
मर्दः स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्गुरजन्मन्मवयव-
परम्पराविन्नान्भिभूभि रूपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तद्बुपमर्दे सत्कारणवादा-
पातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य सावयवत्वेनोक्त-
दोषतादवस्वप्रादकार्यत्वे भावश्चेद्बुपमर्दाच्चिद्विरभावश्चेत्तद्बुपमर्दे सत्कारण-
वादापत्तिरेवेति भावः ॥ असद्वाद्दस्याप्रामाण्यकत्वसङ्गा सद्वादस्य प्रामाणिक
त्वमाह । सद्बुद्धीति ॥ परमते दृष्टान्ताभावसङ्गमनूद्य स्वमते तत्सत्यं च
असृष्टिनोति । न त्विति ॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिदत्वाद्दृष्टान्ता-
सम्प्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याह । वदीति ॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तते यथा तथा
भावश्चेद्घटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुष्टत्ते स्याताम् ॥ न चानुवर्त्तते

स्थितो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति अहृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव अहृदो वास्तीति तदपि अहृद्बुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । अहृद्बुद्धि-घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्येण मयमाने वैभाविकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसहादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्तोक्त्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो अतृपिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्भावयति । यदपीति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे न सत्पक्षव्यतिमित्युत्तरमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपया बुद्धेः सद्रूपं बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शङ्कते । अहृद्बुद्धिघटबुद्धोरिति ॥ सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावित्वं कारणत्वं कार्यत्वञ्चोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनाञ्चासत्त्वादानन्तर्यमात्रेण व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकमित्येतन्न शक्यं सन्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । बुद्धीनामिति । कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यारतस्युपसंहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्वयुपसंहरति शङ्कां वारयति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिस्युपसंहरतीति सम्बन्धः ॥

ननु सहादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटाद्वृष्टान्तरोत्पत्तादर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सद-
 न्तरसुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च सञ्चूर्णं पिण्डघटकपालादि-
 प्रभेदैः । यदेवं सदेव सर्वं प्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 सीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं
 शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा सदेव पिण्डघटादिश-
 ब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥

सिद्धान्तोऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति । शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 सदेवो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न सदेवो सदन्तरं घटाद्वृष्टान्तरसुत्पद्यमान-
 सपलभ्यते तस्मान्न सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सदन्तरस्य सतः
 सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किं वा कारणत्वं सतो निराक्रियते तत्राद्यमङ्गी
 करोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराकरोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि
 दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह । यथेति ॥ कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्ती-
 त्वाशङ्क्योदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ प्रभेदैरवतिष्ठत इति सम्बन्धः ।
 सत एव सर्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य
 सर्वदा सत्त्वाविशेषादिति शङ्कते । यदेवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं
 सन्मात्रत्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारेणाव-
 स्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्यु-
 च्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वञ्चेदवधत्तं तर्हि कारण-
 मेवासौ च कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्यवादिमतमायातमिति
 शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्यरूपेणावस्थानात्प्रसत्कार्यवादा-
 पत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति । नेत्यादिना ॥

ननु यथा ऋद्वस्त्रेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्वुद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्रन्तरं स्यात्कार्यजातं
 यथाऽश्वाङ्गौर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 सत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च
 घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृत्त्वात्
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गाम् । तस्मान्मृदादि
 संस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
 युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसं-
 स्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रयं शान्तं
 निरवद्यं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सवाच्याभ्यन्तरो
 ह्यज इत्यादियुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारसं-
 स्थानमुपपद्यते ॥

विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्वबुद्धिविलक्षणो
 विषयो महिषस्ततो भिद्यते । तथाच कथं सत एवेदंधीविषयता निर्व्या-
 च्यावस्थाङ्गीकारेणामत्कार्यवादापत्तिसमाधिरिति चोदयति । नन्विति ॥
 विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे
 साधकत्वे दृष्टान्तसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ किञ्च कार्यस्य व्यभिचारि
 त्वेन रज्जुसर्पादिवन्निश्चयात्मानुमानादनिर्याच्यसंस्थानादेव कार्यबु-
 द्धालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । पिण्डेति ॥ तदेव स्फुटयति ।
 यद्यपीति ॥ ऋद्वन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादितितच्छब्दार्थः ।
 अव्यभिचारेण गोत्वमित्यादिदृष्टान्तः ॥ अव्यभिचारफलमाह । तस्मादिति ॥
 दृष्टान्तगतमर्थं दाष्टान्ते समर्थयति । एवमिति ॥ पृथगेव प्रथमानस्य
 कार्यस्य कथं सम्भाव्यमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भयेति ॥ कार्यमित्यात्वं
 स्फुटीकर्त्तुं चोदयति । नन्विति ॥

एकमेवाद्वितीयम् ॥२॥ तदेक्षत बद्ध स्यांप्रजायेयेति

नैष दोषो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानबहुबुद्धि-
परिकल्पितेभ्यः सद्वयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धि-
कालेऽपि तस्मत् ऐक्षतेक्षां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं
साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपग-
मात् । इदन्तु सञ्चेतनमीक्षितत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बद्ध
प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा ब्रह्मटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्ब्रूह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

यथा सत्त्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्य-
मिदं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायो-
पाधिकस्त्वावयवेभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्यादयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्म-
विवर्त्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ ब्रह्मविवर्त्तो जग-
दित्यत्र अतिमहदुच्यते । वाचारम्भणमिति ॥ प्रपञ्चमिच्छात्वे फलित-
मुपसंहरति । एकमेवेति ॥ अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यसुत्याम्
व्याचष्टे । तद्वदिति ॥ सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्सद-
प्येतेन निरस्तमिच्छाह । अतश्चेति ॥ ईक्षापूर्वकारित्वादिति वावत् ।
अचेतनत्वाभ्युपगमाच्च तस्मात्पूर्वकं स्रष्टृत्वमिति शेषः । परिणामविवर्त्त-
वादावात्रिणोदाहरणद्वयम् । बद्धस्यामित्वादि श्रुतित्वात्पूर्वं वक्तुं निरस्त-
मेव शौचमुच्यते । असदेवेति ॥ बद्ध स्यां प्रजायेयेत्यनेनेच्छित्तरेव

तत्तेजोऽसृजत

रेण । न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वाच्चासत्त्वं
कस्यचित्कच्चिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोद्ध्वंससत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्याभिः
कदाचित्कच्चिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च सृष्टिवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्व-
त्सृष्टिवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति अनिरुक्तोऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।

कार्यकारणापत्तिवचनेन वैशेषिकादिमतभेदविरस्तमिति श्रुतिवाच्यं
दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वयानुसारेण
दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति ॥ अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां
रज्जु सर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य सन्धात्वाविवेके सत्त्वेवोत्प-
त्तेर्विचारेण तद्विवेके चानुत्पत्ते इतमप्यज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सन्धा-
त्ममधिष्ठानं वाङ्मनसातीतमित्यर्थः ॥ तस्य बाहुमनसातीतत्वे प्रमाणमाह ।
यत इति ॥ अन्यदेव तद्विदितादित्यादिवाक्यभादिपदार्थः । तैत्तिरीय
कश्चतिविरोधमाशङ्कते । नन्विति ॥ तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह ।
इति विरुद्धमिति ॥ अस्यां श्रुतौ सत्तः सकाशादेव प्राथम्येन तेजः सृष्टव-

तत्तेज एक्षत वज्र स्यां प्रजायेयेति तदपो- ऽसृजत ॥

ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशाहायुस्तन्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव चाकाशमिति विरुद्धम् ॥

नैष दोषः । आकाशार्थमर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितम् ।
सृदादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिविकरणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोबन्धानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

मानसुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन
सृष्टमित्यपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण कान्दोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसम्भवाच्च विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षितत्वमङ्गी-
कृत्योक्तं तदेव नाख्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति पक्षान्तरमाश्रि-
त्याह । अथ वेति ॥ तत्र गमकं दर्शयति । सृदादीति ॥ सृदादिकार्यं
घटःदिदृष्टान्तरेकेण नास्ति सृदाद्येव तु सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्गङ्गायः
सतस्तेजोबन्नादिकार्यं तदतिरेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दाष्टा-
न्तिकोऽपि विवक्षितं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिसृतेस्तात्प-
र्यान्तरमाह । अथवा त्रिविकरणस्येति ॥ तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाणोत्पादौ त्रिवित्करणस्येत्पात्तयाणामेव भूतानामिह सृष्टिरु-
च्यते । न चैवंपञ्चीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्वयसृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्त-
रसिद्धाकाशादिसृष्टेरुपलक्षणवत् त्रिवित्करणश्रुत्या पञ्चीकरणोपलक्षणं

तस्माद्यत्र क्व च शोचति खेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥३॥ तात्राप एक्षन्त बह्व्यः
स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त तस्माद्यत्र

लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितश्चेति तत्सृष्टं तेज एक्षत ।
तेजोरूपसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बह्व्यः स्यां प्रजायेवेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः क्षिग्धाः स्यन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्मादात्र क्व च देशे काले
वा शोचति सन्तप्यते खेदते प्रसिद्धान्ते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापोऽधिजायन्ते । तात्राप एक्षन्तेति पूर्ववदेव वाक्का-
रसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः । बह्व्यः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजायेम
स्युत्प्रदेमहीति । ता अन्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणम् । पार्थिवं
क्षुब्धं यस्मादपृक्कार्यमन्त्रम् । तस्मादात्र क्व च वर्षति देशे
तत्रैव भूयिष्ठं घृष्टतरमन्त्रं भवति । अतोऽङ्ग एव तदन्ना-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाशवायोस्तेजःप्रभृतिष्वन्नर्भावमभिप्रेत्य लघू-
पायेन सर्वस्व सन्नात्रत्वं सन्त्वमिति मन्वाना श्रुतिस्त्रिवित्करणमेवा-
ब्रह्माणा तदनुरोधेन त्रयाणामेव सृष्टिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽचेतनस्य कथमो-
क्षितत्वमित्वाद्यङ्ग वाक्यार्थमाह । तेजोरूपेति ॥

अपां तेजःकार्यत्वे लोकातुभवमनुब्रूयति । यस्मादिति ॥ पृथि-
व्यामन्नयद्व्यप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति ॥ अपां कार्यं सन्नमित्यत्रापि
लोकप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । यस्मादिति ॥ ता अन्नमसृजन्ते-
त्यन्नाङ्गोऽसृष्टिरुपदिष्टा । इदानींऽपि ताभ्यः सात्पृष्टिरुपदिश्यते । तथाच
पौनःस्यमित्वाद्यङ्गार्थं विशेषं दर्शयति । अन्नमिति ॥ तत्रैव ए चतेत्यादौ

क च वर्षति तदेव मयिष्ठमन्त्रं भवत्यत्र एव
तदध्यन्तार्थं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

दृष्टान्तेऽन्वञ्च तदद्यश्चेति विशेषणाद्ब्रीहियवाद्या उच्यन्ते
ऽन्वञ्च गुरु स्थिरञ्च धारणं कृष्णञ्च रूपतः प्रसिद्धम् । ननु
तेजःप्रभृतिष्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्ता-
सादिकाव्यानुलम्भाच्च तत्र-कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष
दोषः । ईक्षितकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवे-
क्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्थोत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत
इवेक्षित इत्युच्यते भूतम् ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितत्वम् । न सदीक्षणास्य केवल-
शब्दगम्यत्वान्न शक्यमुपचरितं कल्पयितुम् । तेजःप्रभृतीनां
त्वनुमीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुम् ।
ननु सतोऽपि च्छब्दत्कारणत्वाद्चेतनत्वं शक्यमनुमातुम् ।

यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति । प्राक्चिषु हिंसाप्रतिषे-
धवद्गुणवृद्धिभावाच्च तेजःप्रभृतिषु तदभावात्तेष्वीक्ष्यकार्थदृष्टिः तदेतेषु
तदङ्गभावाच्च नैतेष्वीक्षणं प्रासाधिकम् । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रकृतगीत-
मित्यर्थः ॥ तेषां गौणमोक्षितत्वमुपेत्य परिहरति । नैष दोष इति ॥

सतोऽपि गौणमोक्ष्यस्युपचारप्राये पाठादिति शङ्कते । नन्विति ॥
सविधेः शब्दस्य नदीयस्युपेत्य परिहरति । न सदीक्ष्यत्येति ॥ त्वय्यं
तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दमन्वत्वनीक्षण्येति चेन्नोत्पाद । तेजःप्रभृतीना-
न्विति ॥ विमतमोक्षित न भवत्यचेतनत्वात्कुक्ष्यदिक्कृष्णानात्तेजोस्ये
कमनीक्ष्यस्यभावाच्च न श्रुतं सदीपचारिकस्युचितमित्यर्थः । साङ्ख्येऽनुभा-

अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतचेतनार्थत्वान्द्वयतकाल-
क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चैक्षत इवैक्षत इति शक्यम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षयाम् । दृष्टञ्च लोकेऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कूर्खं पिपतिषतीति तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न
तत्सत्यम् । स आमेति तस्मिन्नात्मोपदेशात् । आत्मोपदेशोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्वार्थ-
कारिष्यनात्मन्यात्मोपचारं तद्वत् । न सदस्मीति सत्सत्या-
भिसन्वस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसन्वस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रुयाद्दू-
रापेक्षया तद्वत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

नावदृष्टेन शङ्कते ॥ गन्विति ॥ अचेतनस्य कचमोक्षणमित्याशङ्क्याह । अत
इति ॥ अतुभातं कस्यवित्तमिति भावत् । कथमचेतने चेतनवदुपचारस्तत्वाह ।
दृष्टञ्चेति ॥ आत्मवदृष्टेन परिरुहति । नेत्यादिना ॥ आत्मोपदेशोऽपि
प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते । आत्मोपदेशोऽपीति ॥ तामेव शङ्कं
दृष्टान्तद्वारा विदधोति । अथेति ॥ इदं परिरुहन्नस्मिन्नात्मोपदेशो गौणो
न भवति तस्मिन् स मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सोऽपीति ॥ शङ्काभेव
विदधोति । प्रधानात्मेति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमात्रित्व
परिरुहति । न वेनेति ॥ अज्ञमेव विदधोति अस्मिन्नात्मिनि ॥ अतोऽन्यस्य
स तद्व्यक्ताप्रासादिकत्वाच्च सर्वो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तियामित्याह ।
न चेति ॥ अस्मिन् हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य धामं तस्य च
तद्व्यवर्थात्तज्ज्ञाने पुराणात्तद्वि ज्ञानस्यपर्यवर्ते । तस्मादेकविज्ञानेन

तेषां खल्लेषां भूतानां चीर्येव वीजानि भव-
न्याग्रहजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

तौत्युपक्रममात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तद्-
नन्वत्वाच्चसर्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमव-
शिष्टं आवितं अत्या जुमेयं बालिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश
उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरि-
कल्पानायां वृथा अमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसा-
धनविज्ञानस्य तर्कैर्वाधिगतत्वात्तस्य । तस्माद्देहप्रामा-
ख्यात् युक्तः अतार्थपरित्यागः । अतश्चेतनावृत्कारणं जगत
इति सिद्धम् ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्लेषां पश्यादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यक्षनिर्देशान्नतु तेजःप्रभृतीनां तेषां विष्ट-

सर्वविज्ञानोपदेशात् मोक्षोपदेशसम्बन्धविद्विरित्यायद्ग्राह्यं । सर्वं स
चेति ॥ कथमुपनिषदारम्भो दृष्टेत्युच्यते । पुनर्यथाधनज्ञानार्थत्वादित्या-
यद्ग्राह्यं । पुरुषार्थेति ॥ तस्मानुमानवादिनः साङ्ख्यस्य मते उक्तिहेतोर्ज्ञा-
नस्य जडाजडयोरैक्याद्युपपत्तिरित्यादिना तर्कैर्वाच्यं सिद्धत्वाद्युपनिषदा-
म्भो व्यर्थो वेत्तव्यः । अतस्त्वं स्वार्थत्वे वाधकाभावात्तत्परित्यागाद्योजादीश्वर-
धिकरणव्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ प्रधानवादाभावे परिशेषाघातं स्वमतं निगमयति । अत्र एति ॥२॥

महाभूतावामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता सम्प्रति जीवाविष्टानां
भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्यतैवेति वक्तुं तान्यतुवदति । तेषा-
मिति ॥ पूर्वोपध्याये तेषां गत्यागती दधिते तृतीयस्य स्थानसक्तं तानि
वक्तव्येन परान्तर्यामिणे । तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थं अन्वित्तुक्तम् । भूतानां

त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्त्रिस्रो-
देवता इति । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपत्तिस्या-
वरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजमण्डाज्जातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पा-
दयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजम् । सर्पः
सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीज-
मित्यर्थः ॥

नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा
श्रुतिः स्यात्सतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजादेव बीजं नाण्डा-

त्रीण्येव बीजानि भवन्तीत्युत्तरत्र सम्भवः । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु
रूढत्वात्तेषामिह स्पष्टं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । एषामिति ॥
भूतानां प्रत्यक्षत्वमेषामिति निर्दिश्यते । सम्भवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्ष-
तेति । तान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगाद्देशामिति निर्दे-
शानुपपत्तिं समर्थयति । तेषामिति ॥ तेषां प्रत्यक्षतया निर्देशासम्भवे हेत्व-
न्तरमाह । देवताशब्देति ॥ देवतानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवता-
प्रयोगाच्चैतेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्नाहाभूतानामत्र भूत-
शब्देनोपादानायोगादित्यर्थः ॥ अण्डजं पक्ष्यादीत्येतत्प्रत्यक्षेषोपभाद-
यति । पक्षिसर्पादिभ्यो हीति ॥ अन्यदपीति गोधाद्युच्यते ॥

अण्डाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति
शङ्कते । नत्विति ॥ पौरुषेयी व्युत्पत्तिः श्रुत्या बाधेति परिहरति ।

सेयं देवतैश्चत हन्ताहमिमास्मिन्नो देवता

दीति । दृश्यते षण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावे
नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम् ।
तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुत्रादि ।
उद्भिज्जं उद्भिज्जत्स्यावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना वादभित्त-
तो जायत इत्युद्भिज्जं स्यावरबीजं स्यावराणां बीजमित्यर्थः ।
स्वेदजसंशोकजयोराण्डजोद्भिज्जयोरेव यथा सम्भवमन्त-
र्भावः । एवं स्यावधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोवन्दयोनिर्देवतोक्ता ईक्षते-
क्षितवती यथा पूर्वं बद्ध स्यामिति । तदेव बद्धभवनं

सत्त्वमित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तूपपत्तेश्चाह । दृश्यते
चेति ॥ सत्त्ववाण्डजादे तज्जातीयमण्डजादि सन्तत्या जायते । तदभवे
तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्डजाद्येवाण्डजादिकारणम् । अण्ड-
जाद्यभावेनाण्डादि जायते तथाप्यण्डजाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि
तीति नान्वयः । तस्मादण्डजादीनामण्डजान्येव बीजानि नाण्डादीनी-
त्यर्थः । धानायदो बीजविषयः ॥ ननु स्वेदजं संशोकजमिति बीजद्व-
यमवशिष्यते तस्मिन्निति न व्युत्पाद्यते तत्राह । स्वेदजेति ॥ स्वेदमुद्भिद्य
जायमानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जेऽन्तर्भवति । संशोकादीणां प्राज्यायमानं
यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यद्वा स्वेदजं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भूतं
संशोकादीणां प्राङ्गुमिसुद्भिद्य जातं मशकादि तस्योद्भिज्जेऽन्तर्भावः ।
तथा च न तयोरेस्ति पृथग्व्युत्पादनापेक्षेत्यर्थः । स्वेदजादेरण्डजादा-
वन्तर्भावश्च प्रापकमाह । एवमिति ॥

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणप्राभाष्याडुक्तम् । इदानीं
जीवानां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न सत्त्वेपेव तत्कार्यत्वं ब्रह्म
बोधाधिप्रविष्टम् । जीवव्यवहारास्यदमित्यङ्गीकारात् । तथा च

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईक्षां पुनः हतवती
बद्धभवनमेव प्रयोजनसुररीकृत्य । कथं हन्तेदानीमहमिमा
यद्योक्तासेजसाद्यास्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनेति स्व-
द्विष्यं पूर्वदृष्टानुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहा-
नेन जीवेनात्मनेति । प्राणधारणकर्तात्मनेति वचनात् ।
स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्दर्शयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोबन्धभूतमात्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना
सती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विसृष्ट-
माकरवाणि असौ नामायमिदंरूपमिति व्याकुर्वाभी-
त्यर्थः । ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया

ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं सित्यति ॥ जीवानाञ्च भोगावतनानि
भौतिकानि कार्याणि । तेषां नामरूपञ्च निष्प्राप्तं ब्रह्मव्यमित्यभिप्रोक्तो-
त्तरयन्वमादाय व्याकरोति । शेषमित्यादिना ॥ यथा बद्ध स्वामिति
पूर्वभीक्षितवती तथा किमिति पुनरैतत् प्रयोजनाभावादित्याद्यङ्ग्राह ।
तदेवेति ॥ इदानीं मङ्गाभूतदृष्टेरनन्तरमिति यावत् । ब्रह्मणो भावो-
पाधिकस्य कारणत्वात्पायोपाधिवशात्पूर्वदृष्टावनुभूतत्वं तत्त्वस्कारस्य
बुद्धिस्यत्वं स्मरणश्रेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ आत्मनेति विशे-
षणस्य तात्पर्यमाह । प्रायेति ॥

निर्विकल्पचिन्मात्ररूपा देवता भावावशात्कङ्गाभूतानि कृदा तेषु
यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रवृत्तिषु समष्टिव्यञ्जात्मस्य देवेषु
प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदत्तादिनाम्ना रूपेण च शौक्यप्रदिना

बुद्धिपूर्वकमनेकशतसहस्रानर्थान्प्रयं देहमनुप्रविश्य दुःख-
मनुभविष्यामीति सङ्कल्पनम् । अनुप्रवेशश्च स्वान्त्येति सति ।
सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविद्यतेन रूपेणानुप्रवि-
शेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवम् । कथं
नर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्रम् ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनाम् । अचिन्त्यान-
न्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभासो
देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

संयोज्य पिण्डं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥ देवतायाः सर्वज्ञ-
त्वादसंसारित्वात्स्वातन्त्र्यञ्च संकल्पप्रवेशावयुक्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥
किं साक्षादनुप्रवेशादि विरुध्यतेकिंवा जीवद्वारापीति विकल्पप्रत्युत्पन्नं
करोति । सत्यमिति ॥ साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं द-
त्याकाङ्क्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति । कथमिति ॥ देवताया जीवद्वारेणानु
प्रवेशाद्याविरुद्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूप-
माह । जीवो हीति ॥ आभिसुख्येनाहमित्यापरोक्षेणाभासत इत्या-
भासः । स्वतोऽपरोक्षश्चिप्रतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्येऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति । बुद्ध्या-
दिति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्तत्त्वैति
यवत् । ननु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयश्चेत्येते स कथं बुद्ध्यादिभि-
भूतमात्रादिभिश्च संसृज्यते तत्राह । अचिन्त्येति सत्त्वादिप्रकारैरशक्य-
चिन्तनीयाऽनादिरनिर्वाच्या सत्यज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दण्डाय-
माना या स.य.शक्तिस्तस्या विषयत्वेनाश्रयत्वेन च परा देवता वर्तियते ।
तस्याश्च स्वनिष्ठमाहाशक्तिवशाद्बुद्ध्याभिरात्मनः सम्बन्धः सिध्य-

इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । ऋयामात्रेण जीवरूपे
णानुप्रविष्टत्वात् देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः
सम्बध्यते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शोदकादिषु ऋया-
मात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न सम्बध्यन्ते तद्वद्-
देवतापि ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्य-
दोषैरेकस्यैव सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यतेलोकदुःखेन
वाह्य आकाशवत् । सर्वगतश्च नित्य इति हि काठके । ध्याय-
तीव लेलायतीवेति च वाजसनेयके । ननु वाचारम्भणमा-
त्रस्येच्छीवो ऋषैव प्राप्तः तथा परलोकेहलोकादि च कथं
तस्य । नैष दोषः । सदात्मना रत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वस्य

तीत्यर्थः ॥ बुद्ध्यादिसम्बन्धफलमाह । चैतन्येति ॥ तदाभासो जीवशब्द-
वाच्यः सिध्यतीति शेषः ॥ बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धे मायाशक्तिरूपा-
दानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह । देवतेति ॥ आवरणविशेषशक्ति
सम्पन्ना हि मायाशक्ति स्ततोऽविद्योत्यदेशकालाद्यानवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽह
मितिविशेषाग्रहणमावरणं निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याद्यध्यासः सिध्यती
त्यर्थः ॥ बुद्ध्याद्यध्यासस्य कार्यान्तरं दर्शयति । सुखीति ॥ परैव तर्हि देवता सं-
सारिणी स्यादिति चेत्सत्यम् । अज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिसम्बन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह । ऋयामात्रेणेति ॥ परस्या देवतायाः स्वतः
संसाराभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।

तस्याः स्वतो दुःखाद्यसम्बन्धे श्रुतिं प्रमाण्यति । सूर्य इति ॥ उपाधि-
द्वारा तस्याः संसारित्वे च श्रुतिरस्तीत्याह । ध्यायतीति ॥ प्रतिबन्धे
ऋयाशब्दप्रयोगान्निव्यात्वमित्यति अन्वानः शङ्कते । नन्विति ॥ तन्-
नृधात्वमित्येवेत्याशङ्क्याह । तथेति ॥ जीवस्य ऋषात्वे स्वीकृते सति
तस्यैहलोकपरलोकौ तद्वैतर्भाषणद्वैतश्चेति सर्वं ऋषा स्यादित्यर्थः ॥

तासां त्रिटतं त्रिटतमेकैकां करवाणीति सेयं

नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्वतमेव ॥
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात् । तथा जीवो-
ऽपीति । यन्नानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च
सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चावृत्तत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकै-
रिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धद्वैतवादाः स्वबुद्धिवि-
कल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुम् । सैवं तिस्रो
देवता अनुप्रविश्य स्माकावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे
व्याकरवाणीतीचित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां
त्रिटतं त्रिटतं करवाणि एकैकस्याः त्रिविकरणे एकै-

विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वाच्चीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञाना-
न्दुक्तिः सम्भवतीति समाधत्ते । नैष दोष इति ॥ यत्तु परलोकोद्भवो-
कादि कृपा स्यादिति तत्राह । सर्वञ्चेति ॥ कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्ति-
रित्याशङ्काह । स्वत इति ॥ यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरू-
पेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्दाच्चोऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति
स्वीकर्त्तव्यमित्याह । तथेति ॥ अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिष्यतामित्याशङ्काह । यन्नानुरूपो ह्येति ॥ लौकिक-
न्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तरपि विभक्तस्वरूपेण तत्र-
सिद्धिरतो जीवशब्दाच्चस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्व्यस्य सन्भूतसत्यत्वमिति
व्यवस्थेव्यर्थः ॥

यच्च तार्किकैश्च्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमृतानुमतिः । सत्यत्वे
चाद्वैतव्याहृतिरिति तदभ्युक्त्यावेन निरस्तमित्याह । अत इति ॥ अद्वैत
वादे दोषाभावं वैधर्म्मग्रहणान्नेन स्पष्टयति । यथेति ॥ व्याकरवाणोत्थेतदन्
वाक्यं व्याख्याय तदनूद्य तासामित्वादि व्याचष्टे । सैवमित्यादिना ॥

त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्ये-
मास्त्रिस्तो देवतास्त्रिष्टत्रिष्टदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्ने रमित्वं वाचा-

रूपाभ्यां व्याकृतानां तोजोवध्रमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु
खलु वह्निरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिस्तो देवतास्त्रिष्टत्रिष्टदेकैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्सष्टमवधार-
योदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिष्टत्करणमुक्तं तस्यै-
वोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसि-
द्धयर्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिष्टत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिष्टत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिष्टत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिविष्टकृताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्वव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्नन्यसे त्वं
तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम् । प्राग्रूपत्वयविवेक-

कर्त्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्त्तुं सुपक्रमते । त्रिष्टत् ताव-
दिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति ।
यत्तदिति । उदाहरणशब्दं व्युत्पादयति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव ऋतिमवतार्य व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिष्टत्कृतानां
रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तत्राग्नौ रूपत्वये पूर्वोक्तरीत्या पृथक्कृते
सतीति वाचत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः । अक्षरार्थसङ्गा तात्पर्य-

देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

कस्याः प्राधान्यं द्वयोर्हयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवै-
कमेव त्रिविकरणं स्यात् । न तु तिसृषां पृथक् त्रिविक-
रणमिति । एवं हि तेजोबन्धानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा अपोऽन्नमिदमिति च । प्रथङ्नामप्रत्य-
यलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं
स्यात् ।

एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव यथो-
क्तेनैव जीवेन सूर्यविक्षवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव
नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च
देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामक-
रोत्कृतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-

व्याकरवाणीत्येतेति सम्बन्धः । कथं पुनरिदं त्रिविकरणमित्याशङ्क्य
प्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभक्त्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा
तदितरभागयोर्निक्षिप्य त्रिविकरणं विवक्षितमित्याह । एकैकस्या
इति । गुणप्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्वयनिर्णितरज्जुवत्त्रि-
विकरणमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति ॥ एवकारार्थं दर्शयति । न
त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिविकरणस्यसंशुभ्रमिति शब्दः ॥ इतश्च
गुणप्रधानभावेन त्रिविकरणमेकमित्याह । एवं ह्येति ॥ पृथङ्नाम-
प्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्याशङ्क्याह । पृथगिति ॥

सेयमित्यादि व्यापष्टे । एवमित्यादिना ॥ सङ्क्षेपेण त्रिविकरणं प्रति-
घातोदाहरणतः स्फुटोक्तुं भारभभाषा देहे त्रिविकरणस्याप्ये स्फुटी

रन्मयं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
 सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितः रूपं तेषस-
 स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्तस्यापागादा-
 दित्यादित्यस्यादित्यत्वं वाचारन्मयं विकारो
 नामधेय त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥२॥ यच्चन्द्रमसो

विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दस्ये-
 त्यर्थः । यथा दृष्टमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको
 गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्धीः प्रयोजको भवति
 प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानान्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्म-
 रागशब्दबुद्धी निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञानतुल्यत्वं । ननु
 किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राग्रूपत्वविवेककर-
 णादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणा-
 दपागादिति युक्तम् । यथा तन्त्रपकर्षण्ये पटाभावः ।
 नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारन्मय-
 मग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्नि-
 बुद्धिरपि सत्यैव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

माह । प्रागिति ॥ रूपत्वविवेकात्प्रागवस्थायाश्चिन्मिशब्दबुद्धिस्तद्विवे-
 कादूर्ध्वं तद्विदित्तरित्येतमर्थं दृष्टान्ते न समर्थयते । यथेत्यादिना ॥ अग्नि-
 विश्वे श्रुतं हित्याधिककल्पनायां वाक्चि निवन्मनमिति शङ्कते । नन्विति ॥
 रोहितादिरूपत्वयं विवेके सत्यग्नेरग्नित्वमपगकतीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।
 यथेति ॥ शब्दबुद्धिप्रक्षेपेऽपि न श्रुतत्वामोऽस्तीति परिहरति । नैद-
 धिति ॥ तत्र प्रचापत्येवानन्तरवाक्यभादाय व्यापडे । अत इति ॥ अन्वे

रोहित् रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्यापागाञ्चन्द्राञ्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं चीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥३॥ यद्विद्युतो
 रोहित् रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं वि-
 कारो नामधेयं चीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥

सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
 रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यञ्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्या-
 दि समानम् । ननु यथा नु खलु सोम्येमास्त्रिखो देवता-
 स्त्रिष्ट्रिष्ट्रदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस
 एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं
 नावन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अबन्नविषयाख्यप्युदाहरणान्येवमेव च
 द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणा-
 र्थम् । रूपवत्त्वात्स्यार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं

नाममात्रमतःशब्दार्थः ॥ प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणे शून्यत्वमस्तीति
 शङ्कते । नन्विति ॥

यद्वापीकृपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदन्नस्य यच्च त्रीण्यवदादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
 यत्कृष्णं तदन्नस्येत्सुदाहरणसम्भवाच्च शून्यतेति परिहरति । नैष दोष
 इति ॥ तर्हि तेजोविषयमप्युदाहरणमूहनीयं किमिदमुदाहृतमित्वा-
 यद्ग्राह । तेजस इति ॥ यदि कश्चिदपि नोदाहरणस्यते नोपलक्षण-
 मेव सिद्धेदतस्तथायां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भ-

त्वदाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिदृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्तीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽब्जस्यापि अप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्वम् । तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाच्यन्तरिक्षे त्वत्त्रिदृत्कृते तेजः-

वाक्तेजसो इदानीमदर्शनमन्नादिविषयोदाहरणोपलक्ष्यार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । अथशब्दयोरपि त्रिदृत्करणसुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रिदृत्करणसुदाहर्तव्यमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति ॥ यथा यदवज्ञयोर्भास्वरं लोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथाऽसुको रसो गन्धो वा तेजसोऽपामग्नेश्चास्तीति ज्ञातं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु त्रिदृत्करणयोस्त्रिष्वपि रूपवद्गन्धरसौ सम्भावितौ तत्कथं तयोस्त्रयाणामसम्भवोक्तिस्तत्त्वाह । न हीति । सम्भावितावपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणीयावित्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पर्शशब्दयोस्त्रिदृत्करणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । स्पर्शशब्दयोरिति ॥ यथा लोहितारदिरूपत्वयं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्वयं स्पर्शत्वयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न खलु कत्वोष्णशीतानुष्णाशीतत्वयं दृश्यते नापि स्वरमधु-रमध्यमशब्दत्वयमेकत्वोपलक्ष्यमित्यर्थः ॥

सर्वस्य त्रिदृत्कृतत्वे फलितमाह । यदीति ॥ यथाऽग्न्यादि त्रिदृत्कृतं तथासर्वमेव जगद्यदि त्रिदृत्कृतमित्यङ्गीकृतं तदाग्नेरग्नित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति योजना ॥ तथापि कथं अनुमात्रपरिशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ रूपत्वव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्कृष्णस्यापि रूपस्य पृथिवीशब्दितस्य शुक्लरूपमात्रज-

प्रकृतिष्वनन्तभूतत्वाद्द्विशिष्यते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शा-
च्चावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्वदविज्ञातं
भवत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूप-
वद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तादद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वा-
न्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सङ्गावोऽनुमीयते । तथा
बन्धयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां
तेजोऽवन्नानां त्रिष्टुक्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्भि-
कारत्वान्तीष्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते ऋतिः । न हि
मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो

कार्यत्वात्तद्विरेकेषासत्त्वं पृथिवीवदमासपि शुक्लरूपमालायां लोहित-
रूपमालतेजोविकारत्वात्तद्व्यतिरेकेषाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो
भेदेनासत्त्वं सन्भावमेव परिशिष्टमित्येतन्निष्ठत्करणप्रकरणे विव-
क्षितमित्यर्थः । त्रिष्टुक्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धति ॥
परिशिष्टविशेषसङ्गावादिदिति शङ्कते । नन्विति ॥ इतिपदं कथमित्या-
दिना सम्बध्यते । मन्वादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणेष्वनन्तभूताः सन्तीति न
सद्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । मन्वेति ॥ तद्विज्ञानं सद्विज्ञानेन
वाय्वादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं तत्कार्यत्वात्तदतिरिक्तमिति यावत् ॥
वाय्वादिविज्ञानं वान्तर्भाव सम्भवान्न परिशिष्ट विशेयमस्तीति परि-
श्रुतिः । नैष दोष इति ॥ कथं तेजोऽवन्नेषु सर्वस्वाकाशादेर्दर्शनमित्याह ।
कथमिति ॥

तत्र शब्दस्पर्शयोरुक्ताकाशवाय्वोश्च भूतत्वमे प्रत्यक्षात्तुमानाभ्यासुपलब्धिं
दर्शयति । तेजसीति ॥ तेजोऽपहृणमवद्ययोरुपलब्धत्वं तत्रापि स्पर्शाद्युप-
लब्धेरविशेषाद्यस्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति तत्राह । तथेति ॥ भूतत्वमे
स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् । त्रिष्वेवान्तर्भावे कथितमाह । रूपवता-
न्विति । भूतत्वमे रूपवत्वाकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्शयति । न

एतद्वच्च वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाभासा महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्क-
रणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कृते
त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो
न्याय इत्यतः सर्वस्य सहिकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं
विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धिमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तम् ।
एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महा-
श्रोत्रिया आहुर्ह स्त्र वै किञ्च । किमुक्तवन्त इत्याह । न
नोऽस्माकं कुलोऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चि-
दप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

हीति ॥ अन्तर्भावोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पञ्चान्तरमाह । अथवेति ॥
प्रदर्शनार्थं पञ्चीकरास्तेति शेषः ॥ कथं पञ्चीकरणे सन्भात्वपरिशेषः
सिद्धतीत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेषा
विभक्त्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु भागेष्वेकै-
कयो निश्चिष्यन्ते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते तत्रापि पञ्चानां
भागानां पृथक्करणे पञ्चैव तन्भावात्प्रत्यवशिष्यन्ते तान्यपि पृथिव्यादीन्व-
बादिकार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेण न सिद्धन्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकर-
णेऽपि न्यायसाध्यात्सर्वस्य सहिकारत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन
तदपि विज्ञातमेव स्यात्सन्भावं तु परमार्थसत्त्वं परिशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥

उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविश्वेत्सुपसंहरति ।
तदेकस्मिन्निति । त्रिवृत्करणस्येऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविश्व-
हेत्सुपसाद्य त्रिवृत्करणमुदाहरणान्तरेण दर्शयितुं शारभते । एतदिति ॥

सदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यद्दु-
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यद्दु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यद्दु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति

विज्ञातमेवास्मात्कुलीनानां सद्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रिदृक्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा
एव सद्विज्ञानान्त आह्वरित्यर्थः । अथ वैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
उ अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतत्ता-

त्रिदृक्करणमिति यावत् । ते पुनरिति त्रिदृक्करणविज्ञानवन्तो निर्दि-
श्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
अन्यदग्न्यादिभ्यः सकाशादिति शेषः यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण
सन्दिह्यमानमेतद्दृश्यते तस्मिन्कपोतादिरूपेण यत्किञ्चिद्दोहितमिव
रूपं गृह्यमाणं पूर्वेषामासीत्तज्जसो रूपमिति ते, विदितवन्त इति
योजना ॥

अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं द्वीपान्तरादागतं पक्ष्यादीत्यर्थः ।
अगृह्यमाणमिति शब्दः । यथानु खलु इत्यादिवाच्यं दृष्टानुवादपूर्वक-

तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विद्विज्ञातमेवाभूदित्येता-
 षामिव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुः यथा
 नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
 त्रिष्टुप्त्रिष्टुदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
 ॥ ७ ॥ ४ ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
 मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

मेव तिसृणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
 ञ्चक्रुः । एवं तावदाद्यं वस्त्वग्नादिवद्विज्ञातं तथेदानीं
 यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं शिरः-
 पापाण्यादिलक्षणं कार्यकारणसङ्घातं प्राप्य पुरुषेणोपयु-
 ज्यमानास्त्रिष्टुप्त्रिष्टुदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
 दत इत्युक्त्वा आह ॥ ४ ॥ अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा
 विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
 कथं तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
 स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽग्रस्तत्पु-
 रीषं भवति । यो मध्यमोऽग्रो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण

भवतारयति । एवं तावदिति यथा खलु कैका देवता पुरुषं प्राप्य त्रिष्टुप्त्रि-
 ष्टुभवति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिष्टुत्करणमेवेति जानीहीति सम्बन्धः ।
 अध्यात्मं त्रिष्टुत्करणमिति शेषः ॥ ४ ॥ कथं त्रेधा विभज्यमानत्वं कथं
 वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं विष्टुषोति । कथञ्चित्वादिना ॥ रसा-
 दीत्यादिशब्देन रुधिरादि गृह्यते । तस्य कर्माफलस्य नाडीचरो

प्रायः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्वविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं यो-

परिणम्य मांसं भवति योऽग्निष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्ध्वं
हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासू नाडीष्वनुप्रविश्य वागा-
दिकरणसङ्घातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनोभवति । -५५०
रूपेण विपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चान्नोप-
चितत्वान्मानसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं
नित्यं निरवयवश्चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवश्चक्षुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्द्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा-
विधीयन्ते तासां यः स्वविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽग्निष्ठः स प्राणो भवति ।

भोजेति हिताख्या नाद्यस्तामिति यावत् ॥ कथमग्नीपवोगात्प्राणो
मनसः सिद्धत्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोरूपेणेति ॥ मनसोऽ-
न्नोपचितत्ववचनाद्द्वैशेषिकपरिभाषापि दूषिता वेदितव्यत्वाह । तत-
श्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणात्तत्त्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह । यदपीति ॥
कोनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं तर्हीति ॥ तर्हि
चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥
यद्वा चक्षुरादिष्वसत्सपि मनसः सत्त्वोपश्लन्नात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वनेट-
व्यमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥

आत्मवन्मनसो न किं स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति ॥ भुक्तसाक्षस्य
त्रैविध्यसङ्गा पीतानाशपानमपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥ कथं तेजसोऽन्मना

ऽणिष्ठः स प्राणः ॥२॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्यविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो
मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ।
तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्यविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा
ऽस्थ्यन्तर्गतश्चेहः । योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्ष-
णाद्धि वाग्विषदाभाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके ।
यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन ह्यापोमयः प्राणस्तेजोमयी
वाक् । ननु केवलान्नभक्षिण आसुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राण-
वन्तश्च । तथाऽब्रमात्रभक्ष्याः सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो
मनस्विनो वाग्मिनस्तथा च्चेहपानानामपि प्राणवत्त्वं मन-
स्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य
मन इत्याद्युच्यते ॥

नैष दोषः । सर्वस्य त्रिवृत्करणत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तेः ।
न ह्यत्रिवृत्कृतमन्नमन्नाति कश्चिदापो वा अत्रिवृत्कृताः

देरयनमित्याद्यङ्गं विशिनष्टि । तैवेति ॥ मज्जाशब्दार्थमाह । अस्थीति ॥
योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्याकरोति । तैलघृतादीति ॥ भुक्तस्यान्नस्य
पीतानामप्यपामयितस्य तैलादेश्च योऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येवं
यतः सिद्धमतस्त्रेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । यत इति ॥ तेषामन्नादि-
मयत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याक्षिपति । नन्विति ॥

आसुप्रभृत्पानां स्फुटोदपानाद्यनुपपन्नान्येपि वृत्तेषां भक्ष्यं तल्लोद-
काद्यन्तर्भावसम्भवात्प्राणादेरनुपपत्त्याद्युपपन्नमित्युत्तरमाह । नैष दोष

अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

पीयन्ते तेजो वा अत्रितृप्ततमन्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नामाखुप्रभृतीनां वाग्मित्वं प्राणधत्तश्चेत्याद्यविरुद्धम् । इत्येवं
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्त्वमयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः ।
यस्मात्तेजोऽन्नमयत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमाना-
न्यवन्नस्त्रेहभक्ष्याणि जातान्यणिष्टधातुरूपेण मनः प्राण-
वाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

इति ॥ सर्वस्वाद्यादेश्चिद्वत्करणस्योक्तत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भूत-
त्वयात्मत्वसम्भवादेकैकं भक्षयतोऽपि सर्वभक्षकत्वोपपत्तेर्भनष्वादेरक्षादि-
मयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्तो करोति । न होत्यादिना ॥
उक्तरीत्या मनश्चादेरक्षादिमयत्वप्रत्यायनद्वारा प्रनाद्या सनुमात्रपरिशेषे
प्रत्यायिते सति श्वेतकेतुश्चोदयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्वेषां सन्निधाना-
विशेषेऽन्नस्य सूक्ष्मांशो मन एवोपचिनोति । न प्राणमिति ॥ निश्चया-
सिद्धिरित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमा-
शङ्काह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां भिन्नीभूत-
त्वानृमनसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नोक्तो
विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । यस्मादेवमभिप्रायः श्वेतकेतोरत इति योजना ॥
मनश्चादेरक्षादिमयत्वस्युपादयितुस्तत्तरन्मन्मवतारयति । तमेवमिति ॥

दधुः सोम्य मथ्यमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यान्त्रस्याश्वमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समु-
दीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां सोम्य
पीयमानानां योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स

सोम्येति होवाच पिता ऋणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदु-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दधुः सोम्य मथ्यमानस्य योऽग्निमागुभागः स ऊर्ध्वः
समुदीषति सम्भूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यान्त्रस्यौदनादे-
रस्य भुज्यमानस्यौदर्थ्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनैव
मथ्यमानस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवति ।
मनोऽवयवैः सह सम्भूय मन उपचिनोति इत्येतत् । तथापां
सोम्य पीयमानानां योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स
प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य तोजसोऽप्समानस्य योऽ-
ग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्द्रमयं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमित्य-

यत्वं मन कादेरद्वादिमयत्वं कथमिति पृच्छसि तदिदं दधोपपाद्य तथा
ते तत्राद्वादिमयत्वे तस्य दृष्टान्तसुख्यमानं श्लिखति योजना ॥ ५ ॥

मिन्त्रीभावेऽपि सूक्ष्मभागस्य पृथगेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्तमाह ।
दधु इति ॥ दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ खजो मन्वास्तेन
मथ्यमानस्य दधो यथाग्निमा तथा यद्योक्तस्याद्भस्य योऽग्निमेति योजनम् ॥

प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्चमा-
नस्य योऽग्निमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्म-
वति ॥ ४ ॥ अन्नमय् हि सोम्य मन आपो-
मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्यं पुरुषः पञ्चदशाहानि
माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो

भिप्रायोऽतोऽग्नेजसोरस्तु एतत्सर्वमेवम् । मनस्वन्नमय-
मित्यत्र नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽग्निष्ठो घातुः स मनसि शक्तिम-
घात्साऽन्वोपचिता मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभज्य पुष्-
पस्य कलात्वेन निर्द्दिदीक्षिता । तथा मनस्यन्वोपचितया

कणं तनुमनो भवतीत्युच्यते प्रागपि मनसः सिद्धत्वादित्यायङ्गाङ् । मनोऽ-
वयवैरिति ॥ मनश्चादेरक्षादिमयत्वसुपसंहरति । अन्नमयं ह्येति ॥ अतो
भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्यान्नमयत्वं वाचस्तेजो
मयत्वस्योच्यते हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे कथं मनस एवाक्षर-
सेनोपचय इत्येतद्वाद्यापि समाहितमित्याह । मनस्त्विति ॥ मनसो
विशेषतोऽन्नमयत्वसुपपादित्वसुत्तरपन्वसुत्त्वापयति । तथेति ॥ ६ ॥

अन्नमयत्तिरेकाभ्यां मनसोऽक्षरस्योपचितत्वं दर्शयितुमक्षरसज्जनितो

विच्छेत्स्रत इति ॥१॥ सह पञ्चदशाहानि नाशाय
हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि भो इत्युचः सोम्य यजु-

शक्त्या षोडशधा प्रविभक्त्या संयुक्तसद्दान् कार्यकार-
णसङ्घातलक्षणो जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते । यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञाता सर्वक्रि-
यासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च तस्यां सामर्थ्य-
हानिः । वक्ष्यति चान्वस्यापि द्रष्टेत्यादि । सर्वस्य कार्य-
कारणसद्दानस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि
बलेन सम्पन्ना बलिनो दृश्यन्ते लोके । ध्यानाहाराच्च
केचिदन्वस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्वहतं मानसं वीर्यम् ।
षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एत-
न्नेत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पञ्चदशमङ्गाकान्यहानि माशीर-
शनं माकार्षीः काममिच्छातोऽपः पिब यस्मान्न पिबतोऽ-
पस्ते प्राणो विच्छेदमापत्यते तस्मादाप्रोमयोऽविकारः
प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपष्टम्भमन्तरेणा-
विभ्रंशमानं स्यात्सुखहते स ह एवं श्रुत्वा मनसोऽन्वमयत्वं
प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि नाशायनं न कृतवान् ।

शक्तिं कलात्वेन कल्पयति । अन्वस्येत्यादिना ॥ षोडशदिनावच्छेदेन
षोडशधा कल्पनं द्रष्टव्यं तथापि पुरुषस्य कथं षोडशकलवत्त्वमत आह ।
तथेति ॥ तामेव प्रकृतामक्षरसकृतां शक्तिं विशिनष्टि । यस्यान्विष्टिः । तदा
संयुक्तपुरुषः षोडशकल इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । अक्षरसकृतां मानसय-
क्तिप्रयुक्तं सङ्घातस्य सामर्थ्यमित्यत्र वाक्यशेषं प्रभाषयति । वक्ष्यति चेति ॥

धि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

तए होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्नात्तेन ततो
ऽपि न बद्ध दहेदेवए सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्नात्तयैतर्हि वेदान्नानु-

अथ षोडशेऽहनि चैनं पितरसुपससादोपगतवानुपगम्य
होवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह अथः सोम्य यजूं धि
सामान्यधीष्वेत्येवमुक्तः पिताह । न वै मा मामृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्धित्येवमुक्तवन्तं पिताह नृषु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महतो महत्परिमाणाभ्याहितस्योपचितस्यै-
न्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाण-
वान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्नाद्भवेत्तेनाङ्गरेण ततोऽपि
तत्परिमाणादीषदपि न बद्ध दहेदेवमेव खद्यु सोम्य ते
तवान्योपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

आपोऽनामोऽस्नात्सोऽपि नावदत्तं प्राप्यातो भवति तावदेवाह द्रुदे-
त्वादित्यवङ्गारः बन्धवतीत्यर्थः ॥ अन्नेऽर्धे होवाचुधमसुक्तवति । अर्धं
स्तेति । मदेकं अष्टयति । मानसेति ॥ किञ्च केचिज्जानसेनैव बलेन ध्याना-
चरा इत्यस्मै तत्र ध्यानमसपरम्परापरिनिष्पन्नसर्वत्र देहादिदृष्टेय
परिचयस्मादित्याह । ध्यानेति ॥ एवं पातविकां कृत्वा षोडशवयव-

भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति स हा-
 शाय हैनमुपससाद् त ए ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्व ए
 ह प्रतिपेदे त ए होवाच ॥४॥ यथा सोम्य महतो-
 ऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
 तृच्यैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

वशिष्टा स्नात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतवैतर्हीदानीं
 वेदान्मानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
 याशेषं विज्ञास्यस्यशान भूक्ष्य तावत्स ह तथैवात्र भुङ्क्त्वान-
 थानन्तरं हैनं पितरं श्रुत्वापुनरुपससाद् तं होषानतं पुत्रं
 यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्धजातं वा पितास श्वेत-
 केतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे अनाद्यर्थतो ग्रन्थतश्च तं होवाच
 पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्वादिसमानमे-
 कमङ्गारं शान्तस्नाग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृच्यैश्चू-
 र्यैश्चोपसमाधाय प्रज्वालयेद्दृष्टयेत् । तेनेद्वेनाङ्गारेण
 ततोऽपि पूर्वं परिमाणाद्बुद्ध दहेदेवं सोम्य ते षोडशा-
 नामन्त्रकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाऽभू-

न्दार्थमाह । अत इति ॥ यतोऽज्ञज्ञतं मानसं वीर्यं अतस्तदेव षोडशधा
 विभज्य कला बल्येति योजना । एतच्छब्देनाज्ञज्ञतं मानसं वीर्यं वराह-
 श्रुते विश्वेद्यप्रते विश्वेदेवापत्यते यथात्तत्कादपः पिबेति पूर्वेषु
 सज्जः ॥ अपां पानपरित्वागे प्राणविच्छेदे कारणमाह । बलादिति ॥
 प्राणस्वाप्नयत्वे ऽपि किञ्चित्पानं परित्वागे तस्योच्छेकस्तथाह । नहीति ॥
 अनाद्यप्रतिभानं तत्रेत्युच्यते ईशदपि न दहेत्क तो बद्ध दहेदिति ।

वज्र दहेत् ॥ ५ ॥ एवञ्च सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्वाऽन्नेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदाननुभवस्यनु-
 मयञ्च हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

दतिशिष्टासीत्पञ्चदशाहान्यभुक्तवत् एकैकेनान्हेका कला
 चन्द्रमस इवापरपक्षे क्षीणातिशिष्टा कला तवान्नेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । देव्यं
 छान्दसम् । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरम् । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्हिदानीं वेदाननुभवसुरपलभसे । एवं
 व्यष्टानुष्टान्तिभ्यामन्वयत्वं मनसः सिद्धमित्यपरुह-
 रत्यन्वयं हि सौम्य मन इत्यादि । यथैतन्मनसोऽन्वयत्वं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतद्वि-
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वास्य पितुरुक्तं मनसादीना-
 मन्नादिमयत्वं विजज्ञी विज्ञातवान् श्वेतकेतुः । हिर-
 भ्यासस्त्रिष्टुत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

योजना । व्याप्तिसर्वतिरेकोऽज्ञोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः ।
 अतुष्टित्तरन्वयोऽज्ञोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्वयत्वस्य
 पादवितुष्टपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते तत्राह । यथेत-
 दिति ॥ विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं दिव्यं च नमित्याशङ्क्याह । हिरभ्यास
 इति ॥ ७ ॥

उद्दालको हारणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

यच्चिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्श इव
 पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिष्विव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः ।
 तन्मतोऽन्वयं तेजोऽव्ययमयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधि-
 गतम् । यन्मयो यत्स्थश्च जीवोमननदर्शनश्रवणादिव्यवहा-
 राय कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं
 श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव लेलायतीव सधीः सप्रो भूत्वेमं लोक-
 मतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय
 इत्यादिस्वप्नेन शारीरमित्यादि प्राणान्वेव प्राणो नाम
 भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्थस्य मनश्चाख्यां गतस्य मन-
 उपशमद्वारेणेन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां
 स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासुद्दालको
 ह किलाहणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् । स्वप्नान्तं स्वप्न-
 मध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं
 सुषुप्तमित्येतत् । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्वमित्यर्थः ॥

त्रिदशरूपनिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्त्य महाप्रकरणं
 सद्दिव्यमैवानुवर्त्तयन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्त्वव्यक्तं ब्रह्म मनोउपा-
 धिकत्वसङ्गतमनुवदति । यच्चिद्विदिति ॥ उपाधेः स्वरूपसङ्गतं सञ्चारयति
 तन्मन इति उपाध्युपहिते कार्यकरणं दर्शयति । यन्मय इति । मनसो
 भावे जायास्वप्नव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे सुषुप्तिमवतारयति । तदु-
 परमे चेति ॥ आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो नस्वारस्त्रेनेत्यत्र
 दृष्टद्वारण्यकञ्चुतिं प्रमाणयति । तदुक्तमिति ॥ द्वितीये वाक्ये सधीरित्ये

मे सोम्य विजानीहीति यच्चैतत्पुरुषः स्वपिति

तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः । तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिम्बरूपेण जीत्रेनाज्ञना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्दाव्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्थम् । पुण्यापुण्ययोर्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धम् । पुण्यापुण्ययोश्चापि शाकामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्थारम्भकत्वमुपपद्यते

तदुपयुज्यत । द्वितीयेषु विज्ञानमयो मनोभव इति च पदद्वयसुप्तं व्यते ॥ एवं भूसिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते । तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ॥ तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः । अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य अतत्त्वं कारणं तत्र सुषुप्तमेव सुषुप्ताख्यं ततोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगमनात् । द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशात्फलबीजार्थः । इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह । स्वपिति ॥ नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीति वचनविविद्धमिति चेद्वेत्त्याह । नहीति ॥ तत्रापि कथं स्नापः स्नादि-त्यायुक्त्याह । तत्रेति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यं सिद्धमर्थं निगमयति । अत इति ॥ ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवदद्यात् स्वप्नमेवाग्राहयेत् । तदापि स्वमपीतो भवतीत्यविविद्धं सर्वदा जीवस्य सद्रूपब्रह्मप्राप्तेस्तुल्यत्वात्

नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तोषो हि तदा सर्वाण्डोकान् हृदयस्य भवति तद्वाऽस्यैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुषुप्ते एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्नगत प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणशब्दं नामेत्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषसादा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकीभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदि-संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्त्व-

आह । यत्र त्विति ॥ स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्यबोद्धेति ॥ न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किन्त्वविद्यादिभिर्ज्ञेति न तत्र स्वाप्नयः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति ॥ तर्हि स्वप्नवत् सुषुप्तेऽपि स्वाप्नयः स्वात्तत्वापि कामकर्मादिदृक्स्वस्वसम्भवादि-त्वाद्यङ्गाह । अनन्वागतमिति ॥ सति जीवरूपे कथं देवताभावः सम्भवतीत्याद्यङ्गाह । मनसीति ॥ तस्मादित्यस्मात्तः शब्दो व्याख्यातस्तेन पराकृतं हेतुमेव स्पष्टयति । स्वमात्मानमिति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनफलं दर्शयति । युषेति ॥ सुषुप्ते सङ्कपावस्थानस्य सुखसासम्भवा-

भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वच्छ-
पीतो भवति ॥ १ ॥

मपीतोऽपि गतो भवति अतस्तस्मात् स्वपितीत्यत्रमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुष्णा-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जाग्रदम-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाश्चान्तो भवति
ततश्चायस्यानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तस्थानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च आश्रयत्वेन वाक्
आश्रयति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणयस्थानि प्राण एकोऽश्चान्तो देहे कुलाये यो जागर्त्ति
तदा जीवः अमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रातप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाश्चमापनोदः श्यादिति

अनुत्पत्तेर्नास्तुत्यानप्रसङ्गात्स्वरूपावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति
पृच्छति । कथं पुनरिति ज्वरादिरोगपक्षस्य क्षमावस्थितौ प्रसिद्धः अमा-
भावः । सुषुप्तञ्च अमापनोदावस्थानम् । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिर-
विच्छेत्वाह । जापदिति ॥ सङ्गृहीतं समाधानं विदधत्येति । जागरिते
हीति ॥ करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या ग्गानिर्भवतीत्यत्र भागवाह ।
श्रुतेचेति ॥ अतुभवसुप्तयार्थचकारः । सुषुप्तप्रवस्थायां करणानामु-
परतौ प्रमाद्यमाह । तथाचेति ॥ सुषुप्तौ प्राणस्यापि जागादिवदुपसंभृतत्व-

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो दिशं दिशं
पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्धा बन्धनमेवोपश्रयत
एवमेव खलु सोमः तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां स्वं ह्यपीतो भवतीति ।
दृश्यते हि लोके ष्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मुक्तिं
स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिद्यपि स्यादिति युक्तम् ॥
तद्यथा श्वेनो वा सुपर्शो वा विपरिपत्य आन्त इत्यादि-
श्रुतेश्च । तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तोऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी
शकुनिघातकस्य हस्तगतेन सूत्रेण प्रवद्धः पाशितो दिशं
दिशं बन्धनमोक्षार्थी सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्ध-
नादायतनमाश्रयं विश्रमणायालब्धाऽप्राप्य बन्धनमेवोप-
श्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनस्त-
त्प्रसक्तं षोडशकलमन्वोपचितं मनोनिर्द्धारितं तत्प्रविष्टस्त-
त्स्थसदुपलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्द्दिश्यते । मञ्चाक्रोश-

माशङ्क्याह । करणानीति ॥ अन्यथा ऋतभ्रान्तिः स्यादिति भावः ।
जीवस्यापि वह्निर्व्यापारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह । तदेति ॥
ननु सुषुप्ते अमापनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कृतो लौकिकी
प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याह । नान्यत्रेति ॥ उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति
दृश्यते हीति ॥

बृहदारण्यकसूत्र्यालोचनायामपि सुषुप्तप्रवस्थायामवस्थाद्वयजनि-
तत्रमापोद्गार्थं ब्रह्मनोऽप्राप्तिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति ॥ तत्रेति सुषु-
प्तप्रवस्थोच्यते । यथोक्तोऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तद्विद्विति
यावत् । सद्यदो दृष्टान्तविषयः शकुनिर्विषयो वा अप्राप्येति ऋदः ।

न्यचायतनमलब्धा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोमम मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोमम विजानीहीति यन्नैतत्पुरुषोऽशिधि-

नवत्स मन आख्योपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मापदिष्टो दिशं
दिशं सुखदुःखादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्रयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अन्वत्स सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं विश्रगणस्था-
नमलब्धा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयेणोपल-
क्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्तां देवतां प्राणं
प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं
मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिना-
मप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अन्नादिकार्यकारणपरं परयापि
जगतो मूलं सद्दिदर्शयिषुरशनापिपासे अशितुमिच्छा-
शना सन् यलोपेन । पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

यथा मञ्जाक्रोशनेन मञ्जस्यो देवदत्तो लक्ष्यते तथा तन्मानसि स्थितो जीवो
लक्ष्यो भवतीत्याह । मञ्जाक्रोशनवदिति ॥ न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्दे न
परा देवता लक्ष्यते ऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्राणश्चेति ॥ प्राण-
शब्देन परदेवतालक्षणायां फलितमाह । अत इति ॥

प्राणमेवोपश्रयति । विज्ञानात्मेति ॥ अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति ॥ दृष्टमन्द्यामन्तरवाक्यस्युत्थापयति ॥ एवमिति ॥ आह्राश-
नापिपासे सोम्येत्वादीति शेषः । किमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं प्रत्येवमा-

षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षति
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धसुत्यतित् सोमः विजा-

पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदशिशिषत्यशि-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमन्नं जीर्यते । अथच भवत्यस्य नामाशिशिषतीति
गौणम् । जीर्णे च्छन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामशितनेहत्वाद्दशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
स्मिन्नर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपाल

हेत्याकाङ्क्षायाभाह । अन्नादीनि ॥ अन्नादीनि कार्याणि कारणान्य-
वादीनि तेषां या परम्परा तथापि जगतो यस्तत्क्षणं ब्रह्मं तद्दर्शयितुमि-
च्छन् पितृ पुत्रं प्रत्यशनेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्तत्वा
भावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते तत्राह । अशनेति ॥ यकारस्य लोपे-
नास्मिन्प्रयोगे सम्भवत्ययः प्रत्यक्तृस्तथाच तदर्थोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तत्राशना-
पिपासयोः सतत्त्वं विज्ञापयति ॥ यत्नेति ॥ सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो
ज्ञातं पृच्छति । किन्नादिति ॥ यत्कठिनमन्नं पुरुषेणाशितं तत्पीता
आपोनयन् इति सम्बन्धः । तदेति परिणामावस्थोक्तिः । अथेत्यन्नस्य भुक्तस्य
जीर्यत्वानन्तर्यमुच्यते ॥ कथं तदा नाम्नो गौणत्वं तदाह । जीर्णेहीति ।

अथेत्यत्र तच्छब्दार्थभाह । तत्नेति ॥ एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उच्यते
इति शेषः । अशनायेति कथमपामाख्यानमशनाया इति हि वक्तव्यं

नीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥३॥ तस्य क मूलं
स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोमग्रान्नेन शुद्धे-

इत्युच्यते । तथा श्वान्नयतीत्यश्वनायोऽश्वपाल इत्युच्यते । पुरु-
षनायः पुरुषान्नयतीति राजा सेनापतिर्वा । एवं तत्तदाप्र
आचक्षन्ते लौकिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन ।
तत्रैवं सत्यङ्गीरसादिभावेन त्रीतेनाशितेनान्नेन निष्पादित-
रिदं शरीरं वटकाणिकायामिव शुद्धोऽङ्कुरोत्पत्तित
उद्गतसामिमं शुद्धं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुद्धवदुत्प-
तितं हे सोम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।
शृण्विदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं
भविष्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः । यद्येवं समूलमिदं शरीरं
वटादिशुद्धवत्तस्यास्य शरीरस्य क मूलं स्याद्भवेदित्येवं
ष्टु आह पिता । तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्नादेन्नं मूलमि-
त्यभिप्रायः । कथम् । अशितं क्षान्नमङ्गिर्द्रवीकृतं जाठरेणा-
ग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिणमते । रसाच्छोण-
तान्नांसं मांसान्नेदो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रम् । तथा योषिदुभुक्तक्षान्नं रसादिक्रमेणैवं परिणतं
लोहितं भवति । ताभ्यां शुक्रयोणिताभ्यामन्नकार्वाभ्यां
संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनापूर्यमाणाभ्यां कुड-

तलाह । विसर्जनीयेति ॥ तत्रैतस्य व्याख्यानम् । एवं सतोत्पत्तयशितने-
दत्वे इतीत्यर्थः । अङ्गिः पीताभिरिति शेषः । तत्रैति शरीरनिर्देशः ॥
अन्यस्य देहभूतत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ तथा

नापो मूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोमेयमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्यतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

मिव सत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्मूलो देहशुद्धः
परिनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्त्रं निर्दिष्टं
तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्मान्निन्मूलादुत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति कृत्वा आह । यथा देहशुद्धोऽन्मूलः एवमेव खलु
सोम्यान्नेन शुद्धेन कार्त्स्न्यभूतेनापो मूलमन्त्रस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यते । अपासपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्त्स्न्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमिति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन्सर्व
मिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्ज्वाभिव सर्पा-
दिविकल्पजातमध्यस्तम् । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्यावरजङ्गमलक्षणाः

पुरुषभुक्तावदिति यावत् ॥ तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह ।
यत्पिति ॥ सतो मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति ॥ एकमिति ॥ तस्य सर्वकल्प-
नाधिष्ठानत्वेन परिणामवादं व्युदस्यति । यच्चिन्निति ॥ अध्यासे मूलकार-
णमाह । अविद्ययेति ॥ प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्पुनरुत्पत्ति-
दृष्टान्नेन समर्थयते । न हीति ॥ सत्यतिष्ठाः सदायतनाश्चेत्पुनरुत्पत्ति-
दभावनाशङ्काह । अन्ते चेति ॥ प्रतिष्ठाशब्दस्य लयवाचित्वादायतन-

नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽम्ब-
नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति
तत्रैतदेव शुङ्गमुत्पतितं सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ पू ॥ तस्य क्व मूलं

सर्वाः प्रजा न केवलं सन्मूला एव । इदानीमपि स्थितिकाले
सदायतनाः सदाश्रया एव । नहि ऋदमनाश्रित्य घटादेः
सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति । अतो ऋदमदायतनं यासां प्रजानां
तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः । अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषे यासान्ताः
सत्प्रतिष्ठाः । अथेदानीमप्युङ्गद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः
कार्य इत्याह । यत् यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति
पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अशिशिषतीतिवद्दिदमपि
गौणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्यान्वस्य नेत्र
आपोऽन्नुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्षुरब्बाङ्गल्याद्यदि
तेजसा न शोष्यते । नितरांच तेजसा शोष्यमाणास्तु
देहभावेन परिणाममानास्तु पातुमिच्छा पुरुषस्य

शब्दस्य चाश्रयविषयत्वात् प्रौढरूपमित्यर्थः ॥ उदशब्दस्य सुषुप्त्यादि-
विषयत्वं वारयति । समाप्तिरिति ॥ सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र
विवक्षितेति शङ्कां वारयति । अवसानमिति ॥

तस्याभावत्वेन तच्छब्दपत्वं निरस्यति । परिशेष इति ॥ अन्नाख्यु-
ङ्गद्वारा सतोमूलस्याधिगतेरनन्तरमित्ययमर्थः । पिपासतीत्येतन्नामा
पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना । कथं पिपासतीत्येतन्नाम पुरुषस्य

स्यादन्यत्राङ्गोऽङ्गिः सोमश्शुक्लेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोमश्शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोमेग्माः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

जायते तदा पुरुषः पिपांसति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिणमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदकं नय-
तीत्युदन्यं उदन्येतीति छान्दसम् । तत्रापि पूर्व्ववत् अपाम-
प्येतदेव शरीराख्यं शुक्लं नान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्यं शुक्लम् । अतोऽप्युक्तेन
देहेनापो मूलं गम्यते । अङ्गिः शुक्लेन तेजो मूलं गम्यते ।

गौणमित्याशङ्क्याह । द्रवीकृतेति ॥ भवत्वपां तेजसा शोषमाणत्वं किं
तावतेत्याशङ्क्याह । नितराञ्चेति ॥ तदा पानेच्छावस्यायामित्यर्थः ॥ तेजसो
यदुदकनेहत्वसक्तं तत्र श्रुतिभवतार्थं व्याचष्टे । तदेतदाहेति ॥ उदकमिति
वक्तव्ये कथमुदन्येतीत्युक्तं तत्राह । छान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजसपीत्वो-
तत् ॥ यथाऽश्नायेति छान्दसं तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि छान्दसमेवेत्याह ।
पूर्व्ववदिति ॥ अङ्गद्वारा सतो मूलस्याधिगमवदम्बुद्धारापि तस्याधिगतिर-
स्तीत्याह । अपामपीति ॥

तेजः शुक्लद्वारापि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । सामर्थ्यादिति ॥
विहृत्करणवशादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्वयकार्यत्वमतःशब्दार्थः ॥
यथा पूर्व्वमद्युक्तेन देहेनाक्षाख्यं मूलं गम्यते इत्यादि व्याख्यातं तथा
तेजःशुक्लेन देहेन तेजो मूलं गम्यत इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्व्व-
वदिति ॥ वृत्तानुवादपूर्व्वकं यथेत्यादिवाक्यमादत्ते । एवं हीति ॥ अज्ञया

सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

शुद्धेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धनमदस्य
देहशुद्धस्य वाचारम्भणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थ-
सत्यं सन्मूलमभयमसन्नासं निरययासं सन्मूलमन्विच्छेति
पुत्रं गमयित्वाऽग्निशिषति पिपासतीति नामप्रसिद्धिद्वा-
रेण । यदन्यदिहास्त्रिन् प्रकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेणोप-
युज्यमानानां कार्यकरणसङ्घातस्य देहशुद्धस्य स्वजात्या
साङ्ख्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेवेष्टव्य-
मिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा तु खलु । येन प्रकारेण्ये-
मास्तेजोबन्धाख्यास्तिस्त्रोदेवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव । भवत्यन्धमशितं तेषा-
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

रीत्या नामप्रसिद्धिद्वारेण यथोक्तदेहाख्यशुद्धस्यान्नादिकारण-
रया सदाख्यं मूलशुद्धविशेषणं सन्मूलमन्विच्छेत्पुपदेशेन अतकोक्तं प्राप-
यित्वा व्यवस्थया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्वाज्ञेपे प्राप्ते सदास्त्रिन्प्रकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावावसारेण सङ्घातस्योपचयकरत्वं
वक्तव्यं प्राप्तम् । तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्योपलब्धाद्यवस्थायां
प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते कस्य भूतस्य कियत्कार्यमित्यपेक्षायामन-
मशितमित्वादावुक्तमेव दूष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना ॥
सतो मूलस्य व्याहारसत्त्वत्वं वारयति । परमार्थेति ॥ वस्तुतो नाविद्यास-
म्बन्धस्यस्यास्तीत्याह । अभयमिति ॥ अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमार्थतो
न तस्यास्तीत्याह । असम्भासमिति ॥ अभयसम्बन्धाभावे ससत्त्वानिश्चि-
दुःखत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धतीत्याह । निरावासमिति ॥ पूर्वो-

स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वचङ्गनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परमा

मध्यमा धातवस्ते साप्तधातुकं शरीरसुपचिन्वन्तीत्युक्तं
मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति
ये त्वनिष्टा धातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यान्तःकरण-
सङ्घातसुपचिन्वन्तीति चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो
भवति सा वाग्भवति । सोऽयं प्राणः करणसङ्घातो देहे
विशीरो देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रश्रु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो चिन्व-
माणस्य वाङ्गनसि सम्पद्यते मनस्युपसंस्त्रियते । अथ तदाङ्ग-
ज्ञातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः
यद्वै मनसा ध्यायति तदाचा वदतीति श्रुतेः । वाच्युप-
संस्कृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्त्तते ।
मनोऽपि यदोपसंस्त्रियते तदा मनः प्राणे सम्पन्नं भवति
सुषुप्तकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानाती-
त्याहुः । प्राणश्च तदोर्जोच्छ्वासी स्वात्मन्युपसंस्कृतवाच्य-

क्तमेव व्यक्तीकरोति । तद्वैवेति ॥ किन्तदन्नमयितमित्यादावुक्तं तदाह ।
अद्यादीनामिति ॥ सप्तधातुकं त्वगसृङ्मांसमेदीमज्जास्थिशुक्रास्त्राः
सप्तधातवस्तेषां संज्ञितिरूपमित्यर्थः । तेजोवच्चकार्यभूतदेहशुभ्रद्वारा
सतत्त्वं निरूपितं इदानीं करणद्वारेणापि तन्निरूपयितुमारभते ।
सोऽयमिति ॥ तदाहेत्वत्त्वं क्रमवद्मननं तदित्युक्तम् ॥ वाग्व्यापारस्य मनसि
लये हेतुमाह । मनःपूर्वकोऽहीति ॥ प्राणसम्पत्तिर्भनसस्तदधीनत्वं मनो-
व्यापारनिवृत्त्यवस्था तदेत्युच्यते । प्राणश्च तदेत्यविज्ञानावस्था कथ्यते ।

देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्मप्र-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्ब्रह्मपादादीन् विक्षिपन्म-
न्मस्थानानि निक्रान्त इवोत्सृजन् क्रमेषोपसंहृतकरण-
स्रोतसि सम्पद्यते । तदाङ्गर्जातयो न चलतीति । मृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णश्चोपलभ
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदार्यौष्णलिङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेषोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो
जीवोऽपि सुषुप्तकालवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिसन्धिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न
पुनर्देहान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तद्वत् । इतरस्वनात्मज्ञसंख्यादेव मूलात्सुषुप्तादिवो-

कथं प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतवाह्यकरणत्वं तदाह । संवर्गविद्यायाभिति ॥
तत्र हि प्राणः संदृष्टो वागादीनीति इष्टं अतो युक्तं तस्य स्वात्मन्युप-
संहृतकरणत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो दृष्ट्यते ।
जीवतीत्याङ्गरिति शब्दः । सकरणसंप्राणस्य च भूतसर्गस्य परस्यां
देवतायासक्तक्रमेषोपसंहारेऽपि जीवस्य किमायातमित्याद्यङ्गप्राह । तदे-
वमिति ॥ तस्यां परस्यां देवतायासक्तेन क्रमेष तेजस्युपसंहृते सतीति
यावत् । समूलं मनसो मूलं भूतरञ्जकम् । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवक्षितम् ॥

सत्यम्ब्रह्मस्य सत्याभिसन्धेनापुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
अथेति ॥ अथयं देशं प्राप्तो न पुनः सभयं देशं गन्तुमिच्छतीति शेषः । यस्म-

केतो इति भय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोमेति होवाच ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्याय सत्त्वा पुनर्देहजालमाविशति । यस्मान्मूलादुत्थाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एष उक्तोऽग्निमाऽणु-
भावो जगतो मूलमैतदात्ममेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव एतदात्मम् । एतेन सदाख्येनात्मनात्मव-
त्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्याख्यात्मा संसारी नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादियुत्यन्तरात् । येन चात्म-
नात्मवत्सर्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
सत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्मम् ।
आत्मशब्दस्य निरूपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्नि-
रूढत्वात् । अतश्चात्मत्वमसीति हे खेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम । अहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ
सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत् । ये न सत्सम्पद्यन्ते विदुः सत्सम्पद्या

नृताभिसन्धो यथोक्तया रीत्या न सत्सम्पद्यन्तवाह । इतरस्त्विति ॥
अस्येति षष्ठा सर्वं जगदुक्तमसंसारी वेति श्लोदः । मूलादेर्विशेषं दर्शयति ।
परमार्थेति ॥ कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यन्भूतमतात्किमिति शङ्कां
वारयति । सतत्त्वमिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्वाशङ्काह । याथा-
त्ममिति ॥ कथमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य लभ्यते तत्राह । आत्मशब्दस्येति ॥
सतो भवत्वात्मात्वं मम किं स्यादित्याशङ्काह । अत इति ॥ सन्देहस्येद-
मेव विशिनष्टि । अहन्यहनीति ॥ सन्देहे हेतुमाह । येनेति ॥ तेन सन्दि-
ग्धमेतदिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ सन्देहव्यापृष्टिसिद्धिर्हि कथमित्यत आह ।

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्व-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽसु-

वयमिति । अतो वृष्टान्ते न मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्तथाऽसु सोम्येति श्लोकाच्च पिता ॥ ८ ॥

चतुष्टयस्य इत्यहनि सत्त्वम्पद्य न विदुः सत्त्वम्पद्याः स्य
इति तत्कक्षादित्यत्र शृणु वृष्टान्तम् । यथा लोके सोम्य मधु-
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्वयानां
नानागतीनां नानादिक्काख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्व-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधुनि विवेकं न लभन्ते । कथमसुष्याहमाप्तस्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्तीति च । यथा हि लोके बहूनां चे-
नाषतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यसुष्याहं
पुत्रो नप्तास्तीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न सङ्कीर्यन्ते न

अत इति ॥ उक्तस्य प्राप्तसन्देहापोहार्थस्तत्रयन्वत्तथापयति ।
एवमिति ॥ ८ ॥

यद्येत्यादिवृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छसीति ॥ प्रत्यहं सुप्तं सर्वाः
प्रजाः सत्त्वम्पद्य सत्त्वम्पद्याः स्यो वयमिति यत्र विदुस्तदज्ञानं कक्षा-
त्कारणादिति अनुमां पृच्छसि तत्र सुप्तप्रादावज्ञाने कारणभूतं वृष्टा-
न्तसुष्याहानं शृणु त्वमिति योजना ॥ यथा वृष्टान्तः सद्यो भवति तद्यो-
च्यत इत्याह । अथेति ॥ पुनर्मधुपदं क्रियापदेन सत्त्वत्वप्रदर्शनार्थं मधु-

प्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोमेयमाः
सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको
वा वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा द्शो वा

तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराम्बुतिक्तकटुका-
दीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
मृच्छत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं वृष्टान्त इत्येवमेव खलु
सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले
मरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति सम्पद्यामह
इति सम्पन्ना इति वा । यस्याञ्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञा-
त्वेव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्म्मनिमित्ताः यां
यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्यान्नादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहोऽह-
मित्येवम् । ते तत्कर्म्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा
अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कौटो वा पतङ्गो वा

कतां मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यदिना ॥
नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्बुद्धनां रसानां कथमेकतेत्याशङ्क्याह ।
मधुत्वेनेति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ मधुत्वमिति ॥ ते यथेत्यादि व्याचष्टे ।
ते रसा इति ॥ उक्तमर्थं वैधर्म्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा ह्रीत्यादिना ॥
इहेति प्रकटवृष्टान्तोक्तिः । वृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकसाह । यथेति ॥
रसानामभेदतन्त्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव वृष्टान्तः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । यस्याञ्चति ॥ एवं यथोक्तवृष्टान्तवशेन यावञ्चेतनानामपि
सुषुप्तप्रदादौ जात्यास्त्वन्दिदतया रसहृत्यत्वात्तेषां विवेकानर्हवस्थापत्ति-

मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥३॥ स य एषो
ऽग्निमैतदात्मामिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच ॥४॥ ८ ॥

दंयो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सम्भवु-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोश्वनरि-
ताऽपि संसारिणो जन्तोर्था पुरा भाविता वासना सा न
नश्यतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञं हि सम्भवा इतिश्रुत्वन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्वे
सत्सत्यात्माभिसन्वा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नाव-
र्त्तन्ते । स य एषोऽग्निमेत्यादि व्याख्यातम् । यथा लोके
स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय ग्रामान्तरं गतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां
कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूयएव मा भगवान् विज्ञाप-
यत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ९ ॥

मात्वे प्रकृतसदाहरणमविरुद्धमिति भावः । सता सम्पन्नानामपि तत्त्वा-
दित्यायज्ञात् । संसारिण इति ॥ स य एषोऽग्निमेत्याद्यवतारयति । ताः
प्रजा इति ॥ इतः सहिज्ञानरहितेभ्यः सकाशादिति यावत् । यमणुभा-
वमिति यच्छब्दोऽध्याहृत्यर्थः । प्रज्ञानं इदानीन्वखादुत्थापयति । यथेति ॥
सोऽस्मानतोऽस्मीत्यित्यस्य ज्ञानाभावं इदानीन्वोपपादयित्तसत्तरप-
न्वसुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ९ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चा-
त्पतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र
एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्त्री-
यमहमस्त्रीति ॥१॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह
इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कौटो वा पतङ्गो वा द्शो वा मशको वा
सम्पद्य भवन्ति तदा भवन्ति ॥२॥ स य एषोऽणिमै-

शृणु तत्र हटान्तं यथा सोम्येमानद्यो गङ्गाद्याः पुरस्ता-
त्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते स्रवन्ति । पश्चा-
त्पतीचीं दिशं प्रति सिन्धुद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छ-
न्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादम्नोनिधेर्जलधरैराक्षिताः
पुनर्दृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्र-
मम्नोनिधिमेवापि यन्ति ससमुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो
यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्नजानन्तीयं
गङ्गाहमस्त्रीयं यमुनाहमस्त्रीतीयमहमस्त्रीति चैवमेव खलु
सोमेप्रमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सम्पद्य न विदुस्तस्मात्सत
आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा । त
इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यत् । हटं लोके जले वीची-

आगमनावध्यपरिज्ञानं तलेत्सु क्लृप्तम् ॥ प्रश्नान्तरं व्याचष्टे । इटमिति ।
विनटा इति लोके इटमिति सम्भवः । जीवास्तु प्रत्यहं सुषुप्तप्रवस्थायां
भरणप्रसवयोश्च कारणभावं गच्छन्तोऽपि न विनश्यन्तीति अदेतत्तदिति

तदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति तथा सोमेति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अथ सोममहतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽग्रे-
ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
भतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥१॥ यस्य

तरुफलेन बहुदादय उल्लिताः पुनस्तद्भावता विनष्टा
इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यक्षं गच्छन्तोऽपि सुप्ते
मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु वृष्टान्तेन । तथा सोमेति होवाच पिता ॥१०॥

शृणु वृष्टान्तमस्य हे सोम महतोऽनेकशाखादियुक्तस्य
स्येत्यग्रतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य म-
ऽभ्याहन्यात्परश्वादिना सकृद्घातमात्रेण न श्लिष्यतीति
जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
हन्याजीवं स्रवेत्तथा योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

योजना । जीवविनाशं शङ्कमानस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुक्त्वापयति ।
तद्येति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ वृष्टान्तमाह । इतिविति ॥ ननु
रोगप्रस्तायां वातोपहृतायां वा शाखायां प्राणोपसंहारेऽपि कृतो
जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति ॥ ननु वृक्षे जीवस्य शङ्कावे
तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ । तत्र तस्य सत्त्वन्तु कृतस्त्वमत आह ।
जीवेन चेति ॥ रसरूपेण बर्हयदिति सम्बन्धः ॥ वृक्षशरीरे जीवस्य

यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ
सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु
सोम्य विद्मितीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव

एव इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतो ऽनुव्याप्तः पेपीयमानो
ऽत्यथं पिबन्नुदकं भीमांश्च रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं
प्राप्नुवंस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां
वा जीवो यहात्युपसंहरति शाखायां विप्रहृतमात्मांश्चम् ।
अथ सा शुष्यति । वाङ्मनः प्राणकरणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव
इति तदुपसंहारे उपसंद्ध्यते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाश्रितं
पीतञ्च रसतां गन्तं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च वर्द्धयद्द्रुमरूपेण
जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति ॥ अश्रितपीताभ्यां हि
देहे जीवस्तिष्ठति ते चाश्रितपीते जीवकर्मानुसारिणीति ।
तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति ।
अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो
जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च

सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तदीयानेकां शाखां जहातोत्याशङ्काह ।
अश्रितेति ॥ जीवोपसंहारे किमिति शाखा शुष्यति तत्राह । जीवस्थि-
तीति ॥ जीवस्य स्थितिनिमित्तं तस्येति विग्रहस्तथा शाखायास्तत्प्र-
कारेणेति यावत् ॥ यत्तु वैशेषिकवैवाश्रिकाभ्यां स्थावरार्थां निर्जीवत्व-
मचेतनत्वसङ्गं तदेतद्विरस्तमित्याह । एवमेवेति ॥ आदिशब्दो वृद्धिसोदा-

क्विलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो
ऽग्निमैतदात्मप्रमिदए सर्वं तत्सत्त्वए स आत्मा

शाखाशोषसुपैति । तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं अहति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति । वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलि-
ङ्गाज्जीवत्वम् । वृष्टान्तश्रुतेषु चेतनावन्तः स्यावरा इति ।
बौद्धकाद्यादमतमचेतनाः स्यावरा इत्येतदासारमिति
दर्शितं भवति । यथाऽस्मिन्वृक्षवृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो
वृक्षोऽशुष्को रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते यदपेतञ्च
म्रियत इत्युच्यते । एवमेव खलु सोम्य विद्महीति होवाच ।
जीवापेतं जीववियुक्तं वाव क्विलेदं शरीरं म्रियते न जीवो
म्रियत इति । कार्यशेषे च सुप्तोऽस्य ममेदं कार्यशेष-
मपरिसमाप्तमिति श्रुत्वा समापनदर्शनात् । जातमाहा-
याञ्च जन्तूनां स्नानाभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मा-
न्तरानुभूतस्नानपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोहा-
दीनां च कर्मणामर्धवचनान् जीवो म्रियत इति । स

दिसङ्ग्रहार्थः । स एव वृक्षो जीवेनात्मनातुप्रभूत इति वृष्टान्तश्रुतिः । श्रुति-
वृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेत्यादिना ॥ जीवस्य
सुप्तो नाशभावे हेतुत्वरमाह । कार्यशेषे चेति ॥ तस्मिन् सति सुप्तो
भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यस्य शेषो ऽस्ति यस्मिन्कर्मसि तदिदं समाप्तमाप्त-
मिति श्रुत्वा तस्य समापनदर्शनाच्च स्वापे जीवो नश्यतीत्यर्थः ॥ अरथ-
काळे तस्मात्प्रभावे हेतुत्वरमाह । जातमाहायाभिमिति ॥ आद्यसकारः
सप्तम्ये द्वितीयोऽवधारणे । जीवस्य प्रकृत्यादावविनाये कारणात्पर-

तत्त्वमसि चेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥११॥

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
न्वीति भिन्वं भगव इति किमत्र पश्यसीत्युक्त्वा

य एषोऽग्निमेत्यादि समानम् । कथं पुनरिदं दृष्टिष्वा-
दिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूत्रात्सद्रूपान्नामरूपरहितात्सतो
जायते इत्येतदृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति । तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्यग्रन्थितो न्यग्रोधा-
त्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । स इदं भगव उपाकृतं
फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्वीति भिन्नमित्याहे
तरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्यव्योऽप्युतरा
इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धाना-
नामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्वीत्युक्त आह भिन्वा भगव
इति ॥ यदि भिन्वा धाना तस्यां भिन्वायां किं पश्यसीत्युक्त

माह । अग्निहोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहा-
रार्थः ॥ यदुक्तं सन्नुवाः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति । कथं पुनरिति ॥
विबलस्ययोर्न कार्त्तिकारणत्वमिति यदुक्तानं प्रति बोधयितुस्तदुत्तरवाक्यस्य-
पादत्वे । तथेति ॥ ११ ॥

सूत्रस्य कार्त्तिकारणत्वं सूत्रकारणत्वमेतदित्युच्यते ॥ अस्य सोम्य
वक्तृतो दृष्टस्येति प्रकृतं इत्थं पराहयति । अत इति ॥ अनेतदपिमानं न
पश्यस्येतस्यापिन्नो बीजस्येति सन्वन्धः । तथापीति अत्यन्ताप्युत्पाददर्श-
नेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसूत्राद्बीजादत्यन्तसूत्रस्य दृष्टस्योत्पत्त्युपसंभोऽतः-

इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्वीति
 भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
 भगव इति ॥१॥ तं होवाच यं वै सोम्यै तमणि-
 मानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यै षोऽणिन्न एवं
 महान्यग्रोधस्तिष्ठति ॥२॥ अद्भत्स्व सोम्येति स य
 एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । तं पुत्रं होवाच वट-
 धानायां भिन्नायां यं वटवीजाणिमानं हे सोम्य एतं न
 निभालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष
 महान्यग्रोधो वीजस्याणिन्नः सूक्ष्मस्याऽभ्यमानस्य कार्य-
 भूतः स्थूलशाखास्क धरुतपलाशवांस्तिष्ठत्युत्पतन्नुत्तिष्ठ-
 तीति वोच्छब्दोऽभ्याहार्योऽतः अद्भत्स्व सोम्य सत एवा-
 णिन्नः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
 न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्स
 न्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु वाह्यविषयास्तन्मनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्यां
 गुरुतरायां अद्वायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह अद्भत्स्वेति ।
 अद्वायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततश्च

शब्दार्थः । सम्भूताः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः
 सत्कार्यत्वे सिद्धे अद्वायान्तरेषामपि तद्विषयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतुः अद्-
 वृत्तेति पितृानुब्रुञ्जते तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ सत्यामपि अद्वायां कथं वाह्य-
 विषयास्तन्मनसोऽत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याह अद्वा-
 यान्तिविति ॥ मनःसमाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्वावगतिरित्यत्र बृहदारण्य-

तत्त्वमसि श्वेतकीतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥१२॥

लवणमेतदुदकेऽवधाय मा प्रातरुपसीदथा
इति स ह तथा चकार तए होवाच यद्दोषा
लवणमुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति तद्भावमृश्य

तदर्थोवगतिः । अन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य
इत्याद्युक्तार्थम् । यदि तत्त्वज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत
इत्येतद्दृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण रूपलभ्यत
इति श्रुण्वन्न दृष्टान्तम् । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं मिच्छसि
पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा इति । सह पितो-
क्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं मिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
परेद्युः प्रातो यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

कश्रुतिः संवादयति । अन्यत्रेति ॥ प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वाद्वास्तीति
मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ अनुपलभ्यमानस्यापि सत्त्वमाशङ्काह । इत्ये-
तदिति ॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वं प्रतिपादयितुस्तत्तरपन्-
भवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते खेव प्रकारेणेति शेषः । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदी-
च्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र श्लेषिति योजना । रात्रेरत्ययानन्वर्थमथश-
ब्दार्थः । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षसुपायान्तरेणेति पितोक्तोऽर्थस्तं
प्रत्यक्षीचिकीर्षुं घटादावुदके पिण्डरूपं लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तद-

न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अथान्ता-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्यैतदथ मोपसीदथा इति तच्च

प्रवानसि अङ्ग हे वत्स तदा-रेत्यङ्गलवणमाजिहीर्षुर्ह
किलावच्छेदके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तल्लवणं
विद्यमानमपि सत् अस्मि लीनं संक्षिप्तमभूत् यथा विलीनं
लवणं न वेत्त तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिच्छरूपं
लवणमगच्छमाणां विद्यत एवापसु लभ्यते चोपायान्तरेषु-
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहाहास्योदकान्तादुपरि
गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथास्तवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्वादुत इति । मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्तादधोदेशाद्गृहीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायस्य
परित्यज्यैतदुदकमाचक्ष्याथ मोपसीदथा इति तच्च तथा

प्रवानन्तरं प्रातःकाशे पिच्छमीये श्वेतकेतुर्गतवानित्याह ॥ ४ ॥ इति ॥ यथा
तल्पिच्छरूपं लवणं प्रक्षेपात् प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति लब्धत्वः ॥
उदके प्रक्षिप्तं लवणं विद्यमानमपि न ज्ञायते चेद्वदेव तर्हि तदित्याह ॥
विद्यमानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शनेन वा मोपस्यते तत्राह ।
अस्मि इति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । वचेति ॥ यद्यपि पिच्छ-
रूपं लवणच्छेदके क्षिप्तमवच्छेदापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्त तथापि
तत्तत्र विद्यत एव । यतस्तस्याप्यवच्छेदमात्रमपि ततोपायान्तरेषोपस्यत

तथा चकार तच्छब्दार्थवर्त्तते त् होवाचाच वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलिति ॥ २ ॥
 स य एषोऽणिमैतदात्मामिदं सर्वं तत्त्वत्त्वं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकीतो इति भूय एव मा

चकार लवणं परित्यज्य पितृसमीपं आजगामेत्यर्थः । इदं
 वचनं ब्रुवन् तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं
 शश्वन्वित्यं संवर्त्तते विद्यमानमेव सत्त्वम्यम्वर्त्तत इत्येवमुक्त-
 वन्तं ह उवाच पिता । यद्येदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वम-
 हीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव
 तेजोबन्नादिकार्षे शुद्धे देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशश्च-
 रणप्रदर्शनार्थो । सत्तेजोबन्नादिशुद्धकारणं वटवीजाणि-
 मवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभ्ये न निभालयसे । यथात्रै-
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव
 जिह्वयोपलभ्यमानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्ज-
 गन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलभ्यस इति वाच्य-

इत्थे तमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुञ्जितं वाक्यमित्यर्थः ॥ यथायदो वदपीत्यर्थे ॥
 तद्वेत्तादि व्याचष्टे । लवणमिति ॥ संवर्त्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्नाजगा-
 मेति सम्बन्धः ॥ उच्यते ॥ इदं तन्मूलं दाष्टान्तिकमाह । इत्थेवद्वक्तव्यमित्यादिन ॥
 सतो जगन्मूलस्यास्मिन्नेहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति ॥
 अत्र वाचेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्कार्थविशेषं दर्शयति ।
 यथात्रैत्यादिना ॥ उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति । यद्येवमिति ॥ तर्हि

भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच

॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोमः पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनवाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वा

शेषः । स य इत्यादि समानम् । यद्येवं लवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं
शक्यते यदुपलम्भात् कृतार्थः स्यामनुपलम्भाच्चाकृतार्थः स्या-
महं तस्योपलब्धौ क उपाय इत्येतद्भय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु इष्टान्तेन तथा सोमेति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कश्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिनवाक्षं वद्वचक्षुप्रमानीय द्रव्यहर्ता तस्कर-
समभिनवाक्षमेव वद्वहस्रमरस्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राङ्वा प्रागञ्जनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्वा-
ऽधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायितशब्दं कुर्याद्विक्रोशेत् । अभि-

तदेत्यध्याहृतस्य तस्येत्यादिना सम्बन्धः । सतो मूलस्योपलम्भेऽनुपलम्भे वा
किं स्यादित्याशङ्क्याह । यदुपलम्भादिति । बुभुक्षितसुपायस्यपदार्थवित्तस्यत्त-
रयन्वसुपादत्ते । तथेति ॥ १३ ॥

यथायसुपायः शक्यो प्राप्तं तथा लोके प्रदृश्यते इष्टान्त इत्याह ।
यथेति ॥ तमेव इष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोमेति ॥ यथा दिग्भ्रमोपेतो बल्कि-
स्त्रिदिग्भ्रमो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे शब्दं कुर्यादिति ॥
सम्बन्धः ॥ प्राङ्मुखस्यार्थमाह । प्रागञ्जन इति ॥ तस्यैव विवक्षितमर्थं

उदङ्गाधराङ्गा प्रभायीताभिनवात्त आनीतो
ऽभिनवात्तो विष्टष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

नवात्तोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनवात्त एव
विष्टष्ट इत्येवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धनं
प्रमुच्य सुक्ता कार्ष्णिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो
गन्धारा एतां दिशं ब्रजेति प्रब्रूयात् स एवं कार्ष्णिकेन
बन्धनान्धोक्षितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदे-
शवान्धोधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थः
सन् गन्धारानेवोपसम्पद्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरद-
र्शनत्वाद्वा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनवात्तोऽभिवेको दिङ्मूढोऽग्रनाया-
पिपासादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातसुतमरुण्यं
प्रविशतो दुःखार्तो विक्रोशन् बन्धनेभ्यो सुमुञ्चुस्तिष्ठति
स कथञ्चिदिव कार्ष्णिकेन केनचिन्धोक्षितः स्वदेशान्

कथयति । प्राञ्जल इति ॥ बन्धनप्रकारैर्विकल्पार्थो वाच्यः । यथा
बन्धनं बन्धनमनुसन्धेति यावत् । पण्डितो धेधावोति विशेषणद्वयस्य
व्यवच्छेद्यं दर्शयति । नेतरइति ॥ व्याख्यातं दृष्टान्तं शोपस्कारणमनु-
वदति । वयेत्वादिना । दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । एवमिति ॥
आदिशब्देन वाच्यकारणौ लल्लेते । अयद्विकारार्थः ॥ देहा-
रण्यस्यानेकानर्थसङ्घटनं कथयति । वातेति । शीतोष्णादीन्नादिशब्देन
रामद्वेषादि इन्द्रुत्सङ्घटनम् । तेनानेकेन इन्द्रेण जातं सुखं च सदुपेतमिदं
देहारण्यमिच्छेतत् । बन्धादीन्नादिशब्दो मिलनेनादिभिन्नः । पुष्क-
पुष्पादीन्नादिपदं अपिद्याकामवाचनात्पुष्पार्थम् । देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
ब्रजेति स ग्रामाङ्गामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

गान्धारानेवापञ्चो निर्हतः सुख्यभून्मया । एवमेव सतो
जगदात्मनः स्वरूपात्तेजोवन्नादिमयं देहारण्यं वा-
तपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषव-
च्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्द्वदुःखवञ्चेदं मोहपटाभिनद्धाक्षो भा-
र्यापुत्रपशुबन्धादिदृष्टादृष्टानेकविषये तृष्णापाशितः
पुण्यापुण्यादिकर्म्मतस्करैः प्रवेशितोऽहममुच्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुख्यहं दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमान्
जातो घतो जीर्णः पापी पुत्रो मे घतो धनं मे नष्टं
हा हतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे
वाणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थजालवानिव क्रोशन् कथञ्चि
दिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कश्चित्सद्ब्रह्मात्मविद
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

जन्तोर्विक्रोशनप्रकार सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ॥ तस्य सदा
दुःखित्यङ्गां वारयति । कथञ्चिदिवेति ॥ व्यापाततो ब्रह्मविश्वमात्रेण
सुक्तबन्धनत्वाच्चिन्नेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥ यदाऽऽसादयति तदा सुखी
स्यादिसुत्तरत्वं सम्बन्धः । संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं
तस्य भागो विवेकः स यस्याचार्येण दर्शितविद्यातः सदर्शितसंसारविषयदोष-
दर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः संसारान्को
क्षितत्वप्रकारं दर्शयति । नास्तीति ॥ यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपाव-
स्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्शनात्तदुपदेशोऽवगन्तव्यवाक्यार्थज्ञाने
प्रथमो हेतुरूपदेशमात्राद्यस्य नावगन्तव्यवाक्यार्थधीकस्य प्रकाशाद्यसम्भा-

गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

कारुण्याद्दृष्टितसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नासि त्वं संसार्यसुख्य पुत्रत्वादिधर्मवान्
किन्तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनाम्नोक्षितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्वृतः
स्य दित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
स्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावा-
नेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
कियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा शरीर-
मारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदैव सत्सम्पत्प्रप्त इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्स-

वनानिरसनसमर्था विचारो मेधाविषये न विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥ अस्मद्युप-
पदेऽसत्त्वत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वैतर्थाः ॥ यावदित्या-
दिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति ॥ पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं स्पष्ट-
यति । अथ सत्स्य सत्सम्पत्तेर्देहमोक्षादानन्तर्यसमर्थो भविष्यतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अथ सम्पत्स्य इति विदेहसक्तिस्तस्य भासिपति । नन्वि-
ति ॥ अप्रवृत्तफलानीति शब्देः । उत्सन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि
कर्माणि ब्रह्मज्ञानेन न क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्त फलकर्मावदित्यर्थः ॥ क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माशीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात्का-
लात्ययपदिष्टेति शङ्कते । क्षयेति श्रुतिस्मृत्त्याह श्रुतिस्मृत्योर्वैधान्त्यता-
र्धतेति परिहरति । तदेति ॥ ज्ञानस्थानर्थक्यसङ्गा पञ्चान्वरमाह । देशा-

वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्त विमोक्ष्येऽथ

म्यत्तेश्च कालभेदोऽस्ति येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् । ननु यथा सद्भिज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न भवति कर्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरसञ्चितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धव्यम् । उत्पन्ने च ज्ञाने
यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवेति तत्फलोपभोगार्थश्चावश्यं शरीरान्तरमारब्धं
ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यम् ।
कर्माणां फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्मृतिविरोधः । अथ ज्ञानवतः
क्षीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिसमकालमेव ज्ञानस्य

नरेति ॥ यथा पापप्राप्त्युपायोऽप्येव रथो वेति ज्ञाने सत्त्वसत्त्वन्तरावे कस्त्व-
चिदेव पापप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवत्सत्त्वज्ञानेऽपि तत्रापि रथो यथा
तथा सत्त्वसत्त्वज्ञानस्यापि कस्त्वचिदेव भोगेन क्षीयकर्मशेषस्य कौशो न
ज्ञानभावादिस्त्वग्नियत्फलत्वमित्यर्थः ॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुक्त-
रन्नाह । न कर्मेषामिति । सत्त्वज्ञानमेव प्रपञ्चवत्तदौ नार्थं स्फुट-
यति । यदुक्तमिति ॥ तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ प्राणाख्याहे ज्ञानर-
रन्ने तद्भिरोधप्रवृत्तादिति शेषः ॥ सत्त्वन्तरमाशिक्ष्य यदुते । नमिति ॥
तथाचानारब्धकर्मावशाद्बिदुषोऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः । तत्रा-
भावात्कर्माणीकरोति ॥ सत्त्वमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि देहान्तरमारब्ध-
कर्मावशाद्दारब्धं नेत्याह । तथापीति ॥ विश्वेनेवाकाङ्क्षाद्वारा विश-
दयति । कश्चनित्यादिना ॥ प्रवृत्तफलत्वमेव स्फुटयति । वैरिति ॥

सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽग्निमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

सत्त्वस्यत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नान्मोक्षाभावप्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्माणां प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्माणां
भ्रुवफलवत्त्वाद्भ्रुवविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्ध-
व्यमप्रवृत्तकर्मां फलोपभोगार्थमित्येतदसत् । विदुषस्तस्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुण्यो वै पुण्येन
कर्मेणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्माणां विशेषोऽस्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । यैर्विदुश्चररीरमारब्धन्ते-
षामुपभोगेनैव क्षयः । यथारब्धवेगस्य लक्षमुक्तेष्वादेवेग-

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ लक्ष्यस्य वेधो भेदनं तत्त्वमकांक्षमेवे-
ष्वादेर्लक्ष्यं गतिप्रयोजनं नास्तीति न स्थितिलक्ष्यसहितस्य उक्तस्य
तत्त्वमारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन तेन वेगेनासादितस्य उक्तस्य वेगक्षयादेव
स्थितिर्दृष्टान्तवद्विद्यार्थो देहे विद्यासाभानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि
निवर्त्तन्ते किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लक्ष्यत्वत्वादित्वर्थः ॥ प्रवृत्तफले-
भ्योऽप्रवृत्तफलानां कर्माणां विशेषश्चाह । कर्माणि त्विति ॥ न चाप्रवृत्त-
फलानां कर्माणां प्रवृत्तयोऽप्रवृत्तत्वाविधेयत्वेन पापस्य प्रायश्चित्तेनेव
प्रवृत्तयोपभोगादिश्चाह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ चारब्धफलातिरिक्तानां
कर्माणां ज्ञानाद्विदुस्तौ श्रुतिश्रुतौ दर्शयति । ज्ञानाग्निरित्यादिना ॥

कीतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोमेति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

ज्ञयादेव स्थितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं
भासीति तद्वत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानीह प्राज्ञानोत्प-
त्तेरुक्तं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मात्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दृश्यन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुर्वते तथेति स्मृतेश्च ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्माणामवश्य-
मेव फलोपभोगः स्यादिति सुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चीक्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुक्तं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंस्थो-
ऽस्तत्त्वमेतीत्यत्र तच्च स्मृत्तूमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थम् ।

प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्माद्यु सिद्धे विशेषे फलितमाह । अत इति ॥
जीवनर्हिदित्यादिशब्देन पुत्रकलत्वादि नृच्छते । सुक्तस्याप्रतिबन्धेष्वाद्या-
वद्भेगद्यं गतिभ्रौव्यव्यवहारवदारब्धकर्माणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति
सम्बन्धः । यतश्चारब्धकर्माणां भोगादेव जयस्तस्येत्यादिना यश्चिरत्वं
सत्सम्पत्ते रक्तं तदुक्तमेवेति क्त्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादि-
नक्षत्रस्याशङ्कानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति ॥ आद्यस्येतिशब्दस्य
तस्येत्यनेन सम्बन्धः ॥ यत्तत्पत्तेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि करोत्येवेति
तत्त्वाह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नानर्थक्यमविद्यातत्कार्यनिवर्त्तनेन
सत्सम्पत्तिहेतुत्वात् । अथनैकान्तिकफलत्वमन्तरायाभावादिशुक्तमिदानीम-
र्चिरादिभार्गप्राप्त्या वाऽलैवाविद्यानिर्हात्तमात्रेषु वा सत्सम्पत्तिरिति

पुरुषश्च सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपा-
सते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणो प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणो प्राणस्ते-

आचार्यवानिव । तद्वान् येन क्रमेण सत्सम्पद्यते तं क्रम-
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं पुराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो
वान्वाः परिवार्योपासते सुमूर्धुं जानासि मां तव पितरं
पुत्रं ज्ञातरश्चेति दृच्छन्तस्तस्य सुमूर्धोर्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणो प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थम् । संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषो
ऽपि सत्सम्पत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि
सम्पद्येऽथ न जानाति । अविद्वांसु तत उत्याय प्राग्भा-
वितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विशति ।
विद्वांसु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्-

सन्दिहानः शक्यते । आचार्यवानिति ॥ संशयानस्य सम्बोधनार्थमुत्तरं
वाक्यमवतारयति । तथेति ॥ १४ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो नद विदुषः सत्सम्पत्तिक्रमस्तयो-
र्विशेषस्तु वक्तव्यत्वं दंत आह । संसारिण इति ॥ मरणोपरमे तेजः
सहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः स्वप्न एव विद्वद्वि-
दुषोरित्यर्थः ॥ कस्तर्हि तयोर्विशेषस्तत्त्वाह । अविद्वांसिति ॥ ततस्तस्या-

जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
 ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्मामिदं सर्वं
 तत्त्वत्स स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति

ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्सम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु
 मूर्खान्यया नाद्योक्तस्यादित्यादिहारेण सङ्गच्छन्तीत्याहुस्त-
 दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् ।
 न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
 फलाद्यदृताभिसन्धिरूपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
 कर्म्मणाञ्च गमननिमित्तानां सहिज्ञानकृताशनविभ्रुष्टत्वा-
 द्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वं
 विलीयन्ते कामा इत्याद्याथर्वणे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेः ।
 स य इत्यादि समानम् । यदि मरिष्यतो मुमुक्ष्यतश्च तुल्या

दज्ञानात्प्रदात्मनः सकाशादिति यावत् । एकदेशमतस्तथाप्य प्रत्याचरे ।
 अन्ये त्विति ॥ भवतु विदुषोऽपितदभिसन्धिपूर्वकं गमनमित्याशङ्काह ।
 नहीति ॥ आदिशब्देन गत्यागतिर्गच्छते ॥ सहिज्ञानवतो गमनायोगे
 हेत्वन्ममाह । अविद्येति ॥ विदुषोऽविद्याकामकर्म्मणाभभावे प्रमाथसाह ।
 पर्याप्तकामस्येति ॥ ननु कामप्रविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याकामकर्म्मनि-
 म्नाकस्तत्वाह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपे विहृत्य सस्रं
 प्रविशन्ति तथा विद्याज्ञानरूपे हित्वा परं पुरुषसुप्ततीति इष्टः नपूर्वको
 यः श्रुतेर्नामरूपबीजावस्थानविद्याया लयो गम्यते नचाविद्याकामयोरेभावे
 कर्म्मोपपत्तिस्तथाह विदुषो मतिपूर्विका सत्सम्पत्तिरित्यर्थः । विमतः
 सत्सम्पन्नः पुनरावर्त्तमर्हति सत्सम्पन्नत्वान्मरुचकावे सत्सम्पन्नवृद्धिमतो वा
 विद्वेषविज्ञानाभावेनात्मनिका विदुषो विज्ञानाभावत्वान्मरुचकावीनवि-

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोमेति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषं सोमरोत हस्तगृहीतमानवन्वप्रहार्षी-
त्स्तेयमकार्षीत्यरशुमन्त्रौ तपतेति स यदि तस्य
कर्त्ता भवति तत एवानृतमात्मानम् कुरुते सोऽनृ-
ताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रति-

सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्पन्नो नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविद्वा-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमानं
निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाङ्गरपहा-
र्षीद्वनमस्थायम् । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-
राङ्गः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षीदिति । तेष्वेवं वदन्तु
इतरोऽपङ्गुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः सन्दिह्य-
मानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्तेति । तस्मिंश्चापङ्गुवति

शेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्दिददविदुषोरविद्येवं मन्वानः बद्धते ।
यदीति ॥ तत्रानृताभिसन्धत्वं ताडनभिसन्धिमनिदत्त्वक्षोपाधिरित्यनुमान-
द्वयं दूषयित्तुसत्तरपन्वस्यत्यापयति । तथेति ॥ परीक्षणाय परीक्षाहारेणा-
र्षीभित् वावत् ॥ १५ ॥

परशुसङ्घातमात्रेण बन्धने प्रतिपक्षीतरपि बन्धनप्रसङ्गात् तन्मात्रं
बन्धनकारणमित्याह । अन्यथेति ॥ तत एवानृताभिसन्धत्वादेवेत्यर्थः ॥ तत

गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं

आहुः परशुमस्त्रै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति वहिष्ठापङ्कते स एवम्भूतस्तत
एवावृत्तमन्यथा भूतं मन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
वृताभिसन्धोऽवृतेनात्मानमन्तर्द्वाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
स्वद्वतेनावृताभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याक-
र्त्तयत्वात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्या-
भिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च वृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि सौव-
कर्त्तकालोरवृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः ।
स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहित-
हस्ततलत्वान्नादाद्येत न दह्यते इत्येतदेवं सदृशस्य सत्याभि-
सन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्सम्पत्तौ
विद्वान् सत्सम्पद्य न पुनर्थ्याप्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

एवेति सैन्यस्य कर्मणोऽकर्त्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ इष्टान्ने विवक्षितमंशमसुवदति।
तप्तेति ॥ तदनुवादपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाहुः । स यवेति ॥ स य एवोऽपि-
मेत्यादि व्याचष्टे । यदात्तेति ॥ त्वं तदधीति त्वमधीद्भेन तदर्धभावो

प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाह्येतैतदात्मामिदं सर्वं तत्त्वत्प स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विज-

अविदांस्तु विकारावृताभिसन्धः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
सन्धनभिसन्धिक्रते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजाः यदात्मकश्च सर्वं यज्ञा-
यमन्तमभयं शिवमद्वितीयं तत्त्वत्वं स आत्मा तवातस्त्वं-
त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यम् । कः पुनरसौ
श्वेतकेतुस्त्वर्थः । योऽहं श्वेतकेतुर्ब्रह्मालकस्य पुत्र
इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतमम-
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबन्धमयकार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरैव देवता नामरू-
पव्याकरणायादर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं
सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ । अथेदानीं

विधीयते तत्रोद्देश्यस्य शरीरहयविशिष्टस्य विरोधादशरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधातुमशक्यमिति मन्वानसोदयति । कः पुनरिति ॥ त्वंपदेन वाच्यस्य
सञ्चल्यस्य वा ब्राह्मत्वायोगस्योच्यते । नादोऽङ्गीकारात् द्वितीयो शरीरह-
यवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासात्सदस्य त्वंपदसञ्चल्यस्य ब्रह्मत्वविधाने
विरोधाऽस्करणादिति परिहरति । योऽहमिति ॥ विज्ञाय च वेदेति

ज्ञाविति विज्ञाविति ॥ २ ॥ १६ ॥ इति
छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

पित्वा प्रतिबोधितस्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितृ-
रस्य च किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विज्ञातौ विज्ञातवान् ।
द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्तर्यम् ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलमात्मनि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वं विज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वच-
नमवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुश्चाधिकृतमवि-
ज्ञातविज्ञानफलार्थम् । प्राक्चैतस्माद्द्विज्ञानादहमेवं करि-
ष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमत्वाधिकृतः । एषाञ्च
कर्माणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मासु कृत-
कर्तृव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि
यद्विज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं
तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्त्तते । विरोधः ।

पूर्वेण सह सम्बन्धः । तस्य सतः सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति
मत्वाह । तेजोऽवन्नमयमिति ॥ त्वंपदार्थं श्वेतकेतं निर्द्धार्य तद्वाक्येत्यादि
व्याचष्टे । आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपपत्तिरिति
मन्वानश्लोदशति । किं पुनरिति ॥ आत्मानमीति सम्बन्धः । स्वप्रकाशे
स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यावस्थेऽप्यध्यस्तादृष्टिसत्तात् फलं भविष्यतो-
क्तुत्तरमाह । कन्तृत्विति ॥ अत्र तस्य अवस्थाप्यामतस्य मननायाकिज्ञातस्य
विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं त्वम्पदवाच्यमवोचाम । तस्य आत्मनि
क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च अन्विष्टेवाधिकृतत्वविज्ञानं तद्विद्वत्तिमान-

न ह्येकस्मिन् द्वितीय आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते भेद-
 दमनेन कर्त्तव्यमिदं ज्ञात्वाऽस्य फलं भोज्य इति वा भेद-
 विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विका-
 रावृत्तजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्तम् ॥ ननु तत्त्व-
 मसीत्यत्र त्वंशब्दाच्चेऽर्थे सद्वुद्धिरादिभ्यते । यथा आदि-
 त्यमनघादिषु ब्रह्मादिवुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
 दिषु विष्णुषादिवुद्धिसद्वत् । ननु सदेव त्वमिति यदि
 सदेव भ्येतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात्
 येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यवैल-
 क्षण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानात् साक्षा-

फलमिति योजना ॥ यद्योक्तं मानफलमेव प्रपद्यति । प्राक् चेति ॥
 अहमेवात्माधिकृतचेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्येत्यस्येत्यर्थः ॥ विरोधमेव
 स्फोरयति । न हीति ॥ प्रमथ्यफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ तत्त्वमसीति
 वाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षसङ्गा परपक्षं शङ्कते । नन्विति ॥ आध्या-
 सिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यालम्बनमिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं
 दूषयति । नन्विति ॥ चेतकेतोः सम्भाव्यत्वे तदज्ञानायोगादसङ्गदुपदे-
 शासिद्धिरित्यर्थः । किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधि-
 करण्यालम्बनं किं वा मुख्यैकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्पप्रायं दूषयति ।
 नेत्यादिना ॥ यथा लोके शुक्लिकां रजतमिति प्रख्येतीत्यादाविति शब्दपरं
 सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं इदं तथाऽध्यासवाक्यानामध्यादित्यो
 ब्रह्मेत्यादेय इत्यादीनामिति शब्दपरसामानाधिकरणवशादवस्तुनिष्ठत्वं
 नस्यते न तथा तत्त्वमसिवाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेन सामा-
 नाधिकरण्यास्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकर-
 णोक्तिः । इह प्रवेशं दर्शयित्वात्र तेजीवसमयं सङ्गातमिहेति व्यपदि-
 यति । जीवब्रह्मणोर्भेदप्राप्तिप्रमाणविरोधात् मुख्यमेकत्वं किन्तु चैतन्यगु-

इन्द्रात् नश्यते । रूपादिभस्वाद्यादित्वादीनामाकाशमसी-
 चेति शब्दत्ववधानादेवाश्रयात्त्वमिह सु सत एव देहप्रवेशं
 दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरद्भुतं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमाद्विद्युः सिंहीऽसि त्वमिति वक्तव्यमसीति
 स्यात् न अर्थात्त्वत्त्वेकमेवाह्वितौक्यम् । त्वमिति सुपदि-
 श्यात् । न नोपचारविज्ञानान्तरस्य साधदेव चिरमिति
 सत्त्वमिति रूपदिश्यते । अथात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्व-
 मित्यो वम इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वात् श्वेतकेतोः ।
 नापि सत्त्वमिति त्वोपदेशेन शून्यते । न हि राजा दास-
 स्वमिति स्तुतः स्यात् । नापि सतः सर्वात्मन एकदेशनि-

षवोगाद्गौषमिति द्वितीयं शङ्कते । नन्विति ॥ यथा अर्थादि कारणमेव
 अर्थादि कार्यं न पृथगस्ति तथा सर्वमिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं तत्र
 सर्वप्रकारभेदरहितमेकरसमवाधितमित्युपदेश्यदर्शनाच्च गौषमेकत्वमित्यु-
 च्यते । नेत्यादिना ॥ इतश्च नोपचरितमेकत्वमित्याह । नचेति ॥ गौष-
 चारिकविज्ञानस्य कृपात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति ॥ किञ्च गौषत्वमेकत्वं
 वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यम् । आदेऽपि श्वेतकेतोः श्वेती
 वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्पग्राह्यं दूषयति । नापीति ॥ अथास्यत्वात्सतः
 स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति । नापि संदिति ॥ इतश्च श्वेतकेतुत्वोप-
 देशेन श्वेती न स्तुतिरित्याह । नापि सत इति ॥ श्वेतकेतीरुपास्यत्वेन
 सत्त्वमितिऽपि कर्तृत्वात्कर्म्मसु तत्सामकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य
 कर्म्मविध्यसंविधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतिश्च नैवमित्याह । न चेति ॥
 विकल्पान्तरसंज्ञावयति । ननु सदस्मीतीति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानव-
 चनविरोधाच्च दृष्टविधिपरत्वमित्युच्यते । नन्विति ॥ गौषपक्षेऽपि
 त्वस्यानुपपत्तिरित्युपेक्ष्यैः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न विरीको-
 ऽस्तीति पूर्ववाद्याह । नेति ॥ नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टविधि-

रोधो बुद्धिः । तत्त्वमसीति देशाधिपतिरिव ग्रामाध्यक्षत्व-
 मिति । न चास्या गतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्थान्तरभूता-
 सम्भ्रमति । ननु सदस्यीति बुद्धिमात्मनिह, कर्त्तव्यतया,
 चोद्यते ननु ज्ञातं सदस्यीति चाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन्-
 पक्षेऽप्यकृतं कृतं भवतीत्याहुमुपपन्नम् । न । सदस्यीति बुद्धि-
 विभेः कृत्यर्थत्वम् । न चार्थवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
 द्देश चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्यीति बुद्धिमात्रं
 कर्त्तव्यतया विधीयते नतु त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव
 तदा नाचार्यवाग्देति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् ।
 यथाम्बुजोत्वं जुहुयादित्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्व-

सुतिः कार्यकारणानन्वत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वादिपक्षे चावस्था-
 नादिनिरास्यसमर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानसालिष विध्य-
 तुज्ञानविद्देविध्यपेक्षितं तस्य च तेनैवाज्ञेपादित्युत्तरमाह । न चार्थव-
 निति ॥ तदेव विदुषोति । यदि ह्येति ॥ आचार्यवत्त्वमिति नोपदिश्यात्
 इति शेषः ॥ इतश्चेदं वाक्यं इदिविधि परमेष्ठ्य मित्वाह । तस्येति ॥
 सदात्मत्वसाक्षात्कारादनेऽपि सकदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्बोधकत्ववा-
 दित्वाभिधानमनर्थक्यापद्येत । यथा सकदनुष्ठितादपि यागाहुवति
 सर्वसङ्घट्टि च चिरचिति चोपकरणं योजयेति ॥ तस्माद्धेदं इदिविधि-
 परमित्यर्थः ॥ किञ्च विधिवादिना प्रतीवचानेऽर्थे वाक्यस्याप्राभाषणं
 विषयोपलक्षणं वा वाच्यं तदुभयं दुर्वाच्यमित्वाह । वनेति ॥ तत्त्वमसी-
 त्वाधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रभाषभूतेन तेन वाक्येन, जनिता सङ्ख्याह-
 मिति वा तस्य बुद्धिसां निवर्त्तमित्वाह नाहं इदिति वचनस्य बुद्धिरत्यजेति
 न शक्यते वक्तुम् । विशेषतः अतवाक्यस्य तथाविधबुद्ध्यनुत्वादात् वाधि-
 कारिणः अतवाक्यस्य सङ्ख्याहमिति बुद्धिर्नोत्पद्येति वक्तुं शक्यम् । अधि-
 कारिणः प्रसितिवचनो वेद इति न्यायात् । न च वेदप्रत्ययो ज्योत्स्नावा

मिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सदादृबुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाण-
वाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पद्येति वाक्यं वक्तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् ।
यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीना-
मतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् । यदुक्तं
सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः ।
कार्यकारणसङ्घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्ते-
त्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किम तस्य

ननुकस्तस्मात्प्रभेदप्रत्ययवन्निवृत्त्यात्वात्तुभानादित्यर्थः ॥ इतश्च तत्त्वमसिवाक्यं
वस्तुपरमेवेत्याह । सर्वोपनिषदिति ॥ तत्त्वमसिवाक्याच्च यथार्था बुद्धि-
र्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ जीवे भासमाने-
ऽप्यनवभासमानत्वाच्च स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमनूद्य दूषयति । यदुक्तमिति ॥
लोकायतातिरिक्तानां देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि भावभासते
तथा ब्रह्मभावोऽपि । तस्मान्नाप्यनिर्वाच्यः ज्ञानसामर्थ्यादेव भावभासिष्यते ।
तथाच तच्छान् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वञ्च स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं व्याख्य-
भावादित्याह । कार्येति ॥ देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भाति
देहव्यतिरिक्तोऽपि भास्येति व्याप्तिरिति विदित्वायस्याह । कथमिति ॥
देहादिब्रह्मज्ञानादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां
कतत्त्वादिविज्ञानं सम्भवति । न हि सङ्घाताभिमानविनये तद्युज्यते ।
नच तदाक्षेत्रव इत्यनानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धे दृष्टान्ते दाष्टान्तिरिक्तत्वात् ।
तद्वदिति ॥ देहाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिमानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो-
र्देहादिब्रह्माभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादतस्तत्त्व-

॥ॐ॥ अधीहि भगव इति होपाससाद् सनत्कु-
मारं नारदस्तः होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद

सदात्मविज्ञानम् ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि
देहादिध्वात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदात्मविज्ञानम् । तस्माद्द्विका-
राश्रुताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
मसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठो-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतयैवोपयुक्तः । न सतोऽर्वा-

भावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानसज्ञानकृतमित्यर्थः ॥ वाक्यस्यार्थान्तरपर-
त्वासम्भवे फलितसुपसंहरति । तस्मादिति ॥ महाव कथसोक्तया
विधवाद्यार्थान्तरपरत्वासम्भवाद्द्विकारेऽश्रुताभिसन्धिकृतोऽयं जीवात्मैक्येवं
रूपं यन्निश्चयाज्ञानं तस्य सनिदानस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न
त्वभूतप्रादुर्भावफलमित्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं
स्थितमित्यर्थः ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुभानन्दपूज्यपादाशि-
ष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायं श्रीशङ्करभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वक्तुकामः षष्ठे इत्तं कीर्त्तयति ।
परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिणं प्रत्यवाधिततत्त्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽतो
तोऽध्यायः स सर्वो ब्रह्मण्यः प्रत्यङ्निश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥
अध्यायान्तरभूमिकामारचवति । न सत इति ॥ मध्यमधिकारिणं प्रति
परम्परया ब्रह्मात्मत्वसुपदेशुः सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वत्यादि

ततस्तत्र चर्चयामासीत् ॥१॥ स होवाच ऋषेः दं भग-
वोऽथ्येमि यजुर्वेदः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्रां राशिं
दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

ग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामा-
दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्दृष्टव्येषामपि भूमाख्यं
निरतिशयं तत्त्वं निर्दिश्यामीति शाखाचन्द्रदर्शनवदितीमं
सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्वेषु
सन्नाम्ने च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का कस्य-
चिच्छात्वा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा
सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च बुद्धि-
विषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति
नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तर-
विशिष्टानि तत्त्वान्यतितराञ्च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टञ्चेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
श्यन्ते तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति । वाच्यम् : शङ्कानिरासयेत्यर्थः । यद्वा
दयोरध्याययोरद्वितीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि साक्षात्पारम्पर्याध्या-
मयौनस्यसूक्तं सन्नि नामादीनामुत्तरोत्तरभूयस्त्वर्कशिष्टानां सन्नात्मवि-
ज्ञानेनाज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं
अटीकमुत्तरोत्तरपन्थान्तरप्रारम्भ इत्याह । निर्दिष्टेष्विति ॥ कामादिष-
क्तोर्जनस्य तात्पर्यान्तराह । अथवेति ॥ अथकोऽधिकारी नामादीनि
ब्रह्मत्वमेवोपास्य कर्तव्यञ्च भुञ्ज्यात् क्रमेण साक्षात्कृत्यभावं प्रप्नोतीति

विद्यां भूतविद्यां चक्षुर्विद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
जनविद्यामेतद्भगवोऽप्येभि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो
मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं ह्येव मे भग-
वद्दशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यांस्तुत्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्त्तव्यः सर्वविद्योऽपि सम्प्रनाम्नत्वाच्छुशोचैव किमु
वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति ।
अथवा नान्यदात्मज्ञानान्तरितिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्ये-
तत्प्रदर्शनार्थं समत्कुमारमारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिसम्पन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्याष्टससाधनशक्ति-
सम्पत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्समत्कुमार-
मुपससाद् श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति
निरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीष्व भगवो भगवन्निति हि किलोपससाद् । अधी-

प्रदर्शयितुस्तसरोपन्य इत्यर्थः ॥ शाखाचन्द्रनिर्दर्शनव्याजेन मध्यमस्थाधिका-
रिणो ब्रह्मसिद्धिसौकारार्थं मध्यमस्थाधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामा-
दि सङ्कीर्तनमित्युक्तमिदानीं सुत्तनमेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं
नामादिवचनमिति मतान्तरमाह । अथवा नामादीति ॥ अध्यायसम्बन्ध-
सङ्घाऽऽख्याविकाससम्बन्धमाह । आख्यायिका इति ॥ स्तुत्यर्थेत्समेव प्र-
पूर्वकं प्रकटवति । कथमित्यादिना ॥ तथा च परविद्यया कृतार्थत्वात्तस्याः

वः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति त् होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगौष्ठा नामै
वैतत् ॥ ३ ॥ नाम या ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

हि भगव इति मन्त्रः । मनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्ववान् । तं न्यायेनोपसन्व होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वैद्य तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूहं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्वमि स्मरामि ।
यद्वैत्येति विज्ञानस्यष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदगद्स्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते ।
पितृन् आहुकल्पम् । राशिगणितं दैवसुत्यातज्ञानम् । निधिं
महाकाज्ञादिनिधिशास्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं
नीतिशास्त्रम् । देवविद्यां निरुक्तम् । ब्रह्मण्य ऋग्वेदः सामा-

स्तुतिरत्र विवक्षितेति शेषः । अतीताध्यायादिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव
देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्याशङ्क्य तद्विषये सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्ष-
साधनं द्रष्टीकर्तुंमास्त्व्यायिका प्रवृत्तेति पञ्चान्तरमाह । अथवेति ॥
द्वितीयमास्त्व्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्वस्वापि सोमस्य
सहिज्ञानं तस्य साधनसत्त्वादनं तत्र यस्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गभिन्नत्वं
तस्मापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योक्तसाधिकात्तने अन्व । ब्रह्मणो
ज्ञानसमुत्पत्त्यादस्ति कोत्तमकर्तृविद्या अस्ति च इत्तं सदाचरणसस्ति च

वेद आद्यर्ष्यं चतुर्वर्षं इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्रो राशिर्देवो निधिर्वाकोवा-

त्स्य विद्या ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पकन्दचितयसाः । भूत-
विद्यां भूततन्त्रम् । जलविद्यां वसुवेदम् । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषम् ।
सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडम् । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-
नृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽ-
ध्येमि । सोऽहं भगव एतत्सर्वं ज्ञानमपि मन्त्रविदेवास्त्रि
शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्त्रि । मन्त्रवित्कर्म्मविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्म्माणीति हि
वक्ष्यति नात्रविन्नात्मानं वेद्मि ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
श्यत एवेति कथं मन्त्रविज्ञ नात्रवित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आलोच्यते । नन्वा-
त्माशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचो निवर्तन्ते । यत्र

त्रयख्यानादिसाधनादिमाधनयज्ञीनां धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य
यज्ञैः सम्पत्तिश्च जन्मादयो निमित्तमस्याभिमानस्य तं त्यजेति वावद् ।
इतिशब्देऽध्यायाख्याविक्रयोः सम्बन्धोक्तिसमाप्त्यर्थः । अध्ययनेन ज्ञानं
लभ्यते ॥ तथा चाधीत्य प्रापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनश्चेति शेषः । न्यायतः
समित्याश्चिरत्वादिसाधोक्तविधिवशादिति वावद् ॥ अध्ययनवाचि पदं
कारणपरतया कथं व्यख्यातमित्याशङ्क्याह । यहेत्येति ॥ मन्त्रयुक्तिः
कुङ्कुमादिसम्पादनम् ॥ तर्हि सर्वज्ञः सतन्त्रस्य ज्ञातकस्योऽपीत्याशङ्क्याह ।
सोऽहमित्ति ॥ कथं मन्त्रविदित्स्य कर्म्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह ।
मन्त्रेष्विति ॥ ब्रह्मविदेव नात्रविदित्स्य विरोधं शोदयति । नन्विति ॥

वर्गमिकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्र-
विद्या मन्त्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नम्रवैतन्त्रा-

नाम्बत्याम्बतीत्यादिभ्युतेः । कथं तच्छास्त्रैवाधस्तात्त आत्मे-
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नैव दोषः । देवपति
प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामा-
त्मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सद्व्याख्यमपि प्रत्या-
ययति । यथा सराजिकायां हृद्यमानायां हृत्तन्धजपत-
कादिद्व्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजशेष राजा हृद्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यच्छब्ददृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्सदृत् । तस्मात्सोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्माविदेवास्मि कर्म कर्माश्च कर्मं विकार इति विकार-
रश्च एवमिहनाम्नविनामप्रकृतित्स्वरूपं च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमन्त्रार्थवान् सुखो वेदेति । यतो वाचो निवर्त्तन्

मन्त्रवितेतन्नकाशात्मवित्कथं चि स्नात्तदभावेमन्त्रवित्कथं चि न मुक्तचित्तवैः।
अभिधानमभिधेयमित्येवं ह्यस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च
विकारत्वानङ्गीकारात्तन्मन्त्रकाशात्मात्मानाच्च विरोध इति परिहरति ।
नाभिधावेति ॥ आत्मनो विकारत्वभावेऽप्यभिधेयत्वमेतदप्यमिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ मुक्तमरावच्छेदक निराश्रये । नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनो-
ऽभिधेयत्वभावे वाक्यशेषादिकिरोधः स्नादिस्यात्तद्वृत्तेः । कथं नर्हीति ॥
आत्मशब्देनाव्याख्यानत्वेन कथयत्या प्रतिपत्तिसम्बन्धाद्योपक्रमोपसं-
हारविरोधोऽस्मोत्तरपाङ् । नैव दोष इति ॥ विशिष्टे ऋहीतशब्दो
विशेषश्चे प्रकृतो मन्त्रकाशात् परिशिष्टं तदव्याख्यमपि कथयत्या बोधयती-

मोपास्तेति ॥४॥ स बो नामवद्भोमुपास्ते नाम-
नाम्नो नामं तथाच यथा नामकारो भवति बो

इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रमागमश्चावमन्त्रेव हि यथाशास्त्रे मम
भगवद्भ्यो युष्मत्सद्भ्योभ्यसारस्थितिकामति श्लोकं मन्त्रा-
पमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मविश्वात् हे
भगवः शोचास्यकृतार्थबुद्ध्या सन्ताप्ये सर्वदा तं मा मां
शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांसारयत्वात्मज्ञानो-
द्गुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः । तमेव-
मुक्तवन्तं होवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्ठा अधीतवानस्य ध्य-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येतन्नामैवैतत् ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः । नाम वै च्छब्दे हो
यजुर्वेदे इत्यादि । नामैवैतत् । नामोपास्व ब्रह्मोति ब्रह्मबुद्ध्या ।

त्यर्थः । केवलात्मविषयस्यात्मयब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टात्मवृत्तिसत्त्वेण
कथं प्रयोगः कथं वा तत्रप्रयोगेऽपि विवक्षितात्मधीरित्यायङ्गु इत्यनेन
परिहरति । वषेत्तादिना ॥ आत्मनो सुखदृष्ट्या मन्त्रप्रकाशत्वाभावे
फलितमाह । तथादिति ॥ शब्दार्थज्ञानसात्त्विकत्वविवर्तनं भवतीत्यने-
नाकार्योपदेशकमित्यत्राभवत् एवमन्त्रविषयमित्युक्तं तत्र प्रमाण्यमाह ॥ अत
एवेति ॥ योऽप्येदेशिकस्यनविषयत्वं तर्हि ॥ श्लोकस्यनित्यायङ्गाह इति ॥
वा तर्हि ॥ तवत्त्ववित्या ॥ भूदित्यायङ्गु ॥ शोकमिदं ब्रह्मवाद्यत्वेन ॥ तदपेक्षां
रूपवति ॥ श्रुतमिति ॥ अत्रात्मनोऽप्युपेनात्मज्ञानात्त्वेन ॥ इवेति ॥ आत्मा ॥
कथं कदीयमर्थज्ञानं सर्वं ॥ नामकात्ममित्यायङ्गाह । वाचारम्भणमिति ॥
उक्तप्रवादवति । नाम वेति ॥ तदुपसंहरति । नामैवेति ॥ अनेन रूपे-
णेदं नामादर्शयमित्यायङ्गाह । नामेति ॥ उपसंहरति ॥ इत्यादिना

नामब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ५ ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसौ वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

यथा प्रतिमां विष्णुबुद्धोपास्ते तद्वत् । स यस्तु नामब्रह्मेत्यु-
पास्ते तस्य यरफलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो
गोचरम् । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः काम-
चरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति । यो नामब्रह्मेत्युपास्ते
इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं
यद्ब्रह्म दृष्ट्यर्हमन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह नाम्नो
वाव भूयोऽख्येवेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवी
त्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव । वागितीन्द्रियजिह्वामूलादिष्वष्टषु स्थानेषु स्थितं
वर्षानामभिव्यञ्जकम् । वर्षश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसेत्युच्यते ।

स्फुटयति । यथेति ॥ नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपास्त्रमाने किं स्यादित्याह । स
यस्त्विति ॥ यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । यो नामेति ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्याप्यव्यापकत्वा-
त्तुपपत्तिरित्याशङ्क्या व्याचष्टे । वागितीन्द्रियमिति ॥ जिह्वामूलादि-
ष्वित्यादिष्वेतेषुः कण्ठशिरोदन्तौषणासिकातालूनि षट्स्थाने । वागि-
न्द्रियस्य वर्षेभ्योऽभिव्यञ्जेभ्यो भूयसेऽपि नाम्नस्तु भूयसं कृतञ्चमित्या-
शङ्क्याह । वर्षश्चेति ॥ नयोर्ब्रह्मव्यञ्जकभावे ऽपि कथं व्याप्यव्यापकत्व-

हासपुराखं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्रां राशिं
 दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाकाशञ्चापञ्च
 तेजञ्च देवाञ्च मनुष्याञ्च पशुञ्च वयांसि
 च तृणत्रनस्यतीञ्चापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं
 धर्माञ्च अधर्माञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मी
 ना धर्मी व्यज्ञापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु
 न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्वाचो गतं तचास्य यथा कामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

कार्वाङ्घ्रि कारणं भूयो दृष्टं लोके । यथा पुत्रात्पिता तद्वत् ।
 कथं च वाङ्नाम्नो भूयसीत्याह । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापय-
 त्ययम्ग्वेद इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समानम् । हृदयज्ञं
 हृदयप्रियम् । तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । यद्यदि वाङ्नाभवि-
 ष्यद्वागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थं श्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्मा-

मित्वापह्याह । कार्याहीति ॥ वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रपश्यति ।
 कथञ्चेत्यादिना ॥ इतश्च वाचो भूयस्त्वमेदम्विमित्वाह । वददीति ॥

इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तच्छे भगवान् मवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वौ वाचौ सुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसामनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यधाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

द्वागेवैतच्छब्दोच्चारणेण सर्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्मा-
नस्यस्त्राहाचं ब्रह्मेत्युपास्य । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्वि
मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्य
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
बदरफले द्वौ वाचौ विभीतकफले सुष्टिरनुभवति सुष्टिस्ते
फले व्याप्नोति सुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनसान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षाबुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वाधाधीते तथा

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्या भूयस्ते सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो
वाचमित्वाद्यन्वदित्त्वुच्यते ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य उत्तिभावविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥ कथं तस्य
वाचो भूयस्त्वं तदाह । तद्वीति ॥ वाचो मनस्यन्तर्भावेऽपि कुतो मनस्यसाक्षा
भूयस्त्वं तदाह । वद्वेति ॥ मनसो वागादेव्योर्गतिं ब्रह्मानेन स्पष्टयति ।
यथेत्वादिना ॥ इतश्च मनसो ऽस्ति भूयस्त्वमित्वाह । यदेति ॥ विवक्षाबु-

पुनाएच्च पशुश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमञ्च लोकमसु-
 ञ्चेच्छेयेत्यथेच्छति मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाथ कुरुते पुत्रांश्च
 पशुंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथे-
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेवश्च लोकमसुद्धोपा-
 येनेच्छेयमिति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च सति मनसि नान्यथेति । मनो-
 ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकः । सत्येव हि मनसि लोको
 भवति तत्प्राप्त्युपायानुष्ठानश्चेति । मनो हि लोको यस्मात्त-
 स्मान्नो हि ब्रह्म । यत एव तस्मान्मन उपास्वेति । स यो
 मन इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥

द्विजां करोतीति शेषः । एच्छेयेतीच्छां कथ्येति शेषः ॥ तस्मात्कर्तृत्वउपा-
 दयति । आत्मन इति ॥ तस्य लोकत्वं साधयति । कथ्येवेति ॥ ३ ॥

सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान्वदा वै सङ्कल्पयते
 अथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु वाचमीरयति
 नाञ्चि मन्वा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥
 तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-

सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्तःकरणरुत्तिः कर्त्तव्यकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनम् ।
 विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानन्तरं
 भवति । कथम् । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्वानधी-
 दीयेत्यादि । अथानन्तरं वाचमीरयति मन्वाद्युच्चारणे ।
 ताञ्च वाचं उ नाञ्चि नाम्नोच्चारणनिमित्तं विवक्षां कृत्वेर-
 यति नाञ्चि नामसामान्ये मन्वाः शब्दविशेषाः सन्त एकं
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकमस्ति कर्म । यद्धि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धसत्कारं

सङ्कल्पयदर्थमाह । सङ्कल्पोऽपीति ॥ का खानःकरणरुत्तिर्वा सङ्क-
 ल्पयदितेत्त्वःशब्दाह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभागेन समर्थितेऽपि
 कथं यद्योक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशब्दाह । विभागेन हीति ॥
 सङ्कल्पस्य कारणत्वान्नसद्य कर्त्तव्यादतो भूयस्त्वमित्यर्थः ॥ कार्त्तव्यकारणभावं
 तयोराकाङ्क्षापूर्वकं व्यक्तीकरोति कथमित्यादिनम् ॥ मनसः सकाशं ह्यपो
 ऽनन्तरभावित्वे विशेषं दर्शयति । ताञ्चेति ॥ नाञ्चि चन्वःप्राप्तमन्त्रभावं
 समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथं मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीत्यन्तर्भव-
 ताह । मन्त्रेति ॥ कथं कर्म नामन्त्रकमस्तीत्युच्यते ॥ ताञ्चापि विहितस्यापि

कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकृपतां द्यावाप-
थिवीसमकल्पेतां वायुश्चाकाशञ्च समकल्पतामा-
पञ्च तेजश्च तेषां संकृप्तैर् वर्षे सङ्कल्पते वर्षस्य
संकृप्ता अन्व सङ्कल्पतेऽन्वस्य संकृप्तैर् प्राणाः

सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते । याप्यु-
त्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्यते सापि मन्त्रेषु लब्धसत्ता-
कानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणम् । न हि मन्त्राप्रकाशितं
कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्तमं दृश्यते । तथीविहितं कर्मोति
प्रसिद्धं लोके । तथीशब्दश्चर्च्यजुःसामसमाख्या । मन्त्रेषु
कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति चाथर्वणे । तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु
कर्माण्येकं भवन्तीति । तानि ह वा एतानि मनश्चादीनि
सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प एकोऽयनं गमनं प्रलयो येषां
तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे
प्रतिष्ठितानि स्थितौ समकृपतां सङ्कल्पं कृतवत्याविव हि

कर्माणो दर्शनादित्याशङ्काह । यद्वाति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूप-
त्वादिति सप्तमन्त्रानुपसन्नेऽपि कल्पते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः ॥ एतदेव
प्रपञ्चयति । यापीत्यादिना ॥ एकस्यां शखायां यत्कर्म्म मन्त्रेषुपलब्धं
तच्छास्त्रान्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेत्वनन्तरमाह । तथीवि ॥
तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह । तथीशब्दश्चेति ॥ मन्त्रेषु कर्मा-
ण्यन्तर्भवन्तीत्यत्र श्रुतेरनुषतिं कथयति । मन्त्रेष्विति ॥ तथापि कथं
सङ्कल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्काह । तानीति ॥ अयनपर्यायत्वेनोक्तगमनस्य
क्रियात्वं व्यावर्त्तयति । प्रलय इति ॥ इतश्च सङ्कल्पस्यापि सङ्कल्पमित्याह ।

सङ्कल्पन्ते प्राणानां संकल्पैः मन्वाः सङ्कल्पन्ते
 मन्वाणां सङ्कल्पैः कर्माणि सङ्कल्पन्ते कर्मणां
 सङ्कल्पैः लोकः सङ्कल्पति लोकस्य सङ्कल्पैः सर्वं
 सङ्कल्पति स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पसुपाख्येति ॥ २ ॥

द्वौच दृष्टिवी च द्यावाष्टिवी द्यावाष्टिविष्वी निरुत्ते लक्ष्येते ।
 तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावधि सङ्कल्पं कृत-
 वत्प्रविव । तथा समकल्पतामापश्च तेजश्च खेन रूपेण
 निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावाष्टिविष्वीनां सङ्कल्पैः
 सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थो भवति । तथा वर्षस्य
 सङ्कल्पैः सङ्कल्पनिमित्तमन्वं सङ्कल्पते । इदं चैवं भवत्यस्य
 सङ्कल्पैः प्राणाः सङ्कल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नेन तन्मका
 अन्नं दामेति हि श्रुतिस्तेषां सङ्कल्पैः मन्वाः सङ्कल्पन्ते ॥
 प्राणवान् हि मन्वानधीते नावलो मन्वाणां हि सङ्कल्पैः
 कर्माण्यग्निहोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्व-

समकल्पतामिति ॥ यतो द्यावाष्टिविष्वीदिषु सङ्कल्पपि सङ्कल्पानुष्ठान-
 र्दृश्यतेऽतोऽपि तस्य सङ्कल्पं गन्वते न केवलं कारणात्वादेवेत्यर्थः । इतश्च
 तस्य सङ्कल्पमेवनेष्टव्यमित्याह । तेषामिति ॥ इदं चैवं चोकादिचार्व-
 त्वासदीयसङ्कल्पस्य तन्निमित्तत्वोपचारात्तस्य मन्वस्यविष्टित्वर्थः ।
 इदिवशात्तं समर्थो भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रकाशयति । इदं चैवं चिति ॥ अन्ना-
 धीनं प्राणसामर्थ्यमित्याह । इदं चैवं चिति ॥ अन्नमेव प्राण
 इत्युक्तत्वात्कर्मसङ्कल्पवत्प्रविवित्याह । अन्नोपष्टव्यका इति ॥ तत्र
 द्यावदनेवकाश्रुतिं प्रकाशयति । अन्नमिति ॥ प्राणाणां मन्वाण्यवकाश्रुत्वं

स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कल्पान् वै स लोका
 न्द्रुवान्द्रुवःप्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्ययमानान-
 व्ययमानोऽभिस्त्रिप्रति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तचास्य
 यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः
 फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्तृसमवायितया समर्थो भवतीत्यर्थः ।
 लोकस्य सङ्कल्पैः सर्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय ।
 एतद्दीर्घं सर्वं जगत् फलावसानं तद्व्यर्थं सङ्कल्पमूलम् । अतो
 विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्तेषुक्ता फल-
 माह । दुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्ममुद्योपास्ते
 ङ्कल्पान् वै धात्रास्थेमे लोकाः फलमिति ङ्कल्पान् समर्थितान्
 सङ्कल्पितान्स विद्वान्द्रुवान् निश्चान् । अत्यन्ताद्द्रुवापेक्षया
 द्रुवश्च स्वयम् । लोकिनो ह्यद्द्रुवत्वे लोके द्रुवङ्कृत्स्वित्यर्थेति द्रुवः
 सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

व्यत्यादयति । प्राथवानिति ॥ ततो अन्वप्रकाशितकर्म्मवशादिति यावत् ।
 कर्म्मफलवशाज्जगतः सर्वस्वावैक्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य सङ्कल्पमित्याशङ्क्याह ।
 एतद्दीर्घं ॥ तद्वृत्तत्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां
 कथं निश्चयवत आह । अत्यन्तेति ॥ लोकानामेवं द्रुवत्वस्युक्त्या किमिति
 लोकिनस्तदुच्यते तत्राह । लोकिनो हीति ॥ कथञ्चुपकरणेषु प्रतिष्ठितशब्दो
 भवतीत्याशङ्क्याह । पशुपुत्रादिभिरिति । यावत्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः ॥
 निषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मन इति ॥ सङ्कल्पस्य वाक्योपरसत्त्वात्
 कामचारो भवतीति सम्बन्धः । निरद्भुते सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्या-
 शङ्क्याह । उत्तरेति ॥ यदि सङ्कल्पमात्रस्य नीचरे सङ्कल्पोपासकस्य काम-

ऽस्ति भगवः सङ्ख्याङ्गु य इति सङ्ख्याद्वाव भूयो-
ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्ख्याङ्गु यो यदा वै चेतयतेऽथ
सङ्ख्ययतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमौरयति तासु

प्रतिष्ठतितीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोप-
करणसम्बन्धोऽव्ययमानानमित्वादिवासरहितानव्ययमानञ्च
स्वयमभिसिद्धत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्ख्यस्य गतं
सङ्ख्यगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
आत्मनः सङ्ख्यस्य न तु सर्वेषां सङ्ख्यस्येति । उत्तर-
फलविरोधात् । यः सङ्ख्यं ब्रह्मोत्पत्त्यास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्ख्याङ्गु योऽस्ति । चित्तं चेतयित्वा प्राप्त-
कालः नुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजननिरू-
पणसामर्थ्यं च तत्सङ्ख्यादपि भूयः । कथम् । यदा वै
प्राप्तं वस्त्वदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वायो-
हाय वाऽथ सङ्ख्ययतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

चारो भवति तर्हि सर्वसङ्ख्यस्य विचित्रतया सर्वगोचरत्वसम्भवाद्या-
वञ्चितस्य गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विरुद्धे न हि सङ्ख्योपास-
नादेव सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा पृथक्प्रयत्नसिद्धितम् ।
यतो यावत्सङ्ख्यस्येत्यादि श्रुतेरुक्तसङ्ख्योचो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्तं चेतयित-
व्यमिति ॥ तस्यात्मत्वं व्यावर्त्तयति । प्राप्नोति ॥ इदं वस्त्वेवं प्राप्तमिति
प्राप्तकालवस्तुनो वस्तुसुरोधी चेतनास्त्री इत्तिविशेषज्ञानत्वं चित्त-
मित्यर्थः । अतीतं भोजनदृष्टिसाधनं इष्टं भोजनत्वात् ॥ आगाग्निोऽपि

नाम्नीरयति नान्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
 कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैका-
 यनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्मा-
 दद्यपि बद्धविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
 माङ्ग्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादि-
 त्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान् भवति तस्मा एवोत
 शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्माचित्तं
 प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यच्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

तानि सङ्कल्पादीनि कर्मफलानानि चित्तैकायनानि
 चिदात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्त-
 स्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यम् । यस्मा-
 च्चित्तं सङ्कल्पादिमूलं तस्माद्यद्यपि बद्धविद्वद्दशास्त्रादि-
 परिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयितृत्वसाम-
 र्थ्यविरहितो भवति तं निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्य-
 मानोऽप्यसत्त्वम एवेत्येवमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि
 वेद श्रुतवांसदप्यस्य तथैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं
 विद्वान् स्यादित्यमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

वस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपयत्सामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्याह ।
 अतीतेति ॥ यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्कल्पाङ्गयत्त्वम् ॥ प्राप्तमपूर्वत्वं व्युत्पादयति ।
 कथमित्यादिना सङ्कल्पप्रकरणं परावृणोति । पूर्ववदिति ॥ यथा सङ्क-
 ल्यस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमधिकरणत्वं युक्तम् । तथा चित्तस्य विभक्तस्य
 सङ्कल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह । तानीति ॥

पास्तेचित्तान् वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽव्ययमानानव्ययमानोऽभिसिद्धयति या
 बच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यच्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवच्चित्ताद्भूय इति
 चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी
 त्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

श्रुतमेवेत्याहुःरित्यर्थः । अथवाऽल्पविदमि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणायैवोतापि
 शुश्रूषन्ते ओतुमिच्छन्ति । तस्मान्न चित्तं ह्येवैषां सङ्कल्पा-
 दीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धि-
 मङ्गुणैः स चित्तोपासको ध्रुवानित्यादिचोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवता-
 द्याशब्दनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

इतश्च चित्तस्त्रासि वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि बह्वशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्त्रासत्त्व-
 मत्वं श्रुतवैयर्थ्यं ह्येत्युक्तं प्रश्नद्वारा विदध्योति । कस्यादिन्यादिना । श्रुत-
 मपोत्सपिद्यत्वेन सत्त्वं नृह्यते ॥ चित्ताभावे श्रुतादेर्वैयर्थ्योक्ता तद्वैशिष्ट्य-
 यादिदृष्टिदाने तद्वैशिष्ट्ये हेतुत्वरभाह । अथवेति । चित्तं वतोक्तार्थेषु-
 चत्वार्षं ओतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र हेतुत्वाह । तस्यादिति ॥ ५ ॥

किं तस्मान्मित्यपेक्षायाभाह । ध्यानं नामेति ॥ अचत्त्वं वाचयति ।
 भिन्नजातीयैरिति ॥ अथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्याद्यह्यानेकापतादोषो-

ध्यायन्तीव प्रवृत्ता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तथाह
 इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाए-
 शा इवैव ते भवन्त्यथ येषुल्पाः कलहिनः पिशुना
 उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाएशा
 इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

एकाग्रतेति वमाहुः । इच्छते च ध्यानस्य साहाय्यं
 फलतः । कथम् । यथा योगी ध्यायन्निश्चलो भवति ध्यान-
 फललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला इच्छते पृथिवी
 ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनु-
 ष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादि-
 गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
 देवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव
 धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
 महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्वा-
 पादानभापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्मांशोऽवयवः

पहृतस्थातीतादिफलनिरूपणेन सामर्थ्यादर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानपदा-
 र्थश्चेति यद्वत्त्वात्तस्य कारणात्ततो भूयानेनेत्वभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति ॥
 इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह । इच्छते चेति ॥ कलहारा तन्काहात्प्र-
 मत्प्रपूर्वकं इष्टानेन स्पष्टयति । कलमित्यादिना ॥ गौरवपरिहारायं
 पक्षान्तरमाह । मनुष्या एवेति ॥ मनुष्याणामेव यथा ज्ञातो देवत्वमित्या-
 यस्याह । यनादीति ॥ ध्यानफलं नैसत्त्वं तन्काहत्सु पृथिव्यादिषु इष्टं
 तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः ॥ तत्रैव हित्पन्नरमाह । यस्यादिति ॥ धना-

ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेयावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथा
 कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
 भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति
 तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

कला काचिद्धानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
 निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये पुनरल्पाः
 क्षुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्त-
 विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः पर-
 दोषोद्भासका उपवादिनः परदोषं सामीप्ये युक्तमेव
 वदितुं शीलं येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये
 महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यन् प्रति भवन्तीति
 प्रभवो विद्याचार्यराज्येश्वरादयो ध्यानापादांशा इवे-
 त्याद्युक्तार्थम् । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
 श्चिन्तादतस्तदुपास्तेत्याद्युक्तार्थम् ॥ ६ ॥

दिभिर्महत्त्वे हेतुसत्कृष्टं कर्मेति यावद्धानस्यापादनमनुष्ठानं तेन तत्फ-
 ललाभो लक्ष्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा ध्यानफललाभकलावन्त्वमेव
 एक इत्यनि । निश्चला इति ॥ एवकारार्थमाह । नेति ॥ महत्त्वं पुरुषेषु
 ध्यानफलानुष्ठानिर्दृष्टेत्त्वन्वयसङ्गा व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं
 दर्शयति त्वाऽन्वयसङ्करति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्त्वं नैव लक्ष्यदर्शनमतः-
 शब्दार्थः ॥ महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाङ्गुयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्रं
 राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकाधर्नं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवञ्च पृथिवीञ्च वायुञ्चाका-
 शञ्चापञ्च तेजञ्च देवाञ्च मनुष्याञ्च वसांसि
 च तृणवनस्पतीञ्चापदान्याक्रीटपतङ्गपिपीलिकं
 धर्माञ्चाधर्माञ्च सत्यञ्चानृतञ्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञञ्चाहृदयज्ञञ्चान्नञ्चरसञ्चेमञ्चलोकमनु-
 ञ्च विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्येति ॥१॥

विज्ञानं वाव ध्यानाङ्गुयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं
 ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणात्वाद्धानाङ्गुयस्त्वम् । कथं च
 तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति
 अथऋग्वेद इति प्रमाणतया यस्त्वार्थज्ञानं ध्यानकारणम् ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्चादिच्च धर्माधर्मौ
 शास्त्रसिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्त्ते वा दृष्टविषयश्च
 सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानादि-

विज्ञानस्योक्तभूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिनाम् । यद्यपि
 प्रमाणतया तद्धानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य भूयस्त्वं तत्राह ।
 यस्वेति ॥ एतच्च तस्य ध्यानाङ्गुयस्त्वमित्याह । किञ्चेति ॥ भूयस्त्वफलमाह ॥

स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
गतं तथास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान् ब्रह्मी-
त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामैको बलवानाकम्पयति स यदा बली भवत्य-
थोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति

ज्ञानस्य भूयस्त्वम् । शतो विज्ञानमुपास्तेति । ऋष्युपासनफलं
विज्ञानवतः । विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो
लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं श्रद्धा-
र्थविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तद्विद्ध्युक्तान् लोकान्
प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्वोपयोगजनितं
मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यम् । अनशनाहगादीनि
न वै सा प्रतिभान्ति भो इति श्रुतेः । शरीरेऽपि तद्देवोत्था-
नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमध्येकः प्राण्यी बलवाना-

शत इति ॥ विज्ञानवद्वयोरर्थभेदं कथयति । विज्ञानमिति ॥ तथापि
लोकानामवचेतनानां कृतकदुर्भवाचवत्त्वमिच्छासङ्काराह । तद्विद्विरिति ॥ ७ ॥

यदीक्रे बलवद्दार्ढ्यं चेत्कलेऽप्यस्यं प्रयाचयति । अनशनादिति ॥
कथं विद्मि शरीरहापथ्यं बलवत्प्रयोगसाम्राह । शरीरेऽपीति । तद्देव-
-

परिचरन्नुपसृता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन वै दृष्टिकी तिष्ठति बले-
नाम्तरिष्णं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवम-
नुष्या बलेन पश्यन् वधाएषि च दृश्यवन्स्पृशतः
श्वापदान्वाकीटपतङ्गधिपीलकं बलेन लोकस्ति-
ष्ठति बलमुपास्येति ॥ १ ॥ सं यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
यावद्वलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

कल्पयते यथा इक्षी । यतो मनुष्याणां गतं समुद्दितामपि ।
यस्मादेवमन्वाद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्यास्य पुरुषो यदा
बली बलेन तद्गान् भवत्यथोत्पातोत्पानस्य कर्त्तोत्तिष्ठं च
सुहृन्नामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरस्य शुभ्रुषायाः
कर्त्ता भवति परिचरन्नुपसृता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः
प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च समीप्यं गच्छन्नेकाग्रत-
याऽऽचार्यस्याभ्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तत-
स्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिरुक्तमेवमुपपद्यते
इत्युपपत्तितो मन्ता भवति मन्वानश्च बोद्धा भवति ।

श्रोतव्योवजमितमेवेत्यर्थः । न केवलं कारणत्वादेव कर्त्तुं विज्ञायाद्भूयस्त्वम् ।
किन्तु प्रत्यक्षं तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानवशादिति ॥ तस्याइत्यस्य
विज्ञायाद्भूयस्त्वमिति शेषः । समुद्दितामपि कल्पयते कथाकथापि द्रष्ट-
व्यमिति कल्पयः । यथादेवं वदस्य कारणत्वं विज्ञानस्य च कार्यत्वं

यो बलं ब्रह्मेत्युपासतेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्वा भूयोऽस्तीति तस्मै भगवान् श्रेष्ठी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्ना-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेद्यथाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोधा
ऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽन्नस्याये द्रष्टा भवति

एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्यानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य साहाय्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्यन्वर्थम् ॥ ८ ॥

अत्र वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्यथ्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीर्नाश्रीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य दशरा-
त्रियन्ते नचेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । दृश्यन्ते हि मासवप्य-
मन्नन्तो जीवन्तोऽथवा सजीवन्त्यद्रष्टा भवति सुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा
ब्रह्मन्यन्यनशितो दर्शनादिक्रियास्त्वसमर्थः सन्नस्यस्यायी

तस्मात्तत्सद्भूयस्त्वमित्येतन्नियते कार्यकारणभावमेतयो रूपपादयति ।
यथादित्यादिना ॥ इतश्च बलस्य भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुङ्गानेऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि सोऽद्र-
ष्टेति सम्भवः ॥ कथमन्नमन्त्रुत्यस्य जीवनमित्याद्यह्यु ह । दृश्यन्ते इति ॥
अन्नोपयोगभावे बलकारणितिरिति व्यतिरेकसङ्गा तदुपयोगे बलं भवतीत्य-
न्ययं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथास्यस्यैवैतत्त्वपि पाठोऽस्ति तत्रास्यस्य

श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता
भवति विज्ञाता भवत्यन्नसुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान् पानवतो-
ऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गर्तं तथास्य यथा काम-
चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
ऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मै भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
सोऽन्नस्य आयी । आय इत्येतद्वर्षव्यत्ययेनकारस्य व्यत्ययेन
ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोत्थेव-
मेवार्थस्तत्र हेतुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य
वर्षस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्षव्यत्य-
येन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादि-
कार्थश्रवणात् ॥ इत्यते स्यज्ञोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न
तदप्राप्तावतोऽन्नसुपास्वेति ॥ फलं चान्नवतः प्रभूतान्मान्यै स
लोकान् पानवतः प्रभूतोदकाश्चात्पानयोर्भित्त्वसम्बन्धा-
ल्लोकानभिसिद्ध्यति । समानमन्यत् ॥ ६ ॥

इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया व्याख्येयमेकार्मीकारत्वेन विपरिषण्य
इत्प्रत्ययाङ्गीकारादिभ्याम् । आय इत्येतदिति ॥ द्रष्टा श्रोतेत्याद्य-
कार्थस्य श्रवणादपि पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह । द्रष्टे-
त्यादीति ॥ कथं तदङ्गकार्थमित्याद्यङ्गान्यव्यतिरेकौ दर्शयति । इत्यते
हीति ॥ ६ ॥

आपो वा अन्नाद्भूयसाद्यादा सुदृष्टिर्न भवति
 व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
 यदा सुदृष्टिर्भवत्वानन्दिनः प्राणा भवन्तग्रन्
 वज्ज भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी
 यदन्तरिक्षं यदौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पश-
 वञ्च वयाएसि च तृणवनस्यतयः आपदान्याकौ-
 टपतङ्गपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपा-
 स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति
 सर्वान् कामांस्तृप्तिमान् भवति यावद्दपां गतं
 तत्रास्त्र यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्यु-

आपो वाऽन्नाद्भूयसोऽन्नकारणात् । यथादेवं तस्मा-
 द्यादा यस्मिन् काले सुदृष्टिः शस्यच्छिता शोभना दृष्टिर्न
 भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भवन्ति । किञ्चि-
 मित्तमित्याहान्नमस्मिन् संवत्सरे नः कनीयोऽल्पतरं भवि-
 ष्यतीति । अथ पुनर्यदा सुदृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दिनः
 सुखिनो हृष्टप्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं वज्ज प्रभूतं भवि-
 ष्यतीति ॥ अप्सम्भवत्वान्मूर्त्तस्वास्वस्याप एवेमा मूर्त्तामूर्त्त-
 भेदाकारपरिणता इति मूर्त्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षम् ।
 इत्याद्याप एवेमा मूर्त्ता अतोऽप उपास्वेति फलम् । स यो

अगं कारणत्वेनाह्नाद्भूयसमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । अन्ना-
 दित्यादिना । अपां सर्वजनदात्मकत्वाद्वाह्नाद्भूयसदृष्टितमित्याह ।
 अप्सम्भवत्वादिति ॥ दधिपयःप्रभृत्वाह्वतिपरिणामत्वादनारिचादेरन्न-

त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥१॥ स यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्-
नभास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्ध्यति यावत्तेजसो
गतं तन्नास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो
वाच भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् प्रवीत्विति ॥
२ ॥ ११ ॥

सुदुभूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपृच्छत्वाद्भूयो-
ऽङ्गस्तेजः किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्वा रूपेण वर्ष-
हेतुर्भवति । कथं ऊर्द्धाभिर्चोर्द्धगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्ची-
भिश्च तिर्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति ।
तस्मात्तद्दर्शनादाञ्जलौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षि-
ष्यति वा इत्यादुक्त्वात्तस्यतेज उपास्वेति । तस्य तेजस
उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोवत एव च लोकान्
भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् वाच्यानाध्यात्मिकान-
ज्ञानाद्यपहततमस्कान् अपनीतवाच्याध्यात्मिकादितम-
स्कानभिसिद्ध्यति । अन्वर्थमन्यत् ॥ ११ ॥

तदेवोपपादकति । ऊर्द्धाभिरिति ॥ तेजसो भूयस्त्वफलमाह । तेज इति ॥
तमःशब्दार्थमाह । वाञ्छेति । वाञ्छन्तः शर्वरं प्रसिद्धवाध्यात्मिकमन्त्रा-
नन्तानादि तदुभयमपहततमस्कानित्वात् तमःशब्दित्यर्थः अपहत-
तमशब्दार्थमाह । अपनीतेति ॥ ११ ॥

आकाशो वायु तेजसो भूयानांकाशे वै सूर्या
 चन्द्रमसाम्भौ विद्युन्मन्त्रेनाप्यग्निराकाशेनाद्भव-
 त्वाकाशेन श्रुतोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्यकाशे
 रमत आकाशे न रमत आकाशे जायते आका-
 शमभिव्रजवते आकाशमुपास्तेति ॥ १ ॥ स य
 आकाशं ब्रह्मे त्वुक्त्वास्त आकाशवतो वै स लोकान्
 प्रकाशवतोऽसम्बाधानुसंगायवतोऽभिसिद्ध्यति वा-

आकाशो वायु तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः
 कारणत्वाद्योक्तो वायुमागच्छेति तेजसा सहोक्तो वायु-
 रिति पृथगिह नोक्तसो जसः कारणं हि लोके काष्ठी-
 द्भूवो दृष्टम् । यथा घटादिभ्यो घनत्वाकाशो वायुसहितस्य
 तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
 सूर्याचन्द्रमसाम्भौ तेजोरूपौ विद्युन्मन्त्रेनाप्यग्निश्च तेजोरु-
 पाख्याकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वृत्तिं तदक्ष्यं भूय इतरत् ।
 किञ्चाकाशेनाद्भवति चान्यमन्य आङ्गितश्चेतर आकाशेन
 पृथोत्यन्योक्तश्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
 क्रीडत्यन्योऽप्यं सर्वज्ञाया न रमते आकाशे वधादिवियोगे
 आकाशे जायते न मूर्तेमावृष्टवे । तथाकाशमभिल-

वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूया-
 नित्युक्तमत आह । वायुरिति ॥ कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहि-
 तात्तेजसो भूयस्त्वन्वित्वाद्यहो ॥ कारणं हीति ॥ तेजसो वायुसहितादा-
 काशस्य भूयस्त्वं प्रकपूर्वकं प्रकाराकारेण दर्शयति । कथमित्यादिना ॥
 इतरत्वाकाशस्त्विति भूयस्त्वन्वित्वाह । किञ्चेति ॥ तद्भूयस्त्वन्वित्वाह । चर

यदाकाशस्य कर्तुं तन्मात्रं यथा ज्ञानमपारो भवति
 न चाकाशं ब्रह्मेणु मासोऽस्ति न चैव चाकाशस्य
 इत्याकाशस्य मूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

अरो वा आकाशाद्ब्रह्मस्योद्यद्यपि ब्रह्म आ-
 सीरन्न अरन्तो नैव ते कञ्चन ब्रह्मयुग्मं मन्वीरन्न
 विजानीरन् यदा वां तेषु अरेषु ब्रह्मयुग्मं

आहुरादि जायते न प्रतिबोमम् । अत आकाशसुपास ।
 फलं नृत्वाकाशवतो वै विसारसुक्तान् स विद्वान् लोकान्
 प्रकाशयतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशयतश्च
 लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्वोन्व-
 पीडां तद्द्रष्टितानसम्बाधानुब्रूयायवतो विकीर्ष्यन्तीन्वि-
 क्षीर्ष्यप्रचारान् लोकानभिसिद्धति । वायदाकाशस्योत्पा-
 द्युत्कार्यम् ॥ १२ ॥

अरो वा आकाशाद्ब्रह्मः । अरत्वं अरोऽन्तःकरत्वं च ।
 स आकाशाद्ब्रह्मयानिति द्रष्टव्यम् । विद्वन्ब्रह्मत्वेन अरतः ।
 अरत्वे हि सत्त्वाकाशादिसर्वमर्भवत्त्वात् अरत्वं ततो भोज्यत्वात् ।
 असति तु अरत्वे सहस्रसद्वेव । सत्त्वकार्णाभावात् । नापि

रति । यथाकाशोपासकस्य प्रकाशस्याहोकाशान्तरिजायन्त्याह ।
 प्रकाशाकाशवोरिति ॥ १२ ॥

ननु ब्रह्मविदुं चतुं इ विद्वन्नेन यत्तं आकाशावित्तावद्ब्रह्मविद्वीर-
 प्रमत्तावित्ताह । विद्वन्ब्रह्मत्वेनेति ॥ यत्तं इवः अरत्त्वकाशाद्ब्र-
 मत्तवित्तावद्ब्रह्म । अरत्वे हीति ॥ यन्ब्रह्मत्वात् अरत्वे च इत्येवमिति ।

मन्वीरस्य विजानीरन् सारथ वै पुत्रान्मजा-
 नाति सारथ पश्यन् सारथपाशेति ॥ १ ॥ स वः
 सारं प्रहोष्युपाशो वाक्यसारस्य मत्तं तपस्य
 यथा कामचारो भवति वः सारं प्रहोष्युपाशोऽस्ति
 भगवः साराहूय इति साराहाय भूषोऽस्तीति
 तन्म भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

सर्वं सृष्ट्यभावे प्रथमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः सारथ-
 स्माकाशाद्भूयस्त्वम् ॥ इत्यते हि लोके सारथस्य भूयस्त्वं
 यथात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकास्त्रिंशत्सौरन्नुपविशे-
 युस्ते तत्रासीना अन्वोन्वभाषितमपि न सारन्तचेत्सुर्नैव
 ते कश्चन शब्दं श्रुत्युक्तया न मन्वीरस्यन्वस्येत्सारदे-
 सदा मन्वीरन् संख्यभावत्वात् मन्वीरन् तथा न
 विजानीरन् । यदा वाव ते सारेषुर्मन्तव्यं विज्ञातव्यं श्रोत-
 व्यश्चाव श्रुत्युक्तव्यं मन्वीरस्य विजानीरन् । तथा सारेषु
 वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति सारेषु पश्यन् ।
 अतो भूयसात्सारथसुपाशेति । उक्तार्थमन्वत् ॥ १३ ॥

अवतीति ॥ आकाशादेः सारथाभावेऽपि सारथस्योक्तं भोष्यत्वात्-
 पादान्तर्धकाशकं यथास्यारथे सारथेव नासीत्तावत् । नापीति ॥ सार-
 थस्य भूयस्त्वमहंवाक्यमवाहसारेषु वाच्यमिति । इत्यते इति ॥ विषयार्थं
 यथादिशुक्तः ॥ सारथाभावे नवसाद्यन्तव्यं अतिरेकज्ञानं उद्भावे तद-
 भावस्यवत्तावत् । अरेति ॥ एतस्मात्सि सारथस्य भूयस्त्वमित्याह । तरेति ॥
 तद्भूयस्ते अतिरेकताह । अत इति ॥ १३ ॥

आशा वाव स्यराद्भूयसी वै सारो नमना-
 नधीने कर्माणि कुर्वते पुत्राश्च पशूश्चैव
 इमञ्च लोकमसृज्येच्छत आशासुपास्येति ॥१॥ स
 य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः
 संसृज्यस्वमोषा हास्यमशिषो भवन्ति यावदा-
 शया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति च
 आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ती भगव आशया भूय
 इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

आशा वाव स्यराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा
 लक्ष्या काम इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्यरात् भूयसी ।
 कथमाशया च्यन्तःकरणस्यतया स्यरति स्यर्त्तव्यं आशा-
 विषयरूपं स्यरन्वसी स्यरो भवत्यत आशेद्ब्र आशयाऽभि
 वर्द्धितः स्यरभूतः स्यरन्वृगादीन्मन्मानधीतेऽधीत्य च
 तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधीय श्रुत्वाकर्माणि कुर्वते तत्फला-
 शयैव पुत्राश्च पशूश्च कर्माफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति
 आशयैव तत्साधनाव्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्ब्र एव
 स्यरन् लोकसद्ब्रहेतुभिरिच्छन्वमुञ्च लोकमाशेद्ब्र स्यरन् ।
 तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारसनावद्ब्र स्यराकाशा-
 दिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राप्य अत आशयाः
 स्यरादपि भूवस्वमित्यत आशासुपास्य ॥ यस्माथां ब्रह्मे-
 त्युपास्ते नृप्य तस्य प्रथमाशया सदोपासीतवास्त्रोपास-

प्राणो वा प्राणाना भूयस्त्वया वा ज्ञानं त्वभौ
समर्पिता एतन्मन्त्रिद् प्राणो सर्वं समर्पितं

कस्य सर्वं कामाः सष्ट्यन्ति सष्ट्यं गच्छन्त्यमोघा
हास्याधिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदाथाया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्त-
सङ्गवमाशारथनापाशैर्विप्राशितं सर्वं सर्वतो विसमिव
तन्तुभिर्यस्मिन् प्राणो समर्पितम् । येन च सर्वतो व्यापिना
अन्तर्वह्निर्गतेन सूत्रे मण्णिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं
विधृतम् । स एष प्राणो वै आथाया भूयान् । कथमस्य
भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके
रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिताः सञ्चोताः सञ्च-
वेयिता इत्येतत् । एवमस्मिन् लिङ्गसङ्घातरूपे प्राणो प्रञ्चा-

आथाया भूयस्त्वयाकाङ्क्षादाया व्युत्पादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १४ ॥

प्राणस्य सर्वाङ्गदत्तेन भूयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति ॥
प्रकृतस्मृतिवचान्तदुपक्रमेण सस्य जनतोऽस्ति तत्तथा प्रादुर्भावमेवास्मिन्मथरा
यान्ते वक्ष्यामि त्वज्जगत्तपेति विष्टम् । कार्यकारणत्वं कान्तिकस्युपादा-
नोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि कान्तिकमेव कस्तरोत्तरभूयस्त्वया
पूर्ववत्पूर्ववत्प्राणमादेव कस्तरोत्तरवागादिभूयस्त्वेनेति वाक्यम् ॥ स्मृति-
निमित्तः सङ्घातो सस्य वक्ष्यामी । आथायाऽर्थाथनापाशैः सर्वतो विप्राशित-

प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
 ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
 प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥१॥
 स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

अनि दैहके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
 णायाऽऽदर्शादौ प्रतिक्लिब्वक्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यश्च
 महाराजस्त्रेव सर्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्म्वहमुत्क्रान्ते
 उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्या-
 मीति स प्राणमस्त्वजेति श्रुतेः। यस्तु छायेवानुगत ईश्वरम्।
 तद्यथा रथस्थारेषु नेभिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एव
 मेवैता भूतमाताः प्रज्ञामातास्वर्पिताः प्रज्ञामाताः
 प्राणोऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनाम् ।
 अत एवमस्मिन् प्राणे सर्वं यथोक्ते समर्पितम् । अतः स एव

मित्यत्र दृष्टान्तमाह । विसर्जितेति ॥ विसर्ज्यो ऋष्यालविषयः । यथोक्तं
 जगदात्मिन्नर्पितं स एव भूयानिति सम्बन्धः । सर्वस्य जगतः ॥ तस्मि-
 न्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति ॥ सर्वतो व्यापित्वस्यैव
 स्फुटीकरणमन्तर्वह्निर्गतेनेति प्राणस्याथायाः सकाशाद्भूयस्त्वमाकाङ्क्षा-
 पूर्वकं समर्पयते । कथमित्यादिना ॥ लिङ्गानां व्यष्टीनां सङ्घातः सङ्घ-
 दायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितइतोरेक्यमभिप्रेत्य
 विधिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदैवज्ञावस्थानं सूचयति ।
 दैहिकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति । सत्यं रति ॥ यथोक्तेऽस्मिन् प्राणे
 सर्वं समर्पितमित्युत्तरत्वं सम्बन्धः ॥ प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्वं
 प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सर्वं समर्पितमिति

वाच्यं वा वाच्यं वा किञ्चिद्भूतमिदं वाच्यं
 किञ्चाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पित्रहा वै त्वमसि मातृ-
 हा वै त्वमसि भातृहा वै त्वमसि स्वसृहा वै त्वम

प्राणोऽपरतन्त्रः प्राणेन स्वयन्तौव याति नान्यत्प्रतगम-
 नादिक्रियास्वस्य मामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रियाकारक-
 फलभेदजातं प्राण एव न प्राणादहिभूतमस्तीति प्रक-
 रणार्थः । प्राणः प्राणं ददाति । यद्ददाति तत्स्वामभूत-
 मेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव । अतः पित्राद्या-
 ख्योऽपि प्राण एव । कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धान्तर्गत्येव
 प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पित्रादिशब्द-
 प्रयोगान्तदुत्पन्नत्वौ च प्रयोगाभावात् कथं तदित्याह ।
 स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि तं भ्रशमिव तद-

पूर्ववत्त्वन्वः । किमिति चक्षुरादिषु विद्यमानेषु सुखस्यैव प्राणस्य
 परमात्मोपाधिकत्वसुपगतमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ प्राणस्यैव प्रदि
 सर्वाधिकारत्वे च्छुन्नरं प्रमाचयति । कश्चिदिति ॥ ईश्वरं प्रति
 प्राणस्यैवीपाधिकत्वे हेतुन्तरमाह । यस्त्विति ॥ अत्रापि पूर्ववदन्वः ॥
 प्राणस्यायावदीश्वरमनुगतमतीत्यत्र च्छुन्नरं प्रमाचयति । तद्यथेति ॥
 भूतमात्राः शब्दादयः प्रथिव्यादवच विषया प्रज्ञामात्राश्च शब्दादिबुद्धिषु
 तज्जननेन्द्रियेषु चेत्सर्वः । भवतु तासां प्राणोऽदितत्वं तथापि कथं प्राणस्य
 आयावदीश्वरं प्रमाचयति सात्वाह । स इव इति ॥ कौण्ठिकीनां श्रुति-
 रिति शेषः । प्राणस्य बुभोक्तृविशेषत्ववैशिष्ट्यजनतःशब्दार्थः । व्याख्यातं भाग-
 धनूद्यावद्विष्टमं च व्याकरोति । एवमिति ॥ प्राचः प्राचेन यातीत्यस्या-
 र्थमाह । अत इति । सर्वाऽसदत्वादिति वाचत् ॥ प्राचः प्राचेन
 यातीत्यादेः प्राचो ह्येवैतानि सर्वाणि भूतानीत्यन्वयस्य तात्पर्याधिं ब्रह्मिष

स्यात्कार्यहा वै त्वमसि प्राङ्गणहा वै त्वमसि ॥२॥
 अथ यद्यप्येमास्तुक्तान्तप्राणाच्छूलेन समासं व्यति-
 सन्दहेनैवैतं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

ननुरूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वकारादियुक्तं प्राणाह तदेतं
 पार्श्वस्था आङ्गविवेकिनो धिक्त्वास्तु धिगस्तु त्वामित्येवम् ॥
 पितृहा वै त्वं पितुर्हन्तेत्यादि । अथैतानेवोक्तान्तप्राणा-
 स्त्यक्तदेहान् अथान्वदपि शूलेन समासं सकस्य व्यतिसन्द-
 हेद्वात्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
 दिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवैतं
 ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
 एतत्पितृहास्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
 पितृहादीनि सर्वाणि भवन्ति यत्नानि स्थिराणि च । स वा

कथयति । कथमिति ॥ दातुर्देयस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति ॥
 प्राण इति ॥ तदपीति देयमानमुच्यते । सस्य सस्यदानस्य च प्राणा-
 भिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं प्राणस्य सञ्जातत्वमेतःशब्दार्थः । प्रसिद्धिरनति-
 क्रमणीयेति शङ्कते । कथमिति ॥ अन्यव्यतिरेकाभ्यां पितृादिशब्दानां
 प्राणविवक्षत्वात् प्रसिद्धे शङ्कानमित्याह । उच्यते इति ॥ अन्यव्यतिरे-
 कानेव प्रक्रमपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पितृादिषु प्राणे इति
 पितृादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमथवा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते ।
 त्वंकारादियुक्तमित्यादिप्रदेन तिरस्कारप्रभेदो दृश्यते ॥ पितृादिष्व-
 प्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्कारवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ इति
 प्राणे पितृादिषु पितृादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयसङ्ख्या व्यति-
 रेकमाह । अथैतानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यङ्गावयवान्निभक्त

भाहृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न
 ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
 भवति स वा एष एवं प्रख्यन्नेवं मन्वान एवं

एष प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् कस्यतोऽनु-
 भवत्येवं मन्वान उपपत्तिभिन्नित्यन्वयेवं विज्ञानव्युप-
 पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्वित्यर्थः । मनन-
 विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत्
 अत एव पश्यन्प्रतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य
 वदनशीलो भवतीत्यर्थः । ते चेद्भूयुस्तं यदि एवमतिवा-
 दिनं सर्वं वा सर्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं
 प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं
 ब्रह्मादिस्तम्बप्रख्यन्तम् । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽह-

इत्यर्थः । यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्येतत्तथापीत्यन्वित्यर्थे द्रष्टव्यम् । तदेवाति-
 क्रूरं कर्म विशिनष्टि । यथासेति ॥ अथयवविभङ्गनसादिशब्दाद्यैः ।
 तद्देहसम्बन्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपितृणां दिविसः । यद्यपि त्वत्प्राणेष्वपि-
 देहेषु पितादिशब्दो द्रष्टव्योऽपि नास्तीत्यर्थः । तद्विषये क्रूरकर्मसं-
 शान्तेऽपि शिष्टसङ्घादप्येति भावः ॥ अज्ञानव्यतिरेककर्मसम्पन्नैरिति ।
 तज्जादिति ॥ प्राणस्यैव पितादिशब्दप्रकल्पे किं ज्ञादिनामप्यज्ञाह ।
 तज्जात्माप्यो ह्येति ॥ प्राणस्य भूयस्त्वमित्यं व्युत्पाद्य तद्विज्ञानकर्ममाह ।
 स वा इति ॥ प्राणवदितिवादी भवतीति शब्दव्यञ्जः ॥ कथं प्राणवित्पत्ति
 त्वयेत्यात्मासाह । इवचित्ति ॥ शब्दांशत्वं यथोक्तप्रकारः कस्यतोऽनुभवः
 सङ्घटनेन साक्षात्कारः ॥ तद्वदुदर्येनेवैव प्राणवित्पत्ते विज्ञानि यति
 चित्तिति मननविज्ञाने पृथक्पृथक्श्लोके तज्जाह । मननविज्ञानावाभ्यां ह्येति ॥
 अज्ञानव्यतिरेकात्क्रोशपश्चिदङ्गताहास्याद्युपपत्तिव्यं श्रवं ज्ञासते

विज्ञानन्नतिवादी भवति तच्चेद्ब्रूयुरतिवाद्यस्ती-
त्यतिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापद्भुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानैति सत्यन्त्वेव

मिति ब्रूवाणं यदि ब्रूयुरतिवाद्यस्तीति । वाढमतिवाद्यस्मीति
ब्रूयात् नापद्भुवीत । कस्माद्वासावपद्भुवीत । यत्प्राणं सर्वे-
श्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातःपरमस्तीत्युपरराम । न पूर्व्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं विकारानृतब्रह्म-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्यमानं योस्य शिष्यमित्थीग्रहविशेषाद्दिप्रस्था-
वयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिति भेदः । मननवि-
ज्ञाने विना दर्शनासम्भवोऽतःशब्दार्थः । एवं मननादिद्वारेणेति यावत् ॥
अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामादीति ॥ नापद्भुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति ।
कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादयं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवांस्तस्मादप-
द्भवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वम् ॥ नापद्भुवीतेत्यत्र 'प्राणान्मस्यपदेशं श्रुत्वा
नारदस्य शर्णीभावे किं कारणमित्याशङ्क्यायासाह । स एष इति ॥ कथं
तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह । न पूर्व्ववदति ॥ किमिति तर्हि प्राणा-
याद्यपेक्षायां स्वयमेवाकार्यो व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥

विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

द्यपेक्षन्तु तस्यातिवादित्वम् । यस्तु भूमाख्यं सर्वातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तयाऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुजन्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यत आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इह पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽदृतं विकारजातं वाचारम्भं

एतन्नाज्जायते प्राण इति नृत्स्यन्तरात्राण्यस्य विकारत्वेनादृतत्वम् ॥ वाचा-
रम्भं विकारो नामधेयमित्यक्तम् । तस्मिन्नदृते प्राण्ये ब्रह्माणि विज्ञानं
तेनेति यावत् ॥ परितृप्त्ये कथमक्ततार्थत्वमित्याहयस्य मिथ्याज्ञानया-
चित्वादित्याह । परमार्थेति ॥ न च तस्योपेक्षाहत्वमित्याह । योष्यमिति ॥
मिथ्यापहविशेषो नास्ति प्राणात्यरमित्यभिमानः ॥ कथं तर्हि प्राणविदो
ऽतिवादित्वसक्तं तत्राह । नामादीति ॥ कस्तर्हि परमार्थतो ऽतिवादी-
त्याहयस्य ॥ यस्त्विति ॥ सोऽतिवादीति ॥ अतः अन्तर् नारदस्य
प्राणोऽत एवाहेति योजना ॥ ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानस-
त्यस्य कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाग्यं व्याज्ज्वलं सुप्तरमाह । वदेति ॥
यदि विश्वं सद्रूपाद्द्रुमवाङ्मिथ्यमसदेव स्याद्यदि त्वमिदं अन्नात्मकेव

ननु सत्यं वदति विज्ञानमेव सत्यं वदति विज्ञा-

दित्वा सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति
यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ता-
भ्यामयं प्राणस्त्वन्वः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न
तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तु हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं
सञ्च त्यञ्चेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योप-
लब्धिर्विबन्धितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
शोक्तम् । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थ-
सत्यविज्ञानाभिमानाद्युत्थाप्य नारदं यत्सदेव सत्यं पर-
मार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विव-
क्षितोऽर्थः । नाविज्ञाननृसत्यं वदति ॥ यत्सविज्ञानम् इति
सोऽन्वयादिशब्देनाऽन्वयादेः न परमार्थसद्रूपान्मन्यमानो

परमार्थसत्त्वं सिद्धोदिति परमार्थतः सत्त्वं यदैव विज्ञानातीत्यर्थः ॥
विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ ततस्तदाऽन्वयं विकारजातं कृत्वा
सदेव सत्यमिति कृत्वा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञा-
नस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योतनार्थोऽयमशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावस्थेषु
भेदाभेदादौ शङ्कते । नन्विति ॥ किं बृहदारण्यकसुष्वा विकारस्य
सत्यत्वसुक्तमित्येतावन्मात्रसुच्येत किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विक-
ल्पप्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥
भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपाधावयोगादिकारस्य च सत्यस्य सर्वत्रान्विष्यात्मानु-
मानादत्यन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेष्वैवोक्तमित्यर्थः ॥ कथं
नर्हि प्राणादिषु सत्यत्वसुक्तमित्याद्यङ्गीकारं स्वीरयति । किन्तुहीति ॥
इन्द्रियजनितसङ्घ द्विविषयत्वापेक्षं श्रुत्यन्तरेण वदति ॥ तद्विषयत्वा-

नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति ।
तथा तान्यपि रूपाणि सद्पेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
ज्ञानन्सत्यं वदति । विज्ञानमेव सत्यं वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो

मेवं भूतद्वयं त्वदिति व्यवह्रियते । तथा च भूतपञ्चकं सच्च त्वच्चेति
श्रुत्याद्य सत्त्वमिति वयोक्तम् । तथा तद्बीजभूतवोर्नामरूपयोस्तदस्मकत्वाच्च
प्राणानां सत्त्वत्वं व्यावहारिकमित्यर्थः ॥ इतश्च प्राणादिषु क्रिया-
भूतेष्वपि सत्त्वश्रुतिरविरुद्धेत्याह । तद्दारेणेति ॥ प्राणादीनां व्याव-
हारिकसत्त्वत्वाद्युक्तद्वारेण भ्यारोपापवादत्वावेन परमार्थसत्त्वस्य अज्ञा-
योऽवगतिर्विवक्षितेति ॥ कस्मा तेष्वपि सत्त्वत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥
यद्योक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्त्वत्वं नमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्त्वत्वमिदं
प्रकृते तु न तद्विद्यते भूत्वा एव सत्त्वत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरोधता-
दवस्यग्रमत्र आह । इहापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यावहारिकः सत्त्वत्वसु-
पगतं किन्त्वर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह । इह त्विति ॥
यदा वै जानातीत्यत्र सत्त्वं वदतीति यद्यास्यातं तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां
स्मृतवत्त्वादौ व्यतिरेकमाह । नाविज्ञानमिति ॥ परमार्थसत्त्वस्य विज्ञान-
मपि वदत्वग्रन्थादीनीत्याशङ्क्याह । यस्त्विति ॥ तर्हि कथं सद्देव
परमार्थसत्त्वमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ ताच्चेव
तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति
सत्त्ववादित्वमेतत्सुपसंहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयना-
चष्टे । विज्ञानमेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्त्वविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्या-

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥१८॥
 यदा वै अहधात्यथ मनुते नाथहधन्मनुते अहधदेव मनुते अथा त्वेव विजिज्ञासितव्येति अथां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ अहधाति नानिस्तिष्ठच्छहधाति निस्तिष्ठन्नेव अहधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

यदा वै मनुते इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिव्यबुद्धिः अज्ञा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुणशुश्रूषादिस्तात्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

यद्वाह । न चेति ॥ वद्येवं जिज्ञासाद्वारा सख्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमित्येदिदं सर्वः । सत्त्ववदनं प्रति सत्त्वविज्ञानस्य यथा कारणत्वसङ्गतं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरसत्तरे कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति ॥ मननहेतुभूतां अथां व्याकरेति । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अथाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्टेति ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यत्र निश्चिष्ठति नास्त्यत्र निश्चि
ष्ठति इत्येव निश्चिष्ठति इतिस्त्वेव विजिज्ञासि
तव्येति इतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा
करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव वि
जिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ २२ ॥

यदा वै करोति इतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कार-
णञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति
विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि इतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्य-
माणं लब्ध्वयं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा
दृष्टफलसुखादतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भवि-
ष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्तुपपत्तेः ।
अथेदानो इत्यादिषूत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

निष्ठा निदानम् ॥ इतिं विभजते । इतिरिति ॥ कथं पुनरेतेषामुत्तर-
रसुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तत्राह । सत्त्वं हीति ॥ २१ ॥

इतिरिति कृतो भवतीति तत्राह । सापीति ॥ यदा सुखं लभते
तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादिव्यतिरेकेषाभा-
वात्कथं सुखलाभाधीना इतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति ॥ वक्ष्यामाणसुख-
सम्बन्धस्वाभिमानादेव यथोक्ताइतिः सिद्धतीत्यर्थः ॥ सुखं लब्ध्वा करोतीत्ये-
तद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति ॥ इदं फलं पुत्रपत्यादि तज्जन्यसुखोद्दे-

यो वै भूमा तत् सुखं नास्य सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भवानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

अस्ति न तद्विज्ञानाय प्रथमत्वं कार्यं इति माज्ञं तत्
इदमुच्यते । सुखत्वेन विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिसुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं बह्वितिपर्ष्यायास्तत्सुखम् ।
ततोऽर्वाक्यातिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नुच्यते सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजम् । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं पुरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखम् । तृष्णादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्भूम्बः ॥ २३ ॥

यपूर्विका लोके कतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं सर्वध्वैव करोति नत
विना तदुद्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं
भवति तथा च कथं तद्वदध्या करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरपन्थनाकाङ्क्षापूर्वकसुखापयति । अथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूम्बोऽर्वागपि वैश्विकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमस्यत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपं तृष्णां
प्रत्यक्षसुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं कथं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याह । न
हीति । अस्यास्य सुखस्य दुःखानामपि सिद्धे फलितमाह अत इति ॥ २३ ॥

यच्च नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा अथ यच्चान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

किंलक्षणोऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूमि तत्र
नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन दृष्टोऽन्यो विभक्तो दृष्ट्याद-
न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवान्तर्भावा-
द्विषयभेदस्य । तद्वाचकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्ग्रहणम् ।
अन्येषाञ्चोपलक्षणार्थत्वेन मममन्त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यम् । नान्यन्वा-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्य-
द्विजानाति । एवंलक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रसि-
द्धान्यदर्शनाभावो भूमोच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्यं न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-
दर्शनाद्यभावमात्ममित्युच्यते तदा द्वैतसंख्यवहारविल-

भूमः अविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं निर्द्वा-
रयति । किमित्यादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । किमिति
अर्थनादिव्यपि सद्द्रुदर्शनश्रवणयोरेव निषेधत्वेनात्र पश्यमित्याद्यद्वाह ।
नामेति ॥ अतुक्तानां अर्थादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र द्वयोर्पश्यं
अर्थनाद्यविषयत्वस्यापि भूमि भावादित्याह । अन्येषामिति ॥ अत्रेति
लक्षणवाक्योक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥ यस्मिन्नधिकरणे
तत्रविचारणात्मान्योऽन्यं न पश्यति न शृणोति न अनुते न विजा-
नाति स भूमेति द्रुद्रुदृष्ट्यादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्य
विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्षणमित्युपसंहरति । एवमिति ॥ उक्तमेव
लक्षणं स्फुटमितं विच्छेयति । किमत्रेति ॥ लोकाप्रसिद्धदर्शनादिविष-
यत्वाभावमात्रं भूमो लक्षणं तद्विषेधेन सस्यत्वं वेति विमर्शार्थः ॥
कस्मिन्पक्षे को बाधः को वा दोष इति शिष्यः पृच्छति । किञ्चात

त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तद्व्यतमथ
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कश्चिन् प्रतिष्ठित

अथो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नान्यमेव दोषः
संसारानिदृच्छति । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति ।
आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्रत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणोऽनर्थके
स्थातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये नृहेऽन्यन्न
पश्यतीत्युक्ते सम्भ्रादनात्मानं च न नपश्यतीति गम्यते । एव-

इति ॥ आद्यमनूद्य तत्र ज्ञानं दशयति । यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य
दर्शनादेर्विषयत्वं भूम्न नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते
चेत्सर्वविकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्यत्वविशिष्टित्वर्थः ॥ द्वितीयं
पक्षमनूद्य तच्चान्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना ॥ तमेव दोषं प्रकृष्टपूर्वकं
सूचयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानि-
दृच्छिसावाह । क्रियेति ॥ सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं
तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति ।
आत्मैकत्व इति ॥ एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नुत्तरमाह ।
नात्मान इति ॥ द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे व्यतीकृते प्रथमपक्षस्यापि सना-
नदुष्टत्वमिति शिष्यः शङ्कते । अन्येति ॥ अद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावन्नेव
दर्शनाद्यथाभावात्त्वान्यदिति च विशेषण्ये व्यर्थे स्थातामित्यर्थः ॥ व्यर्थ-
मेवेदं वचनमित्याशङ्क्य शिष्यः स्वयमेव ब्रूते । दृश्यते हीति ॥ लोके

इति खे महिन्नि यदि वा न महिन्नीति ॥ १ ॥

मिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येवात्वे पदेशादधिकारणा-
धिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीयं सत्त्वमि-
ति षष्ठे निर्धारितत्वात् । अदृश्येऽनात्मने सम्बुद्धे तिष्ठति
रूपमस्य विजातारमरे केन विजानीयादित्यादिसुबुद्धिभ्यः
स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । ज्ञेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्त्वै-
कत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति
सङ्ग्राह्यनर्हमप्युच्यते । एवं भूम्नोऽकस्मिन्नेव यत्वेति विशेषणम् ।
अविद्यावस्थायामन्यदर्शनामुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभाव-
त्वज्ञानस्य विवक्षितत्वान्मान्यत्वमिच्छतीति विशेषणम् । तस्मा-
त्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्वा-

दि यत् नून्ये षष्ठे नाम्नत्यस्यैव तद्देवदक्षीयमिति प्रयोगो दृश्यते
नच तस्य नैरर्थक्यमिति । व्यवहाराङ्गत्वाद्यथोक्ते धनधान्याद्यदर्शनेऽपि
स्वभादीन् षष्ठस्य न न पश्यतीतिस्तस्य नैरर्थक्यं न गम्यते । किन्तु
स्वभादीनां तस्य च दर्शनमिति । तथा यत् नाम्नत्यस्यैव तत्त्वतापि
विशेषणवैयर्थ्ये समाधानं वक्तव्यमिति । किं विशेषणार्थवत्प्राप्तपक्ष्या
बुद्ध्याधिकारणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च वाच्यमित्युच्यते किं वा
स्तुतस्य गर्तिर्वक्तव्येति प्रकृत्ये चेत्तत्त्वात् दूषयति । नेत्यादिना ॥ तथा
तत्त्वमसीति वदित्वात् । निर्धारितत्वादधिकारणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्ति-
रिति शेषः । अज्ञान्यज्ञ पश्यतीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति
तत्त्वात् । अदृश्य इति ॥ द्वितीयमनूद्य गर्तिष्वात् । ज्ञेत्यादिना ॥
परिहारभावं दृष्टान्ते न अदृश्यति । यथेति ॥ एकस्मिन्नेव भूम्नि ज्ञेति
विशेषणमनर्थकमपि प्रयुज्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकारणाद्विकल्प्याविव-

गोत्रमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

विद्याविषयेऽन्योन्येनाव्यत्यस्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यद्य स्वग्रहश्च वक्ष्य प्राक् प्रतिबोधान्तकाल-
भावीति तद्वत् । तत एव तन्मार्त्वं विनाशि स्वप्रवक्षुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तद्वत्तम् । तच्छब्दोऽस्तत्वपरः ।
स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । खे महिम्नीति
खे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिम्नि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽस्त्रादि

यत्त्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति ॥ यद-
विद्यावस्यमन्वृर्षनादि तदनुवादेन नान्यत्यस्यतीति विषयेष्वस्य भूम्नि
न विरुध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो लक्षणस्य विवक्षितत्वादि-
त्याह । अविद्येति ॥ लक्षणवाक्यार्थसुपसंहरति । तस्यादिति ॥ दर्शनादि-
सकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ ब्रह्मेत्यादि-
वक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं इत्यात्मन
विदुष्येति । यथेति ॥ तत एव परिच्छिन्नत्वादिति । यावत् । कथं
तद्वत्तमिति भूम्नि तच्छब्दप्रयोगस्यत्याह । तच्छब्द इति ॥ भूम्नः
सुखात्ववचनान्तस्य चाश्रयं पृच्छति । अतर्हीति ॥ व्यवहारवच्छा मन्त्रो
वस्तुवच्छा वेति विकल्पग्राह्यप्रत्याह । इत्युक्तवन्ममिति ॥ द्वितीयवचनस्य
निराकरोति । वदीति ॥ पूर्व्यापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति । वदी-
त्यादिना ॥ भूम्नः सतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावेऽनेभ्युच्यते तत्रान्यो

भार्य्यं चेचाण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
 ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
 इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पञ्चात् स
 पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वान् गोऽश्वं इन्दुं कवङ्गावः ।
 सर्वत्र गवाश्वादिमहिमेति प्रसिद्धम् । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो
 भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
 चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनाभ्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
 इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच
 स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
 भूमा । अधस्तान् तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
 स्यात् । तथोपरिष्ठादित्यादि समानम् । सति भूम्नोऽन्यस्मिन्
 भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्वम् । अत-
 स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-
 कारणाधिकर्त्तव्यतानिर्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमीत्यस्य सम्बन्धमिति
 योजना ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्याशङ्क्याह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

अवतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्वकमवतार्य्यं व्याचष्टे । कस्मादिस्मा-
 दिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विदुषीति । यतीति ॥ अङ्गद्वारा-
 त्तत्वीपदेशस्याभिप्रायमाह । यत्नेति ॥ कोऽप्यङ्गद्वारेणादिशब्द

मित्त्वथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुप-
रिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्त-
रतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आ-
त्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा

निर्देशात् । द्रष्टुर्जीवादित्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्य-
चिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिष्यत इत्य-
हङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्यत्वंदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यतोऽह-
ङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिस-
ङ्घातोऽप्यादिष्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति ।
अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण ग्रहे-
नादिष्यते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमर्जं सर्वतो
व्योमवत्पूर्वमन्यग्रन्थं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञा-
नाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं * यस्य सोऽयमात्म-
रतिस्तथात्मक्रीडः देहमात्रमाधना रतिर्वाच्यासाधना
क्रीडा । लोकेस्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न

इत्याशङ्का प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टुरिति ॥ अहङ्कारादेशान्
पृथगात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्कारेणेति ॥ अज्ञात्प्रविष्टानवतः
कतलज्ज्वलत्माह । आत्मैवेति ॥ एकमिति ज्ञातीयभेदराहित्यस्योक्तिः ॥
अन्यग्रन्थमिति विजातीयभेदग्रन्थत्वस्येति ॥ रत्यात्मक्रीडयोरवा-
नरभेदं दर्शयति । देहमात्रेणेति ॥ क्रीडा वाङ्मसाधने त्वत्त्व लोकसम्प-
त्तिमाह । लोक इति ॥ देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं
वाङ्मवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यद्वक्त्राभेदासङ्गवर्जितो विद्वानित्याह ।

पञ्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मेतरात्
 आत्मैवेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
 मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्म-
 मिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

तथा विदुषः किन्तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
 तीत्यर्थः । मिथुनं द्वन्द्वजनितं सुखं तदपि द्वन्द्वनिरपेक्षं
 यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽपि वि-
 दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
 सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
 वाह्यबन्धुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवं लक्षणो विद्वान् जीव-
 न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति ।
 यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्वास्त्रेति तावन्मात्रपरि-
 ष्ठिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिशय-
 त्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तान्निह-
 न्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्येऽन्वया
 ऽत उक्तदशनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्मन

देहेति ॥ जीवन्मुक्तिउक्ता विदेहकृत्तं दर्शयति । उ इति । स्वाराज्यं
 निमित्तकीकृत्य फलान्तरमाह । यत एव मिति । स्वाराज्यवर्षं लोकाकामचा-
 रकोक्तात्यर्थमाह । प्राणादिष्विति ॥ बावचाण्डो नतं तत्वास्तु यथाकाम-
 चारो भवतीत्यादिना परिषिद्धं परतन्त्रं पूर्वभूमिषु फलउक्तमन
 त परमानन्दप्राप्ते तद्वाहसिदप्यते न त लोपाभिकं रूपविश्वः ।

लोकेषु कामचारो भवति । इथ येऽन्यथातो विदुरनगराजानस्ते क्षत्र्यलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षत्र्यलोकाः क्षयो लोक
एषां ते क्षत्र्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पञ्च
तन्मूर्त्तमित्यवोचाम । तस्मादेव द्वैतदर्शिनस्ते क्षत्र्यलोकाः
स्वदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्कृदात्मविज्ञानांस्वात्मनोऽन्यथात्मतः
प्राणादेर्नामात्मन्तोत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यन्यो-
व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतस्मिन्नर्थे

फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्या विद्यामविद्विन्द्याद्वारायितां ज्ञौति ।
अथेत्यादिना । ते क्षत्र्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शनां विना-
शिकत्ववशे हेतमाह । भेददर्शनस्तेति ॥ परिच्छिद्यस्य विनाशित्वं
वचनं तस्मादिति परावृत्तयति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्वर्धमेव विदुषः कष्टृत्वमाह । तस्येति ॥ तथा विदुषः
कष्टृत्वव्यवहारवर्दितावर्धः । प्रौढादिरन्यो व्यवहारो न केवलं ब्राह्म-
णोक्तमिह विद्याफलं किन्तु मन्मोक्तञ्च ज्ञाह । किञ्चेति तच्छब्दार्थः

ऽऽत्मतः चर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
 आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
 त्ततोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
 ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सकल्प आत्मतो मन
 आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्वा आत्मतः
 कर्माण्यात्मत एवेद् सर्वमिति ॥१॥ तदेषल्लोको

एष ल्लोको मन्वोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति । पश्यो
 यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । अत्यु मरणम् । रोगं ज्वरादि ।
 दुःखतां दुःखभावश्चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव स
 पश्यः पश्यत्यात्मनमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वं शः
 सर्वं प्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राक्सृष्टिप्रभेदादेक-
 धैव भवत्येकधैव च सन् विधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
 भवति सृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमा-
 र्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते । स्वतन्त्र एवेति विद्यां फलेन
 प्ररोचयन् स्तौति । अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः
 सत्यगवभासकारणां सुखावभासकारणस्येवादृशस्य विद्यु-

सप्रत्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः ॥ न पश्य इति मन्वसा-
 दाद्य व्याचष्टे । पश्यतीत्यादिना ॥ सर्वमाप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेद-
 भ्रमव्यापसनेन विवक्षिता नत क्रिभिकीटकादिभावोऽपुत्रुवार्धत्वप्र-
 सङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ विद्यास्तुतिपौम्नस्त्वां सयुचविद्याफलमपि निर्यु
 यमङ्गविदाप्नोतीत्य ह । किञ्चेति ॥ विधा तेजोवस्वरूपेण । शब्दस्पर्श-
 दिरादिशब्दार्थः । विद्यां तत्फलं तदपेक्षितां स्तुतिज्जाभिधायःकार-

न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नीत दुःखताए
 सर्व ए ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
 स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः शतञ्च दश चैकञ्च
 सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

द्विकारणं साधनमुपदिश्यते आचारशुद्धौ । आह्वयत
 इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् । भोक्तृभोगयाह्वयते
 तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु-
 द्धीरामहेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या-
 माहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोरन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धि-
 नैर्म्मल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमा-
 ल्मनि ध्रुवाऽविच्छिन्ना हतिरवस्मरणं भवति । तस्याश्च
 लब्धायां स्मृतिलभ्ये सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशक-
 पाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदया-
 श्रयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षणं विनाशो
 भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं
 तस्मात्सा कार्थ्येत्यर्थः । सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽस्था-

शुद्धावित्तादेस्तत्पर्यभाह । अवेति ॥ रागद्वेषविकृतौस्तु विषयानिन्द्रियै-
 वरक्षित्वादिस्मृतिमान्त्राहारशब्दं व्याकरोति । आह्वयत इतीति ॥
 कथं तस्माद्दिवभाषणं तन्माह । भोक्तुरिति ॥ मोहयो वस्तु शुद्धिरित्या-
 शङ्काह । रागेति आहारशुद्धिकथनाह । तस्यामित्यर्थः । जन्मःकरणशु-
 द्धिकथं कथयति । सत्तेति ॥ स्मृतिवाचकं दर्शयति । तस्माद्धेति ॥

सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा श्रुतिः श्रुतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां
विप्रमोक्षस्तस्यै ऋदितकषायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तः स्कन्द इत्या-
चक्षते तः स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

यिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्यै ऋदितकषायाय वार्त्तारा-
दिरिव कषायो रागहेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स-
ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपचालेन क्षालितो ऋदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्यै योम्याय ऋदितकषायाय तमसोऽव-
द्यालणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽस्ती भगवानुत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिं
वेति विद्यामविद्याश्च • स वाच्यो भगवानित्येवंधर्म्मा सन-
त्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तद्विदः । द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरित्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्द्वि-
रण्ये सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भवतीत्याहारपुत्रिरपेक्षितेति शेषः ॥ प्रकृतवः क्यतात्पर्यस्य संप्रसारणं इति ।
यत इति ॥ तस्यै ऋदितकषायावेत्यादिवाक्यमपतार्थं व्याचष्टे । सर्व्वकिति ॥
ज्ञानमिति नतिभावव्यञ्जौ । तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह । तमेवेति ॥ २६ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीपुद्गलानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वैश्वं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-

ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकालादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाहित्तीयमात्मैवेदं सर्वमिति षष्ठसप्त-
मयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वद्वस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परसार्थवि-
षयीकर्तुं मित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुत्रषार्थसिद्धिरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणब्रह्मतत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वस्थेष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यम् ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषय-
विषया लक्षणा न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

पूर्वं छिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदादन्दे-
कतानमावेदितं तथा चोपनिषदारम्भेचरितार्थं किमवशिष्यते यदर्धम-
ध्यायान्तरमित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति तदधिगमाय विषि-
टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्दबुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो
ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्त्वर्थः ॥ न केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्माधिग-
मयेवत्वेन हृदयदेश उपदेश एवात्र कर्त्तव्यः किन्तु पूर्वलाहृत्तगुणा-
द्यर्चान्तरोपदेशश्च कार्य इत्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरस्य उपदे-
ष्टव्यमन्वाचते । तथेति ॥ मन्दाधिवां ब्रह्मधीयेवत्वेन देशविशेषवद्बुद्धि-
शेषवद्ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्दो-

स्तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासित-
व्यमिति ॥ १ ॥ तच्चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेद्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तत्वाये ग-
गन इव विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिसंशयापि गन्तृगमनाद्विवासितबुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां 'मूर्च्छन्वया नाद्या गति-
वर्तकव्येत्यटमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशसुखगतिफल-
भेदशून्यं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः
परमार्थसदपि प्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अद्यान-
न्तरं यदिहं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकस-
दृशं वेद्म इव वेद्म हीरपालादिमन्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

क्तब्रह्मज्ञानवतां विधिं विनापि विषये वैशुख्यसम्भवात्किं विधनेत्याशङ्काह ।
यद्यपि ब्रह्मविदाभिति ॥ तथा साधनविशेषो ब्रह्मव्योऽवशिष्यते तथोपा-
सकानां गतिश्च ब्रह्मव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥ एकत्वदर्शिनं
गन्नादिसर्वभेदप्रत्ययास्तमयादविद्यादिशेषस्य देहस्थितिनिमित्तस्य चाये
सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्कुतो गतिवर्तकव्येत्याशङ्काह । यद्यप्यात्मै-
कत्वविदाभिति ॥ अविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तत्वाये स्वात्मन्येव निवृ-
त्तिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । स्वात्मनिर्वाणोऽपि कृतकरूपत्यागेन स्वाभाविक-
स्वरूपावस्थानमित्यत इटान्तमाह । गगन इवेति ॥ अनेकोदाहरणोपा-
दानं बुद्धिसौकर्यार्थम् ॥ उक्तमेवाध्यायतामर्थं सङ्क्षिप्य दर्शयति ।
दिग्देशेति ॥ दिशा देशेन सुखैर्गन्त्या फलभेदेन च शून्यं तदवच्छिन्न-
मिति बावत ॥ तस्य दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुषाह । अद्वयमिति ॥ तर्हि

किञ्चिदपि विद्यति बद्धमेष्टव्यं ब्रह्म विजिज्ञासि-

ब्रह्मणः परस्य पुरम् । राज्ञोऽनेकप्रकृतिसद्यथा पुरं तथे-
 दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाव्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
 पुरम् । पुरे च वेद्यं राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
 शरीरे दहरं वेद्यं ब्रह्मण उपलब्धधिष्ठानमित्यर्थः ।
 यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकार-
 शुद्धे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं महत्त्वं ब्रह्म
 जीवेनात्मनेत्युक्तम् । तथादस्मिन् हृदयपुरशरीरे वेद्यमि-
 उपसंस्कृतकरशैर्वास्तुविधिविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यता-
 धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणब्रह्मायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
 प्रकरणात् । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेद्यमि वेद्यमनो
 ऽल्पत्वान्तदन्तर्वर्त्तिनोऽल्पतरत्वं वेद्यमनः । अन्तराकाश इ-
 काशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नमिति हि वक्ष्यति ।

तेषां भ्रमापोहार्थं परमार्थसद्वयं ब्रह्म स्फुरितव्यं किञ्चित्त्वन्धोप-
 दिश्यते तत्राह । सन्तर्गस्था इति ॥ अध्यायतात्पर्यं सङ्क्षेपविकाराभ्यां
 दर्शयित्वा सुत्वचराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ उत्तमबुद्धीन्प्रति
 निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं । सन्बुद्धीन्प्रति सविशेषसुपदिश्यते
 ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र तावदुपास्त्रायतनं निर्द्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुरश-
 रीकस्य वेद्यसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपाशादीति ॥ तस्य ह वा एतस्य
 पञ्च देवसुपय इत्यादिभ्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिः ॥ तस्मान्नवं दर्शयति । अस्मि-
 न्चिति ॥ शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राश इति तलोक्तवे-
 द्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः सर्वगत्स्य निरवयवस्य
 ब्रह्मणो वयोक्तवेद्यनिष्ठमित्यायङ्गाह । ब्रह्मण इति ॥ ननु संशारिणे

तद्व्यमिति ॥ २ ॥ ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च तस्मिन्-
द्याकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव तदेव च विशेषेण
विज्ञासितव्यम् । सुर्व्या अयमवस्थासुपायैरन्विव्य च साक्षात्कर-
णीयमित्यर्थः । तच्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्य्यं यदि ब्रूसुरन्ते-
वासिनसोद्देशुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मापुरे परिच्छिन्ने
ऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेद्यं ततोऽप्यन्तराऽल्पतर एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेद्यं नि तावत्किं स्यात् किन्ततोऽल्पतरे चे-
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते ।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वे षण्णेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात् । अतो यस्तत्त्वान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्णोपार्जितेन शरीरेण स्नानितसम्बन्धो न
ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्कथं तत्रोपलब्धिरत आह । अस्मिन् हीति ॥
ब्रह्मणो जीवात्मना हृटे कार्ये जलार्कवत्प्रवेगे हृदयपुण्डरीकस्य
ब्रह्मोपलब्धप्रधिष्ठानत्वं पूर्वोक्तमविच्छेदमित्याह । तस्मादिति ॥ अन्त-
राकाशस्यात्वत्सतरत्वे हेतुमाह । वेद्यज्ञ इति ॥ आकाशयन्दस्य
भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाक्यशेषेऽ-
प्याकाशयन्दो ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति ॥ तस्मिन्वेद-
नस्तदाश्रयेण सङ्गान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे भद्रिणि यदन्तस्तदाकाशाख्यं
ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि बदन्त-
राकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥ दहरोऽस्मिन्निष्ठादिवा-
च्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा शीघ्रसुखापयति । तच्चेदिति ॥ तदेव

प्रथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्याचन्द्रमसाद्युभौ विद्युन्मन्त्राणि यज्ञास्येहास्ति

प्रबोधनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनं
पृथुत। तत्र यद्ब्रूय पुण्डरीकान्तःस्थस्यास्यत्वान्तत्स्यमल्पतरं
स्यादिति । तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवेष्यगतं पुण्डरी-
कादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽखिन्वन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्यमन्तःकरणं
पुण्डरीकाकाशं परिच्छिन्नं तस्मिन्विद्युत्संज्ञितकरणाणां
बीजिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे
स्वच्छं विज्ञानव्याप्तिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽखिन्वन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तः-
करणोपाधिनिमित्तम् । स्वतस्तु यावान्मै प्रसिद्धः परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

चोद्यमाकाश्याद्वारा विदधेति । कथमित्यादिना ॥ भवद्द परिच्छिन्ने
शरीरे पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्यत्यत्वं तदनन्वर्त्तिनचाकाशस्य
ततोऽल्पतरत्वं तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याह । पुण्डरीक एवेति ॥
किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं व्यावर्त्तयति । न किञ्चेति ॥ हृदयपुण्डरीकान-
वर्त्तिनमाकाशस्यपेक्षायां दूषयति । यदि नाचेति ॥ फलानुपलब्धोऽतःश-
ब्दार्थः । तत्वेत्यन्वर्थ्याकाशोक्तिः । शिष्याश्चर्ष्यन्तिरिक्तस्यात्वाप्रस्तु-
तत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्यशङ्क्याह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्यो
ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणेष्वे शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत
इत्याह । श्रुतेरिति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयित्वा शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्वेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वस्येत्य चोद्यते किंवा परीषाधिनि-
मित्तमिति विकल्पाद्यं दूषयति । तदसदिति ॥ तत्र तस्य स्वाभाविकं

यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥३॥
तच्चोद्भूयुरस्मिन्नेदिदं ब्रह्मापुरे सर्वं समाहितम्

अन्वेष्ट्यं विजिज्ञासितव्यञ्चावोचाम । नाप्याकाशतुल्य
परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणो-
ऽश्रुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मोत्पन्नवगम्यते । येनावृतं खञ्ज दिवं महीञ्च । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन् खल्वक्षरे
गार्वाकाश्च इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्वावाष्टयिषी
ब्रह्माकाशे बुद्धुपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तयोभा-
वग्निस्य वायुश्चेत्यादि समानम् । यज्ञास्याग्निना आत्मीयत्वेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यज्ञात्मीयत्वेन न
विद्यते । नष्टं भवित्यञ्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवासत् ।

दहरत्वनाशित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥ कथं तर्हि दहरत्वोक्ति-
राकाशखेत्वायञ्चाह । किन्तुहीति ॥ तस्मिन्निगुप्ते तावन्मात्रं ब्रह्म
यथोक्तविशेषणं बोधिनां विववेभ्यो विस्तृतीकृताऽन्तःकरणानामुपलभ्यत
इति सम्बन्धः ॥ अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । खञ्ज इवेति ॥
ब्रह्मणसोऽस्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिविम्बरूपमित्येत्त्वादहरणं प्रतिपत्ति-
सौकर्यार्थम् ॥ उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकञ्च व्यवधानं
नास्तीत्युपलब्धिसिद्धार्थं विधिनष्टि । खञ्जमिति ॥ तादमेव दहरत्वमादाय
चोद्यते चेदनौपाधिकं ब्रह्मणसुपेत्य समाधिः सम्भवतीति विकल्पान्तरं
निरस्तमिति । सतस्त्विति ॥ तस्मिन्नेष्टव्यत्वात्तत्रैव सहेति शेषः ।
वावाकाशमिति वचनादाकाशेन तस्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतम् ।
वचाञ्च आवा वाकायादित्यादि विरहमित्यायञ्चाह । नापीति ॥

सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैवज्जरावाप्नो-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥

तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तस्यैवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यादि ब्रह्मपुरोपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासि-
भिरुच्यन्ते । नैष दोषो यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीति । उक्ता
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं
जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्राप्नोति शस्वा-
दिना वृकं प्रध्वंसते विखंसते विनश्यति किन्मतोऽ-
न्यदतिशिष्यते । घटाश्रितक्षीरदधिक्षिप्त्वादिबहुटनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशात्प्रस्यती-

केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य
प्रतिमास्तीत्याकाशादि येन व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्क्षणे सर्वं स्वगादि
समाहितमित्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धे च नाकाशस-
धता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तथादिति ॥ व्याधाराधेययोरतुल्यपरिमाण-
त्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति ॥ इतश्चाकाशस्य न स्वाभाविकं दहरत्व-
मित्याह । किञ्चेति ॥ कार्यं हि द्यावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च
हृदये ध्येयमित्यभिमतं तच्च बहुप्रभिविशिष्टमित्युक्तम् । आकाशे द्यावापृथि-
व्यादेः समाहितत्वे भूकविद्यासंज्ञादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते
सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति शब्दात्तः । नास्तिशब्दस्यास्मान्नास्तिवचनं
व्यापञ्चयति । नदमिति ॥ आप्तवनायादाश्रितनाशः स्नादिति व्ययवा-

स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य
हृन्मृत एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

त्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाशे किन्ततोऽप्यद्यथोक्ताह
तिशिष्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्तेवासिभिश्चोदितः स आचार्यो ब्रूयात् तन्मति-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्तराका-
शाख्यं ब्रह्म ब्रह्मिन् सर्वं समाहितं न जीर्यति देहवत्
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्वृन्मते
यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नावसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृत-
व्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाया-
मुपरिष्ठादख्यामो युक्तिः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

नित्यं शङ्कते । तच्चोदिति ॥ अद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः ॥ शिष्याणामधिकावापं दोषमाशङ्कते ।
कथमिति ॥ शङ्कितं दोषं परिहरति । नैव दोष इति ॥ सर्वं तदस्मिन्स-
माहितमित्यत्रोक्तेन सर्वं शब्देनेति शेषः ॥ शिष्याणामधिकावापं दोषं
परिहृत्य प्रकृतं चोद्यं विवृणोति । यदेत्यादिना ॥ आकाशस्य शिष्यमाण-
त्वमाशङ्काह । षटेति ॥ ततो वधोक्तास्त्राद्यादितिसम्बन्धः । कथा युना
रोक्ता न्यूनविषया शिष्यमतिरपनेनेति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । कथ-
मित्यादिना ॥ देहादिविक्रियवा ब्रह्मणो न विक्रियास्तीत्येतत्कैऋतिक-
न्यायेन साधयति । न चेदिति ॥ देहादिषु प्रादात्तेऽन स्थितेषु देह-
दोषैरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्याशङ्काह । कथमिति ॥ प्रकृतदहरोपपन्ना तत्र
व्यासङ्गो विद्येवः । अदि देहादिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते

हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विन्द-
त्युर्विशोको विजिह्वत्सोऽपिपासः सत्यकामः

ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराखन्तु ब्रह्मपुरम् । ब्रह्मोपलक्ष-
चार्षत्वात् । तत्त्ववृत्तमेव वाच्यारम्भणं विकारो नामधेय-
मिति श्रुतेः । तद्विकारेऽश्रुतेऽपि देहशुद्धे ब्रह्मोपलभ्यत
इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकम् । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्यदत्त्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः । अतस्तत्प्राप्तुपायमेवानु-
ष्ठाना वाच्यकामविषयत्वस्थां त्यजतेत्यभिप्रायः । एष
आत्मा भवतां स्वरूपम् । शृणुत तस्य लक्षणम् । अपहत-
पाप्मा । अपहतः पाप्मा घर्ष्माघर्ष्माख्यो यस्य सोऽयमप-
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विन्दत्युख । तदुक्तं

ष कश्चिदुपपद्यन्ते ॥ तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्काह । एतदिति ॥
कथं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्काह । ब्रह्मैवेति ॥
सत्यवद्वाचानाधिकारख्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि शरीरं
ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराखन्विति ॥ नास्तेत्यादिनोक्तेऽर्थे
हेतुमाह । इन्द्रेति ॥ तदेव स्फुटवितं शरीरस्य मिथ्यात्वं समभाषं
दर्शयति । तन्विति ॥ अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह ।
तद्विकार इति ॥ किञ्च व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्मान्म-
त्स्यापि ब्रह्मोपलक्ष्यप्रधानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति ॥
ब्रह्म त परमार्थसत्यमतश्चैतदेव सत्यसक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्यमिति ॥
ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि इतरत्वायोगात्तु तो ब्रह्मपुरत्वमित्याशङ्काह । सर्व-
व्यवहारेति । देहराकायस्वात्मत्वं विनाशित्वमित्याशङ्कितं दोषं परि-

सत्वसङ्कल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति
यथाऽनुशासनं यं यमस्तमभिकामा भवन्ति यं

पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि
देहसम्बन्धिभ्यां जरावृत्त्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धसाभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्तार्थं विशोको विगत-
शोकः । शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मनसः सन्तापः ।
विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिपासोऽपानेच्छः ॥ नन्वप-
हृतपाश्र्वत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्मकार्या हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्मकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविकान-
न्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः । तथा धर्म-

हृत्सोपास्यत्वसिद्धार्थं पातनिकां करोति । अत इति । अस्मिन् सर्व्वकाम-
समाधाने फलितसुपासनसुपदिशति । अतस्तदिति ॥ यथोक्ते दहराकाशे
कीटशुपासनं कर्त्तव्यमित्यपेक्षः यामहङ्गु हेथेत्साह । एव इति ॥ पुनरुक्तिं
शङ्कते । तदुक्तमिति ॥ तां परिहरति । यद्यपीति ॥ अन्यथा देहसम्बन्धं
विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्व्वेषु सम्बन्धः ॥
प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति । नन्विति ॥ शोकस्थान्ताः किञ्चिद्भवधाय
पिपासा-वेष्वस्ति ते शोकान्तास्तेषां जरादीनामपहृतपाश्र्वत्वेन प्रतिषिद्धत्वे
हेतुत्वमाह । कारयेति ॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविचारप्रति-
षेधस्तत्माह । धर्मोति ॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्मस्वार्थवत्त्वसङ्कीर्णत्व प्रतिषेधस्य नैरर्थक्यमिति पद्या-

जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥
तद्यथेह कर्माजितो लोकः क्षीयत एवमिवासुव

कार्यजरादिभ्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्थादित्याशङ्क्येत अतो युक्तसन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्वाशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनम् । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तद्विपरीतः । तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामाच्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्तगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षणा एव वाक्या विद्म्येयः । गुह-

नुरमाह । जरादीति । धर्मादेर्जरादेर्णां निषेधादितरनिषेधः सिद्धातीत्यङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति । तर्हि किमित्यपहतपाप्मत्वज्ञा विजरो विश्वत्पुरित्वाद्युच्यते तन्माह । तथापीति ॥ तथापि दुःखे प्रतिषेधे किञ्चित् जरादि प्रतिषेद्यते तन्माह । जरादीति ॥ यत्तु कार्याभावे अतोरेषि धर्माधर्मावोक्तत्वात्तदन्तोरनवदकिञ्चित्करत्वात्पहतपाप्मेति न पृथग्व्यव्यविति तन्माह ॥ पापनिमित्तानामिति ॥ ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति । वितथा ऋति ॥ अथेश्वरावितथाः कामस्यथा सङ्कल्पाहेत्याह । तथेति ॥ अभावरूपाणां धर्माणामद्वैताविद्यात्मकत्वेन सन्नावित्येऽपि सत्त्वं भावरूपा धर्माः सन्धमेयुरित्य शङ्क्याह । सङ्कल्पः इति ॥ शुद्धसत्त्वं रजसमोभ्यामस्मृष्टं त्रिगुणाया जायाया अयभूतं तदेवोपाधि-लक्षितं तेषां ते तथा । अस्वाभाविकानां सङ्कल्पादीनामोत्तरविशेषणत्वे

पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमनञ्ज-
विद्य ब्रह्मन्नेताएश्च सात्वान् कामाएशेषाए सर्वेषु

भ्यः शास्त्रतन्त्राप्रसंवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेद्विज्ञायते
को दोषः स्यादिति । शृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा
क्षेत्रेह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशा-
सनम् । यथेह प्रजा अन्यस्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशन्ति ॥ किं यं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागश्चाभिकामा अर्धिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्धानुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषश्चाति पुण्यफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयश्चाति तद्व्यथेहेत्यादिः ।
तत्तत्रेह लोके तासामेव स्वाभ्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवाद्विजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति ।
एवमेवामुत्वाग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोप-

दृष्टान्तमाह । चित्तगुणदिति ॥ यथा चित्ता गावोऽस्वाभाविकाचित्तगोर्देव-
दत्तस्य विशेषश्च तथा ब्रह्मणोऽपि कामादव इत्यर्थः । किमिति कामादवो
ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणीरेवोपचारादहैतन्मतेरुपप-
त्तेरित्याशङ्क्याह । न सत इति ॥ वाक्यान्तरमवतारजितं पातनिकां करो-
ति । यथोज्जेति ॥ ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिप्रवर्धनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्श-
यति । सुदृश्य इति ॥ प्रत्यपूर्वकं यथा हीत्यादिवाक्यमाह । नचेदिति ॥ यथा
ऽऽकाशात्मा परिज्ञानमात्रेति परावृत्तमप्यरोत्यर्थं यथाह्यवेत्तनेन दृष्टान्तेषु

लोकैस्त्वामचारो भवत्यथ य इहात्मानमननुविद्य
 व्रजन्त्येताएश्च सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्तत्रे हास्त्रिन् लोके ज्ञानकर्माद्यो-
 रधिष्ठता योष्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्रा-
 चार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्मसंवेद्यताम-
 ल्पत्वा व्रजन्ति देहादद्यात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
 सत्यान् सत्यसङ्कल्पकार्यांश्च स्वात्मस्थान् कामानननुविद्य
 व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्वतन्त्रता भवति ।
 यथा राजाऽनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
 अथ येऽन्ये इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य
 स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् कामा-
 मांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव
 सार्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ असुमर्थं प्रअपूर्वकाम-
 नाद्ये । किञ्चित्त्वादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमंशममद्य इत्यात्म-
 रस तात्मर्थात् ॥ एष इति ॥ क्षीयते दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायात् ॥
 उक्त इति ॥ कर्माध्यायस्य पारतन्त्र्यं कथिन्नुत्पद्य कामहीनकर्मा-
 साध्याविषयमस्मीमांसकानामेव दोषो भवतीत्युत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥
 अविदुषामेवासातन्त्र्यं दोषसङ्गा विदुषां सातन्त्र्यमपि कथयति ।
 अथेत्त्वादिना ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥१॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥३॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 साधनसम्पन्नः सन् तत्स्थानं सत्यान् कामान् सन्त्यक्तदेहः ।
 यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारस्त एव सुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वात्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः
 पितृभिः सम्पन्नेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते शुश्रूषत्त्वतया
 सत्त्वसङ्कल्पत्वादीश्वरस्यैव तेन पितृलोकेन भोगेन सम्पन्नः

अथ यदि गन्धमात्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य गन्धमात्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमात्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नुपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्त्रानुपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनानुपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादिषलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादिषे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादिषलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

सम्पत्तिरिष्टप्राप्तिस्तया सष्टद्वो महीयते पूज्यते वर्द्धते वा
 महिमानमनुभवति । समानमन्यत् । मातरो जनयित्थो
 ऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु ग्रामशूकरादिजन्मनिमित्तासु मातृषु विशुद्ध-
 मन्वस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्तं
 प्रदेशमधिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यद्योक्त-
 व्यतिरेकेणापि सोऽस्थान्तः प्राप्नुमिष्टः । कामश्च सङ्कल्पा-

हेतुभूता इति कुतो विशेषमित्याशङ्क्याह । शाक्यादिति ॥ तदेव

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो श्रयेतः

देव समुत्तिष्ठति अस्य । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्ता तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थम् ॥ २ ॥

यद्योक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमगुक्रोशन्त्याह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वा-
त्मस्थाः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सतामनृतं वाञ्छ-
विषयेषु स्वयम्भोजनादिषु तृष्णा तन्निमित्तञ्च स्वेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानम् ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

स्मृदयति । नहीति ॥ तेन ज्ञानमाहात्म्येनेति यावत् ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्यर्थमाह । यद्योक्तेति ॥ आह समन्तरा-
श्रुतिरिति शेषः ॥ तमेवानुक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥ अन्ततमपिधानमिवा-
पिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तदन्तं तदाह ॥ वाञ्छेति कथं तदपिधा-
नमत्सत्यानां कामानामित्याशङ्क्याह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाका-
ङ्क्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतार्योपपादयति । कथमित्यादिना ॥ तं हृदवा-
काशे स्वात्मनि सन्नमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मात् सन्नते तस्मात्तदनृतापि-
धानं निमित्तं क्त्वा तदलाभो भवतीति योजना । इतश्च तेषामलाभे
निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति ॥ यद्योक्तेन विधिनेत्युपा-
दिप्रकारोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनृतापिधानत्वच्छक्तं निगमयति ।
अनेति ॥ यस्मादविद्वद्भिरलभ्यानिद्विष्यन्त्याः कामाः सर्वाधारे

प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता वक्ष्यान्वदिच्छन् लभते सर्वं

लोकान्प्रैति प्रगच्छति श्रियते तमिह पुत्रं भ्रातरं वा
स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनापेक्षकपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता च्छता इष्टाः सम्बन्धिनो
यश्चान्वदिह लोके वक्ष्यान्वपानादि वा वक्षिच्छन् लभते
तत्सर्वमत इहृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्हादाकाशे हि यस्याद-
स्यैते यथोक्ताः मत्याः कामा वर्तन्तेऽवृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्तान्विहितमक्षेत्रज्ञा निधिं शास्त्रै-

जगत्सु सकारणे ब्रह्मणि स्थाकभूते वर्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यवृतापिधानाः ॥
वक्ष्यान्विद्यामाननुपलब्धात् । प्रथमने चोपलब्धादित्यर्थः । अतस्तं ब्रह्मणि
स्थाकनि कामाः सन्तोऽपि नोपलब्धत् इत्यन्यायमिति तत्र इष्टानं
प्रत्यपूर्वकसुखाय व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना । तत्र स्वायत्तस्यायप्राप्तौ
इष्टानो निर्दिश्यत इति शेषः । दास्यन्तिकं व्याकरोति । एवमेवेति ॥
असामप्रकारमिनवति । एषोऽहमिति ॥ तत्र हेतुमाह । अन्तेनेति ॥
योयोक्तेन विद्याज्ञानशब्दिनाद्यानिर्वाच्याज्ञानलतेन लब्धाप्रभेदेन
तन्निमित्तेनेत्याशारेणेत्यर्थः । तस्यात्प्रजानां स्थाकभूतब्रह्मलोकान्नाभ
इति शेषः ॥ अहं पादभूतेनाहृतत्वमेव स्मोरवति । अविद्यादीति ॥
प्रकृतमाश्रीयस्यसंहरति । अत इति ॥ अनुक्तोपहारा दयोक्तब्रह्मधा-

तद्वचं गत्वा विन्देतेषु सञ्चरन्ते सत्वाः कामा
 अमृतापिषाणापाद्यमापि निरस्यनिधिं विहि-
 तमक्षेपज्ञा उपर्युर्परि सञ्चरन्तो न विन्देयुरि-

निधिंक्षेत्रमजानन्तस्ते निधे रपव्यु परि सञ्चरन्तोऽपि निधिं
 न विन्देयुः शक्यवेदनमपि । एवमेव इमा अविद्या-
 वत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्म-
 लोकं ब्रह्मैव लोकसमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुप्त-
 काले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
 मापन्नोऽस्म्यद्येति । अमृतेन हि यथोक्तेन हि यस्यात्प्र-
 त्यूठा हृताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदोषैर्वाहरप-
 ल्हा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां यत्स्वायं-
 त्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः । स वा एष आत्माप-
 हतपापुमेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष विवक्षित

नानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्त्तव्यतोक्ता । सम्प्रति नामाद् विव हृदये ब्रह्मदृष्ट्याः-
 रोपमात्ममिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवःकामवतार्थं व्याकरोति । स वा-
 दत्त्वादिना ॥ कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति मन्यते तत्राह । तस्येति ॥
 यथोक्तावगतिफलमाह । अहरहरिति ॥ एवंविदिति विशेषणमन्वय-
 माशुः शङ्कते । नन्विति ॥ अनैवंविदोऽपि सुप्तिकाये ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीक-
 रोति । वादमेवेति ॥ तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याह ।
 तच्चापीति ॥ विद्वद्विदुषोर्विशेषमेवं दृष्टान्तेन आहवति । तच्चापीति ॥
 त्वं तद्वशीत्वात्कार्येषु प्रतिबोधितो विद्व नृ सदेव भवत्यन्वयविद्वानस्मीति
 देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति योजना । देहपातेऽपीत्यपि शब्देन
 जीवदवस्था दृष्टान्तिता । सम्प्रसादस्य विदुषो बन्धुत्वात्कर्मणं शुभं ब्रह्म

वमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरर्गच्छन्त्य इतं ब्रह्म-
लोकं न विन्दन्मनुतेन हि प्रत्युदाः ॥ २ ॥ स वा
एष आत्मा हृदि तस्यै तदेव निरुक्तं हृदय-

आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नाम्बत् । हृदय-
यमात्मा वर्त्तत इति यस्मान्तस्माद्बृहदयनामनिर्वचनप्रसि-
द्धापि स्वहृदये आत्मत्ववगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्वे प्रत्यहमेवंवित् हृदयमाप्नोति जानन् स्वर्गं लोकं
हाहं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले सता-
सोम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । वाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सदृब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वान्श्च सुषुप्तौ

तत्तदात्मरूपदेशे नोपास्यं स्तोत्रं सम्प्रसादयद्वाचं कथयति । सुषुप्ते च ॥
सम्यक्प्रसोदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसोदतीति शिष्यते । तत्राह । आपदिति ॥
जहातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः । व्युत्पत्तिबलेन सम्-
सादयद् सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेव सम्प्रसाद इति सञ्चि-
हितविद्वत्परामर्शस्तत्राह । सम्प्रसादयद् इति ॥ तस्य सौषुप्तसर्वजीवसा-
धारणत्वेऽपि प्रक्रमवशाद्ब्रह्मज्ञानेनैव प्रकृतः सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते ।
यथा सञ्चिहितापी यत्नविशेषादेव इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
अ एष एवंवित्प्रकृतः सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेकानन्वर्थस-
थशब्दार्थः ॥ ससत्त्वानशब्दस्य सस्यार्थत्वं वारयति । नत्विति ॥ देहादुत्पि-
तस्यापि स्तेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्गाह । न हीति ॥

मिति तस्माद्दृश्यमहरहर्षी एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्सुत्याय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

यद्यपि सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि विद्याफलस्यावच्छम्भावित्वादित्येष विशेषः । सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्पन्नः सन् सम्यक् प्रसीदतीति जाग्रत्सुषुप्तयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति । सम्प्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव सम्प्रसाद इति सन्निहितवत् । यत्नविशेषात् । सोऽथेदं शरीरं हित्वाऽस्माच्छरीरात्सुत्याय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः, न त्वासनादिवत्सुत्यायेति इह युक्तम् । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् । न ह्यन्यत उत्याय स्वरूपं सम्पत्तव्यम् । स्वरूपमेव हि तन्न भवति । प्रतिपत्तव्यं चेत्प्राग्वत्परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्ति-

कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोगस्तथाह । प्रागिति ॥ एतच्छब्दःसम्यग्ज्ञानविषयः। अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्तिरूपचरितेत्यर्थः ॥ किन्तुस्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति ॥ यथा मिथ्यारूप्यतादात्मग्रनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते । तथा शरीरतादात्मग्रभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वप्नं स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः ॥ एष अ. त्नेति ह्येवाचेत्यत्रैषशब्दार्थमाह । यत्नमिति ॥ कोऽस्मावुक्तिं कर्त्तेत्याकाङ्क्षायामाह । स प्रूयादिति ॥ न केवलमात्ममेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किन्तु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ अविनाशित्ये हेतुमाह । भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । वो

निनिष्पद्यत एव आत्मेति होवाचैतद्व्यतमभय-
मेतद्व्येति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्व-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि चौराक्षराणि

स्वभावं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वास्थ्यसुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मी-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्पत्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं
यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आमेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या न्युक्तोऽन्तेवासिभ्यः ।
किञ्चैतद्व्यतमविनाशि । भूमा यो वै माभूद्व्यतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ह्यवितथम् । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तम् ।
अथ किमर्थकिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

वा इति ॥ इतिब्रह्मो ज्योतिः । यस्याद्ययोक्तवत्त्वं ब्रह्म तस्यादुपासना-
वर्कतीत्यर्थः ॥ उपासकस्य स्य ब्रह्मणो नाम निर्दिश्यति । तस्येति । उक्तस्य
पुनरुक्तिरनर्थित्वात्तद्व्यतिरिक्तं परिहरति । अनर्थमित्यादिना ॥ उपासकस्तुत्वं
नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रसूति । जानीति ॥ तानि जानीत्य-
पेक्षावाभावात् । एतानीति । कथं तन्नार इत्युच्यते । इवारस्यापि तत्र
भावादित्यावच्छायात् । इवार इति ॥ तत्र ज्योतिषात् । हृत्सेनेति ॥ दीर्घ-
नीकारश्चादित्य हृत्त्वं पुनरुक्तवदस्य विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य रूप-
वतीत्यर्थः ॥ तत्राद्याक्षराणाववानरैर्दं दर्शयति । तेषामिति ॥

सतीयमिति तद्यत्तदन्तमद्य यदि तन्मन्त्रमद्य
 वद्यन्तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्य-
 महरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

सुत्यर्थम् । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि
 त्रीण्येतानि मतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । इका-
 रस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । द्वस्वेनैवाक्षरेण पुनः
 प्रतिनिर्देशात्तेषाम् । तत्र तत्र यत्सत्सकारस्तदन्तं सद्ब्रह्म ।
 अन्तवाचकत्वादन्त एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः ।
 अथ यत्तकारस्तन्मन्त्रम् । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणाद्यतं
 मन्त्राख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति
 वशीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे
 यच्छति । तस्माद्यमादौ संयत इव हि एतेन यमा
 लक्ष्यते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदमन्तत्वादिधर्मवत्त्वं
 महाभाष्यम् । किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय सूयते ब्रह्म-

निर्द्धारणे षष्ठी ॥ वर्णविभागः नन्तर्यमयशब्दार्थः । तकारस्याक्षरसामान्या-
 न्तर्यत्वम् । कथमक्षरेऽपूर्वेष्वयमित्यक्षरेण प्रसोक्ता नियमयतीत्याकाङ्क्षायां
 नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति ॥ यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्यमेव
 साधयति । यद्यस्मादिति ॥ तस्य तत्सत्सत्त्वे अनुभवमनुसङ्गुलयति ।
 संयत इवेति ॥ यमो यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्व्याभ्यामुपरिष्ठाद्भाषित्वं
 तद्वियमकत्वं हेतुरिति मत्वाह । एतेनेति ॥ अन्तरेऽपूर्वेष्वक्षरे इति
 शेषः ॥ ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य वक्षिर्वचनं कृतं तस्य प्रसोजनमाह ।
 ब्रह्मेति ॥ फलवाक्यस्यैवंवित्यहं व्याकरोति । एवमिति ॥ वाक्यन्त

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतए सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्

नामनिर्वचनेनैव नामवतो वेत्ता एववित् । अहरहर्वा
एववित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थम् ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य
स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःसूयते । ब्रह्म-
चर्यसाधनसम्बन्धार्थम् । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतु-
रिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं जगद्-
स्त्रीश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुरूपं
विदधता विधृतम् । अध्रियमाणं हीश्वरेण्येदं विश्वं विनश्येत्
यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह ।
एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणाम-
सम्भेदायाऽविदारण्यायाऽविनाशयेत्येतत् । किंविशिष्ट
आसौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्रानमहोरात्रे सर्वस्य
जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसा-

न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरभादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्यमाह । उक्तलक्षण
इति ॥ प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थं वाक्यस्योऽग्रशब्दः ॥ किमिति
स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुते ब्रह्मस्थाभारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य
सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्येति ॥ यथा सदादिमयः सेतु-
र्व्यवस्थाहेतुरस्येदं सेतुमिति । तथायनपि व्यवस्थाहेतुरित्याह ।
सेतुरित्येति । सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येव
ब्रह्मलोकस्तथाहा एतत् सितं तीर्त्वाऽन्वः सन्त-

रिणः कालेनाहोरात्रादिसङ्घेन परिच्छेद्या न तत्रार्थ
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्माद्दर्शयत्सरोऽहोभिः
परिवर्त्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा चतुर्नतु शोको न सुकृतं न दुष्कृतम् ।
सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेतो
नातिक्रमणम् । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम् ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव
तस्य । न हि घटेन घटप्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि
पूर्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

विधारकत्वस्यपदायति । अनेनेति ॥ वर्षान्नादीत्यादिशब्दो वयोऽवस्था-
विषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयविषयः कर्त्तुं मुख्यप्रक्रिया
दिभेदविषयनिवर्तः सवर्षादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्भिधृत
मिति शम्बन्धः ॥ अन्यस्यसङ्घेनोक्तमेव व्यतिरेकसङ्घेनाह । अभियन्ताथो
हीति ॥ उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमर्थमित्यादिना ॥
नैतमिति प्रतीकपङ्कथं बन्धुव्याचष्टे । सेतुरित्यादिना ॥ तदेव वैधर्म्य-
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ परमात्मनो न कालपरिच्छेद्य-
तेत्याद्यर्थस्यश्रुतिं प्रमाणायति । यस्मादिति ॥ तरतीति तरतेरति-
क्रमणार्थो नात्मनि सङ्घवतीत्यत्र सेतुमाह । कारणं हीति । कार्यस्य
कारणातिक्रमणं नाभूद्दहोरात्रादेस्तात्कालातिक्रमणं किं न ह्यादिताय-

नन्वो भवति विद्वः सन्धविद्वो भवत्युपतापी
सन्धुपतापी भवति तस्माद्वा एतत् सेतुं तीर्त्वा-

प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषज्ञजराद्यभावमात्रमुक्तम् । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुक्ताद्यान्वे सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो
ऽस्मादात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा
क्षोष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पाप्मकर्मा-
न्वादिशरीरवतः स्यान्वत्वशरीरस्य तस्माद्वा एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्वो भवति । देहवत्त्वे पूर्वमन्वोऽपि सन् ।
तस्या विद्वः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्वो
भवति तद्योपतापी रोमाद्युपतापवान् सन्धुपतापी भवति ।
किञ्च यस्माद्दहोरात्रे न सः सेतौ तस्माद्वा एतत् सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवा-
भिनिष्पद्यते । विद्वन्प्राग्भव्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

व्याह । अहोरात्रादिति चेति । तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृत्यापि
निषेधे सेतुमाह । अन्येनेति । तरतिवाक्यस्यापहतपाप्मवाक्येन
पौनरुक्त्याप्यङ्गपरिहरति । वद्यपीति । निषेधणानामानन्वःप्रत्येकं
प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्यह । अहोरात्राद्या इति । पाप्मकार्य-
न-त्मानमप्राप्यैव तद्विद्वत्तौ सेतुमाह । अपहृतेति । अयोक्तरीदमप्री
फलितमाह । यथाऽदिति । स्वाभाविकस्यानर्थत्वमित्याह व्याह । देहवत्त्व
इति । विद्वो दुःखादिवन्वो । इत्येवाहरेकोरसि अहोरात्रादिवन्वो-
मित्याह । विद्वेति । कसं कर्ममपि तमोरूपमहरेव विदुवः स्यादिति
विद्वन्मापि विद्वद्वोऽर्थः विद्वन्मीमांसक्याह । विद्वन्मीति तत्र हेतुमाह ।
कसदिति । न ह्युपतपोऽनेद्यो शोकः सप्रकाशविदेवतानो यतोऽपतिव-

पि ब्रह्ममहर्षिणाभिनिष्पद्यति सदाद्विभाते स्त्रेवैष
 ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
 खानुविन्दन्ति तेषामिवैष ब्रह्मलोकस्तेषाए सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

करूपं विदुषः सम्पद्यत इत्यर्थः । सदाद्विभातः सदा
 विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैव सत्येत्
 यद्योक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागिन
 शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापाद-
 यन्ति एतेषामिव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्म-
 लोकः । नान्येषां स्त्रीविषयमम्पकजाततृष्णानां ब्रह्मवि-
 दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यु-
 क्तार्थम् । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
 भिप्रायः ॥ ४ ॥

तेऽतस्तदूपत्तः द्विदुषो बभौत्तदूपत्तमविरहमित्यर्थः ॥ विद्याकले यद्यो-
 क्तरीत्येव व्यवस्थिते सत्येत्तत्फलं विद्यावर्धनेन केषां विद्यामीत्याद्यस्याह ।
 तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्मलोको लोकः फलतीत्यर्थः ॥
 तेषामिवैषकारणीतितनर्षणाह । नान्येषामिति ॥ ब्रह्मविदावपीति
 गच्छात्तमब्रह्मविदमभ्युपैति । तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदाविति यावत् ॥
 ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्मचर्येण ब्रह्मलोको लोको भवतीति
 स्थिते कथितवाह । अन्तर्दिति ॥ साधनं ब्रह्मविद्यावर्धनिति शेषः ।
 ब्रह्मविदामर्षिकजाविनी इतिमन्त्रविज्ञोक्तम् ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेद्वा-

य आत्मा स वेतुत्वादिगुणैस्तुतस्तत्प्राप्तये 'ज्ञानसह-
कारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्यं विधातव्यमित्याह । यद्वा-
दिभिः तत् श्रौति कर्तव्यार्थम् । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते
लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यं वाङ्मतेऽतो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यज्ञाद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञ-
स्यापि पारम्यर्थेण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वा अथ वैषण्य-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

अथ यद्योक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं प्राप्ते-
योक्तम् ॥ तथाच कृतं ब्रह्मचर्यं विषयेषोत्तरपन्थेनेत्याह ब्रह्माह । य आत्मेति ॥
यमाद्यपेक्षया चत्तरवन्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातव्यमन्तरपन्थ-
प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्याह ब्रह्मा तस्या विधिषेवत्वं
दर्शयति । ब्रह्मादिभिचेति ॥ स्तुतिराङ्गोत्तरं वाक्यमित्युक्तं तदादाव
व्याकरोति । अथेतादिना ॥ ब्रह्मचर्यं योक्तरीत्या विधिषित्तत्वे तदी-
यस्तुतिप्रारम्भायोऽयमर्थः ॥ यद्यस्य ब्रह्मचर्येऽन्वयं साधयति । यद्यज्ञा-
पीति ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा उपर्यवर्ति । यद्यमित्यादिना ॥

त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्तायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यं मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं-

मपि ब्रह्मचर्यं मेव । अथ यत्सत्तायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्यं मेव तत्तथा । सतः परस्मादात्मज्ञ आत्मनस्त्राणं रक्षणं
ब्रह्मचर्यं साधनेन विन्दते अतः सत्तायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्यं मेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं मेव तद्ब्रह्म-
चर्यं शैव साधनेन युक्तः सन्नामानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य
पश्चात्मानुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यं मेव । अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं मेव तत् । यमात्मानं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यं साधन-
वतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यं मेव । अथ
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यं मेव तत् । अरण्यायनयो-
रर्थवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् । यो ज्ञाना-
द्यज्ञः । एषणादिष्टम् । सतस्त्राणात्सत्तायणम् । मननाम्नौनम् ।
अनाशनादनाशकायनम् । अरण्यायनोर्गमनादरण्यायनम् ।

पारम्पर्येण चित्तशुद्धिदारेणैतर्षः । न केवलं फलद्वारा यत्रो ब्रह्मचर्ये-
ऽन्तर्भवति । किन्तु वकारप्रकारसंस्कारादपीत्याह । यो ज्ञातेति ॥
इत्यत्र ब्रह्मचर्यान्निर्भावसंज्ञाद्वारा स्मोरयति । कथमित्यादिना ॥
पूर्जायत्वा तनात्मानमनुविन्दते इति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मचर्येणात्मविषयैषणा
निष्पाद्यते । इदेषामपि तदेव सम्पाद्यते । तस्मादेषणादुभवसाहचर्यरूपा-
दिष्टमपि वक्ष्यते ब्रह्मचर्यं मेवेत्याह । एषणादीति ॥ वस्तुवजमानकं
वैदिकं कर्म सत्तायणम् । तथा यत्रवदिष्टवर्षैः ॥ कथं सत्तायणं

मेव ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
 अथ अदमाशकायनमित्याश्रयते ब्रह्मचर्यमेव त-
 देव ह्यात्मा न नष्टति अं ब्रह्मचर्येणाशुविन्दतेऽथ

इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
 ज्ञानसहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नो
 रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रमिद्धो
 य्यश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी तृतीयस्याम् । भुव-
 मन्तरिक्षवापेभ्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्मा-
 ल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरं दूराऽन्त्रं
 तन्मय एरो मण्डलेन पूर्वभैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद्-
 करं हर्षोत्पादकं मरः । तत्रैव चाश्वत्यो वृक्षः सोमोऽश्नतं
 तन्निस्त्रवोऽश्नतस्त्रवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
 साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपरा-
 जिता नाम पूःपुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा
 विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यं यं सौवर्षं प्रभुविनिर्मितं
 मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके एतावर्षं वा-

ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । अत दति ॥ उपवासपरायणत्वमनाश-
 कायनं - तत्तत्रं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । अनात्मावमिति ॥
 अरश्चकायनमरणवशकत्वात् ब्रह्मचर्यान्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । अर-
 श्वयश्च्योरेति ॥ हिरण्येणोन्नतं संनिष्ठाह । यो ज्ञानादिज्ञादिना ॥
 यो ब्रह्मचर्येणात्मनो ज्ञानदात्तात् विन्दते च ब्रह्मलोकं व्रभते । तस्या-
 द्यज्ञो ब्रह्मचर्यमिति कोचना । आदिशब्देन अस्मिन् प्रथमपुरुषार्थसा-
 धनत्वं शङ्कते । ब्रह्मचर्यं स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिसङ्गात् तत्रैवकतवि-
 दासाध्यपत्वं कथयति । अत एव हीति ॥ ब्रह्मचर्यसाधनसाधनसाधन-

यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमिव तदरक्ष

परस्मात्खावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषा-
 मेष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकसोपाद्य ब्रह्मचर्यसाधनवतां
 ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्वेषाम-
 ब्रह्मचर्यपराणां वाच्याविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः ।
 नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित्
 सूयते महार्हः । एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयवृत्त्या-
 निवृत्तिमात्रं सूत्यर्हं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
 त्वात्तदेवेष्टादिभिः सूयत इति केचित् । न स्वप्नादि
 वाच्याविषयवृत्त्यापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञाना-
 नुपपत्तेः । पराञ्चि खानि व्यवृत्त्यास्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्-
 मश्चति नान्तरात्मन्वित्यादिश्रुतिस्मृतिघतेभ्यः । ज्ञान-

इती स्तुतिरयुक्ता । तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानसुपलब्ध तदेव सूयत इति
 मतस्यत्यापयति । नन्वेति ॥ तस्य शुद्धसाधनत्वमसिद्धम् इररुष्टे यत्वात् ।
 तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासम्भवाच्चैत्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ विषयाप-
 हृतचित्तानां नराणां विवेकासम्भवे प्रमाद्यमाह । पराञ्चीति ॥ ध्यायतो
 विषयानित्वाद्या श्रुतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे
 फलितमाह । ज्ञानेति ॥ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यथादिभिः
 स्तुतत्वात्तेशामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽभिप्रेतमिति शङ्कते ।
 नन्विति । किन्नेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रस्तुतस्यत्वा प्रतीतं किंवा ब्रह्म-
 लोकसाधनत्वमिति विकल्पप्राद्यनङ्गीकरोति सत्त्वमिति ॥ न द्वितीयो
 वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याह । न त्विति ॥ कथं तर्हि यथादिर्ब्रह्मचर्यसु-
 तित्वात्माह । किन्तर्हि ॥ उक्तमर्थं इष्टान्तेन शब्दवति । यथेति ॥

ह वै स्यश्चार्यावौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितौ दिवि

सहकारिकारणं स्यादिविषयदृष्ट्यानिवृत्तिसाधनं विधा-
तव्यमेवेति युक्तैव तत्सुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं
ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं
गम्यते । नत्वह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभि-
प्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किन्तर्हि तेषां प्रसिद्ध-
पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभ्यो राजा न तु
यत्नेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति तद्वत् । य इमे
अर्थादयो ब्राह्मणलौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पितादयो भो-
गास्तौ किं पार्थिवा आयाश्च । यथेह लोके दृश्यन्ते तद्व-
दर्शवदृष्टपूःस्वर्गमण्डपानि आहोस्विन्मानसप्रत्ययमात्वा-
णीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आयाश्च स्थूलाः स्थू-

त्वमिन्द्रस्वं विश्वुरित्वादिना विप्रादिभ्यो राजा स्तुयते तथापि न
नखेन्द्र दिव्यापारेनिरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्ट्येने तथा यज्ञादिभि-
र्ब्रह्मचर्येण स्तुतस्त्वपि नास्ति तद्व्यक्तत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्थानुप-
दार्थाच्चिर्षेण विचारभवतारयज्ञादौ तद्विषयमाह । य इम इति ॥
तत्रैकं पञ्चसत्याश्च इष्टान्तेन तद्व्यक्तप्रकारमाह । ते किञ्चित् ॥ पञ्चानरं
स्वप्रहृष्टानवशाद्दृश्यति ॥ आहोस्विदिति ॥ कश्चिनुपक्षे को शामः
को वा दोषः ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन कौञ्चै च पुराणानुपपन्न-
वाचनेन मानसा एवेत्याह । इतीति ॥ न केवलं तेषां स्थौल्ये सत्युभेऽधि-
विद्यादिसत्या पुराणसत्या च विरोधः किन्त्वयोक्तं सनापवर्जितकर्तृत्वं
शीतस्वर्ग्यस्य ब्रह्मलोकसुपयत्नित्वादाह नृतयो ब्रह्मलोकं निरूपय-
न्त्यस्तत्त्वानामर्षाणां स्थौल्ये विवद्वैरम् । स्थूलानां पदार्थानां तत्र
सत्त्वे शीतसर्वादेरवर्जनीकत्वमित्याह । अयोक्त्विति । ब्राह्मणलौकि-

तद्वैमहीयः सरसदश्वत्यः सोमसवनस्तदप-

ईद्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धोत् । अथोकमहिम-
मित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि
वायः कृपा यज्ञा वेदा मन्त्रादयश्च मूर्त्तिमन्तो ब्रह्माण-
सुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुद्धोत् पुराणश्रुतिः । न
मूर्त्तिमन्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रसिद्धमूर्त्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्तिन्नरं सागरा-
दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयम् । तुल्याथाश्च
कल्पनायां यथा प्रकृष्टा एव मानस्य आकारवत्यो
मूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं मानसदेहानुरूप्यसम्बन्धोप-

पदार्थानां मानसत्वेन पुराणसद्व्यन्तरविरोधः संशयः । नन्विति ॥
किं दृश्यमानरूपेण समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं स्वार्थः किं वा
स्वरूपान्तरेणेति विकल्पग्राह्यं दूषयति । न मूर्त्तिमन्त्व इति ॥ उभयत्रा-
सुपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रथमपञ्चायोगे द्वितीयं पद्यं परिशिष्टमावष्टे ।
तस्मादिति ॥ अस्तु द्वितीयो विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके
मानसेन देहेन मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण सङ्घ सम्बन्धो-
पपत्तेर्मानसा एव मूर्त्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह ।
तस्माद्याश्चेति ॥ तर्हि मनोरथकल्पितवदतिब्रह्मलोकगमनोपकारत्वं
सागरादीनां न सादित्वाशङ्क्याह । इटादीति । स्वप्रतुल्यत्वे मिथ्या-
त्वप्रसङ्गरिति शङ्कते । नन्विति ॥ प्रसङ्गस्योपलम्भाशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह ।
त इत्य इति । वे स्वप्ने इटात्वे व सन्ति न तु इटा इति दर्शनं बाध्यते
तथा च स्मात्प्रसवेदनस्य सम्बन्धमिदं तथैव ब्राह्मणौक्तिकानां पदार्थानां
मानसत्वेति इटात्वं विदधोति । मानसा हीति ॥ जागरिते संविदति-

राजिता पूर्वज्ञाः प्रभुविमितए हिरण्यम् ॥३॥

पत्तेः । दृष्टा हि मानस एवाकारत्वः पुंसाद्या मूर्त्तयः
 स्वप्ने । ननु ता अदृता एव । त इमे सत्याः कामा
 इति श्रुतिस्तथा सति विरुद्धे त । न । मानसप्रत्ययस्य
 सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः
 स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्विषयाः स्वप्ने दृश्या न
 तु तत्र श्रुत्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
 जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्दिता एव सदीक्षा-
 भिर्निर्दितातेजोबन्धमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणाम् । सङ्कल्पमूला हि
 लोका इति चोक्तम् । समस्तूपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व-
 श्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

रिक्ताः सन्नि पदार्थास्तद्वासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं
 तेषामिति शङ्कते । नन्विति ॥ जागरितस्यापि संविद्विचर्त्तत्वात्
 पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति ॥ भूमविद्यालोचनायामपि
 जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्त्तत्वं सेत्प्रतीत्याह । सङ्कल्पमूला इति ॥
 इत्यत्र जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्त्तत्वमित्याह । सर्वश्रुतिषु चेति ॥
 ननु कुलाद्यो षटं चिकीर्षुर्भनसि सङ्कल्पितमाकारं वह्निर्निर्भिमीते तत्र
 सङ्कल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः
 पूर्वानुभूतोऽपि पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विच-
 र्त्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राह । तथादिति ॥ यथात्मतः सर्वस्येक्यं
 पूर्वकल्पीयसद्वयगोचरं पूर्वकल्पीया ततः पूर्वतरेष्वनिमित्ता इति ।
 संविदेवेत्वं साविद्याया निवर्त्तते निरवयवस्य सन्नात्मस्य स्वारस्येनेष-
 याद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विचर्त्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावे-
 ऽवनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अथ सङ्कल्पवाच्यायाः संविदेऽनि-
 र्वाच्यत्वात्तदनाद्ये वे विषया बाह्यतया भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि

तथा स्वप्नोक्तं च स्वप्नोक्तं च स्वप्नोक्तं च

यथा वा अत्र नाभाक्त्वादिनोच्यते । तस्यान्धानाणां
 वाङ्मनां च विषयाद्यामितरेतरकार्यकारणत्वमिष्यत एव
 बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि वाङ्मना एव मानसाः मानसा एव च
 वाङ्मना नाटतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
 ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
 सत्यमेव । जाग्रद्विधापेक्षन्तु तदंशतत्वं न स्वतः । तथा
 स्वप्नबोधपेक्षन्तु जाग्रद्विषयानृतात्वं न स्वतः । विद्ये-
 षाकारसात्त्वन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
 रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥

संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गीकाराद्यन्नासत्त्वलक्षणमनृतत्वमापद्येत । तथा
 च व्यवहारभङ्गप्रसङ्गस्तत्पुङ्गुः । यद्यपीति ॥ तथापि नाटतत्वमित्या-
 हारः । अथस्तस्याभिष्टावयेव स्वात्मा । तस्मिन् कदाचिदप्यनृतात्वं
 तादात्म्येनैव स्फुरणादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ॥ कदाचिदपि
 नाटतत्वमिति वदता प्रतीतिकाळात्कालान्तरेऽपि विषयाणां नाशत्वमि-
 त्युक्तं त्वानुभवविरोधं यच्छेते । नत्विति । स्वप्नदृष्टानां संसृष्टितमेव
 काळान्तरे मिथ्यात्वमित्याङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव
 स्वीकृतमित्याहङ्गाह । जाग्रदिति ॥ तथापि जाग्रद्विधेनाविषयीकर-
 णादसत्त्वं स्वप्नदृष्टानामेवमित्याहङ्गाह । तथेति ॥ यदि जाग्र-
 द्विधेनाविषयीकरणत्वात् तेषामसत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदानां नाशितं तर्हि
 जाग्रद्विधेनाविषयीकरणत्वात् तेषामसत्त्वं स्वप्नदृष्टानामेवमित्याहङ्गाह ।
 कदाचिदपि संविदि विषयाणां सत्त्वमित्याहङ्गाह । तत्र तर्हि वाचार-
 ण्यत्वमितिरेत्याहङ्गाह । विद्येतेति ॥ तस्याणां रूपाणां सत्त्वत्वे विद्येना-
 कारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तम् । तथापि विद्येनाकारण्यं सत्त्वादिनाहङ्गाह ।

चर्च्येणानुविन्दन्ति तेषामिवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

तान्यपि आकारविशेषतोऽवृत्तम् । स्वतः सन्मात्ररूपतया
सत्यम् । प्राक्तदात्मप्रतिबोधोत्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नदृश्या इवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मानसा एव
ब्राह्मणौकिका अरण्यादयः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयः
कामाः । वाङ्मयविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्धसत्त्व-
सङ्कल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेष्टराणां भव-
न्तीत्यर्थः । सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वाभिव कल्पिताः
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

तान्यपीति ॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । स्वत इति ।
तर्हि तत्सत्त्वमित्येतावत्प्रयोक्तव्यं किमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्त्व-
मित्युक्तं तत्राह । प्रागिति ॥ प्रकृतसुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रथमप-
चवर्हि तीव्रपक्षे दोषाभावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयवद्वाङ्मयौकिका
अपि विषया विचार्यभाषाः सत्यास्तर्हि कस्तत्र विषयो येनेतत्परि-
त्यागेन तत्कामिनां विद्याविधानं तत्राह । वाङ्मयिति ॥ जन्त्या ब्रह्मलोकौ
विषया इति शेषः ॥ प्रकृताभाः फलशुनेरित्यध्याहारः । ननु तेषामवि-
द्यादद्यावानर्धक्रियाकारित्वरूपसत्त्वत्वसम्भवेऽपि कुतो विद्यावस्त्वायां
सत्त्वत्वमित्याशङ्क्याह । सत्त्वत्वेति ॥ यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जु-
तत्त्वबोधे वदात्मतामेवापाद्यन्ते विनेषनात् । तथा सर्वेषुऽपि विषया
विद्यावस्त्वावःसम्भवव्यतिरेकाभ्यां परिहारावाच्यत्वात्त्वमेव प्राप्नुव-
न्तीति तत्त्वत्वत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ वा एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्य-
विम्बस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्रोत्वसौ वा आदित्यः पिङ्गल एव शुक्ल एव

यस्य हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादि साधनसम्पन्नः त्यक्तवाङ्मविषयानृतदृष्ट्यः सन्मुपास्ये
तस्येयं मूर्ध्न्या नाड्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्ग-
लस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याग्निः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णा-
सदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्ण इति सर्वत्रा-
ध्याहार्यम् । सौरेण तेजसा पिप्ताख्येन प्राकाभिनिर्दृष्टेन

सगुणविद्याफलस्य रूपमित्यस्यपयाद्य तन्मात्रे गतिर्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यस्मिन्ति ॥ यथोक्तो गुणः सत्यकामत्वादिः ।
ब्रह्मचर्यादीन्नादिशब्दः शमदमादिसङ्गुद्धार्यः । तमेवादिशब्दाद्यं
कथयति । तज्ज्ञेति ॥ अचिकारिणः सफलोपासिविध्वनन्मर्षमयशब्दाद्यः ॥
रसेनास्येति शेषः । तदाकारा इति तच्छब्दोऽक्षरविषयः । शुक्ल-
स्रोत्वादिवर्णो पूर्ववत् । सृतावितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं
इतरक्षरवत्स्य पिङ्गलादिविशिक्तो वर्णविशेषः सिद्धतीत्याशङ्क्याह ।
सौरेवेति ॥ यातपिप्ताख्यं सौरं तेजः । तेन याकोऽदिवत्स्य च जायते ।
तेनाभिनिर्दृष्टेनाख्येन कथेन सत्यकांशदेव पिप्ताख्यं सौरकथेनो
भवति पिङ्गलम् । तेन सत्यकांशवत्स्य नाडीनाम् जायते पिङ्गलमित्यर्थः ॥

नील एष पीत एष लोहितः ॥ १॥ तद्यथा महा-
पथ आगत उभौ ग्रामौ गच्छन्तीमञ्चापुञ्जैवमेवेता-
अप्रदित्वा रश्मय उभौ लोको गच्छन्तीमञ्चा-

कफोमात्रेण सम्पर्कात्पिक्वलं भवति सौरं तेजः पिप्ताख्यम् ॥
तदेव वतभूयस्वात्कीलं भवति । तदेव च कफभूयस्वम-
ण्डुकम् । कफेन समतायां पिप्ताम् । घोषितवाङ्मल्येन
लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः ॥ कथं भव-
न्तीति श्रुतिस्वाहादित्यसम्बन्धादेव तप्तोजसो नाडी-
ध्वनुगतस्यैते वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिक्वलो वर्षत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आगतो व्याप्त उभौ ग्रामौ

तदेव च पिप्ताख्यं सौरमेवो यथोक्तपाकाभिनिर्हत्सेन प्रभूतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्व्युत्पन्नं भवति नीलं तेन च सम्पर्काद्भरतस्य नाडीनाञ्च
आगतौ नीलमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पिप्ताख्यं सौरमेवो
यथोक्तपाकावशदभिनिर्हत्सककस्य ससम्बन्धिगो भूयस्वात्भवति शुक्लं
तेन च सम्पर्काद्भरतस्य नाडीनाञ्च शोकात् भवतीत्याह । तदेव चेति ॥
उक्तपाकाभिनिर्हत्सेन कफेन तदभिनिर्हत्सस्यैव कतस्य समतायां तदेव
ते मन्त्रसम्बन्धि शरीरं आश्रिते ॥ तदन्वन्तस्यैव तद्वत्त्वात् वा नाडीनाञ्च
पीतत्वं भवतीत्याह । कथमेति ॥ उदः तं यथोक्तपाकाभिनिर्हत्सकं
शरीरसम्बन्धकं भवति तदः तद्वत्त्वात् नाडीनाञ्च लोहितं भवतीत्याह ।
शोकात्तेति ॥ शोकात्तद्वत्त्वात् । वैद्यकाद्देति ॥ अन्वेष्टव्यंकारेणाह । कथं

मुञ्चामुञ्चादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु
 सप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽसृष्टिणा-
 दित्से सप्ताः ॥२॥ तद्यच्चैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

गच्छतीमश्च सन्निहितममुश्च विप्रकृष्टं दूरस्थमेव ।
 यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ ग्रामी प्रविष्टः ।
 एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभ-
 यत्वादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
 मिमश्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
 पथः । कथममुञ्चादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता
 भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
 क्तासु नाडीषु सप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
 नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः रुद्रस्रोःसुष्टिन्
 रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते । तत्तत्र एवसति
 यत्र यस्मिन् काले एतत्स्वप्नमयो जीवः सुप्तो भवति

मिति ॥ नाभेरुर्ध्वं हृदयादधस्तादाभायवमाचक्षते । तद्वत्तं तेजः सौरं
 पिप्पलित्वाच्यते । तच्चाक्षरस्य धातुनरसहकारिवक्त्रवर्णविशेषे कार-
 षभाययगतं पीतं रज्जुकं रसरज्जुनादित्यादिवक्त्रमादित्यवर्षः । कषं तद्विं
 पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्यायस्याह । श्रुतिस्त्विति ॥ उक्तमर्थमाभा-
 ङ्गाद्वारा स्मोरर्यति । कषमित्यादिना ॥ आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्ण-
 विशेषाः चाक्षरभागाख्यादेव प्रस्येतत्याः ॥ आदित्यस्य तेजसो नाडी-
 ज्ज्वलनस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रस्यद्वारा दृष्टा-
 नरसहकारेण चक्षयति । मस्येत्यादिना ॥ उभयत्रादित्यमण्डले इव
 चेत्यर्थः । अत्र हृत्स्रोःरमेव दृष्टात्जनतुष्यति । ज्येति ॥ उभौ यानौ कर्ण-
 मया कथा मच्छति तयोभयत्वादित्यस्य सप्तमः प्रविष्टा रश्मयः । तत्रैव

स्वप्नं न विजानात्वासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति
तत्र कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यच्चैतद्वलिमानं नीतो

स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्द्विशेषणं समस्त इति । उपसंस्कृत-
सर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वास्तुविषयसम्पर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्पन्नो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सुप्तः प्रविष्टो नाडी-
भिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्यस्य सत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडी-
ष्विति सप्तमी तृतीयया परिणाम्यते । तं सता सम्पन्नं न
कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वक-

प्रवेशं प्रज्ञद्वारा प्रकटयति ॥ कथमित्यादिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्ग-
लादिवर्षत्वमित्यः यद्वा सौरेश तेजसेत्यादिनोक्तं आरयति । यथो-
क्तास्त्विति ॥ अस्तुश्रितादित्ये स्वप्ना इति सम्पन्नः । कथं स्त्रीबिम्बेन
निर्द्दिष्टानां रज्ज्वीनां पुं बिम्बेन निर्द्देशस्तत्वाद् । रज्ज्वीनामिति ॥ नाडी-
सदृशसदृशा विज्ञानात्मनः स्वोपाधिकरत्वेन ताः सौप्तनादौ स्वापं
प्रक्रीति । तत्तलेति ॥ सम्पन्नवर्षमेव स्फुटयति । एवं संतोति ॥ नाडीसदृशे
पूर्वोक्तरोक्ता निरूपिते अतीत्यर्थः । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविशेषणम् ॥
स्वप्नविशेषणस्यार्थवचनमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्ति-
सेति द्विप्रकारं स्वापस्ये इति । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य व्यावृत्तार्थं स्वप्न-
इति विशेषणम् ॥ तस्य अन्विष्टतमर्थमाह । उपसंस्कृतेति ॥ विशेषणा-

भवति तमभित आसीना आङ्गर्जनासि मां ज-
नासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादसुज्जान्तो
भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यच्चैतदस्माच्छ-

पावस्थितत्वात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविशिष्टं हि रुष-
दुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति । नतु सत्सम्पन्नं स्वरू-
पावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टुंमुत्सहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि
सत्सम्पन्नस्य । स्वरूपप्रच्यवनं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां
प्रति गमनम् । वाच्याविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मावीजस्य
ब्रह्मविद्य । उताशादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव तदि-
हापि प्रत्येतद्व्यम् । यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाद्यन्तर्ग-
तेन सर्वतः सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरा-
दिनाडीद्वारैर्वाच्याविषयभोगायाऽप्रवृत्तानि करणान्यस्य

नरसुत्वात् व्याकरोति । अत इति ॥ उपसंभृतसर्वकरणत्वादिति
यावत् । उक्तं विशेषणद्वयसुप्तजीव्य स्वरूपित्वादि व्याचष्टे । अत इति ॥
नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तदयुक्तम् । न एषोऽन्वर्तुदय आकाशस-
ञ्चिन्मृ शेत इत्यङ्गीकारादित्याशङ्काह । नाडीभिरिति । नाडीष्विति
श्रुता सुप्तमी । कथं नाडीभिरिति श्रुतीया व्याख्यायते तत्वाह । न हीति ॥
तदेतदिति सुप्तप्रवस्थोच्यते ॥ तस्याः भवस्थानं कर्माभावे कथं पुनरुत्था-
नमित्याशङ्काह । देहेति । सुषुप्तः सातुभवाभाववात्प्राप्तसंस्पर्शोऽन-
विबन्धितो नतु कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो
हीति ॥ सुप्तोः स्वरूपावस्थस्य कथं प्रच्यवनमित्याशङ्काह । स्वरूपेति ॥

रीरादुत्क्रामत्यतैरेव रश्मिभिर्हृत्माक्रमते स
 चेतिमिति वा होहानीयते स यातत्त्रियेकान-
 क्षामदादिर्वा गच्छत्येतद्वै ससु लोकाहारं मि-

तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मव्येवाव-
 स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तम् ॥ तत्रैवं सत्यथ यत्र
 यस्मिन् काले बलिमानमबलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
 जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देव-
 दत्तो सुमूर्षु र्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वा-
 ऽऽसीनां ज्ञातय ज्ञाज्जानासि मां तव पुत्रम् । जानासि मां
 पितरं वेत्यादि । स सुमूर्षु र्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
 ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यत्र यदै-
 तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतै-
 रेव यथोक्ता रश्मिभिर्हृत्माक्रमते यथा कर्मजितं लोकम् ।

अविद्याकामकर्माणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
 न स्नापे दाहस्यद्विमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रत्यवर्तनमिति सम्बन्धकारेण
 व्याचष्टे । आपदिति ॥ कीदृक्प्रत्यवर्तनमित्यपेक्षावाभावात् । बाल्लेति ॥
 एतन्न सति सुषुप्तस्य न किदुरित्यादावुदितमित्याह । रत्नवीचामेति ॥
 तेजसा हीति मास्मात्सर्वे जीतो हेतुकां हेतुं व्याचष्टे । अर्देति ॥
 बह्नापत्तिकार्यमाह । अत इति ॥ कार्यकरणसंघर्षाभावफलं दर्शयति ।
 तस्मादिति ॥ नाहीरेवं स्तुत्या ताभिर्हृत्तपनं प्रदर्शयित्वा अस्वकाकं
 प्रपन्नमिति ॥ कलेति ॥ तस्मैवापमाह एवं सतीति ॥ नाहीनास्यशरीर्या
 आसक्त्ये सतीत्यर्थः । ताभिर्हृत्तपनप्रदर्शनमारम्भाच्चैरेष्यथदः । रीमाही-
 त्यादिपदवागन्तुकसर्वनिमित्तसंघर्षार्थं जरादीत्यादिपदं स नैवर्षिक-

दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥

प्रेत विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्वयोक्तसाधनसम्पत्तः ॥ ५ ॥
 ॐ इत्योद्दारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा ॥ एवं
 अर्जोऽं वा विद्वांश्चेदितरस्तीर्थकुत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रसिष्यन्वापत्स्त्रियेन्मनो
 यावता कालेन मनसो क्षयः स्थात्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव काले-
 नेति विवक्षितम् । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्वै
 खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यसेन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

सर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः । एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणम् ।
 प्रारम्भकस्मावसानार्थोऽयमशब्दः । एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुक्तमर्थं
 यथा स्थात्तथेत्यर्थः । यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमण्डलादाग-
 ताभिरिति यावत् । कर्षणं जितं वशीकृतं स्थात्तसम्बन्धितामा-
 पादितं लोकमनतिक्रम्य तं प्रेत विद्वान् केवलकर्षवान् गच्छतीत्यर्थः ॥
 दङ्करविद्यावतो गतिं दर्शयति । इतरस्त्विति ॥ यथोक्तसाधनं
 दङ्करविद्यां तेन सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यायन् गच्छतीत्युत्तरण
 सम्बन्धः । यथा पूर्वं स्वप्नावस्थायामिव भ्रष्टावस्थायामपीत्यर्थः । वा
 चेति निपातइत्यस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति ॥ उच्छ्वार्थमिहाह ।
 अर्जुमिति । वाशब्देन द्योतिरं विकल्पं दर्शयति । विद्वांश्चेदिति ॥
 यदि विद्वाह् प्रमीयते तदोर्हमेव सञ्जति । यदि त्वविद्वान् प्रमीयते तदा
 विवर्णमेव गच्छतीति विभागः ॥ विदुषाम्प्रपदेऽस्मादित्यमात्रावस्थ-

तदेव श्लोकः शतश्लैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्द्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्द्धमायन्मसृतत्वमेति
विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥६॥६॥

सौरैण तेजसा देहे एव निरुद्धाः सन्तो मूर्द्धान्या नाड्या
नोत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वङ्मुन्या इति श्लोकादेतस्मिन्न्यथोक्तोऽर्थे एष श्लोको
मन्त्रो भवति । शतश्लैका चैकोत्तरशतं नाड्यो हृदयस्य
मांसपिण्डभूतस्य सन्ति न्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्त्या-
देहे नाडीनां तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्मसृतत्वमसृतभावमेति विष्वङ्नाम-
यस्त्रित्यंश्विस्पर्षिण्य ऊर्द्धगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसार
गमनद्वारभूता न त्वसृतत्वाय किं तत्तर्ह्युत्क्रमणे एवो-
त्क्रमन्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणमना-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

नशैव्यं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमादत्ते किं स्यादित्यत आह । अत इति ॥
अविदुषामपि तर्हि प्राप्नानामादिष्वं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोक-
प्राप्तिरित्यायच्छाह । सौरैणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धानां मूर्द्धान्यया नाड्या नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र चिह्नं
दर्शयति । विष्वङ्मुन्या इति । यथोक्तार्थो ॥ नाडीविभागलक्षणः प्रधानान्त
इति विशेषणतः त्र्यर्थमाह । आनन्त्यादिति ॥ प्रकरणं नाडीविषयं
दहृदविद्याविषयं वा ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्सुर्वि-
शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यरु-
द्धल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च
लोकानाम्भोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानम-

अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्मसुखाय परं
ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति
होवाचैतदष्टतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र कोऽसौ सम्प्र-
सादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा सोऽस्माच्छरीरा-
त्मसुखाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।
येन लक्षण्येनाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण्य आत्मा । सम्प्र-
सादस्य च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं
इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । आख्यायिका
तु विद्याग्रहणसम्प्रदायविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था
च । राजसेवितं पानीयमितिवत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

दृष्टरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थसंज्ञकमनुवदति । अर्थेति ॥ विवेकान-
न्त्यर्थमयशब्दार्थो व्याख्यातः । शरीरात्मसुखानं तेष्विन्द्रियसमाभिमान-
त्यागः ॥ स्वरूपं विधिनष्टि । एष इति ॥ उक्तकर्तृत्वमाचार्यस्य
दर्शितमेव ॥ प्राणो वा सम्प्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयात्पुनरुक्तिः ।
तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं सप्रत्यर्थः । तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषयं
ज्ञानं क्षेत्रीयायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति ॥ किन्तस्य पर-
मात्माधिगमेनेत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगमः कथमिति
सम्बन्धः । अभिनिष्पद्यमानरूपसत्त्वा सविशेषो निर्विशेषो वेति
प्रश्नान्तरं करोति । येनेति ॥ आत्मनो हि सर्वज्ञानन्दैकतानादुर्धा-

रुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिस्वाच ॥ १ ॥
 तदोभये देवापुरा अनुवुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
 त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
 लोकांनाप्नोति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवा-

विजरो विस्त्युर्विशोष्णोऽविजिषत्योऽपिषसः सत्वकामः
 सत्यसङ्कल्पः । वस्योपासनायोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्ड-
 रीकमभिहितम् । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अनृ-
 ताधिधाना बहुपास्तनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनसुक्तम् ।
 उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्ध्न्या नाद्या गति-
 रभिहिता । सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स
 विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
 पादयितव्यः । किन्तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादि-
 त्युच्यते स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्त-
 म्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्वेष्य

नराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि । तथा च ततः
 शरीरादुपाधेर्यद्व्यक्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रसाथाऽप्रतिपन्नमस्तीति
 ब्रह्मानन्वाह । अथसादृशं चेति ॥ एतेषां प्रज्ञानासुत्तरपन्थमवतारयति ।
 इत्येत इति । प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च वस्वादरूपा वाऽन्वास्थाविका
 इत्यने वा किमर्थेत्वायस्याह । आस्थाविका इति । अथसादृशं विद्या-
 पुरुषे पुरोक्तस्याः स्वयम्प्रदाने च यो विधिः अज्ञानत्वादिप्रकारस्त-
 त्त्वर्यनर्थेति सात्वत् । अथा विद्यायाः पुरुषं स्वीकरत्वं सत्त्वं स्वमदाने
 ब्रह्मज्ञपाने चित्ते इत्यने मया विधितं ब्रह्मस्यैविकत्तदज्ञानार्थेत्वर्यः ॥
 आस्थाविकावाकात्यर्थाकरवाह । विद्येति ॥ प्रजाप्रतिता प्रोक्ता

नामभिप्रवक्ष्यामि विरोचनोऽसुराणां तौ हासंदि-
 दानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजन्मतः
 ॥ २ ॥ तौ ह हाचिष्मत्तं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यम्-

विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्वलोकका-
 मावाप्तिः । सर्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिरु-
 वाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमवि-
 धिरेव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य
 इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेष्टव्यविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
 दर्शयिष्यति नाहमत भोग्यं पश्चामीत्यनेनासक्तम् । पर-
 रूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
 गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलम् । इति नियमाथ-
 तैवास्य विधेर्दुक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह
 सम्भवति । तद्वोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम् ॥
 तच्च किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः । देवासा-
 सुराश्च देवासुरा अनु परम्परागतं स्वकर्षणोचरापन्न-

देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुराधिपतिभ्याम.य.सिन
 मङ्गता प्रेषिता देवराजेन च कथञ्चित्प्राप्ता । तस्य.क.हा.र्षं विच्छेति
 तस्याः स्तुत्यार्थाऽऽख्यायित्वेत्वर्थः ॥ मङ्गलरूपासितस्य मङ्गलत्वे इदं प्राप्ता.ह ।
 राजसेविनिवसति ॥ यस्यास्योपाधि सन्निभे पं चैतन्व तदेव निरुपाधि
 निर्विशेषमिति । सन्निभे धनिर्विशेषतोरभेदाभिप्रायेण प्रकाशितवाक्यं
 व्याकृत्युमादत्ते । य.क.स्येति ॥ तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये सप्तद्वार्षसाह ।
 कथञ्चित् ॥ उपान्वयमपि किमर्थमित्यपेक्षाभावात् । उपान्वयमर्थमिति ॥
 तस्यैतत्फलमिति च.क.स्य. । कथं निर्मुखायिद्यात्. सर्वलोककाशाव.भिः

षतुस्तौ ह प्रजापतिववाच किमिच्छन्ताववास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विद्वत्पुर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

मनुबुबुधिरेशुबुहवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो दुष्ठा किम-
कुर्वन्वित्युच्यते । ते होचुःरक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः रूपरिषद्य-
सुराश्च । हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तान्तमात्मान-
मन्विष्कामोऽन्वेषणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानाप्रीति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छेदश्च सर्वं
स्थापित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रववाच
प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन सुरवोऽभि-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रैलोक्यराज्याञ्च सुरतरा
विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ
तौ तथा सुरमभ्युपगतवन्तौ । तौ ह क्लिप्तासंविदाना-
वेवान्योन्यं संविदमविकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमीर्षां

कथमित्याशङ्क्याह । सर्वोक्ततेति ॥ परिच्छेदभ्रमव्याहृत्या पूर्वसंस्कारेषा-
वस्थितिरित्यर्थः ॥ प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमानविधिस्वरूपमाह । कन्वे
दव्य इति एवकारव्यावर्त्तनं दर्शयति । नापूर्वविधिरिति ॥ शब्दादेव
विद्योदवे तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरग्निहोत्रादिविधिवत् सम्भवतीत्यर्थः ।
कथमिह निबन्धविधिरपि स्यादवघातविधिवदित्याशङ्क्याह । एवमिति ॥
निष्ठाज्ञानसंस्कारप्रावृत्तः दनात्माभिनिवेशस्य यत्ने प्राप्नो वाज्ञानार्था-
भ्यामात्मान्ने यत्नेव कार्यमिति निबन्ध इत्यर्थः । इतश्च निबन्धविधिरेव

कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासि-
तव्यः स सर्वाँश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाँश्च कामान्

दर्शयन्ती समित्पाणी समिद्धारहस्तौ प्रजापतिसकाय-
माजग्मतुरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि
शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यं मूपतुरुषितवन्तौ । अभि-
प्रायन्नः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
मभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
होचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा
अस्तनामानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षायुक्तावभूतां
तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवान्ताक्तरागहेषमोहेषादि-

नापूर्वविधिरित्याह । इदार्थत्वादिति ॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां
साधनसङ्गम् । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तद्भेदत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥
तयोर्दृष्टफलवन्ने वाक्ये समनुकूलयति । इदार्थत्वञ्चेति कथमसत्प्रयुक्तेन
पश्यामीति वर्तमानोपदेशे नान्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिरि-
क्तत्ववादिनां वाक्योत्पत्तानादनुमानाच्च अनुव्यत्यदिभ्रमनिवृत्ति-
प्रसिद्धेर्भेवमित्थमभिप्रेत्याह । पररूपेणेति ॥ अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे
फलितमाह । इति नियमार्थतेति ॥ अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् ।
इहेत्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्यादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्तभावस्योक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ इदानीमाख्यायिकां व्याख्यातमाख्यायिका तु विद्यापङ्क-
चसम्बन्धानविधेः प्रदर्शनार्थत्वादिनोक्तं च्यारयति । तद्वेति ॥ अस्तारि-
ताख्याविकाक्षराणि व्याचष्टे । तद्भेत्वादिना ॥ किमितोऽभूद्विरोचनौ
विद्यार्थिनावपि परिकरं परित्यज्य शरीरमात्रेण प्रजापतिं प्रगतवन्तौ

यस्मिन्मात्मनिमहद्विद्य विज्ञानातीति भगवतो
 वचो विद्वन्मो ममिच्छन्ताववास्त्वमिति ॥३॥ तो इ

दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रस्था-
 पितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्पौ
 योन्मादुपलब्ध प्रजापतिरवाचाह । य एषोऽक्षिणि पुरुषो
 निवृत्तचक्षुर्भिर्बर्द्धितकपायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष
 आत्माऽपहतपात्रादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञाना-
 त्त्वर्जलोककामावाप्तिरेतददृष्टं भूमाख्यम् । अत एवाभय-
 मत एव ब्रह्म दृष्टतममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तम् । अक्षिणि
 पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगद्वृतुः
 मृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृथ्वन्तौ । अथ

तत्वाह । विनयेनेति ॥ तयोर्ब्रह्मरूपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति ।
 मूर्च्छोक्त्येति । विद्येति दशयतीति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तस्या गुह्यतरत्वे
 हेतुमाह । यत इति ॥ अस्मिद् भेली तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्त्व
 इति ब्रह्मव्येऽम्बवास्त्वमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणमात्ममिति द्रष्टव्यम् ।
 अथ इन्द्रविरोचनयोर्भिषो वैरिणोः कथमेकत्वावस्थानं चिरमासीदि-
 त्वाद्यज्ञाह । यद्यपीति ॥ देवाद्युरराजवोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्या-
 र्थित्वेन चिरमेकत्वं ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्ध-
 कल्पौ प्रस्थापितदोषाविति वाचत् । पुरुषो द्रष्टेति सम्बन्धः ॥ अथा-
 दर्शदम्भित्वा दृष्टा दृष्टे नासीत्वाद्यज्ञाह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां
 विनयेनो वैदृश्ये हेतुमाह । ऋदितेति । योगिभिः समाक्षिणिरम-
 र्दष्टिभिर्दिशि वाचत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनास्त्वमिति वाच्यतां दर्शयति ।
 इव इति । भूर्भुवश्च या आसीत्वाववास्त्वं इत्यवति । भूमाख्यमिति ।

प्रजापतिरवाच य एषोऽधिष्ठिषि पुत्रयो दृष्टवत
एष चाप्नोति होवाचैतद्व्यतसंभवमेतन्न होवाच

योऽथ ह भगवोऽष्पु, परिख्यायते परि समन्ताज्जायते ।
यश्चायमादर्शे चात्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिन्नतः किंवैक एव
सर्वेष्विति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरवाच । एष उ एव दक्ष-
क्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वेषु सर्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययो-
र्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्यस्य सतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातम् । तथाप्याकृत्यध्यारोपितपाण्डि-
त्यमहत्त्वबोधुत्वौ हीन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके ।
तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणा-

इति शब्दो वाक्यसमाप्रार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽवमिति ॥
प्रन्नार्थोऽथशब्दः । इतिशब्दः समाप्रार्थः । यश्चक्षुरपलम्बितो द्रष्टा एव एव
मयोक्तोऽपहृतपापत्वादिधर्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा न्यङ्गीतमिति
निपातेन सूत्रवत्कृतवान्प्रजापतिरित्याह । एवमिति ॥ प्रजापति-
चेदेवसुक्तवान् कथं तर्हि तयोर्विदुष्यं न निदृष्टमित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥
यथोक्तवचोक्तं वक्षति यावत् ॥ यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
तत्प्रकटोक्तं चोदयति । नन्विति ॥ शिष्टशिष्यगतं विपरीतग्रहण-
नाचार्येण दुष्ठाद्यन्यत्तन्निवृत्तीत्यत्र प्रजापतेरभिप्रायनाह । सत्यमेव-
मिति ॥ कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमनेतन्मितिवाच्यताह । न्यङ्गी-
तामिति ॥ तावद्विपरीतमिति शेषः । यकारेण प्रजापदमनुज्ञायते ।

योऽयं भगवोऽप्यु परिख्यायते यस्मायमादर्शं
कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परि-
ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

वित्युक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तच्छनिताञ्च
चित्तावसादात्पुनः प्रश्नश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साह-
विघातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजा-
पतिः । मृच्छीतां तावत्तदुद्वेगवदृष्टान्तेनापनेष्यामीति
च । नमु न युक्तमेष उ एवेत्यदृतं वक्तुम् । न चादृत-
मुक्तम् । कथमात्मनोक्तोऽक्षिपुषो मनसि सन्निहिततरः
शिष्यमृहीताच्छायात्मनः सर्वेषाञ्चाभ्यन्तरः सर्वान्तर
इति श्रुतेः । तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नादृतमुक्तं
प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्तप्रथं
त्याह ॥ ७ ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषां ऋषावादित्वं स्यादिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ प्राजापत्यमाभप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहृत्सुं तदेवम-
न्वतवादित्वं दूषयति । न चेति ॥ तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति ।
कथमित्यादिना ॥ शिष्याभ्यां मृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना
खेनैव प्रजापतिनोक्तो योऽस्यच्छुपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजा-
पतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा प्रजा-
पतेर्भनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्वेषाञ्चेति ॥ प्रजापतेर्भनसि
द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न ऋषावादित्वमत आह । तमेवेति ॥
इतश्च प्रजापतेर्न ऋषावादित्वमित्याह । तथा चेति ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षाञ्चक्राते ऽवेक्षणञ्चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत् । येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्तं तत्रात्मानं पश्यन्तौ तावन्नन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति रुम्बन्धः ॥ प्रजापतिवचनसुपक्रममाहकुलं न भवतीति शङ्कते । नन्विति ॥ उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यते इति ॥ तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह । नैवेति ॥ छायात्मनि छायायां तद्गतौ शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्ब्रह्माक्रममात्मधीरियं निश्चिता

आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥१॥ तौ ह
 प्रजापतिरवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
 तौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेयामिति तौ ह साध्वल-
 ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वो दशरावेऽवेक्षा-

मिति । विपरीतप्राहिणौ च शिष्यावन्प्रेक्षणीदाकिति
 स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
 नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
 यथैवावां हे भगवो लोमन्खादिमन्तौ स्तः । एवमेवेदं
 लोमन्खादिसहितवाचनोः प्रतिरूपमुदशरावे रभ्याव
 इति । तौ ह पुनः प्रजापतिरवाच । छापालनिश्चयाप-
 नाय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्चदस्त्रप-
 रिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमन्खौ च भूत्वोदशरावे
 पुनरीक्षेयायामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रू-
 मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि कत्वोदशरावा-
 वेक्षणेन तयोञ्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
 रसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा-

प्रश्नेत्त्वर्थः । तयोस्तत्वात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकत्वाद् । वेनेति ॥
 प्रश्नजनेऽपि शान्तकृदवयोस्तयोः कत्वप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्या-
 यस्याह न हीति ॥ तेन विपरीतप्राहित्वेनेति यावत् । उक्तमगृहीत्वा
 विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिभोग्रेक्षणीयौ कुदुहित्वादित्याशङ्क्य
 प्रजापत्यमभिभावमाह । विपरीतप्राहिणौ चेति ॥ कथमिदं प्रजापतै-
 रभिमतमित्यधिगतमत आह । विपरीतेति ॥ प्रजापत्ये प्रश्ने देवा-

ञ्चक्राति तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यस्य इति
॥२॥ नौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवमौ भगवः साध्व-

शरीरसम्बन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि कायाकरत्वं पूर्वं
बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां कायाकरत्वं पूर्वमा-
सीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखकाया दृश्यतेऽतो लोम-
नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदश-
रावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानामत्वं सिद्धम् ।
उदशरावादौ कायाकरत्वाद्देहसम्बद्धानङ्गारादिवत् ।
न केवलमेतावदेतेन यावत्किञ्चिदाभीष्टत्वाभिमतं सुख-
दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्मखलोमादि-
वदनाम्नेति प्रत्येतव्यम् । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते
साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा
कृतवतोरपि कायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मा-

सुरराजयोर्विपरीतपङ्कणमनुवदति । तौ हेति ॥ तदपनयनप्रकारं
सूचयति । तौ ह पुनरिति ॥ कायायां तत्रेतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो
यस्तस्य निरासायेति यावत् । इह चेति पर्यायोक्तिः । नादिदेशे तत्रयोज-
नाभावादित्यर्थः । उक्तोदाहरणेन कायायां देहे चेन्द्रविरोचन-
योरात्मप्रत्ययो नापनीतो भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ कायायास्तत्का-
रणस्य चागन्तुकत्वादानात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्व-
लङ्कारेति ॥ पूर्वसुदकादिसम्बन्धावस्थायाचिति यावत् । व्यभिचारित्वाच्च
कायातत्कारणयोरेवानात्मत्वमित्याह । शरीरैकदेशानाचिति ॥ उपप-

लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
 होवाचैतद्वदन्तमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्तहृदयौ
 प्रवव्रुजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरवाच

सन्मार्गस्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानादिन्द्र-
 विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ
 पप्रच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेद-
 मिति पूर्ववद्यथा साध्वलङ्कारादिविशिष्टावावां स्व एव-
 मेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूव-
 तुः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्ता पुन-
 साद्विशेषमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
 इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदश-
 रावे साध्वलङ्कारदृष्टान्तेऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधाद्वि-
 परीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
 कविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि
 निधाय एष आत्मेति होवाचैतद्वदन्तमभयमेतद्ब्रह्मेति

क्षिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । इत्युदशरावादाविति । न केवलं छाया-
 तत्कारणयोरेवानात्मत्वं किन्तु कृत्यायेनाङ्कारादीनां तद्गर्भाणाञ्चात्मी-
 यत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गादितिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभि-
 मतमङ्कारादीति शेषः । मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यम् ॥
 एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति । क्वचित्कत्वादिति ॥ अनात्मे-
 त्नात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थम् ॥ तर्हि तथैर्यथेकरीत्या विप-
 रीतग्रहणस्यापगतत्वात्किञ्चुत्तरेण प्रजातिवक्ष्येनेत्याशङ्क्याह । एवमिति ॥
 तथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति ॥ यथैवेदमिति प्रतीकप्रह्वणं तद्वाचते ।
 यथेति ॥ आवां स्व इतीदृशदाहरणं यथैवेति सम्बन्धः । अत्रिवाक्या-

अमुपलभ्यात्मानमनुविद्य द्रुजतो यत एतदुप-
निषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा तेषामभवि-
ष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान्

प्रजापतिः । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानम् । य
आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चोदशरावा-
दुपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् महचनं सर्वं पुनः पुनः
स्मरतः प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
ष्यतीति मन्वानः पुनब्रह्मचर्यादेशे च तयोश्चित्तदुःखो-
त्पत्तिं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्ट-
हृदयौ कृतार्थबुद्धीव प्रवृजतुरित्यर्थः । ननु शम एव
शमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतग्रहो विगतोऽभविष्यत् प्रव-
ब्रजतुर्गतवन्तौ एवं तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो राजो-
र्भोगामक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याशङ्क्याप्रत्यक्षं प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ दूरं गच्छन्ताव-

दुदशराववाक्यात्माध्वलङ्कारवाक्याच्च आयातद्देतोरन्यतरस्यैवात्मत्वम-
भ्यासादिति भ्रमातिशयः सुतरामित्युक्तः ॥ प्रजापतिवाक्यसुत्याप-
यति यस्वेत्यादिना ॥ वाक्यव्याख्यानमतिदिशति । पूर्ववदिति ॥
एवमब्देन तयोरभिप्रेतमेवात्मानं आयाख्यं देहाख्यं च पराश्रयं
प्रजापतिरनुमोदितवानित्यशङ्काह । नन्विति ॥ तौ ह शान्तहृदया-
वित्वादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मेत्यादीति ॥ संस्कृतौ तावद्भव-
तामिति शेषः । संस्कृतयोरपि तयोरात्मविषये कथं विवेको भविष्यती-
त्याशङ्काह । महचनमिति ॥ उपेक्षायां कारणान्तरमाह । पुनरिति ॥

जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
मह्य्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह मह्य-
न्नात्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चास-

न्वीष्य य आत्माऽपहनपाशेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
श्रवणगोचरत्वमेथ्यतीति मत्वोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षश्चाकृत्वा विप-
रीतनिश्चयौ च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयाताम् ।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितेनैतदुपनिषद
आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषदेषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एवं विज्ञाना एतन्निश्चया
भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गा-
त्पराभूता वहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं
गच्छतोः सुरानुरराजयोर्योऽसुरराजः स ह शान्तहृ-
दय एव सन् विरोचनोऽसुराङ्गगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषन्तामेतामुपनिषदं प्रो-

किमिति शान्तहृदयत्वं तदहृदयत्वेन व्याख्यायते हृदयगतः शम एव
किं न विवक्ष्यते तत्वाह । नत्विति ॥ यदि प्रजापतिस्त्वावुपेक्षितवान्
किमिति तर्हि तौ ह्यान्वीष्येत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । राशोरिति
प्रजापतिरुवाचेति सम्बन्धः । तर्हि किमिति तावास्तव नोक्तवानि-
त्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षवचनेनेति ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनु-
वदति । य आत्मेति । किमवावृचिवानित्यपेक्षयाऽह । अनुपल-
भ्येति ॥ यथोक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वापि गच्छतो रन्द्रविरोचनयोर्वि-
रोचनगतधवान्तरविशेषसाह ॥ स्वगृहमिति ॥ पित्रातपोक्तत्वेऽपि

ञ्चेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यदोहाद्दानमश्नद्धानमय-
जमानमाङ्गरासुरो वतेत्यसुराणां हे. षोपनि-
षत्पेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
संस्कृष्वन्थेते न ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ८ ॥

वाचोक्तवान् । देहमात्रमेवात्मा पितृोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके महत्त्वः पूजनीयस्तथा परिचर्य्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं मह्यन् परि-
चरन्शोभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चासुख । इहज्ञेकपरलो-
कयोरेव सर्वे लोकाः कामाद्यान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभि-
प्रायः ॥ तस्मान्तस्मदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक
अद्दानं दानमकुर्वाणामविभागशीलम् । अश्नद्धानं सत्का-
र्येषु अहारहितं यथाशक्ति । अयजमानमयजनस्वभाव-
माङ्गः । आसुराऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो वतेति
खिद्यमाना आङ्गः शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्नद्-
धानतादिलक्षणेऽपि षोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः सन्तः
प्रेतस्य शरीरं कुण्ठं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणाया

किमस्माभिस्तत्र कर्त्तव्यमित्यथ ह्याह । तस्मादिति ॥ तथा पूजनीय-
त्ववदिति यावत् ॥ तथापि प्रार्थिता सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धे त्वा-
य ह्याह । इहलोकेति । विरोचनसम्बन्धदावस्थानवच्छिन्नत्वं इत्यवति ।
तस्मादिति ॥ देहात्मवादस्यासुरत्वादिति यावत् । तस्मदाद्यस्तेषां
विरोचनप्रधतीनामसुराणां सम्बन्धायो देहात्मत्वोपदेशः । किमिदं त्वा-

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानितद्भयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिच्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति सामे सामः

वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कर्त्तव्येनेन कुण्डलं संस्कारेणामुं प्रेत्य
प्रतिपत्तव्यं लोकं जेध्यन्तो रुन्ध्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽक्रौञ्च्यादि-
सम्पदा युक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्धौ न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्वुद्धौ । येन छायात्मग्रहणे
दोषं ददर्श । कथम् । यथैव खल्वयमस्मिच्छरीरे साध्व-

त्वादिरहितमासुरमाञ्जरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति ॥
प्रकृतोपनिषत्कार्यं कथयति ॥ तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह ।
अथेत्यादिना ॥ ह्योस्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव
कथं पथि तदनुसन्धानवृत्तमित्याशङ्क्याह । दैव्येति ॥ स्मरणफलमाह ।
स्मरन्नेवेति ॥ प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य छायात्मग्रहणे
दोषदर्शं नमित्याशङ्क्याह । उदशरावेति ॥ यदर्धौ देहादेरनात्मत्वज्ञापना
येति श्रावत् । कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादिर्न्यायः । तदेकदेशो व्यभि-
चारिणो नात्मत्वम् ॥ न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । वेनेति ॥ दोषदर्शन-
मेवाकाङ्क्षादारा स्मरयति । कथमित्यादिना ॥ उदङ्कृते वाक्ये

परिवृक्षणे परिवृक्षणेऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
 न्वेष नश्यति नाऽहमन्न भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
 स समित्पाणिः पुनरियाय तः इ मन्वापतिः-

लङ्कृते छायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च
 सुवसनः परिवृक्षते परिवृक्षतः । यथा नखरोमादिदेहा-
 वयवापगमे छायात्मापि परिवृक्षृतो भवति । नखरो-
 मादिरहितो भवति । एवमेवायं छायात्माप्यस्मिच्छ-
 रीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वाद्धे चक्षु-
 षोऽपगमेऽन्वो भवति स्वामे स्वामः किलैकनेत्रसास्यान्व-
 त्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्ववति स स्वामः ।
 परिवृक्षणाच्छिन्नहस्तच्छिन्नपादो वा । स्वामे परिवृक्षणे
 देहे छायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष
 नश्यति । अतो नाहमन्वास्मिन्कायात्मदर्शने देहात्म-
 दर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति । एवं दोषं देहे छाया-

विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिवृक्षृतो भवतीत्येतद्वाच्ये । नखेति ॥
 एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे कायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः । शरीरे-
 ऽस्मिन्नन्वे सति छायात्माप्यन्वो भवतीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्वे
 कायात्मनस्तदिष्टमित्याशङ्क्याह । नखरोमादिभिरिति । तैः सह चक्षुरा-
 दीनां तुल्यत्वाद्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे कायायामपि तदभावाभ्यु-
 पगमाद्देहे चक्षुराद्यभावेऽपि कायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः ॥ स्वामशब्दस्या-
 पुनरुक्तमर्थं कथयति । स्वामः किलेति ॥ पदार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह । स्वाम
 इति ॥ पारतन्व्यादनन्तत्वं कायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

यत्न मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं विरो-
चनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच
यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्चरौरे साध्यकहृति

अदर्शने चाध्यवस्य समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय ।
तं ह प्रजापतिरवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः
प्रगतवानसि विरोचनेन सार्धं किमिच्छन् पुनरागम
इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभि-
व्यक्तये । यद्वेत्य तेन मीपसीदेति यदत्तथा च स्वाभि-
प्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति
चान्वमोदत्प्रजापतिः । ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देह-
च्छायामिन्द्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किञ्चि-
मित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदयरावादिप्रजापतिवचनं
स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं
तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

तथेति ॥ विनाशित्वादियुक्तिदर्शनफलस्यपसंहरति । अथ इति ॥
दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायाभावात् । इत्येवमिति ॥
सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नैव किमर्थं प्रकृतवत्पृच्छती-
त्याशङ्क्यात् । विजानन्नपीति ॥ आचार्यस्य ज्ञानवतोऽपि शिष्यं प्रत्यभि-
प्रायं विश्लेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यद्वेत्येति ॥ तथाच
प्रजापतिप्रश्नात्तुरोधेमेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः । शिष्ययोः
अवस्थासाक्षेऽपि प्रतिपत्तिवैधर्म्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति ॥ आचार्य-
वतोपेक्षासद्वारेण परिहरति । तमेति ॥ तत्र प्रतिपत्तिविशेषे वे दृष्टा-
न्तेन निमित्तविशेष दर्शयति यथेति ॥ आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण

साध्यत्तद्भूतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्मध्येऽथो भवति
स्वामि स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

देह एव त्वात्मदर्शनम् । नापि तत्र दोषदर्शनं वभूव । तद्-
देव विद्याग्रहणसामर्थ्ये प्रतिबन्धदोषादल्पत्ववृद्धत्वापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चायात्मदेहयोर्ग्रहणम् । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वादृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव अद्धानतया जग्राहेतरश्चा-
यात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभयस्वात् । यथा किल नीला-
नीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्महाह-
मिति छायानिमित्तं वास एवोच्यते न छाया तद्वहिरो-

प्रजापतिना छायात्मनोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः । चिरोचनखेन्द्रवच्छाया-
त्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्यामाभूदित्याह । न तथेति ॥ कथं तर्हि तस्यात्म-
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति ॥ आचार्येणात्मादेह एवोक्त इति
बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य छायात्मग्र-
हणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवह्निरुचनस्यासुरानप्राप्तसाध्वनि
देहात्मदर्शने दोषप्रदर्शनञ्च न प्रवृत्तमित्याह । नापीति ॥ इष्टान्मसुक्ता
दार्ष्टान्तिकमाह । तद्देवेति ॥ विद्याग्रहणौपायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रति-
बन्धभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य छायायामात्मग्रहण-
मित्युक्तं व्यक्तीकरोति । इन्द्र इति ॥ यथोक्तदोषभयस्वापेक्षं षट्शतौ
विरोचनस्याभिप्रायं इष्टान्मेन दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं
बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति ॥ देवान्मसुखानसुरांश्च
प्रजापतिना दकारोपदेशसाधारण्येन कृतं तेषां तदीयश्रवणे तस्येऽपि

पश्चामीति ॥२॥ एवमेवैव मभवन्निति होवाचै-
 तन्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वचाऽपराधि
 हाचि एषां वर्षाणीति स हापराधि हाचि एषां
 वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थाव-
 धारणं तुल्येऽपि अवशे स्थापितम् । दास्यत दत्त इत्यध्व-
 मिति दकारमात्रश्रवणाद्भुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
 गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैव मभवन् सम्यक्
 त्वयावगतं न छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयेऽक्त आत्मा
 प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनु-
 व्याख्यास्यामि । यस्मात्प्रकृत्याख्यातं दोषरहितानामवधा-
 रणाविषयप्राप्तमपि नागृहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

तदर्थाविशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके स्थापितं
 तत्रेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि अवशेऽर्थविशेषबुद्धिस्तत्राह
 दास्यतेति ॥ अदान्ना हि वयं स्वभावतस्तेन दास्यतेत्यस्मान्प्रति पितो-
 क्तवानिति देवानां मतिराधिरासीत् । स्वभावतो लुब्धा वयं तेन दत्ते-
 त्वस्मान्प्रकृतवान्पितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् । क्रूरा हि वयं
 स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रजापतिः सूचितवानित्युच्यते प्राणं प्रतिपत्ति-
 र्बभूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणादात्मचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां
 मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरोचनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथेन्द्रविरो-
 चनयोर्युक्तिर्दर्शनाविशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेन्नैतन्नाह ।
 निर्निस्तान्वपीति ॥ युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषात्स्वत्ववस्तुत्वा-
 पेक्षाद्दत्तस्तयोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविबुद्धमित्यर्थः । इन्द्राभिप्रायं
 बध्ना प्रजापतिरनुमोदितवानित्यक्तमिदानीमनुमोदिनवाक्यं व्याकरोति ।

य एष स्वप्ने महीवमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतद्व्यतमभयमेतद्भजेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तस्यश्च-
 पीदण् शरीरमभं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 स्वाममस्रामो न वैपोऽस्य दोषेण दुष्प्रति ॥ १ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नास्य स्वाम्येण स्वामो प्रन्ति
 त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्वपि

बहुप्र हणसामर्थ्यस्वमतस्तत् क्षपणीयं वसापराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते क्षपितदोषाय तस्यै होत्राच ॥८॥

य आश्राऽपहतपाप्मादिलक्षणी य एषोऽक्षिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महीमानः
 स्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानम् । सहैव-
 सुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्णवदस्त्रिन्नाप्यात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एषशब्दः ॥ अत्रुव्याख्याह्यानीसुक्तं
 सुत्वा होतृकाणसुपगतमिन्द्रं प्रप्राह । यच्छादिति ॥ पूर्ववच्छा-
 यात्तदर्शनवदित्वर्थः ॥ अस्त्रिन्नाप्यात्मनीति स्वप्नभोगीत्यर्थः ॥ ८ ॥

आवात्मनः शरीरानुविधावित्त्वन्न स्वप्नदृक्कदृक्विधावित्त्वम् ॥
 यत्र च कथं पूर्णवद्दोषदर्शनमित्याद्यह्य परिहरति । कथमित्यादिना ।
 स्वाभ्येण अक्षुरादिगतानवरतसन्धिसमखनविषयत्वेनेति यावत् । देहदोषे-

रोहितौव नहिमच भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तए ह प्रजापतिरुवाच
सभवन्वच्छान्तहृदयः प्राव्राजौः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्वाममस्वामो नैवै-
षोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽस्य स्वाम्येण स्वामो भ्रन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

स्वाममिदं शरीरमस्वामञ्च स भवति नैवैष रूप्रात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
छायात्मवत् । न चाऽस्य स्वाम्येण स्वामः रूप्रात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्ण-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं
छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु भ्रन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थे
भ्रन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यम् । न तु भ्रन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्वो-
ष्विवशब्ददर्शनात् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
भ्रन्ति त्वेवेति चेन्नैवम् । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वतोऽश्रुतवा-

णात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत
आह । यदध्यायादाविति । न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाख्यः यतद्देहाभिमाने-
हि सत्येव देहधर्मेण संयुज्यत एव द्रष्टा रूपे त्वेतद्देहाभिमाना-
भावाच्च तेन संयुज्यत इत्याह । तदिहेति ॥ रूपद्रष्टा चेद्देहदोषेण न
युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याह ह्याह । न तावदिति ॥ किमि-
त्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राह । नत्विति । इतिशब्दो

न्तीवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदित्तीव नाऽहमच
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मवधमिति होवाचैत-

दित्वापादनामुपपत्तेः । एतद्वदन्तमित्येतत्प्रचापतिवचनं
कथं चक्षुः कुर्वाद्दिन्द्रस्य प्रमाणीकुर्वन् । ननु छायापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-
मदधान्तयेहापि स्यात् । नैवम् । कस्माद्य एषोऽक्षिण्यपुरुषो
दृश्यते इति न छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि छायात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः अवस्थाय समित्पाणिर्गच्छेत जगाम च । तस्मान्न
छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातम् ।
द्रष्टाक्षिण्य दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणानिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदित्तीव । नन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

द्रष्टव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं दृश्यत इति विशेषणा-
त्त्वतो वधः स्वप्नप्रदेशो नियमतो विवक्षितः । कस्मादेवशब्दो न वधान्त
एवेति शङ्कते । नास्तीति ॥ किमयं प्रजापतिमाप्नोतनाप्तं वा मन्यते ।
यद्यनाप्तं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य विद्यापुरुषार्थं सम्भव-
तीति अत्वाऽऽह । नैवमिति ॥ विकल्पान्तरमाह । प्रजापतिमिति ॥ न
स्वतो वधनं स्वप्नप्रदेशो विवक्षितमित्यस्तीति शेषः ॥ उक्तमेव स्मौरवति ।
एतदिति ॥ दृष्टान्तेषु शङ्कते । नन्विति ॥ दृष्टान्तं विषयवति । नैवमिति ॥
तद्विषयमप्रकारं प्रत्युपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना ॥ इतदेवा-
काङ्क्षापूर्वकं प्रपद्यति । कथमित्यादिना ॥ कथयेन्ती दृश्यत इति

न्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
 द्वात्रिंशत् वर्षास्तीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

वेत्युच्यते । न । अष्टताभदत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति
 च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरी-
 रात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिरुन्मवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
 न वेति नाहमत्र भोग्यं पृथ्वामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि दृष्टं
 फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेति
 वाक्यशेषः । आत्मनोऽष्टताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
 द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मा-
 त्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्क्ष-

श्रुत्यर्थं गृहीत्वा ज्ञायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमिदानीमन्य
 धोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यथेदं वाक्यमर्धुपलक्षितद्रष्टृपरं तथा
 प्रागेव व्यख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि ज्ञायात्मानमेव स्वप्ना विनाशदर्ष्टरि-
 त्थर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं ज्ञानीव तथेति यावत् ॥ इत्युच्यते-
 माक्षरति । नन्विति ॥ वेत्तृत्वं विकारश्चेदस्य तत्त्वं न स्यान्मृदादिव-
 द्दिनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युच्यते । उच्यते इति ॥
 अहं वेद्येति विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति
 शङ्कते । नन्विति ॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्धतीति
 परिहरति । नेत्यादिना ॥ नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति । तिष्ठ-
 त्विति ॥ न वेत्यप्रियवेत्तैव भवतीत्यर्थः ॥ इष्टं सर्वलोककामावाप्ति-
 लक्षणां विधेये ब्रह्मभावे नाध्याशिकमप्यप्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति । तन्मुनर्ह-
 द्दोऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेणाप्रियवेत्तैव स्वप्नद्रष्टा ॥ न तु मदभिप्राये-
 शेति विशिनष्टि । तथेति ॥ तत्र हेतुमाह । आत्मन इति ॥ वसापरा-

तद्यचैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मेति होवाचैतददृष्टतमभयमे-
तद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राथैव
देशानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव स सम्प्रत्या-
त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्प्राणिः

पणाय वसापराणि हात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
देश प्रजापतिः । तथोषितवते क्षयितकल्मषायाह ॥ १० ॥
पूर्ववदेतन्मेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्नैतत्सुप्त इत्यादि
व्याख्यातं वाक्यम् । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
श्चरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचैतददृष्टतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेत-
मेव मधवान् । तत्रापि दोषं ददर्श । कथं नाह नैव सुषुप्त-
स्थोऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति सस्यगिदानीञ्चात्मानं जानाति
नैवं जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

षीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । द्विरुक्तमपीति ॥ तथा प्रजापतिवाक्या
दुसारेणेति यावत् ॥ १० ॥

यथापूर्वधेतन्मेव ते इत्याद्युक्त्वा एव स्वप्ने महीयमान
इत्याद्युक्तं तथेहम्भेतन्मेवेत्युक्त्वा तद्यत्नैतदित्याह । विधिटाधिकारिणे
प्रजापतिरिति योजना ॥ व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यार्थं अक्षिण्य दर्शयति ।
अक्षिण्येति ॥ तत्रापि सुषुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः ॥ तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा

मुनरेयाय तए ह प्रजापतिश्वाच मधवन्ध-
 ष्छान्तहृदयः प्राव्राजौः किमिवेकन्पनरागम
 इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवए
 सम्रत्यात्मानं जानात्यमहमस्मीति नो एव-
 मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
 मच भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
 मधवन्निति होवाच एतन्वेव ते भूयोऽनुव्या-

नाशमेवेति पूर्ववत्तद्रष्टव्यम् । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
 इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सङ्गावो
 गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुषुप्तस्यस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो
 विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवाप्तनो मन्यते
 ऽव्यताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो
 मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतच्छादात्म-
 नोऽन्यं कश्चन किन्तर्हि एतमेव ध्याख्यास्यामि । खल्पस्तु
 दोषस्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय वसाऽपराण्यन्यानि पञ्चवर्षा-
 णीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै षडितकषायादिदोषाय
 स्थानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मत्वा-
 दितकक्षयं मधवते तस्मै होवाच । ताव्येकशतं वर्षाणि

स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥ स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकाङ्क्षा-
 द्वादेषाभिनवति । कथयति ॥ तत्र वैषम्यं दृष्टान्तशास्त्रे । एवेति ॥
 स्वपरविकेकावाके दोषशास्त्रे । अत इति ॥ ज्ञानोत्पेनेत्युक्तं कथयति ।
 पूर्ववदिति ॥ ज्ञानो ज्ञानाभावकालेण विनष्टत्ववित्यादुक्तमभिप्रायं

ख्यास्यामि नो एवान्यचैतन्माद्वसाऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाणुप्रवास तान्ये-
कशतं सम्पेदुरेतत्तद्यदाङ्करेकशतं ह वै
वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै
होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना

सम्पेदुः सम्पन्नानि बभूवुः । यदाङ्कलोके शिष्टा एकशतं
ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवासेति । तदे-
द्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपहत्य
मृत्योच्यते । एवन्तु किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरुतरमि-
न्द्रेणापि महता यत्नैकोत्तरवर्षशतहतायासेन प्राप्त-
मात्मज्ञानमतो नातुःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
स्तीति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरम् । यन्नन्यसेऽध्याधा-
रादिलक्षणाः सम्प्रसादलक्षणा आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । मृत्यु तत्र कारणम् । यदिदं शरीरं

स्मृत्यति । ज्ञाने हीति ॥ एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
न त्विति ॥ पूर्व्वं ब्रह्मचर्य्यादेशाभावे हेतुमाह । स्वल्पस्त्विति ॥ व्याख्या-
यिकातोऽपहत्य श्रुतिरस्यं किमर्थमित्यस्यपदिशतोत्याशङ्क्याह ।
एवन्त्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितौ विवृतैजसावुक्तौ । कारणमात्मवदस्य
प्राप्तो व्याख्यातः ॥ सम्प्रत्यरुत्तरत्वेयस्यपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति ।
मघवन्मर्त्यं ॥ शरीरवदात्मनोऽपि विनाशित्वमवस्थाविशेषे दर्शि-

सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् न वै सशरी-

सशरीरस्वभावस्वामनस्रदेयाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
 मित्स्वविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
 सन्नाप्तो ग्रहः प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै
 सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाह्यविषयसंयोगवियोग-
 योर्निमित्तयोर्वाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमा-
 नस्यापहृतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयोर्नास्तीति । तं
 पुनर्देहाभिमानाद्दशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
 कज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः
 प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति
 वाक्यद्वयं भवति । न ज्ञेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेतेति
 यद्वत् । धर्माधर्मकाश्चै हिताहिते यतोऽशरीरता तु
 स्वरूपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावो
 दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

मघवन्नित्यादिवाक्यं सप्रत्यर्थः । तिस्रान्तया जापात्प्रसुप्तुप्रिस्थान-
 नद्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अष्टतत्त्वं बहुभिर्दर्जितत्वमशरीरत्वं
 स्वाभाविकसावयत्वादिराहित्यं आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्वमे-
 क्षितपूर्व्यं कृतं भोगावतनं शरीरमिति विषयेष्वर्थाहङ्गा तस्यैवार्था-
 न्तरमाह । आत्मनो वेति ॥ अधिष्ठानं जनयितुं ज्ञानोपसम्भवेरधिकरूपमिति
 यावत् ॥ अधिष्ठानशब्दस्वार्थान्तरमाह । जीवकूपेणेति ॥ उत्तरवाक्यत्वं
 सशरीरशब्दं व्याचष्टे । यस्येति ॥ रंजयं वर्ज्यत्वादिविशेषणवदित्यर्थः ॥
 तद्यथोक्तं शरीरमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितवाङ्मयः पुरुष
 इत्यर्थः ॥ तस्यैव सम्बन्धित्वमर्थमाह । तद्वानिति ॥ उक्तोऽर्थे विशेषणं

रश्मिः सतः प्रियाप्रियोरग्रहतिरस्वशरीरं

अशरीरं न स्पृशतीति यन्मभवतोक्तं सुवत्स्थो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैव दोषो घर्णा-
धर्मकार्त्तयोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापार्थिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्पर्श इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वोष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतस्यानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूक्तः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टम् ।
नाह खल्वयं सप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमन्न

पातयति । अशरीर इति ॥ अशरीरस्य कथं अशरीरत्वमित्याशङ्क्याह ।
अशरीरेति ॥ अविवेकतः अशरीरो भवतीति पूर्वेषु सम्बन्धः । यतः
अशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना ॥
वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति ॥ एतच्छब्दार्थमेवोत्तरवाक्यध्याख्यानेन
स्फोरयति । अशरीरश्चेति ॥ तौ ममेति मन्वमानस्य इतः स्वस्य तयोः
सन्ततिरूपयोरपहृतिर्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाः प्रिययोः स्मारक्येन
विनाशोऽस्ति अस्थिकावादिवायुश्च सन्ततिरूपयोरित्युक्तम् । इतिशब्दो
वाक्यसमाप्तार्थः ॥ अन्नस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वसङ्गा तस्यैव
विद्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेण छक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति ॥ छक्ते-

वाच सन्तं न प्रियाप्रिये सृष्टतः ॥ १ ॥

भोव्यं पश्चामीत्युक्त्वात् । तद्दीन्द्रस्वेष्टं यद्भूतानि चाजान
 च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिद्वेत्ति । स सर्वान्च लोका-
 नाप्नोति सर्वान्च कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतद्विष्ट-
 मिन्द्रस्वैमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे
 मत्तोऽन्येऽहमेवां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितम् । हित-
 च्चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया
 सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिश्चाहितमिन्द्राय
 वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राज्या-
 प्रिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे
 इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्वस्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा

पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरेष्यर्थेऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्युच्यते ॥
 सृष्टिरिति ॥ प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति । प्रियमिति ॥ समस्ततया श्रुतस्या-
 नेकस्य प्रत्येकं क्रियासम्बन्धे दृष्टान्तमाह । नेति ॥ प्रियाप्रिययोर्ज्ञातान्व-
 संस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैश्चित्कन्वायेन दर्शयति । धर्माधर्मोति ॥
 तत्वेत्यशरीराण्यं स्वरूपमुच्यते ॥ प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षसाधुमर्थत्वं
 यङ्गते । नत्विति ॥ इहापीति उक्तो नृह्यते । स्वाभाविकप्रियाप्रिय-
 प्रतिषेधदोषांसाधुमर्थत्वं उक्तोरित्युत्तरमाह । नैव दोष इति ॥ प्रतिषेध-
 नेषाभिनयति । अशरीरमिति ॥ कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेव
 निनेष इत्यत्र निबानकमाह । आगमापायिनोरिति ॥ कादाचित्कत्वे
 स्पर्शवद्वयं सात्त्विके तच्छब्देऽस्तीत्याह । न त्विति ॥ आत्मनि तर्हि
 कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तदवस्थमधुमर्थत्वमित्याह ॥
 त्वनित्यरिति ॥ भूमविद्यालोचनायास्यपि सुखमात्रस्यात्मनि न प्रतिषेधो-
 ऽस्तीत्याह । इहापीति ॥ तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवस्थ-

यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एवधा भवतीत्याद्यै-
 श्वस्यंश्रुतयोनुपपन्नाः । न सर्वात्मनः सर्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । अद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याग्निः ।
 ननु सर्वात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्या-
 प्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 ष्चिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्व-
 सङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व-
 भूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति
 सर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवात्मासदं नान्योस्तीति

मपुद्गलार्थत्वमिति शङ्कते । नन्विति ॥ भेदो न पुमर्थत्वयोगो केवलव्यति-
 रेक्यभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः ॥ स स्वाभेदेपि भिद्यते इत्या-
 शङ्काह । स्वरूपेणेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्ट-
 मित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि इन्द्रस्येष्टमित्याशङ्काह । तद्गीति ॥
 येन ज्ञानेनाप्नोति तद्विष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेषु सम्बन्धः । किमिदं
 विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्य-
 मङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाह
 भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ तथापीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्य-
 मित्यत्र शङ्काह । हितमेवेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह ।
 व्योमवदिति ॥ वक्रव्यमिति सम्बन्धः ॥ हितमेव न त्वमिष्टमिति स्थिते
 फलितमाह । तत्रेति ॥ सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानाञ्चात्मा सच्चि-
 दानन्दमात्मम् । तद्रूपत्वं चेनुपलक्ष्येयते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यंश्रुतयो
 निर्व्यङ्ग्येति चोदयति । नन्विति ॥ अगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तच्चि-
 र्गुणविद्यास्तुत्यर्थं सङ्गीर्त्तते ॥ ब्रह्मीभूतस्य उक्तस्य अगुणविद्याया अपि-

वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽक्षिण्यि पुरुषो दृश्यत इति
 छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः सूक्ष्मसुप्तयोऽन्य एव ।
 न परोऽपहतपाप्मत्वादिलक्षणो विरोधादिति केचि-
 न्नन्यन्ते । छायाद्यात्मनाञ्चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते ।
 आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यन्त-
 वाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा-
 भूदिति । यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्श-
 यिषुर्त्वं कश्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्चात्सुमेष चन्द्र
 इति । ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्धानं चन्द्रसमीपस्थमेष चन्द्र
 इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतद्य एषोऽक्षिणीत्या-
 द्युक्तं प्रजापतिना त्विभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु
 पर्याये देहान्मर्त्यात्मसुत्यायाऽशरीरतामापन्नो ज्योतिः-

प्रत्यग्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरित्वं युक्तत्वादिति परिहरति । नेत्या-
 दिना ॥ सर्वात्मवे निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ॥ दुःखस्य
 दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखी भविष्यतीति सप्तधत्ते । न
 दुःखस्येति ॥ तर्हि दुःखिनामात्मा सुक्त इति दुःखी स्यात्तत्वाह । व्यात्म-
 नीति ॥ न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किन्त्वाविद्यकम् । सा च
 सुक्तस्य दग्धत्वादप्रसङ्गिरित्यर्थः । तर्हि विद्याया दग्धायामविद्यायां
 तदध्यारोपितमैश्वर्यमपि ईश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं तद्दग्धमेवेति कथं
 सुत्वर्थमिह तदुपदेशसिद्धिरित्यायङ्ग्याह । शुद्धेति ॥ शुद्धं सत्त्वं रजस्तमो-
 श्यामसृष्टं तस्मान्मायैकदेशाख्याताः सङ्ख्या निमित्तानि तेषां कामा-
 नामैश्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेण्ये-
 श्वराभिधानरूपेषु सिद्धानामेश्वराख्येन स्वभावेनाभिसम्बन्धो मायाव-
 स्यायां सिद्धार्थित्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसम्बन्धो नेश्वर-
 स्येति चेत्तेत्याह । पर एवेति ॥ चतुर्थीपि पर्यायेषु त्वनर्थात्तुवादेन तस्य

स्वरूपम् । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे क्वादिभिर्जनन् प्रीडनम-
 माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति आहः ।
 माद्यंरमन्वीया तावद्विद्यं व्याख्या श्रोतुम् । न त्वर्थाः स्व प्रत्य-
 स्यैवं सम्भवति । कथमक्षिण्य पुरुषो हृष्यत इत्युपपन्नस्य
 शिष्याभ्यां छायात्मनि गृहीते तयोस्ताद्विपरीतग्रहणं मत्वा
 तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
 साध्वलङ्कारोपदेशानर्थकः स्यात् । यदि छायात्मैव प्रजा-
 पतिनाऽक्षिण्य हृष्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वय-
 स्तुपदिष्टग्रहणास्यापनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्रसुप्त-
 मात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
 चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिण्य छायात्मा प्रजापतिनोप-
 दिष्टः । किञ्चान्यदक्षिण्य द्रष्टा चेहृष्यत इति उपदिष्टः

तदर्थात् विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातम् । सस्यति
 स्वयूष्यतस्तुत्यापयति । य एष इति ॥ प्रथमपर्यायस्य छायात्मवहितीय-
 पर्याययोरपि विधानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव परस्मा-
 द्भक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्वयेऽपि परमात्मैव कस्या-
 द्योष्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहृतपाप्मत्वादेरवस्थावत्त्वस्य च
 मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये परस्त्रोपदेशो युज्यते ।
 तज्ज्ञानस्य उक्तिकलात्वात्कामिति पूर्वेषु पर्यायेषु छायादवो निर्दिश्यन्ते
 तत्फलभावादत आह । छायात्मात्मनाच्चेति ॥ तत्र प्रथमं छायात्मनो-
 पदेशस्य प्रयोजनमाह । आदांनेवेति ॥ परस्मानिहृष्यत्वेन द्विविधेयत्वा-
 त्तच्छिष्ये वादावुच्यमाने इति तस्यापि सूक्ष्मस्य अवशेऽपि श्रोतुरनात्म-
 निहृष्यत किञ्च व्यानेकः स्नात्वा माभूदिति पृथक्छायात्मोपदेशः कत इति
 सम्बन्धः ॥ सत्रसुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नङ्गमर्थं दृष्टा-

स्यात्तत इदं युक्तम् । एतन्त्रेव त इत्युक्त्वा स्वप्ने ऽपि द्रष्टुरेवो-
पदेशः । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोहितीवा-
प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महि-
मानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति न्यायतः
श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न
धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किन्तर्हि
पटञ्चित्रवज्जाग्रहासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति । न द्रष्टुः
स्वयं ज्योतिष्टुबाधः स्यात् । किञ्चान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयो-
र्भूतानि चात्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति
प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि ।
तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति

न्नेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दस्तिङ्गा सम्बध्यते ॥ पर्यायान्तरस्य
तात्पर्यमाह । चतुर्थे त्विति ॥ मरणधर्मकाहेहात्पृथग्भूत्वा ज्योतिः-
स्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तो यद्यपि चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ
परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याह । यश्चिन्निति ॥ स स्वप्नसादो यो विद्वान्
कहंत्वेन विवक्षितः किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति
विकल्पप्राप्त्यसङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥
असम्भवमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ यद्याद्ये पर्याये
आयात्मोपदिश्यते तर्हीन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वाद्द्विपरोरतपहापो-
हार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात् । तेन नेदं व्याख्यानसर्वाणुसारी-
त्यर्थः इतश्च नाद्ये पर्याये आयात्मोपदेशोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥
प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि आयात्मनो पदार्थं न नृष्यतीत्याशङ्क्य हेतुनरं
स्पष्टयति । यदीति ॥ तेन आयात्मोपदिष्टापनयकारणवचनेनेति यावत् ।
तेन तत्रजापतिनेत्वेकस्तच्छब्दो योज्यः ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टुरेवोप-

प्रियाप्रिययोरघटतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो ऽविद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो वृत्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृश्यत इति । एकवाक्या स्वप्रबुद्धान्तयोर्महाभक्त्यावदसङ्गः सशरतीति बुद्धन्तरे सिद्धम् । यच्चोक्तं सम्प्रसादः शरीरात्सुखाय चञ्चिन् च्छायादिभीरममायो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुत्रश्च इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पक्षाये एतन्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतन्त्वेव त इति न ब्रूयान्मृशा प्रजापतिः । किञ्चान्यत्तेजोबन्धादीनां खटुः सतः स्वविकारदेहे शुद्धे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो ह्यपि

देशो न जायापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छब्देन सञ्चिह्निताव-
लम्बिना जायात्मानसमुत्कृष्य स्वप्ने द्रष्टुरूपदेशः प्रजापतेर्दृष्टावादित्र
प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टवोर्पादित इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्था-
विशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वाच्च तत्र द्रष्टुरूपदेशोऽस्तीति शङ्कते ॥ स्वप्ने इति ॥
अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाशकारणानामुपरमे
यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयं ज्योतिष्कं बृहदार-
ण्यके स्वप्नावस्थाभान्नित्योक्तं तत्रच तत्र द्रष्टुरूपदेशः सिद्धतीत्याह । न
चेति ॥ सूर्यादीनामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्य-
युक्तम् । स्वप्नेऽप्यनःकरणस्य सत्त्वादित्याद्युक्त्वाह । यद्यपीति ॥ करणत्वा
भावे ज्ञेयं पृच्छति । किन्तुहीति ॥ नीलपीतादिजापद्मासना-
भिर्विवर्त्तमानाः साञ्चित्यो वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पदे
चित्तवद्विचित्त वाचनानामवचेतसः साञ्चित्तगम्यत्वाच्च स्वप्नोपलम्बो
करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिष्कं न्यायसिद्धमित्याह ।

प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं स्यादिभी रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
 देयोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुत्रपो भवेत् ।
 तथा भूभ्यश्चमेवेत्यादिभ्यामैवेदं सर्वमिति नोपसकह-
 रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
 द्रष्टेत्यादिभ्यन्तराच्च । सर्वं श्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
 प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्यर्थजन्तूनां पर आत्मा
 न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
 संसारित्वम् । अविद्याभ्यस्तत्वाद्ब्रह्मनि संसारस्य । न हि रज्जु-
 शुक्तिकागनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाभ्य-

पेति ॥ प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टृवापदिष्टः ॥ स्वप्नावस्थायामित्यत्र
 हेत्वनन्तरमाह । किञ्चेति ॥ तथाच जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टृवो-
 पदिष्ट इति शेषः ॥ इतश्च द्रष्टुरेवोपदेशः स्वप्नप्रथायामित्याह । प्राप्ता-
 विति ॥ न केवलसक्तसौषुप्तौ निषेधो निषेध्यप्राप्तिप्रापेक्षत्वादवस्थाद्वये
 द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षति किन्तु तुरीयगतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्ष-
 वस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति ॥ निषेधस्य प्राप्तिप्रापे
 क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविविधानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः स्थान-
 ह्यगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्तीति न ह वै सशरीरस्येत्यादिनो-
 क्तसशरीरत्वे प्राप्नयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थानवयातीतस्य सत्त्वां
 विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजना ॥ स्वप्ने द्रष्टु-
 रूपदेशे हेत्वनन्तरमाह । एकश्चेति ॥ चतुर्थपर्यायस्य सौषुप्तादर्थान्तर-
 विषयत्वसक्तमनुभाष्य दूषयति । यज्ञोक्तमित्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा
 स्फोरयति । वदीति ॥ अधिकरणाद्येवभावेन भेदः सत्त्वो नास्तीत्यत्र
 हेत्वनन्तरमाह । किञ्चान्यदिति ॥ जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठप्रपाठकविरोधवत्
 सप्तमप्रपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति ॥ बृहदारण्यकश्रुत्यालोच-
 नायामपि जीवेन्नभेदो न सम्भवतीत्याह । नाभ्य इति ॥ इतश्च जीव-

स्थानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययो-
रपहतिर्नास्तीति व्यख्यातम् । यच्च स्थितमप्रियवेत्तेति ना
प्रियावेत्तैवेति सिद्धम् । एवञ्च सति सर्व्व पर्यायेऽप्येतद्व्य-
मभयमेतद्गह्येति प्रजापतेर्वचनम् । यदि वा प्रजापति-
च्छब्दरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
तर्कबुद्ध्या च्छपाकर्तुं युक्तम् । ततो युक्तरस्य प्रमाणान्तर-
स्थानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमर्थमिचा-
र्थनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जोर्षोऽहं जातोऽह-
मायुष्मान् गौरः छशो च्छत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

परयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्व्वश्रुतिष्विति ॥ श्रौतमर्थस्यपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्व्व देहेषु स्यादिति चेत्तेत्याह ॥
न चेति आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नात्वन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । न हीति ॥ मिथ्या च तदज्ञानञ्चेति मिथ्याज्ञानम् । तेनाध्यस्ता-
न्यविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रतीतिभाषादितामीति यावत् । न ह वै
सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति
शङ्कासक्तन्यायातिदेशेन निरस्यति ॥ एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य
प्रसक्तिर्नेति यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहृत्त्वभावो न
वास्तवत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निर्हृत्पत्वादित्यर्थः ॥
अप्रदृष्टा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्व्वत्वं स्थितं
तत्सिद्धं साभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं कृत्यं भवेदिति कृत्वन्वयः ।
अपीरुषेयां श्रुतौक्तः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि
चेति ॥ सुखादयः साम्रयाः गुणत्वद्रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः
यदिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्त्वं श्रुतेर्वच-
नमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ सुखादीनामप्राधिपत्यत्वेन सिद्धसाध्य-
व्याघातनि श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नन्विति ॥

दुपपत्तेः । सर्वमध्येतत्त्वत्वमिति चेदख्येवैतदेवं दुरव-
गमं येन देवराजोऽप्युदयरावादिदर्शिता विनाशयुक्तरपि
मुमोहैवात् विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव ।
तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिकाः न्यमज्जन् ।
तथा साङ्खाः दृष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि
त्यक्तागमप्रमाणत्वात् चेत्यविषय एवान्यत्वदर्शने तस्युः ।
तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव क्षारादिभि-
र्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्गुक्तामात्मद्रव्यं विप्रोषयितुं प्रवृत्ताः ।
तथाऽन्ये कर्मिणो वाच्यविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
अपि परमार्थसत्यमात्मैवत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्दन्यमाना
घटीयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बन्धुमन्ति । कि-
मन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव वहिर्विष-
यापहतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्ववाच्येषुः अनन्यश-

तस्याभासत्वाच्च बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिता ॥ इष्टान्तोऽपि
सम्प्रतिपन्नो न भवतीति शङ्कते । सर्वमिति ॥ जरादेः सत्त्ववचनं त्वदी-
यमेवमख्येवेत्यङ्गीकरोति । अख्येवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह । दुरवग-
ममिति । अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायाप्तादयानाम-
नधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वम् । अतोऽख्येव जरादिसत्त्वत्ववचनम् ।
न तावता वस्तुञ्चतिरिक्तार्थं । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह । येनेति ॥ अत्रे-
त्वात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्तरमाह । तथेति ॥ वैनाशिक-
भ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्वेति साङ्ख्यभ्रान्तिरपि
दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह । तथा साङ्खा इति ॥ तार्किकभ्रान-
तिरपि तस्य दुर्पङ्कत्वे गमयतीत्याह । तथान्य इति ॥ बुद्धिबुद्धः खेऽन्त्या-

अशरीरोवायुरन्नं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्यादाकाशात्समुत्थाय परं

रथैः परमहंसपरिव्राजकैरत्याश्रमिभिर्बेदान्तज्ञानप्ररै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यञ्चैवं सम्प्रदायमनुसर-
द्भिरूपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासन्यद्यापि ते
एव नान्य इति । तत्राशरीरस्य सम्प्रदादस्याविद्यया
शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्स-
मुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति
दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्या-
दिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किञ्चात्तं विद्युत्स्तनयित्पु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा अतिर्द्युलोकसम्बन्धि-
नमाकाशदेशव्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

द्वेषप्रयत्नधर्मधर्मभावना नवात्मगुणा सोमांसकभ्रान्तिः ॥ तस्य दुर्पङ्क्त-
ममकमित्याह । तथान्य इति ॥ यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो
दुरवगमत्वं गमयति तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र
प्रमाणयितव्येत्याह । किमन्य इति ॥ अन्येषु वद्मन्मनीति किं वक्तव्यमिति
सम्बन्धः ॥ यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदमत्मातन्त्रं दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते
केषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याह । तस्मादिति ॥ एषणास्त्रिवात्मत-
त्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति । अनन्यशरणैरिति ॥ तेषां कुटी-
चरादिभावं व्याशेषति । परमहंसैति ॥ कर्म्मनिष्ठानामाश्रमज्ञानतीत्य
नैककर्म्मप्रधान्येन वर्त्ममानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति ॥ अनन्यश-
रणैरित्युक्तं व्यनक्ति । वेदान्तेति ॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्तेषा-
न्नात्मवेदनोपायं प्राक्तनमुपदिशति ॥ प्रजापत्यञ्चेति स्थानत्वयं तुरी-

ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥
 एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्मसुत्वाय परं

रूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणानि आ-
 काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्थायां
 शरीरात्मभावमेवापन्नस्तानि च तथा भूतानि असुष्माद्यु-
 लोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्मसुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयो-
 जनाभिनिर्वृत्तये । कथं शिशिरार्पाये सावित्त्वं परं ज्योतिः
 प्रकृतं ग्रैष्णकसुपसम्पद्य सावित्त्वमभितापं प्राप्येत्यर्थः ।
 आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन
 रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वा
 ऽन्नमपि पर्वतहस्तादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लता-
 दिचपलरूपेण । स्तनयित्त्वरपि स्वेन गर्जितशनिरूपेणेत्येवं
 प्राट्टडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

यज्ञे त्वेतिद्विषयं प्रकरणचतुष्टयम् ॥ यद्योक्ताधिकारिणमेवात्मवेदनमित्यत्र
 लिङ्गान्तरमाह । तथेति ॥ अशरीरमित्यादिवाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थ-
 नितिपदं अशरीरस्य बन्धो सुक्ष्मरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो
 वायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । तत्रेत्यादिना ॥ कथं वायोरशरीरत्वं
 तदाह । अविद्यमानमिति ॥ एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति
 यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादसृष्ट्यादिति कुतो व्यपदेशसिद्धि-
 रित्याशङ्क्याह । असृष्ट्यादिति ॥ यद्योक्तान्यशरीराणि वाय्वादीनि
 तेषामकशत्वापत्तौ दृष्टान्वमाह । यथेति ॥ तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपे
 ष्यसृष्ट्यभाषत्वदशायामाकाशाख्यतां गतानीति सम्बन्धः । तानि च
 वाय्वादीनि तथाभूताम्वाकाशात्मत्वं प्राप्नानीत्येतत् ॥ वर्षादिफलनिष्प-

ज्योतिरूपसम्बद्ध स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स
उत्तमः पूरुषः स तत्र पर्येति जच्चन्क्रीडन्ममाणः

दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवद्विद्यया
संसारावस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहमसुख्य पुत्रो
जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवमकारम् । प्रजापतिनेव मधवान्
यद्योक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति
प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्
आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमा-
त्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत्स्वेन रूपेण
सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन
स्वेन रूपेण सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात्
तद्भ्रान्तिनिमित्तात्मरूपी भवति यथा रज्जुः । पश्चात्कृतप्रका-
शाद्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत एवञ्च स उ-

त्तर्यं वाय्वादीनामाकाशदेशात् ससुखानसुक्तमाकाङ्क्षादारेण स्फुटयति ।
कथमित्यादिना ॥ स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्र
वायोरेवञ्च विद्युत्स्तनयित्रीश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विद-
ष्योति । पुरोवातादीति ॥ स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः ॥ दृष्टा-
न्मनस्य दार्शनिकमाह । यथेति ॥ वाय्वादीनामित्यस्यात्पु रस्तात्तथे-
त्याध्याहर्षस्यम् । तत्वादिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्रीषु षड्गुणैः । आका-
शादित्यादिपदमभ्यादिकारणसङ्ग्रहार्थम् ॥ शरीरसाम्यमेव विशिनष्टि ।
अहमिति ॥ प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह । प्रजापतिनेति ॥ यद्योक्तेन
क्रमेण पर्यायवदृष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति वाच्यम् । मधवान्प्रतिबोधित
इति सम्बन्धः । दार्शनिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति ॥ नासीति ॥
शरीरात्तद्विभ्रमः ससुखाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति ॥ ससुखानं विभ-

स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मर-

त्तमपूरुषः । उत्तमश्चासौ पूरुषश्चेत्युत्तमपूरुषः स एवोत्त-
मपूरुषः । अक्षिस्त्रप्रपूरुषौ व्यक्ताव्यक्तश्च सुषुप्तः समस्तः
सम्प्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेण्येति । एषामेव स्वेन रूपे-
णावस्थितः क्षराक्षरौ व्याकृताऽव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपूरुष-
कृतनिर्वचनो ह्ययं गीताभु स सम्प्रसादः स्वेन रूपेण
तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति क्वचिदिन्द्रा-
द्यात्मना जच्चङ्गसन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सि-
तान् क्विन्मनोमातैः सङ्कल्पादेव समुत्थितैर्ब्राह्मणलौकि-
कैर्वा क्रीडन् स्त्रादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं
स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपज-
नमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं
शरीरं तन्न स्मरन् ऽतत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखा-

जते । देहादीति ॥ पुनरुक्तिं परिहरति । इति व्याख्यातमिति ॥
उत्तरवाक्यस्थं सशब्दं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तमः पूरुष इति सम्बन्धः ॥
सम्प्रसादश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रागित्यादिना ॥
उक्तदृष्टान्तास्तुष्टारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया
प्रकाशितब्रह्मसत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह ।
एवञ्चेति ॥ पुरुषस्योत्तमत्वविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य
पुरुषभेदं दर्शयति । अक्षीति ॥ इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र
पूरुषैर्वा त्रयाणां व्यवच्छेदं तृतीयस्य त्तमपूरुषत्वमित्याह । एषामिति ॥
यथोक्तोत्तमपूरुषे भगवत्सम्पत्तिं सङ्गिरते । अरेति ॥ हाविमौ पुरुषौ
लोके क्षरन्नाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्वः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभ-

निन्दुं शरीरं स यथा प्रबोध्य आचरणे युक्तं

त्यक्तत्वात्तस्य । ननुभूतं चेन्न अरेइसर्वं ज्ञत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्यबोद्धेदितमतस्तात्प्राभूतमेवेति न तदस्मरणे
 सर्वं ज्ञत्वहानिः । न च्युक्तत्वेन ग्रहणहीतेन वा यदनुभूतं
 तदनुमादाद्यपगमेऽपि अर्त्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिर-
 विद्यादोषवद्भिर्ननुभूयते तत्सर्वज्ञानमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये द्वेषिन्मदोषैर्बद्धितकषा-
 यैर्मानसा सत्याः कामा अट्टतापिधाना अनुभूयन्ते
 विद्याभिव्यङ्गत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन सम्बध्यन्ते
 इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विधिनष्टि ।
 य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव
 हिते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण्यु उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्धान्यत्यश्नति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

न्यव्यव ईश्वरः ॥ यस्मात्पुत्रमतीतोऽङ्गमपरादपि चोत्तमः ॥ अतो-
 ऽस्मिन्नोके वेदे च प्रथितः पुत्रोत्तम इति हि स भगवानुचिवान् ॥ स
 तत्तत्त्वादि व्याचष्टे । स सम्प्रसाद इति ॥ क्वचिदिति स्वर्गबोकोक्तिः ।
 क्वचिन्मनोमात्रैरित्यत्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते ॥ बोधजनमिति
 प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुंसयोरिति ॥ तच्च अरवृष्येत्येति
 सम्बन्धः ॥ यथोक्तदेहस्युतौ काहुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । तदस्मरणे
 हीति ॥ विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दूषणस्यङ्कते । न्विति ॥
 असर्वज्ञत्वदोषं गिराकरोति । नैव दोष इति ॥ अनुभूतार्थस्युतौ हि
 सर्वज्ञ इति । न च शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्मभूषणाज्ञान-

एवमेवायमस्मिञ्चरौरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

स भूभा कामांश्च ब्राह्मणीकिकान् पश्यन्मम इति च
 विरुद्धम् । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न
 पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टृदृष्टे-
 रविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
 भावान् पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तम् । सुक्तस्यापि
 सर्व्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावं । केन कं पश्येदिति
 चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कश्च-
 मेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथा
 ऽसावक्षिणि साक्षाद् दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तत्र
 को हेतुरक्षिणि दशन इत्याह सदृष्टान्तः । यथाप्रयोगः
 प्रयोग्यपरो वा सशब्दः । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽखो वली
 वर्ही वा । यथा लीके आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो

मात्रत्वात्तस्य च सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्त्रागपि शरीरादे-
 रनुभवः अपरीतवर्त्तित्वात्पपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपूर्व्वं स्वयज्ञानेना-
 विषयीकृतमपि सद्भ्रान्त्यानुभूतमेवेति विदुषामपि कर्त्तव्यमिति चेद्वेत्ताह ।
 न हीति ॥ सुक्ते पुरुषे शरीरादयो न सम्बन्धन्ते चेत्कथं तर्हि तत्र काषाः
 सम्बन्धेरङ्गित्वात्सङ्गाह । वेतिविति ॥ किमिति ॥ सर्व्वैरेते कामा नाहु-
 भूवेरङ्गित्वात्सङ्गाह । अन्धतापिधाना इति ॥ इतश्च विदुषामेव
 तदभिष्यङ्गिरित्याह । विद्येति ॥ किमिति निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि
 सत्त्वकामसम्बन्धवचनं तत्राह । इत्यात्मज्ञानेति ॥ आत्मविद्यास्तत्त्वर्ष
 विदुषि कामसम्बन्धवचनं अनसैताम् कामानुपश्यन्निस्तत्र विशेषवचनमपि
 युक्तमित्याह । अत इति ॥ इन्द्रियादिषु भवदां काषाणां कुतो ब्रह्म-

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषस्यं चक्षुः स चाक्षुषः

वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिंश्चरीरे
रयस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्क-
र्माफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन् न्वहमुत्क्रान्तो
भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
श्वरेण राज्ञा इव सर्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्या-
पारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मातृकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
लब्धिद्वारभूतम् । अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं
देहच्छिद्रमनुविषस्यमनुसक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर
आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षु-
षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् ।
देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुर्यं सोऽत्र चक्षुषि दर्श-

लोकभावित्वमित्याशङ्काह । यत्रेति ॥ मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं
स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वात्पञ्चमिति शङ्कते । नन्विति ॥ वाक्य-
योर्मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ यद्वैतज्ञ पश्यति न हि द्रु-
दंष्टेर्विपरिबोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तत्र तद्वितीयमस्ति । ततोऽन्य-
द्विभक्तं यत्पश्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिभाषित्व्य विरोधं धुनोते ।
नैव दोष इति ॥ अथ यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं सक्तवि-
षये तयोदाहृतमत आह । यद्यपीति ॥ सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्वृत्तस्य
च दाष्टीनि ॥ऽऽतुगमाद्यदुक्तं सुषुप्ते तत्सम्बन्धो सुक्ते सिद्धतीत्यर्थः ॥
किञ्च सुक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह ।
केनेति ॥ फलार्थवदस्मान्नितवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते अशरीरेति ॥

पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपलक्षणार्थम् ।
सर्वं विषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वा-
च्चक्षिणीति विशेषवचनं सर्वं श्रुतिषु । अहमदर्शमिति
तत्सत्यं सम्भवतीति च श्रुतेः । अथापि योऽस्मिन्हेहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणम् । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिव्यामीति
स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वाग्निन्द्रियम् ।
अथ यो वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ।

दृश्यत इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने ह्युक्त्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वादश-
रीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥ आत्मत्वात्तत्त्वादिब्रह्म-
विषयानेकश्रुतिलिङ्गविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुतेर्ज्ञानभावविषया-
वान्तरविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यसत्यपयति । तत्रेति ॥ चाक्षु-
षदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं
तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः ॥ स दृष्टान्तो यथा
भवति तथोच्यत इत्याह । तत्रेति ॥ तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्या-
दिना ॥ व्यञ्जहारराहित्यसिद्धयर्थं पक्षान्तरमाह । प्रयोग्येति ॥ एव-
मित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव
त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्ववम् । तच्छिञ्जुक्तशरीरे ईश्वरेण शक्यं फलोप-
भोगनिमित्तं प्राणो रथित्वेन नियुक्त इति सम्बन्धः ॥ प्राणप्राणं व्यावर्त्त-
यति । पञ्चदशिरिति ॥ बुद्धिन्तः सः रथिं विद्धि मनःप्रथममेव वा इन्द्रि-

राखीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेद् ष्टुनीति स आत्मा यवसाय योचं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मनमन्वाधारमिन्द्रियासंप्रयुक्तं
केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मे त्वेवं
सर्वत्र प्रयोनाहेदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चात् उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति मस्यते । दर्शनादिक्रियानिर्दृष्टप्रर्शानि
तु चक्षुरादिकरणानि । इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्याप्ततया ।

याणि ह्यन्याङ्गरितिशुत्यन्तरमाश्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं
विद्धीतिश्रुतेः प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्वस्तुदभेदाङ्गो-
कारान्त्रैवकित्याह । प्रज्ञात्वेति ॥ तस्याध्यात्मसन्धानद्वयविशिष्टत्वेन
स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधि-
द्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमन्वयत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ।
कश्चिदिति ॥ प्रतिष्ठस्य मोति ईशित्वा स प्राणमसृजतेत्यादि-
श्रुतिरिति । शेषः ॥ तथाच यथा राज्ञा सर्वाधिकारत्वेन
सेनाध्यक्षः सम्विषयहादौ निदुच्छते तथेश्वरेण सर्वचेष्टा-
न्तराधिकृतः स्वकार्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति ॥ प्राणः स्वविषययोगेन चेतनेन नियुच्छते प्रयो-
च्छत्वाद्वादिबदित्वनुमानाद्देहसंहतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंहतश्चेतनः शि-
ष्योति ससदायार्थः । चक्षुरादिचेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टा-
त्वाद्वादिचेष्टावदिति ॥ अतुमयान्तरं स्मरयति । तस्मैवेति ॥
प्रज्ञतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मालेत्वेतस्य व्याख्यानमेकदेश इति

मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

यथा सवितुः सप्तामात्र एक प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्याप्त-
तयेति तद्वत् । मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियै-
रसाधारणम् चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्त्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽद्वैवानि तानि । मनसु त्रिकाल-
विषयोपलब्धिकरणं च्छदितदोषश्च सूक्ष्मव्यवहृतादि
सर्वोपलब्धिकरणञ्चेति दैवश्चक्षुश्च्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोविशुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः
सन्नेष व्योमत्रद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनोउपाधिः सन् एतेनै-
वेश्वरेण मनसैतान् कामान् सवित्प्रकाशवन्नित्यप्रततेन

प्राणसंवादे चक्षुरादीनां प्राणपारतन्व्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं तेषामिति
द्रष्टव्यम् । शरीराद्यातिरिक्तमात्मानं सम्भाव्य तस्यौपाधिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे ।
अथेति ॥ अतिरिक्तात्मसम्भावनानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत् तत्रेति स प्र-
मोक्षार्थं संसारदर्शोच्यते । अनुगतं चक्षुरिति सम्बन्धः ॥ दर्शनाय चक्षु-
रित्यस्यार्थं समर्थयते । यस्येति ॥ यस्य परस्य द्रष्टुरर्कं करणं चक्षु-
रिति स यश्चक्षुषा लिङ्गेन दृश्यत इति सम्बन्धः ॥ परार्थं चक्षुषो हेतुमाह ।
देहादिभिरिति ॥ यत्संभृतं तत्स्वविलक्षणशेषं दृष्टम् । यथा शयनास-
नादि । तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संभृतत्वाद्यस्य विलक्षणस्य शेषभूतं
सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते । किमतं सान्तर्यं धर्मत्वाद्रूपवद्विदित्स्व-
नुमानादित्यर्थः ॥ दृश्यत इत्यस्याविरुद्धार्थसंज्ञाऽन्विषीत्यस्य विवक्षित-
मर्थमाह । अन्विषीति ॥ यथाऽलिङ्गः रा रूपोपलब्ध्या तथा परस्वत्त-
दिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्ध्या पर एवेति कृत्वा युक्त-
मिदं प्रकृत्यामिति साधयति । सर्वविषयेति ॥ सर्वेन्द्रियैरुपलब्धृत्व-
मपि चक्षुः चेत्कथं तर्हि सर्वास्वपि श्रुतिश्चक्षुषोवास्त्रोपदिश्यते तत्राह ।

एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासतं
तस्मात्तेषां सर्वं च लोका आत्ताः सर्वं च
कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च

दर्शनेन पश्यन् रमते । कान् कामानिति विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्वाह्यविषयासङ्गावृतेनापि-
हिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेष इन्द्राय
प्रजापतिनोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि
देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वं च लोका आत्ताः
प्राप्ताः सर्वं च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि
प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

स्फुटेति ॥ चक्षुषः स्फुटोपलम्बौ हेतुत्वे अतिसम्पादयति । अहमिति ॥
यत्वादर्थमिति चक्षुषः प्रत्ययसद्वस्तु सत्त्वं स्फुटोपलम्भादिति द्वयोर्विवद-
मानयोर्दृष्टमित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियहारोपलम्भा विव-
क्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति
यावत् । योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण । कं यं चर्चाद्वयं वेद स
आत्मेति सम्बन्धः ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्या-
दिना ॥ जिघ्रशीति यो वेदेत्युक्तमेवं सङ्क्षिपति । अस्मेति ॥ इन्द्रियै-
र्ग्राणादिभिर्दृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्पन्नमिति यावत् । केवलं मनोमात्र-
जनितमित्येतन्नानि सम्पादयानीत्यर्थः ॥ यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं
कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्निश्चयाप्रकृत्यर्थं रूपन्तु संविद्यात्मनपेक्षतया
सत्त्वमात्रस्वरूपमित्याह । यो वेदेति । आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्त्वं
सर्वादेवविषयसिद्धिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं सादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
दिति ॥ अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया । सा चात्मनः संवेदेकरसत्त्वा-

कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते ।
स सर्वान्श्च लोकानाप्नोति सर्वान्श्च कामानिदानीन्तनो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
ह सामान्येन कित प्रजापतिरुवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तञ्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विर्वचनं
समाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

सङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तन्निष्पत्त्यर्थानि चक्षुरादीनि भवन्ति
सार्धकानीत्यर्थः ॥ तेषामुक्तीत्या सार्धकत्वे गमकमाह । इदञ्चेति ॥
करणानामुक्तं सार्धकत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषय
सम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्धभ्रान्तिकारणान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया
निर्द्धारितमित्यर्थः ॥ आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे कथं कर्तृत्वपदेश इत्या-
शङ्काह । आत्मन इति ॥ य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्पूति
स तत्वेत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयित्तमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैलक्षण्यं
दर्शयति । मनोऽस्येति ॥ तस्य चक्षुष्टुऽपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्काह ।
वर्त्तमानेति ॥ आगन्तुकदोषराहित्यं सृष्टितदोषत्वं सर्वेश्वरो व्यच्यते ।
यद्यन्विशुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण
तदभिव्यक्तकेनेत्येतद्विद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं
नित्याभिव्यक्तस्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्तितीति योजना ॥ त वा एतमि-
त्यादि व्याचष्टे । यच्चादिति ॥ पदार्थसङ्गा वाक्यार्थमाह । यदर्थं हीति ॥
सर्वान्श्चेत्यादिवाक्यमाशङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । तद्यत्तमित्यादिना ॥
यथोक्तं फलं तच्छब्दार्थः । प्रकरणनिर्विशेषसङ्गात्मकत्वज्ञानविषयं
दहुरप्रकरणं विद्याप्रकरणे उपास्यस्तुत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरि-
समाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छरामं प्रपद्ये
 अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
 मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमद्यतं द्यतात्मा ब्रह्म-
 लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये इत्यादिऋत्वात्त्रायः; दावनो जया-
 र्थश्च ध्यानार्थो वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो
 हार्दं ब्रह्म । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्दार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
 तस्माच्छ्यामाच्छबलमिव शबलोऽरण्याद्यनेककाममिश्रत्वा-
 द्ब्रह्मलोकस्य शबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा ।
 शरीरपाताद्दोषं गच्छयम् । यस्माद्दहं शबलाद्ब्रह्मलोकान्ना-
 मरूपव्याकरणाच्छरामं प्रपद्ये हार्दं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मी-
 त्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्ये
 इत्यर्थः । कथं शबलं ब्रह्मलोकं प्रपद्ये इत्युच्यते । अश्व इव
 स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन अमं पांशुवादि च
 रोमतोऽपनीय यथा निर्मालो भवत्येवं हार्दं ब्रह्मज्ञानेन
 विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च सुखाद्राज्यसस-
 खाद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरौ भवति यथैव धूत्वा प्रहाय

कृतावा दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थकारभते । श्यामा-
 दिति ॥ अत्यन्तं दुरवगाह्यत्वाज्ज्ञानहीनत्वमिति शेषः । कथं जीवतो
 ब्रह्मलोकमभिप्रायित्वायद्ब्रह्म । मनसेति ॥ न तर्हि सुखा तन्मपि-
 रित्वा ब्रह्म । शरीरेति ॥ विपरीतपाठं हेतुत्वेनेति ध्याचष्टे । यस्मा-
 दिति ॥ हेतुः प्रतिज्ञया बोध्यो । अत इति ॥ इष्टान्तवाक्काङ्क्षापूर्वक-

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरातद्ब्रह्म तददृष्टत्सञ्जात्मा प्रजापतेः सर्वा

शरीरं सर्वानर्याश्रयमिहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवाभीरित । द्विर्वचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थम् । आध्या-
नायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्धं आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स चाकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्थयोर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनसंस्थानीययो-
र्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तते तयोर्वा नामरूपयोर-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामसृष्टम् । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामसृष्टं तथापि तयोर्निर्वोढैवं-
लक्षणं ब्रह्मोत्पत्त्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं चिन्मात्रा-
नुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

भवतार्यं व्याचष्टे । कश्चित्त्वादिना शरीरस्य त्याज्यत्वं हेतुमाह ।
सर्वानर्थेति ॥ इतिशब्दो ध्यानसहाय्यर्थः ॥ १३ ॥

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्श-
यति । आध्यानावेति ॥ सर्वाणि च वेदानि भूतान्याकाशादेव ससृष्ट्य-
दान्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति । आकाशा ह्येवैभ्यो ज्ञानायानित्याद्याः
श्रुतवः ॥ आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह । आकाश
इवेति ॥ ते यदन्तरेत्यात्र ते इति पदं प्रसङ्गादिवचनान्नं षष्ठीत्या
व्याख्याय द्वितीयादिवचनान्नं प्रकृष्टं प्रादाक व्याचष्टे । तयोर्वेति ॥

वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

ऽऽत्मा । कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धश्लोनेनैव
स्वरूपेणोन्नीय अशरीरो व्योमवत्स्वर्गगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्तव्यम् । तच्चात्मा ब्रह्माद्यतममरणधर्म्णा । अत ऊर्ध्वं मन्त्रः ।
प्रजापतिश्चतुर्भुवस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमतं वेश्म प्रपद्ये
गच्छेयम् । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्म-
णानाम् । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञां विशाञ्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्नुयामि
प्राप्तुमिच्छामि । स हाहं यशसामात्मनां देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणानां यशसामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । श्वेतं वर्षतः पक्ववदरसमं रोहितम् । तथाऽदत्कं दन्त-

यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्व्वत् व्याख्यातमधुना तु व्यस्तं व्याकृतं तदेव
व्याकरणं सङ्गृह्णति । नामरूपाभ्यामिति ॥ श्यामस्य दृष्टेत्कथं तच्चि-
व्याहकमित्याशङ्क्याह । नामरूपाभ्यामस्य दृष्टमिति ॥ मायावशादिति
शेषः । आत्मत्वेऽपि कथं करतलामलकवद्ब्रह्मण्योऽपरोक्षत्वमत आह ।
आत्मा हीति ॥ तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यवत् । कुतो देहद्रव्योपहत-
स्यात्मनः स्वसंवेद्यात् तत्राह । अशरीर इति ॥ परिच्छिन्नस्याशरीरत्व-
मयुक्तमित्याशङ्क्याह । व्योमवदिति ॥ ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति कथमवगत-
मित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वप्रसङ्गात्प्रत्यक्षभूतं
ब्रह्म ब्रह्मव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य मार्ध-
नामन्त्रस्यत्याज्यं व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति ॥ प्रथमतो ब्राह्मण्य-

यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्क् श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगाम् ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्वैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्देदमधीत्य

रहितमप्यदत्कं भक्षयित् तेजोबलवीर्य्यविज्ञानधर्माणांमप-
हन्तृ विनाशयित्त्रित्येतत् । तत्क्षेत्रिणां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयम् ।
द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १४ ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनैस्तदाचकेन ग्रथ्येनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायो-
वाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतसुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्व-
त्स्ववगम्यते । यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणां न कश्चनार्थ इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्माणो विद्वद्भिरनुष्ठीयमानस्य-

पहणे हेतुमाह । ब्राह्मण एवेति ॥ विशेषं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जन-
मिति ॥ योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्भक्षयित् भवेत्त-
दहः । तत्क्षेत्रिणामिति ॥ तदाभिगमनं नाम गर्भवासस्तस्यातिश-
येनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयित् द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्तविज्ञानस्योत्प्रेक्षिकत्वशङ्कां व्युदस्यद्ब्रह्मादिपारम्पर्यागतत्वं दर्श-
यति । तद्वैतदिति ॥ सोपकरणसुपकरणैः शब्दादिभिः सङ्घितमिति
यावद् । तद्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः । विद्याप्रकरणं समाप्त्यावि-

यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका

विपिष्टफलवच्चेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलाद्देवमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निय-
मैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वा-
णकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽति-
शिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
थेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समाप्यत्वा
गुरुकुलाच्चित्वा न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तथापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थं श्रु-
च्यते । शुचौ विविक्ते अमेध्यादिरहिते देशे यथावदा-
सीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्माधिकञ्च
यथा शक्तितो ऋगाद्यभ्यासञ्च कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

इदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्सन्तोषार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥
इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ॥ प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वादयो नियमाः ॥
भिष्ठाशनस्नानाचमनादिविधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते
तत्राह । एवं हीति ॥ तथापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी ष्टहीतः ॥
एतत्त्वर्थं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एवं
वर्त्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति । अप्राप्तप-

विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
 हिंसन्त्वर्षभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
 वर्त्तयन्वावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

शिष्याञ्च धर्म्मयुक्तान् विदधद्वाग्मिकत्वेन तान्त्रियमयन्वा-
 त्मनि स्वहृद्दोषे हार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योप-
 सहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्धस्याहिंसदन् हिंसां
 परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्य-
 पौडयन्नित्यर्थः ॥ भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपीडा
 स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा
 विषयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वाश्चमिणां चैतत्समानम् । तीर्थे
 भ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये वर्णयन्ति । कुटुम्बे एवैतत्सर्वं कुर्वन्
 स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रका-
 रेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च
 पुनरावर्त्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
 षेधात् । अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
 यावद्ब्रह्मलोकस्थितिं सावत्तवैव तिष्ठति प्राकृतो नावर्त्तत

तिषेधायङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति ॥ चन्द्रलोकादिव ब्रह्मलोका-
 दपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेधप्रस-
 क्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिविक्यस्यान्यतराणि व्याकरोति । अर्चि-
 रादिनेति ॥ प्रागिति महःप्रलयत्पूर्वकालोक्तिस्ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः ।
 विद्यदादिजगज्जातं जातमज्ञानतो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि
 ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥ नमस्तुभ्यन्तसन्दोहसरसीरुहभानवे । गुरवे परपञ्चौ-

पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
 अष्टमः प्रपाठकः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स
 म्युर्त्सा ॥ ॐ तत्सत् ॥

इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्दिद्यापरिसमाप्तार्थः ॥ १५ ॥
 इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
 जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
 अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
 समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

षड्वान्तध्वंस पटोयसे ॥ २ ॥ इति श्रीसत्परमहंसपरिव्राजकाचा-
 र्यश्रीमच्छुक्वानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दो-
 ग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्यं उपनिषद्भाष्यटीका
 समाप्ता ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॐ ॥ तत्सत् ॥

